ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԴԵՍՊԱՆ

ՄՐ. ՄՈՐԿԸՆԹԱՈՒԻ

ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐԸ

ԵՒ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԵԱՆ ԳԱՂՏՆԻՔՆԵՐԸ

ՀԵՂԻՆԱԿ
ՀԵՆՐԻ ՄՈՐԿԸՆԹԱՈՒ
ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ
ԵՆՈՎՔ ԱՐՄԷՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱԳՐ. Օ. ԱՐԶՈՒՄԱՆ
1919

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԴԵՍՊԱՆ ՀԵՆՐԻ ՄՈՐԳԵՆԹԱՈՒ ՀՈՒՇԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՂԵՌՆԻ ԳԱՂՏՆԻՔՆԵՐԸ

Թարգմանիչ Ենովք Արմեն

Ֆաքսիմիլային հրատարակություն

ԵՐԵՎԱՆ «ԼՈՒՅՍ» 1990

ԳՄԴ 63.3(2Հ)52
Մ920

Մորգենթաու Հ.

Մ920 Ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշերը և հայկական եղեռնի գաղտնիքները: Թարգմ.՝ Ենովք Արմեն [.—Տաքս. հրատ.] — Եր.: Լույս, 1990. 356 էջ.

Ամերիկյան նշանավոր հասարակական և քաղաքական գործիչ Հենրի Մորգենթաուն 1913 — 16-ին ԱՄՆ-ի դեսպանն էր Թուրքիայում: Ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացվող սույն մեծարժեք երկում փաստական նյութերի հիման վրա հեղինակը նկարագրում է 1915 թվականի Մեծ եղեռնը՝ այն համարելով «պատմության ամենամեծ ոճիրը»:

ԳՄԴ 63.3(2Հ)52

Մ $\frac{4700000000(1)}{702(01)1990}$ չհայտարարված 1990

Воспоминания американского посла Генри Моргентау и тайны геноцида армян
(на армянском языке)
Ереван «Луйс» 1990

ISBN 5—545—00622—2
© Հ. Մորգենթաու, 1990

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉԻՆ ԽՕՍՔԸ

Այն պահուն՝ երբ Հայ Ցեղին բնաջնջումի տիեզերապատմօրէն հրէշային Եղեռնը կը գործադրուէր Օսմ Կայսրութեան ամէ՛ն սահմաններուն մէջ, Սուլթաններու մայրաքաղաքին խորը՝ հո՛ն՝ ուր գեհենային ահաւոր Ոճիրը դարբնուած էր՝ միակ զգայուն սիրտ մը գտնուեցաւ, որ սարսռաց Հայ Ազգը խողխողող դիւային ծրագիրին կսկիծէն, եւ բողոքի ձայն բարձրացուց զարհուրելի Դաւին հեղինակներուն դէմ: Պոլսի ամերիկեան դեսպան **Մր. ՀԷՆՐԻ ՄՕՐԿԸՆԹԱՕՒԸՆ** [**Mr. HENRY MORGENTHAU**] էր մարդասէր այդ ազնիւ անհատականութիւնը, — հեղինակը այս երկին, որ դարերու մեծ Արհաւիրքին տռամերգութեան պատմութիւնը պարտք կը նկատէ աշխարհի նկարագրել:

Անոր՝ աշխարհի ''   'ղաղափը եւ իր գրիչով ու խօսքով առաջ բերա՝   եղաւ ընդող ազդակներէն մէկը՝ Հին   կրութիւնը Հայ Դատին դարձնող:

Հայ ժողովուրդին ներկա...   ձութիւնը այն Տռամին՝ որ Ցեղին սիրտը խոցեց արիւնոտ դաշո... սարսափով, նուիրական ծառայութիւն մը կը նկատեմ: Նոյնքան արժանաւոր պարտք մը կը դաւանիմ, ազատութեան փառապանծ հայրենիքին՝ Ամերիկայի չքնաղ զաւկին սքանչելի այս աշխատասիրութեան հայերէն թարգմանութիւնը ձօնել Մարդկութեան ազատագրութեան դատին նուիրուած մեծագոյն առաքեալներէն՝ Ամերիկեան Հանրապետութեան Նախագահ իտէալիստ **Մր. ՈՒԻԼՍԸՆի**, որ եռանդուն ու հզօրագոյն պաշտպաններէն մէկն է նաեւ Հայկական Դատին:

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉԸ
ԵՆՈՎՔ ԱՐՄԷՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ամերիկեան Ժողովուրդը կազմած է այն համոզումը որ՝ Գերմանները համարձակօրէն ծրագրած էին աշխարհի նուաճումը: Սակայն, ան կը փափաքի զանոնք դատապարտել անուղղակի ապացոյցներով. ատոր համար է որ՝ Պատմութեան ամէնէն մեծ ոճիրին ականատես վկաները պէտք են զայն հաստատել իրենց խոստովանութիւններով:

Ես ամէն արգելք մէկ կողմ վանեցի՝ ինծի ծանօթ իրողութիւնները հայրենակիցներուս յայտնելու առիթը ներկայանալուն, երբ Պոլիս անոնց ներկայացուցիչն էի: Ինչ որ պաշտօնիս բերումով տեղեկացայ, ա՛յնչափ իրենց սեփականութիւնն է, որչափ իմս:

Մեծապէս կը ցաւիմ որ, ստիպուած եմ լռութիւնով անցնիլ մեր պաշտօնատարներուն եւ պաշտօնակիցներուն հրաշալի գործին վրայէն, որովհետեւ իրենց հանդէպ արդար գտնուելու համար՝ ամբողջ գիրք մը անհրաժեշտ պիտի ըլլար:

Պարտաւորուեցայ նոյնպէս զանց ընել, նոյն պատճառներով, այս երկիրին Հրեաներուն պատմութիւնը:

Իմ բոլոր շնորհակալութիւններս կ՚ուղղեմ բարեկամիս՝ Մր. Պըրթըն Ժ. Հէնտրիքի, այն թանկագին աշակցութեան համար՝ զոր ընծայեց ինծի, այս երկին պատրաստութեան մէջ:

ՀԷՆՐԻ ՄՕՐԿԸՆԹԱՈՒ

Հոկտեմբեր 1918

To the Illustrious Idealist,

Reformer of humanity for centuries to come,

and,

Eminent Champion of the Armenian Cause,

Mr. WOODROW WILSON,

President of the United States of America,

The Armenian edition of this book,

which vibrates with sentiments of deep sympathy towards the Armenians,

is most respectfully

INSCRIBED

by the Translator

YÉNOVK ARMÈN

MR. HENRY MORGENTHAU

FORMERLY AMERICAN AMBASSADOR TO TURKEY

ՄՐ. ՀԷՆՐԻ ՄՕՐԿԸՆԹԱՈՒ

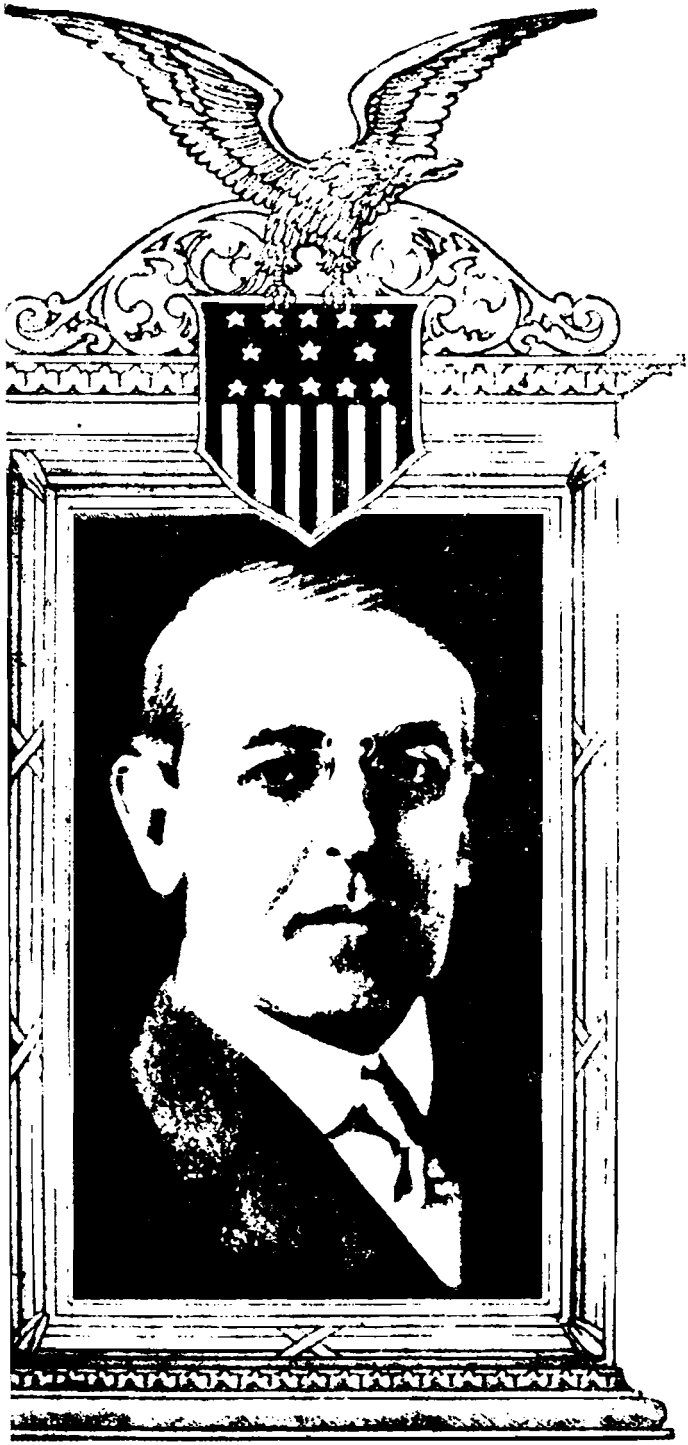

MR. WOODROW WILSON

PRESIDENT OF THE UNITED STATES OF AMERICA

ՄՐ. ՈՒՏՈՕ ՈՒԻԼՍՐՆ

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԴԵՍՊԱՆ
ՄՐ. ՄՕՐԿԸՆԹԱՈՒԻ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐԸ
ԵՒ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՂԵՌՆԻՆ ԳԱՂՏՆԻՔՆԵՐԸ

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ

ԳԵՐԱԶԱՆՑ ԳԵՐՄԱՆ ՄԸ ՊՈԼԻՍԻ ՄԷՋ

Այն պահուն՝ երբ կը ձեռնարկէի խմբագրել «Իմ Դեսպանութեանս Յիշատակները Պոլսոյ մէջ», Գերմանիայի փառատենչ դիտաւորութիւնները՝ Թիւրքիայի եւ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ՝ կը թուէին պսակուած ըլլալ. Կեդրոնական Տէրութիւնները յաջողած էին Ռուսիան անջատել, Պալքանները եւ Սեւ-Ծովը փոխակերպել գերման լիճերու, նոր ելք մը բանալ դէպի Արեւելք՝ Կովկասի ճամբով: Գերմանիա այն ատեն իր տիրապետութիւնը կը տարածէր Սերպիայի, Պուլկարիայի, Ռումանիայի, Թիւրքիայի. ան՝ գործնականապէս իրականացած կրնար նկատել՝ Հիւսիսային Ծովէն մինչեւ Պարսկական Ծոցը տարածուող գերմանական նոր կայսրութեան մը իր յղացումը: Տիեզերք գիտէ հիմա, — եթէ յստակօրէն չէր հասկցած այդ բանը 1914ին, թէ Գերմանիա փութացուց պատերազմը՝ Սերպիան փճացնելու, պալքանեան ազգերուն հսկողութիւնը ձեռք անցընելու Թիւրքիան հարկատու Պետութիւն մը դարձնելու եւ այդպէսով կանգնելու համար արեւելեան ընդարձակ կայսրութիւն մը, որ հիմը պիտի ըլլար տիեզերական անսահման վեհապետութեան մը:

Այդ շրջանին մէջ, գերմանական զինուորական եւ դիւանագիտական յաղթանակներուն արդիւնքը նոյն քարտէսին վրայ եթէ աչք մը նետեմ, նշանակալից կարեւորութիւն մը կը ստանայ ինչ որ կրցայ նշմարել Պոլսոյ մէջ: Այդ պարագային, կը տեսնեմ որ՝ այդ քանի մը ամիսներու դէպքերը իրարու կապակցուած էին իբր որոշուած պատմութեան մը իրադարձութիւնները. զանազան անհատներ՝ որոնք կը շարժէին տեսարանին վրայ, կը թուէին

ինձի՝ խնամուած կերպով եւ սքանչելապէս կազմակերպուած «ոռամ»ի մը դերակատարները: Գիտակցօրէն կ'ըմբռնեմ թէ՝ ի՛նչպէս Գերմանիա լաստակերտած էր իր տիեզերական գերակշռութեան յատակագիծները եւ թէ ի՛նչպէս այն երկիրը՝ ուր ամերիկեան դեսպան կարգուած էի՝ իբր հիմ պիտի ծառայէր կայսերական հեռանկարին ամբողջ քաղաքական եւ զինուորական յօրինուածքին: Եթէ Գերմանիա պատերազմին առաջին օրէն իսկ, ապահովուած չըլլար Պոլիսի հպատակութեանը, անեշմարտանման չէ որ թշնամութիւնները դադրէին մասնի ճակատամարտէն քանի մը ամիս ետքը: Տարօրինակ ճակատագիրով մը, դաւերու ընդհանուր բանակատուղիին կապուեցայ ճիշդ այն պահուն՝ երբ Քայզէրին ծրագիրները, մանրախիղճօրէն հետապնդուած քառորդ դարէ մը իվեր, վերջնական յաջողութեան յանգելու մօտ էին:

Թիւրքիան հպատակեցնելու եւ անոր բանակները եւ հողերը Գերմանիայի գործիքները դարձնելու նպատակով, կայսրը Պոլիս իրեն ներկայացուցիչ կարգած էր դեսպան մը՝ որ իտէալօրէն օժտուած էր այդ պաշտօնին համար: Ան պարզ իրողութիւնը որ՝ Վիլհելմ անձնապէս ընտրած էր պատուոյ Ֆօն Վանկենհայմը այդ պաշտօնին, կ'ապացուցանէ որ՝ ան ճշդօրէն չափած էր՝ դիւանագիտական այդ ընդարձակ ծեւնարկին իրականացումին համար անհրաժեշտ մարդկային յատկութիւնները: Կայսրը կանուխէն զայն որոշած էր՝ իբր իր կամքին սքանչելապէս գործիքը ըլլալ սահմանուած անձը: Կայսրը զայն մէկէ աւելի անգամներ Քօրֆիւ կանչած էր իր արձակուրդներուն միջոցին, եւ հոն, կրնանք ատոր վստահ ըլլալ, այս երկու նոյնասեռ միտքերը օրե՛ր անցուցած էին խորհրդակցելով Արեւելքի մէջ գերման ցանկութիւններուն յաջողութեան առիթներուն վրայ:

Առաջին անգամ որ կը հանդիպէի Վանկենհայմի, թէեւ ան հազիւ քառասունչորս տարեկան, քսանըհինգ տարիներու ապարէզը ունէր իր ետեւը. կեցած էր Փեթրոկրատ, Քօփէնհակ, Մատրիտ, Աթէնք եւ Մեքսիքօ. նաեւ Պոլիս կցորդի պաշտօն վարած էր, իբր դեսպան հոն գալէ առաջ: Հաւասարապէս լաւ կը ճանչնար բոլոր երկիրները, մէջը ըլլալով Միաց.-Նահանգները (իր առաջին կինն ալ Ամերիկուհի էր): Մեքսիքօ դեսպան եղած միջոցին, մտերմօրէն թափանցած էր մեր երկիրին, եւ այդ օրէն, խորունկ հիացում մը կրած՝ մեր կորովին եւ մեր զարգացումին համար, հիացում՝ զոր բացարձակապէս կը խոստովանէր: Դիւանագէտին անհրաժեշտ եղող ծրարով օժտուած, հաւասար դիւրութիւնով կը խօսէր գերմաներէնը, անգլիերէնը եւ ֆրանսերէնը: Վերջապէս խորապէս կը ճանչնար Արեւելքը, ուր

մօտ յարաբերութիւններ հաստատած էր քաղաքական գլխաւոր անձնաւորութիւններու հետ: Ֆիզիքապէս ամէնէն այքառու անձնաւորութիւններէն մէկն է՝ որուն մօտեցած ըլլամ: Երբ տղայ ատեն, Գերմանիա կ'ապրէի, Հայրենիքը ընդհանրապէս կը խորհրդանշուէր գեղեցիկ եւ հզօր կնոջ մը դիմագծութիւնով, տեսակ մը շլացուցիչ Վալքիրի: Երբ միտք կը բերեմ արդի Գերմանիան, Վանկէնհայմի զանգուածեղ, մարմնեղ ուրուագիծը կը ներկայանայ բնականաբար միտքիս: Իր բարձր հասակը (մէկ ութսունէն աւելի), իր ամուր կառուցուածքը, հսկայի իր ուսերը՝ ուրկէ կը ցցուէր իր ուղիղ ու ամբարտաւան գլուխը, իր ակնարկին կայծը, բովանդակ անձին՝ կեանքով ու գործունէութիւնով զեղուն պատկերը լիւծի կը յիշեցնէ Գերմանիան — հոս բաղդատութիւնս կանգ կ'առնէ ո՛չ այն Գերմանիան՝ զոր ճանչցած եմ, այլ այն Գերմանիան՝ որուն անչափ ցանկութիւնները բովանդակ աշխարհը սոսկումով համակեցին: Եւ Վանկէնհայմի իւրաքանչիւր բառը եւ շարժումը՝ այդ ձգտումը միայն ելեւէան կը բերէր ճշդօրէն: Համագերմանութիւնը կ'ոգեւորէր իր ամբողջ մտածումները եւ կը ղեկավարէր իր ամբողջ գործքերը: Իր Կայսրին աստուածացումը միակ կրօնական բնազդն էր՝ որով յափշտակուած էր: Ազնուապետական, կամ նոյն իսկ միապետական, գերման ընկերութեան կազմակերպութիւնը, որ կը խուացնէ բրուսիական «սիսթէմ»ը, իր այքին յարգանքի եւ սլաշտելութեան արժանի բան մըն էր: Տրուած ըլլալով այս մեկնակէտը, կը կարծէր թէ՝ Գերմանիա անվրիպելիօրէն սահմանուած էր աշխարհը կառավարելու: Ժունքէր մեծ կալուածատէրը իրեն համար կը ներկայացնէր մարդկային սեռին կատարելութիւնը: «Ես ինքզինքս պիտի արհամարհէի, ըսաւ լինծի օր մը իր ամէնէն մտերիմ մէկ բարեկամը, եթէ քաղաքի մը մէջ ծնած ըլլայի»:

Վանկէնհայմի համար, մարդկութիւնը երկու դասակարգի կը բաժնուէր. կառավարողները՝ եւ կառավարուողները. եւ կը ծաղրաբանէր այն մտածումը որ՝ կառավարողները կարենային ընտրուիլ կառավարուողներուն մէջէն: Կը յիշեմ թէ ինչ հոգեզմայլօրէն եւ խանդավառութիւնով սովոր էր նկարագրել գերման կալուածատուրքի կազմակերպութիւնը՝ դասակարգի համեմատ, այնպէս ինչպէս յղացած էր Կայսրը. թէ ինչպէս ան ուզած էր որ մեծ հողերը առանց իր հաճութեանը փոխանցելի չըլլան եւ նոյնպէս կարգադրած էր որ՝ անոնց տէրերը կամ մօտաւորագոյն ժառանգորդները չկարենան առանց իր հաւանութեանը ամուսնանալ: «Այս պայմաններուն մէջ, կ'ըսէր Վանկէնհայմ, մենք կը պահպանենք մեր կառավարողներուն ցեղային մաքրութիւնը եւ զայն

զերծ կ'ընենք ամէն յոռի խնամիութենէ»: Ինչպէս իր ընկերային դասակարգին բոլոր մարդիկը, ինքն ալ կը յարգէր բրուսիական զինուորական դրութիւնը: Իր շքեղ ծանրաշքութիւնը կը մատնէր որ՝ անծնապէս ծառայած էր բանակին մէջ. եւ գերման հասկացողութեան համեմատ՝ կեանքի ամէն պարագաները ան նկատի կ'առնէր զինուորական հայեցակէտէ մը: Անգամ մը աւտր հետաքրքրական մէկ օրինակը ունեցայ, երբ իրեն հարցուցի թէ՝ ինչո՞ւ Բայզէրը Միաց.-Նահանգները չէր երթար: «Շատ կ'ուզէ այդ բանը, պատասխանեց, բայց շատ վտանգաւոր պիտի ըլլար ան: Իր ճամբորդութենէ վերադարձի միջոցին՝ պատերազմը կրնար պայթիլ եւ Թշնամին կրնար զինքը ձեռք անցընել»: Բողոքեցի թէ աւտիկա չէր կրնար պատահիլ, որովհետեւ ամերիկեան կառավարութիւնը իր հիւրին կրնար ընկերացնել իր ռազմանաւերը եւ ո՛չ մէկ ազգ մտածումը չպիտի ունենար Միաց.-Նահանգներուն հետ աւրուելով Գերմանիայի դաշնակիցը դառնալ: Բայց Վանկէնհայմ համոզուած մնաց որ՝ պատերազմի վտանգները այդ տեսակ այցելութիւն մը անկարելի կը դարձնէին:

Գերմանիայի ուրիշ ամէն դիւանագիտական ներկայացուցիչէ աւելի, իրմէ՛ կախում ունէր տիեզերական տիրապետութեան համար գերմանական ցանկութիւններուն յաջողութիւնը: Արդէն այդ նպատակով էր որ Պոլիս եկած էր: Աւելի քան քսան տարիէ իվեր, Գերման կառավարութիւնը Օսմանեան կայսրութեան հետ լաւագոյն յարաբերութիւններ մշակած էր. նոյն ժամանակամիջոցին՝ Բայզէրը պատրաստած էր ընդհանուր պատերազմը, եւ այդ նախապատրաստութիւնով, կարգադրած էր որ՝ Թիւրքիա վճռական դեր մը խաղար, որովհետեւ եթէ Գերմանիա չապահովէր Թիւրք զինակցութիւնը, իրեն համար յաջողութեան քիչ հաւանականութիւն կար եւրոպական ընդհանուր բռնկումի մը մէջ: Ռուսիայի միանալով, Ֆրանսա իր կողմը համախմբած էր, Գերմանիայի հետ պատերազմի մը պարագային, 70 միլիոն ժողովուրդի բազմութիւն մը: Աւելի քան քսան տարիներու ընթացքին, Գերմանիա դիւանագիտօրէն ճգնեցաւ, առանց յաջողելու, Ռուսիան անջատել Ֆրանսայէն: Միակ միջոց մը կար իրեն՝ այդ դաշնակցութիւնը անարժէք դարձնելու. մինանալ Թիւրքիայի: Այդ ազգը իր կողքին ունենալով, Գերմանիա կրնար փակել Տարտանելը, գործածելի միակ հաղորդակցութեան գիծը Ռուսիայի եւ Արեւմուտքի իր դաշնակիցներուն հետ: Այս պարզ գործողութիւնը Ջարին բանակը կը զրկէր ռազմանիւթէ; ոնտեսապէս կը կործանէր Ռուսիան, դադրեցնելով հացահատիկի իր արտածութիւնը — իր հարստութեան գլխաւոր աղբիւրը — եւ հետեւաբար զայն կը չէզո-

քացնէր իր ընկերակիցներէն, աշխարհային պատերազմին մէջ: Այսպէս, Վանկէնհայմի առաքելութիւնը կը կայանար՝ Թիւրքիան գերման դաշին շահելուն մէջ, ակնկալուած մեծ պայքարին միջոցին:

Յաջողելու պարագային, Վանկէնհայմ կը յուսար տիրանալ այն վարձատրութեան՝ որուն տարիներէ իվեր կ'անձկար. Գերմանիայի նախարարապետ ըլլալ: Թիւրքերու հետ բարեկամութեան անձնական յարաբերութիւններ հաստատելու իր ճարպիկութիւնը՝ իր հակառակորդներուն վրայ մեծ առաւելութիւն մը կու տար իրեն, որովհետեւ ճշդօրէն իր վրայ կը միացնէր անհրաժեշտ ուժը, համոզչութիւնը, բնականութիւնը եւ բրտութիւնը անոնց՝ որոնք արեւելեան նկարագիրը վարել սահմանուած են: Ես ուժգնօրէն ծանրացայ իր բրուսիական յատկութիւններուն վրայ. սակայն Վանկէնհայմ ծնունդով բրուսիացի չէր, այլ դաստիարակութիւնով, ծագումով Թուրէնժցի ըլլալով. այդ ցեղին մտայնութեանը ցցուն գիծերուն — փառատենչութիւն, նախանձագրգռութիւն կը միացնէր այն քանի մը ամենաքնքուշ յատկանիշները՝ զորս կը վերագրենք Հարաւային Գերմաններուն: Վանկէնհայմ նշանաւոր յատկութիւն մը ունէր, որ իրենք բրուսիական չէր. նրբաղատութիւն (tact): Իր յաջողութիւններուն մեծ մասը շահեցաւ այն պատճառով որ՝ գիտցաւ քօղարկել իր նուազ համակրելի հակումները եւ ցուցնել միայն իր բնաւորութեան ողոքիչ կողմերը: Ան չէր տիրեր ամենայն բիրտ ուժով, որչափ կորովամտութեան եւ սիրալիրութեան խառնուրդով մը: Արտաքին տեսքով՝ սպարծուկ մը չէր ան. իր շարժուձեւերը աւելի հաշտասէր էին, քան բռնաւէր. ան կը գրաւէր իր քաղցրութիւնովը, ո՛չ թէ «երկաթէ ձեռնոցով բռունցքովը»: Մենք որ զինքը լաւ կը ճանչնայինք, մենք կը հասկնայինք որ՝ իր բոլոր նախայարձակութիւններուն ետեւ կը ծածկուէր զարհուրելի փառամոլութիւն մը, որ ո՛չ արգելք, ո՛չ սահման կը ճանչնար: Սակայն, առաջին տպաւորութիւնը բրտութեան տպաւորութիւն մը չէր, այլ տպաւորութիւնը ծայրայեղ նիւթապաշտութեան մը եւ վեհանձն բնաւորութեան մը: Իրապէս, ան կրնար միացնել ուսանողի զուարթագին խանդավառութիւնը բրուսիացի պաշտօնատարի գիշատիչութեան եւ աշխարհիկ մարդու անփութութեան: Դեռ կը տեսնեմ զինքը, նստած դաշնակին առջեւ, յօրինանուագելով քանի մը դասական գեղեցիկ եղանակներու հետեւողութիւնով, յետոյ յանկարծ բազուկին բոլոր ուժովը զարնելով ուսանողի արբեցական ամենէն հերարձակ երգերէն մէկը, կամ ժողովրդական ռամիկ մեղեդի մը: Կը յիշեմ նաեւ զինքը «փօլօ» խաղացած ատեն,

խթանելով իր շքեղ ձին, զայն մղելով ամէնէն սրարշաւ ճիգերուն — որոնք երբեք բաւական արագ չէին իր մարզական փառատենչութիւններուն համար: Նոյնպէս, իր բոլոր գործերուն մէջ, կարեւոր կամ ունայն, կատաղութեան նոյն ոգին կը տիրէր: Նոյնպէս, երբ կը սիրաբանէր Բերայի գեղանի Հելլէնուհիներուն հետ, կամ ժամեր կ'անցընէր Սէրքլը տ'Օրիանի մէջ «սպաքաւ»ի սեղաններուն շուրջը, կամ իր Հայրենիքին շահերուն համեմատ՝ իր կամքին կը հպատակեցնէր Թիւրքիայի պաշտօնական ներկայացուցիչները, իր բովանդակ կեանքը խաղ մըն էր միայն, զոր պէտք էր վտանգել քիչ կամ շատ անհոգութեամբ, որովհետեւ քաղդը պիտի նպաստաւորէր յանդուգնը, խիզախը, քաղդը՝ որ կարող էր գնել յաջողութիւնը կամ պարտութիւնը՝ խաղաքարի մը նետուածքով: Եւ ամէնէն աւելի կարեւոր խաղը — ան՝ որուն համար «ստակ դրուած» էր, Պէնիապատի բացատրութեան համեմատ՝ «աշխարհի կայսրութիւնը կամ կործանումը» Վանկէնհայմ թուլօրէն չէր խաղար, թէեւ այդ պարզագոյն պարտականութիւնը ըլլար իրեն յատկացուած: Գերման բացառութիւնը գործածելով, ան ամբողջովին կրակ ու բոց էր, լիովին գիտակից որ՝ իր տաղանդէն կախում ունէր հսկայական աշխատանքի մը լրացումը: Իր վրայ խօսած ատեն, տակաւին ինքզինքս կը զգամ վարակուած իր խառնուածքին կորովէն, որովհետեւ միշտ զինքը ճանչցայ — ինչպէս իր կառավարութիւնը՝ որուն կը ծառայէր ա՛յնչափ օրինապաշտօրէն — հիմնովին անմարդկային, անպատկառ, անգութ: Գոհ էր ընդունելով իր քաղաքագիտութեան բոլոր հետեւանքները, ո՛րչափ ալ ատելի ըլլային, մի՛այն նկատի ունենալով համանելիք նպատակը. եւ այն խրապաշտութեամբ եւ տրամախոհութեամբ՝ որոնք ա՛յնչափ յատկանշականօրէն գերմանական են, ան կը վանէր իր յաջողութիւնները արգիլել կրցող մարդկութեան եւ պատշաճութեան զգացումները: Ան իւրացուցած էր Պիզմարքի համբաւաւոր սպառնալիքը. «Գերմանացի մը պէտք է պատրաստ ըլլայ Բայզէրին եւ Հայրենիքին զոհելու՝ ինչպէս իր կեանքը, նոյնպէս պատիւը»:

Ինչպէս որ Վանկէնհայմ կը խորհրդանշէր Գերմանիան, նոյնպէս իր պաշտօնակիցը Փալլավիչինի կ'անձնաւորէր Աւստրիան: Վանկէնհայմի ուշագրաւ գիծը կը կազմէր բիրտ եսապաշտութիւն մը, մինչդեռ ընդհակառակը Փալլավիչինի խաղաղ էր, քաղցրաբարոյ, կատարելապէս լաւ դաստիարակուած: Մէկը կը դառնար միշտ դէպի ապագան, միւսը դէպի անցեալը: Եթէ Վանկէնհայմ սքանչելապէս կը միացնէր առեւտրականութեան եւ նուաճումի միջնադարեան ախորժակին խառնուրդը, ինչ որ բրուսիական աշխար-

հային քաղաքականութիւնը [Weltpolitik] կը կազմէ. Փալլավիչինի Մէթէրնիխի դպրոցէն դիւանագէտ մըն էր: Եթէ պէտք ըլլար կարեւոր խնդիր մը վճռելու, Վանկէնհայմ պիտի յայտարարէր. «Գերմանիա ասանկ կ'ուզէ»: Նման պարագայի մը մէջ, շրջահայեաց Փալլավիչինի պիտի ըսէր. «Խորհուրդ պիտի հարցնեմ տէրութիւնէս»:

Աւստրիացի Դեսպանը, իր գորշ, ոլրուած պեխերովը, իր ցից եւ նոյն իսկ մեղմավին բարձրահով քալուածքովը, կը նմանէր հին ռէժիմի դասական «ռէվէրէնտաւ»ի ազնուականին: Ես պիտի կրնայի Վանկէնհայմը բաղդատել աւեւտրական մեծ ձեռնարկի մը ներկայացուցիչին հետ, շուայլ իր ծախսերուն մէջ, որ իր շահերը կ'իրականացնէ իր ընդունելութիւններուն պերճանքովը. մինչդեռ իր պաշտօնակիցը պիտի նմանէր ներկայացուցիչին տունի մը՝ որ հպարտ է իր անցեալով եւ լիովին գոհ իր հին համբաւէն: Ա՛յն հաճոյքը՝ զոր Վիլհելմ Բ.ի պատուիրակը կը զգար համագերմանութեան ծրագիրներուը կատարելով, Փալլավիչինի զայն կը գտնէր դիւանագիտութեան «թէքնիք» նրբութիւններուն եւ մթութիւններուն մէջ: Բազմաթիւ տարիներէ իվեր, Պոլիսի մէջ իր երկիրին ներկայացուցիչն էր ան եւ դիւանագիտական մարմինին երէց անդամն էր, արժանիք՝ որուն համար ծայրայեղօրէն հպարտ էր, իրեն հաճոյք մը դարձնելով իր դիրքին յատուկ պատիւները լրացնելը. ո՛չ մէկը զինքը կը գերազանցէր պաշտօնական խնջոյքներու ատեն՝ առաջնութեան կարգը գործածելու արուեստին մէջ, որովհետեւ չի կար քաղաքավարութեան միակ մանրամասնութիւն մը՝ զոր չի գիտնար գոցի պէս: Հակադարձօրէն, պետական գործերու գալով, ատոնց մէջ ուրիշ բան չէր, բայց եթէ Վանկէնհայմի խաղալիքը. անոր հանդէպ, իրապէս, իր դիրքը կը թուէր դիրքը դիւանագէտի մը՝ որ քիչ կամ շատ ենթարկուած է աւելի զօրաւոր ընկերակիցի մը կամքին: Իրերու այս դրութեան մէջ, իր դերը, իր պաշտօնակիցին հետ քաղդատուելով, ձեւուած էր իր երկիրին դերին համեմատ՝ հանդէպ Գերման Կայսրութեան: Պատերազմին առաջին ամիսներուն մէջ, այս երկու մարդերուն ընթացքը կատարելապէս ցոյցաց իրենց երկուքին հայրենիքներուն յաջողութիւնները եւ անյաջողութիւնները. գերմանական իւրաքանչիւր նոր յաղթանակի, Վանկէնհայմի դիրքը հետզհետէ աւելի ամբարտաւան եւ անհանդուրժելի կը դառնար, մինչդեռ Փալլավիչինի՝ իր երկիրին ունեցած ձախողութիւններուն հետ՝ աւելի՛ պզտիկ, աւելի՛ անյայտ կը դառնար:

Այդ տագնապալի ամիսներուն մէջ, Պոլիսի կացութիւնը կը կը թուէր յատկապէս ստեղծուած ըլլալ՝ Վանկէնհայմի տեսակէն

մարդու մը տալու համար առիթը՝ իր տաղանդին բոլոր աղբիւրները զարգացնելու: Տասը տարիէ ի վեր, Օսմանեան Կայսրութիւնը կ'ենթարկուէր կազմալուծումի աւերներուն եւ հասած էր զառամութեան անանկ կացութեան մը՝ որ դիւրին որս մըն էր գերման դիւանագիտութեան: Եթէ մարդ կ'ուզէ հասկնալ այդ կացութիւնը, պէտք է յիշել որ՝ այդ շրջանին Թուրքիայի մէջ կանոնաւորապէս կազմուած ո՛չ մէկ կառավարութիւն կար, որովհետեւ Երիտասարդ Թուրքերը կառավարութիւն մը չէին. իշխանութեան մէջ, անոնք անպատասխանատու կուսակցութիւն մըն էին, տեսակ մը գաղտնի ընկերութիւն, որ դաւով, ահաբեկումով՝ եւ սպանութիւնով իշխանութեան տէր դարձած էր: Երբ Երիտասարդ Թուրքերուն համար այս ձեւով կը խօսիմ, թերեւս կը վանեմ կարգ մը պատրանքներ՝ որոնք իմս եղան, որովհետեւ, զանոնք գործի գլուխ տեսնելէ առաջ, իրենց մասին բոլորովին տարբեր գաղափարներ կազմած էի: Մինչեւ 1908ին դառնալով, կը յիշեմ թէ ինչպէս իմ հանրապետական համակրութիւններս ջերմօրէն արթնցեր էին՝ կարդալով Թուրքիայի վրայ լուրեր. կը տեղեկանայինք որ՝ խումբ մը երիտասարդ յեղափոխականներ Մակեդոնիայի լեռներէն իջած էին. Պոլսի վրայ քալած էին, գահընկէց ըրած էին արիւնարբու սուլթան Աբտիւլ-Համիտը եւ կառավարութեան սահմանադրական «ռէժիմ» մը հաստատած էին: Թերթերու այս զգայացունց յիշատակութիւններուն համեմատ, Թուրքիա ռամկավարութիւն մը դարձած էր, խորհրդարանով մը, պատասխանատու նախարարութիւնով մը, ընդհանուր քուէարկութիւնով, օրէնքին առջեւ բոլոր քաղաքացիներուն հաւասարութիւնով, խօսքի եւ մամուլի ազատութիւնով եւ ազատ հանրապետութեան մը գոյութեանը համար ուրիշ բոլոր էական երաշխաւորութիւններով: Լաւ գիտէի թէ՝ Թիւրք կուսակցութիւն մը երկար տարիներ պայքարած էր այդ տեսակ բարեկարգութիւններ ձեռք բերելու համար. եւ իր ցանկութիւններուն իրականացած ըլլալը՝ ինծի կը թուէր վերջապէս ցուցնել որ՝ այդ տեսակ բան մը մարդկային հնարաւոր առաջդիմութիւն մըն էր: Օսմանեան Կայսրութեան ջարդերու եւ անկարգութիւններու երկար շրջանը յայտնապէս փակուած էր. մեծ մարդասպանը Աբտիւլ-Համիտ, վտարուած, քշուած էր Սելանիկ՝ առանձնութեան մէջ, եւ իր եղբայրը, համակրելի Մօհամմէտ Ե. գահ բարձրացած էր, իբր առաջին սահմանադրական վեհապետ:

Յեղափոխութեան երախայրիքները ասոնք եղած էին. բայց երբ 1913ին Պոլիս հասայ, բազմաթիւ փոփոխութիւններ տեղի ունեցած էին:

Աւստրիա երկու թրքական նահանգներ կցած էր, Պոսնան եւ Հերսէկը. Իտալիա գրաւած էր Տրիպոլիսը. Թուրքիա ենթարկուած էր Պալքանեան Պետութիւններու դէմ երկու պատերազմներու եւ կորսնցուցած էր Եւրոպայի իր բոլոր ստացուածքները, բացի Պոլիսէն եւ պզտիկ անդրահողամասէ մը: Օսմանեան Կայսրութեան վերածնունդին փորձերը. որոնք ներշնչած էին Յեղափոխութիւնը, յայտնապէս վիժած էին եւ. շուտով տեսայ որ՝ չորս տարիներու ընթացքին սահմանադրական կառավարութենէն ետքը, ազգը աւելի՛ գէշցած էր, աւելի՛ աղքատացած եւ աւելի անդամահատուած՝ քան որչափ չէր եղած երբեք նախապէս: Իրականապէս. այդ անյաջողութիւնը իմ ժամանումէս աւելի՛ կանխագոյն շրջանի մը տեղի ունեցած էր եւ այդ անյաջողութիւնը՝ քաղաքական պայքարներու երկար պատմութեան մէջ ամէնէն կատարեալը եւ ամէնէն յուսահատեցուցիչն էր: Պէտք չունիմ մանրամասնօրէն անոր պատճառները ցուցնելու: Շատ խստօրէն չքննադատեմ Երիտասարդ Թուրքերը, որովհետեւ չի կրնար տարակոյսի ենթարկուիլ սա պարագան որ, սկիզբները անոնք անկեղծ եղան: 1908 Յուլիսին, Սելանիկ՝ Ազատութեան Պողոտային վրայ արտասանուած ճառի մը մէջ, Էնվէր Փաշա, զոր ժողովուրդը կը նկատէր դալատ որ բռնակալութեան դէմ ըմբոստութեան երիտասարդ ասպետական առաջնորդը, պերճախօսաբար յայտարարած էր սա.

«Այսօր, բռնապետական կառավարութիւնը անհետացած է: Մենք ամէնքս եղբայր ենք: Թուրքիայի մէջ անկէ ետքը ո՛չ Պուլկար կայ, ո՛չ Յոյն, ո՛չ Սերպ, ո՛չ Ռումէն, ոչ Իսլամ, ո՛չ Հրեայ. նոյն կապոյտ երկինքին տակ՝ մենք ամէնքս հպարտ ենք Օսմանցի ըլլալնուս»:

Այս պատկերացումը՝ իրենց հայրենիքին կառավարութեան նոր ձեւին հանդէպ՝ երիտասարդ թուրք խօսքը կը ներկայացնէր. բայց այդ խօսքը իրականութեան փոխակերպել դուրս էր իրենց կարողութենէն: Այն ցեղերը, որոնք ամբողջ դարերով խոշտանգուած եւ ջարդուած էին, չէին կրնար մէկ օրէն միւսը եղբայրական զգացումներ սնուցանել իրենց հարստահարիչներուն հանդէպ: Վաղեմի կրօնական ատելութիւնները, նախանձոտութիւնները եւ անհաշտութիւնները տակաւին Թուրքիան կը բաժնէին հակընդդէմ ցեղերու խառնիճաղանճ զանգուածի մը մէջ: Ամէն բանէ աւելի, վերջին չարաշուք պատերազմները եւ Կայսրութեան խոշոր մէկ մասին կորուստը փճացուցած էին երիտասարդ ռամկավարութեան հեղինակութիւնը: Կային դեռ անյաջողութեան ուրիշ շատ պատճառներ՝ զորս անօգուտ է ներկայիս պարզաբանել:

Եթէ «Երիտասարդ Թիւրք»երը դադրած էին գոյութիւն ունենալէ՝ իբր վերածնունդի դրական ուժ, անոնք միշտ գոյութիւն ունէին իբր քաղաքական կազմակերպութիւն: Իրենց պետերը՝ Թալէաթ, Էնվէր եւ Ճէմալ, երկար ատենէ ի վեր հրաժարած էին իրենց երկիրը բարեկարգելու ամէն յոյսէ. բայց անոնք անձնատուր էին անձնական իշխանութեան անյագուրդ ախորժակի մը: Փոխանակ գտնելու գրեթէ 20,000,000 բնակիչով ազգ մը, ազատական ծրագիրով մը կատարելագործուող, ընդհանուր ընտրութիւն վայելող, իր ճարտարարուեստը ու երկրագործութիւնը կերտող, իբր հիմ ծառայեցնելով դաստիարակութիւնը, առողջութիւնը եւ հանրային առաջդիմութիւնը, գտայ որ Թիւրքիա պարզապէս կը բաղկանար անկենդան, տգէտ ու խեղճ ճնշուած գերիներու խառնուրդէ մը, իրենց գլուխը ունենալով անզօր ու տկար սակաւապետութիւն մը, որ պատրաստուած էր զանոնք գործածելու անանկ ձեւով մը՝ որ լաւագոյն կերպով գոհացնէր իր ներկայացուցիչներուն շահերը: Եւ ասոնք ճիշդ այն մարդիկն էին՝ որոնք քանի մը տարի առաջ իրենց հայրենիքը օժտած էին սահմանադրական վարչութիւնով մը: Կարելի չէր երեւակայել աւելի աչքեցուցիչ անկում, ամէնէն ազնիւ գաղափարապաշտութենէն ամէնէն անարգ նիւթապաշտութեան:

Թալէաթ, Էնվէր եւ Ճէմալ յայտնի ներկայացուցիչներն էին: Բայց իրենց ետեւը կը գտնուէր «Միութիւն եւ Առաջդիմութիւն» Կուսակցութիւնը, բաղկացած մօտաւորապէս քառասուն անդամէ: Այս կուսակցութիւնը կը հաւաքուէր գաղտնապէս, կը պատրաստէր ընտրութիւնները եւ հանրային պաշտօնները կը վերապահէր իր մարդերուն. Կուսակցութեան կեդրոնը կը գտնուէր Պոլիս եւ իր գերագոյն պետը, որ անոր կը նուիրէր իր ամբողջ գործունէութիւնը, իր հրահանգները կը հաղորդէր իր ստորադասներուն: Այդ պաշտօնատարները, իրենց կարգին, կը կառավարէին կուսակցութիւնը եւ երկիրը, մեր ամերիկեան քաղաքներու քաղաքական ամէնէն բացորոշ զեղծագործութիւններու շրջանին գործող «գործապետ»ներուն [Boss*] պատուիրաններուն համաձայն: Այսպէս, ամբողջական կազմակերպութիւնը սքանչելի պատկեր մը կը ներկայացնէր այն բանին զոր մենք յաճախ կը կոչենք «անտեսանելի կառավարութիւն» անունով: Այս տեսակ անպատասխանատու

* Տեսակ մը ընտրական գործակալ, որ իր ազդեցութիւնը կը բանեցնէ իրմէ կախում ունեցող գործաւորներու եւ ուրիշ անձերու վրայ, իր ընտրանքովը ընտրել տալու համար թեկնածուն, զոր ետքէն կը ծառայեցնէ իր անհատական շահերուն.

վերահսկողութիւնը առենով ծաղկած է մեր քաղաքներուն մէջ, որովհետեւ քաղաքացիները մի՛այն իրենց անձնական գործերովը կը զբաղէին եւ զանց կ՚ընէին հանրային գործերը: Բայց Թիւրքիոյ մէջ, մէկ կողմէ ամբոխները խորապէս տգէտ էին՝ ռամկավարական վարչութեան մը արժէքը գնահատելու համար, եւ միւս կողմէ երկիրին ընդհանուր աւերումը եւ շրջափոխութիւնները ազգը գործնականապէս առանց կառավարութեան ձգած էին, հետեւաբար դիւրին որս մը՝ հաստատամիտ արկածախնդիրներու հրոսախումբի մը: Միութիւն եւ Առաջդիմութիւն Կուսակցութեան մարդերը, գլուխ ունենալով Թալէաթ պէյը, եղան այդ տխուր հերոսները: Պոլիս գտնուող քառասուն անդամներէն անկախաբար, Կայսրութեան բոլոր կարեւոր քաղաքներուն մէջ կազմակերպուեցան ենթա-կուսակցութիւններ. անոնց համախոհները կը հաւաքուէին գաղտնապէս, կու տային անհրաժեշտ որոշումները եւ անոնց գործադրութիւնը կը վստահէին իրենց կուսակիցներէն անոնց՝ որոնք կը վարէին հանրային պաշտօններէն մեծ մասը: Այդ մարդիկը՝ նման մեր շինական քաղաքականութեան գէշ օրերուն մէջ տիրող մեր վարչութիւններուն սովորական պետերուն, «որոշումներ կու տային» եւ զանոնք կը հաղորդէին իրենց ստորադասներուն: Ո՛չ մէկը որեւէ պաշտօնական դիրք չէր կրնար ձեռք բերել, առանց պատկանելու այս կուսակցութիւններէն մէկուն:

Ես պէտք է ընդունիմ որ անարդար եմ մեր ամերիկեան կաշառակերներու խմբակին հանդէպ, զանոնք բաղդատելով «Միութիւն եւ Առաջդիմութիւն» թիւրք կառավարութեան հետ: Թալէաթ, Էնվէր եւ Ճէմալ իրենց «սիսթէմ»ին աւելցուցած էին մանրամասնութիւն մը՝ որ մեր քաղաքագէտներուն ծրագիրին մէջ գոյութիւն չունէր. այդ մանրամասնութիւնն էր սպանութիւնը եւ խմբական մահապատիժը: Անոնք իրենց իշխանութիւնը շահած էին՝ միւս հերձուածներուն վրայ՝ գործածելով այս ընթացքը:

Խնդիրի առարկայ պետական հարուածը տեղի ունեցաւ 1913 Յունվար 26ին, իմ ժամանումէս ամիսէ մը քիչ առաջ: Այդ շրջանին, քաղաքական խումբ մը, առաջնորդուած յարգելի Քեամիլ Փաշայէն՝ իբր Եպարքոս, եւ Նազըմ Փաշայէն՝ իբր պատերազմական նախարար, կը վարէր կառավարութիւնը. ան կը ներկայացնէր «Ազատական Կուսակցութիւն» կոչուածը. որ մասնաւորապէս նշանակելի դարձած էր՝ իր հակառակութիւնովը ժէօն Թիւրքերուն դէմ: Այս մարդիկը կրած էին Պալքաններուն չարաղէտ պատերազմը. Յունվարին, անոնք ինքզինքնին նեղը դրուած գտած էին՝ ընդունելու եւրոպական մեծ պետութիւննե-

յու հրամանը եւ պարտաւորուած էին Պուլկարիայի լքելու. Ադրիանուպոլիսը ժէօն Թիւրքերը, վեց ամիսէ իվեր զգոյշ դիրքի մէջ, պատնիշներուն մէ կը վնասէին իշխանութիւնը կրկին ձեռք անցընելու Ադրիանուպոլիսի ծրագրուած յանձնումը՝ այդ պատնիշները ընծայից անունց: Ադրիանուպոլիս կարեւոր քաղաք մըն էր, որուն կորուստը Թիւրք ժողովուրդին կոչմէ նկատուած էր իբր իր ազգային անկախութեան մէկ նոր հանգրուանը: Թալէաթ եւ Էնվէր փոխնիփոխ հաստատեցին երկու հարիւր հետեւորդներ եւ ատաջացան դէպի Բրծ. Կուռւ, ուր նախարարութիւնը նիստ ունէր: Նպատակ ունէին ամբոխին, շրջունքներուն վրայ սիկառէթ մը, ձեռքերը գրպաններուն մէջ մխրճած:

– Ինչ է ան, ինչ կայ, կ'ըսէ ան զուարթագին, ինչ է պատահած այս աղմկին: Չէք գիտեր որ այդ աղմուկը կը խանգարէ մեր խորհրդակցութիւնները:

Հազիւ բառերը բերնէն ելած, ան կ'լսէ ոտնաձայն. գնդապետ մը հասեր էր կենտրոնական գործարանի մը: Ասոր վրայ ամբոխը առաջնորդուած Թալէաթէն ու Էնվէրէն, ճամբայ կը բռնէ մինչեւ ժողովին սրահը: Եպարքոս Փեամիլ, առջեն կոդմէ ճնշում մը ենթարկուած —ոչխարն ուարեկանէն առնի կաթ– կը սոխուի հրաժարիլ, Նազըմի ճակատագիրը կրկնուն վախով:

Ինչպէս որ ոճիրը ելած էր այն միջոցը՝ որով այդ մարդիկը գնդապետի իշխանութեան սիրացած էին, նոյնպէս ոճիրը ինաց իրենց գործիքը՝ այդ իշխանութեան մէջ դիրքերնին պահպանելու համար: Ոչնչէ, բացի իր պաշտօններէն. Պոլիսի զինուորական կառավարիչ էր, եւ այդ պատճառով՝ ոստիկանութեան վերին պետութիւնը կը կառավարէր. այդ դերին մէջ, ան կառավարեցաւ Ծուշէի մը բոլոր ձիրքերը եւ ամենէն լաւ կառավարեց իր առաքելութիւնը որ՝ ամէն անձ որ կը դաւաճանէր ժէօն Թիւրքերուն, սոխուեցաւ քաշուիլ Փարիզ կամ Սվէյնէ: Իմ ժամանումէս առջի քանի մը ամիսները՝ սարսափի ճշմարիտ տիրապետութիւն մը եղած էին: «Ժէօն Թիւրք»երը քանդած էին Ապտիւլ-Համիտի վարչութիւնը, բայց որդեգրած էին Սուլթանին սիրելի «մեթոտ»ները՝ լուծելու համար ընդդիմադիրները: Թիւրքիա փոխանակ մէկ Ապտիւլ-Համիտ մը ունենալու, հիմա կը տեսնէր որ բազմաթիւ Համիտներ ունէր. ծերբակալութիւնները եւ աքսորները քանոնակներով կը հաշուուէին, եւ կախուիլը քաղաքական յանցապարտներուն — այսինքն կառավարական հրոսախումբին դէմ ելլողներուն—ամէնէ միջադէպ մըն էր միայն: Սուլթանին անկարողութիւնը Բօմիթէի գործին շատ կը յարմարէր: Պէտք է

յիշել որ՝ Մահամմէտ Բ. միայն Սուլթան չէր, այլ նաեւ Խալիֆա էր. ո՛չ միայն աշխարհական վեհապետը, այլ նաեւ մահմետական եկեղեցիին պետը: Այս պատճառով, միլիոնաւոր իսլամ ջերմեռանդներու պաշտելութեան առարկան էր: Ասիկա՝ իր տեղը գտնուող որեւէ վճռական մարդու՝ պիտի բաւէր տալու բաւական ազդեցութիւն՝ Թիւրքիան ազատելու համար իր բռնաւորներուն լուծէն: Կ'ենթադրեմ որ՝ նոյն իսկ անոնք՝ որոնք ամէնէն շատ համակրանքը ունեցած են իրեն հանդէպ, զայն չպիտի նկարագրեն երբեք կորովի մարդու մը, խրոխտ ոգերոյ մը պիմագծութիւնով: Հրաշք մըն է որ՝ այն պարագաներուն մէջ՝ ուր ճակատագիրը ծանրացած էր իր վրայ, ամբողջովին չէ վնասուած: Իր եղբայրն էր Ապտիւլ-Համիտ, զոր կ'էսոթերն կը կոչէր «Մեծ Ներագործը», մարդ մը՝ որ կատաւարեց լրտեսութիւնով եւ արիւն թափելով եւ որ իր իսկական ազգականներուն հանդէպ չունէր աւելի յարգանք, քան իր հայդժբաղդ հպատակներուն: Դահ բարձրանալուն, իր առաջին գործերէն մէկը եղած էր՝ պալատի մը մէջ խցարգիլել իր հաւանական յաջորդը, զայն շրջապատել լրտեսներով, ահմանափակել իր ընկերական կեանքը՝ իր հարէմին եւ քանի մը հեռուորդ պաշտօնատարներու շրջանակին մէջ, եւ իր գլխուն վրայ մշտապէս կախել սպասնալեաց վախը: Մահամմէտի դաստիարակութիւնը սահմանափակ եղած էր. միայն իր մայրենի լեզուն կը խօսէր եւ արտաքին աշխարհի վերաբերող որեւէ բանի տեղեկանալու իր միակ միջոցն էր թիւրքերէն թերթի մը պատահական ընթերցումը: Որչափ առեն որ հանդուրժէր այս «ռէժիմ»ին, գահաժառանգը որեւէ վտանգի չէր ենթարկուեր. բայց գիտէր որ ըմբոստացումի առաջին նշանը կամ նոյն իսկ դէպքերու մասին իր չափազանց անժամանակ հետաքրքրութիւնը իր մահուանը ազդանշանը պիտի ըլլար: Այս պատանդումը ո՛րչափ ալ կատարեալ ըլլար, ան չի խաթարեց այն էապէս բարեացակամ եւ համակրող բնաւորութիւնը, որ կատարեալ հակադրութիւն մը կը կազմէր այն բնութեան հետ՝ զոր կը վերագրենք «Սոսկալի Թիւրք»ին: Ան հանդարտաբարոյ եւ դիւրընտել ծերունի մըն էր՝ զոր ամէն մարդ կը սիրէր եւ որ, համոզուած եմ ատոր, չար զգացում չէր սնուցաներ ապրող որեւէ հոգիի: Անկարող կառավարելու իր կայսրութիւնը, — որովհետեւ պատրաստուած չէր այդչափ կնճռոտ գործ մը կատարելու — կը գոհանար վայելելով իր վեհապետութեան առանձնաշնորհները, վստահ մնծ Օսմանին ուղղակի շառաւիղը ըլլալուն:

Հետեւաբար չէր կրնար դիմակալել ծրագիրներուն անոնց՝ որոնք այն ատեն կը պայքարէին Թիւրքիան վարելու համար: Իր

տէրը՝ Ապտիւլ-Համիտը փոխանակելով Թալէադի, Էնվէրի եւ Ճէմալի հետ, հաւատացեալներու պետը իր անձնական կացութիւնը չէր բարդած երբեք. Միութիւն եւ Առաջդիմութիւն Քոմիթէն զայն կը պահէր, — ինչպէս կը պահէր Թիւրքիայի մնացած մասը, — ահաբեկումով: Քոմիթէին պետերը [leader] անոր ցուցուցած էին իրենց կարողութեան չափը՝ գահընկէց ընելով Ապտիւլ-Համիտը, զայն բանտարկելով պալատի մը մէջ. եւ իսկոյն Մօհամմէտ բնականապար կ'ապրէր նման վարմունքի մը մշտական վախին մէջ: Ո՛չմարտապէս, անոնք իրեն տուած էին արդէն իրենց զօրութեան մէկ նմուշը, եւ եթէ Սուլթանը այդ առիթով փորձած ըլլար հաստատել իր անկախութիւնը, դէպքին վախճանը արանչելապէս պիտի ապացուցանէր միայն որ՝ ո՛վ էր տէրը: Տասերեք «դատաճան»ներու խմբակ մը եւ ուրիշ ոճրագործներ, — ոմանք իրական, մնացածները քաղաքական պարզ յանցագործներ, — դատապարտուած էին կախաղանի. անոնց մէջ կը գտնուէր կայսերական փեսան: Մահափնիռին գործադրութենէն առաջ, Մօհամմէտ պէտք էր ստորագրել մահուան հրամանագիրները. ան թախանձեց որ թոյլ տային իրեն ներել իր ազգականին, որուն աւարկութիւնը չյարուցանելով միւս տասերկու դատապարտուածներուն մահափնիռը, ստորագրելու 20 միլիոն հպատակներու անուանական վճռապետը ծունկի եկաւ իր նախարարին առջեւ, բայց որ եւ է թախանձանք չի ողոքեց անոր որոշումը: Ա՛ռ առիթ մըն էր, դատեց Թալէադ, վճռապէս որոշելու համար որ ո՛վ է տէրը. Սուլթանը թէ Քոմիթէն: Քանի մը օր ետքը, հոյակապ մահափաժուածին մեքենադծուած դէմքը կառափնաւոի մը ծայրէն կ'օրօրուէր, ժողովուրդին այլեւս դէմ, եւ յայտնապէս կ'ապացուցանէր որ՝ Թալէադը եւ Քոմիթէն կը վարէին թիւրք կայսրութեան ճակատագիրը: Անկախութեան այս եղերական կամիւթենէն ետքը Մօհամմէտ ա՛լ չփորձեց երբեք միջամտել գործերու ընթացքին. ան գիտէր թէ ինչ պատահած էր Ապտիւլ-Համիտի եւ իրեն համար աւելի՛ գէշ վախճանէ մը կը վախնար:

Ա՛յն շրջանին երբ հասայ Պոլիս, Սուլթանը կատարեալապէս ժէօն Թիւրքերու ծեռքին տակ էր. զայն ընդհանրապէս «Իրատէ-մեքենայ» մը կը նկատէին, որակում մը՝ համազօր այն որակումին՝ որ մեզի կը ծառայէ անհատ մը իբր «մեքենական խցան» որակելու: Իր պետական պարտականութիւնները կը կատարէին պարզապէս զանազան պաշտօնական արարողութիւններու նախագահելուն մէջ, — ինչպէս դեսպաններու ընդունելութիւն, իր ստորագրութիւնը դնելու մէջ պաշտօնաթուղթե-

րու վրայ՝ զորս Թալէաղ եւ իր ընկերակիցները այդ առիթով իրեն կը ներկայացնէին :

Ասիկա, անվիճելիօրէն, Թիւրքիայի կառավարական օրինակարգերուն մէջ մեծ փոփոխութիւն մըն էր, այս երկիրին մէջ, ուր դարերէ իվեր, Խալիֆան բացարձակ միապետ մըն էր, որուն կամքը միայն օրէնքի ուժ ունէր եւ որ իր ձեռքին մէջ կեդրոնացուցած էր բոլոր իշխանութիւնները: Ո՛չ միայն Վ.հիսպետը, այլ նաեւ Խորհրդարանին անդամները Բոմիթէին խոնարհ արարածներն էին, գործնականապէս ընտրուած ըլլալով իրմէ եւ քուէարկելով ամէնէն ազդեցիկ «կուզ»երուն հրամաններուն համեմատ Ասոնք, նաեւ յաջողած էին հանրային գլխաւոր պաշտօնները յանձնելու իրենց հաւատարիմներուն եւ կը ջանային ձեռք անցընել յետին պաշտօնները, որոնք զանազան պատճառներով կը խուսափէին իրենց վերհսկողութենէն :

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

«ԳՈՐԾԱՊԵՏԻ ԴՐՈՒԹԻՒՆ»Ը ՕՍՄ. ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

ԻՆՉՈ՞Վ ՕԳՏԱԿԱՐ ԵՂԱՒ ԱՆ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ

Թալէաթ, աւազակներու այս խմբակին պետը, հռչակաւոր անձնաւորութիւն մըն էր. իր կեանքը եւ նկարագիրը բնականաբար իմ շահագրգռութիւնս արթնցուցին, որովհետեւ երկար ատենէ ի վեր իմ երկիրիս մէջ ընտանեցած էի «գործապետի դրութեան» [Boss System]. եւ անոր քով կը գտնէի մէկէ աւելի նմանութիւններ հին-օրէնքներուն հետ, թէեւ կարող, քաղաքացիներ՝ որոնք ատենով ա՛յնչափ յաճախ ղեկավարած էին մեր տեղական եւ նոյն իսկ կառավարական քաղաքականութիւնը:

Թալէաթի ծագումը ա՛յնչափ մթին էր որ՝ բազմատեսակ պատմութիւններ կը շրջաբերէին իր հաշւին: Ոմանք կը պատմէին թէ՝ պուլկար գնչու մըն էր. ուրիշներ զայն կը կոչէին Փոմաք (այս անունով կը կոչուի պուլկար արիւնով անհատ մը, որուն նախահայրերը, դարեր առաջ, մահմետական կրօնքը ընդունած են): Այսպէս, այս վերջին բացատրութեան համեմատ, որ կը կարծեմ թէ շիտակն է, Թիւրք Կայսրութեան այս ճշմարիտ տէրը երբեք Թիւրք չէր:

Կրնամ նաեւ հաստատել թէ՝ չափազանց քիչ կը մտահոգուէր Մահմետականութիւնով, որովհետեւ իր կուսակցութեան պետերուն մեծամասնութեան նման՝ բոլո՛ր կրօնքներուն անհաշտ էր: «Կ'ատեմ բոլոր կղերականները. ռապպի, հոճա», ըսաւ օր մը ինծի (հոճա այն եզրն է՝ զոր Մահմետականները կը գործածեն կրօնի նախարարները անուանելու): Կրնամ նաեւ վստահեցնել թէ՝ Թալէաթ ո՛րեւէ ուշադրութիւն չէր ընծայեր իր կրօնքին զանազան պատուիրաններուն, մասնաւորաբար ըմպելիի վերաբերողներուն. ան հոգին էր ակումբի մը, որ հաստատուած էր ամերիկեան Դեսպանատունէն ոչ հեռու եւ որուն հաւաքոյթները երբեմն կրնային Բաքոսեան համարուիլ:

Ամերիկայի մէջ՝ հազուադէպ չէ տեսնել պարզ ընչազուրկ մը՝ որ իբր ճարտար քաղաքագէտ մը կը յայտնուի. նոյնպէս, Թալէաթ կեանքի մէջ իր սկզբնաւորութիւնը կատարած էր իբր ցրուիչ. յետոյ Ադրիանուպոլիսի մէջ, հեռագրիչի պաշտօնին մէջ մեծցած էր եւ ծայրայեղօրէն հպարտ էր իր խոնարհ սկզբնաւորութեանը համար: Իր տունը այցելութեան գացի երկու-երեք անգամ, եւ

թէեւ այն աւուեն Օսմ. կայսրութեան մէջ ամէնէն ազդեցիկ մարդը ըլլար, իր տունը ժողովուրդի մարդու մը տունն էր, սահմանափակօրէն զարդարուած աժանագին կահ-կարասիներով, որոնց ամբողջութիւնը Նիւ-Եօրքի մէջ վարձու «ափարթմըան»ի մը տպաւորութիւնը կը գործէր: Իր նախասիրած առտուկան էր հետազրական գործիքը, որուն շնորհիւվը աւետով իր կեանքը վերկած էր: Տեսայ անոր հետազիր գործածելը, կանչելու համար իր մոեբիմ բարեկամներէն մէկը:

Դիշեր մը, Թալէաղ ինծի ըսաւ որ՝ այդ օրը իրեն վճարած էին ներքին գործերու նախարարի իր ամսաթօշակը: Աւելցուց թէ՝ իր պարտքերը վճարելէ ետքը, միայն հարիւր տոլար դրամ մնացած էր իրեն Իր հաճոյքի ժամերուն մնծագոյն մասը կը սիրէր անցընել այն կոպիտ մարդերուն հետ՝ որոնք կը կազմէին Միութիւն եւ Առաջդիմութիւն Կոմիթէն. նախարարութեան պահերէն զատ ժամերուն, ամէն օր ժամանակ կ'անցընէր կեդրոնատեղիին գրասենեակին մէջ իր կատակցութեան, որուն գործունէութիւնը կը վարէր անձնապէս: Հակառակ իր խոնարհ ծագումին, տիրացած էր աշխարհիկ մարդու յատկութիւններէն մէկ քանիին Թէեւ, իր նախնական կրթութեան պատճառով, իրեն սորվեցուցած չէին երբեք պատուաբաղ կամ դանակ գործածել, — որոնք Թիւրքիայի տոորին դասակարգերուն մէջ բոլորովին անծանօթ գործիքներ էին, — սակայն կրնար ներկայ ըլլալ դիւանագիտական սեղաններու եւ կրնար իր երկիրը ներկայացնել մեծ արժանաւորութիւնով մը: Ես միշտ իր ընդծին տպաւորեալ նշան մը նկատած եմ այն իրողութիւնը որ՝ հակառակ իր անհնշան դաստիարակութեան՝ բաւականաչափ հիրանսերէն տորված էր, այդ լեզուով խօսակցութիւն մը վարելու համար պատրաստ էս: Ֆիզիքապէս, նուազ ուշագրաւ չէր իր զօրեղ կազմուածքը, իր լայն եւ քառակուսի կռնակը, ժայռի պէս կարծր իր դնդերները, կը մեծցնէին այն մտայնին ուժը եւ բնական կորովը, որոնք դիրացուցած էին իր առպարէզը: Վիճաբանելու համար, կը սիրէր նստիլ իր գրասեղանին առջեւ, ուսերը ցցուած, գլուխը եռեւ նետուած, դաստակները — տոորական մարդու մը դաստակներէն երկու անգամ խոշոր — ամրապէս տնկուած սեղանին վրայ: Ինծի թուած է միշտ որ՝ լծակ մը պէտք պիտի ըլլար այդ դաստակները խախտելու համար այն տեղէն՝ ուր Թալէաթի բռնաւոր ուժը եւ ոգին զամած էին զանոնք: Հիմա, երբ կը ոգեկոչեմ իր յիշատակը, նախ չեմ յիշեր իր զուարթագին խնդուքը, աղուոր պատմութիւն մը պատմուած առեն իր յոր-

դազեղ զուարթութիւնը, արագ քայլերով սենեակէ մը անցնելու իր կերպը, իր եռանդը, իր կամքը, իր անգթութիւնը. մարդուն ամբողջ կեանքը եւ բնաւորութիւնը՝ ինծի համար՝ կը խորհրդանշուին այդ հսկայական դաստակներուն մէջ:

Թալէաթ, ինչպէս զօրեղ մարդոց շատերը, ունէր իր դաժան եւ երբեմն նոյն իսկ վայրագ զուարթախոհութեան նոպաները: Օր մը, զինքը կը գտնէի նստած իր սովորական տեղը, իր զանգուածեղ ուսերը ցցուած, իր դաստակները գամուած գրասեղանին վրայ. զինքը այդ դիրքին մէջ տեսած ատենս՝ միշտ դժուարութիւն մը կը նախազգայի: Թալէաթ, սիկառէթի ծուխի երկու փչուածքի միջեւ, կը պատասխանէր անփութախելիօրէն. «Ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ»: Իրեն մօտ սահեցայ. «Վսեմաշուք, ըսի, ինծի կը թուի որ ամէն բանին պատճառը այդ դաստակներն են: Չէ՞ք ուզեր զանոնք սեղանին վրայէն վերցնել»: Թալէաթի ճիւաղի դէմքը սկսաւ կծկուիլ. վեր առաւ բազուկները, կռնակի վրայ գնաց եւ մռնչիւնի նման խնդուք մը ունեցաւ: Իմ վարուելակերպս ա՛յնչափ զուարճացուցած էր զինքը որ՝ բոլոր խնդրանքներուս զիջում ըրաւ:

Ուրիշ անգամ մը, մոայլ իր գրասենեակը, ուր արդէն կային երկու արաբ իշխաններ: Նախարարը վեհաշուք էր, անձնարժանութիւնով փքուած եւ ամէն շնորհ մերժից ինծի. «Ո՛չ, չպիտի կատարեմ: Ո՛չ, ամենայնիւ մտադրութիւնը չունիմ կատարելու», պատասխանեց: Հասկցայ որ՝ կ'ուզէր իր իշխանական հիւրերուն վրայ տպաւորութիւն գործել եւ անոնց ցուցնել թէ՝ ա՛յնչափ արժէքաւոր դարձած էր որ՝ չէր վարաներ Դեսպանի մը հետ «զէշ վարուիլ»: Այն ատեն, իրեն մօտենալով, խաղաղ շեշտով մը ըսի իրեն. «Կը տեսնեմ ու կը ջանաք այս իշխաններուն աչքին երեւալ. եթէ ինքզինքնիդ արժեցնել պէտք է, արժեցուցէք աւստրիական Դեսպանին, որ ունկնդրութեան կը սպասէ: Իմ գործերս չափազանց կարեւոր են. անոնցմով չի զուարճացուիր»: Թալէաթ սկսաւ խնդալ «Ժամէ մը եկէք», ըսաւ ինծի: Վերադարձայ. արաբ իշխանները մեկնած էին եւ ո՛չ մէկ դժուարութիւն չունեցանք գործերը ինծի գոհացուցիչ ձեւով կարգադրելու:

— Պէտք է որ մէկը կառավարէ Թիւրքիան, ինչո՞ւ մենք չըլլանք, ըսաւ ինծի օր մը: (Դացուցիչը, իրապէս, գրեթէ այդ կէտին հասած էր): Ես մեծապէս յուսախաբ եղած եմ որ, շաբունակեց, Թիւրքերը չկրցան գնահատել մեր ռամկավարական հիմնարկութիւնները: Ատենով աւտր յոյսը ունեցած էի եւ ուժգնօրէն աշխատած, բայց Թիւրքերը երբեք պատրաստուած չէին ռամկավարութեան:

Կարծեց որ առաջին եկողը, որչափ ալ քիչ ձեռներէց ըլլար, կրնար տիրանալ կառավարութեան եւ ուզեց այդ մարդը ըլլալ: Այն բոլոր քաղաքագէտներուն մէջ, որոնց հանդիպած եմ, զինքը նկատեցի միակը՝ որ եշմարտապէս բնածին, ուրուսուսվոր կարողութիւններ ունէր: Ունէր տիրողական լայն կարողութիւն մը, արագօրէն եւ շիտակ խորհելու յստակութիւնը եւ գրեթէ գերբնական գուշակութիւն մը՝ ուրիշներու շարժառիթներուն: Միւս կողմէ, իր անկեղծ զուարթութիւնը եւ իր զուարթախոհութեան զգացումը՝ զինքը մարդ կառավարող մը կը դարձնէին: Նապոլէոն սպանութենէն ետքը, խռովուած կայսրութեան վիճակները սանձելու համար իր թափած ջանքերուն մէջ իմաստութեան անհուն ճիրթեր տուաւ: Մէկ ուտուտով չորրացաւ անոր, այլ առաջացաւ աստիճանաբար, շօշափելով հողը: Հասկցաւ իր դիրքին տակար կողմերը, կշռեց այն ուժերը՝ որոնց դէմ պայքարիլ պիտի պարտաւորուէր, ինչպէս նախանձը յեղափոխական Բօմիթէէի իր ընկերակիցներուն, որոնք զինքը պաշտպանած էին, հնարաւոր ընդիմութիւնը բանակին, օտար կառավարութիւններուն եւ զանազան հերձուածներուն, որոնք կը կազմէին այն՝ ինչ որ Թիւրքիայի մէջ հանրային կարծիք կը նկատուի: Այս տարրերէն ո՛րը կ'ուզէր ըլլար՝ կրնար զինքը վիճացնել. քաղաքականապէս եւ նիւթապէս: Ան գիտէր որ վտանգաւոր ճամբու մը մէջ մտած էր եւ կը սպասէր բուռն կերպով անհետանալ: «Ձեմ յուսար անկողինիս մէջ մեռնիլ», ըսաւ ինծի: Նկրքին գործերու նախարար ըլլալով, Թալէաթ ձեռք առաւ ոստիկանութեան եւ նահանգներու կամ «վիլայէթ»ներու վերհսկողութիւնը որմէ ազդեցութեան վերաճում մը, որ ամրապնդեց իր դիրքը Բօմիթէէին մէջ: Ան դիմեց օժանդակութեանը բոլոր կարեւոր կուսակցութիւններուն, կամացկամաց անունց ներկայացուցիչները նախարարութեան ուրիշ պաշտօններու կոչելով: Թէեւ ինք եւրքէն ըլլար հարիւր հազարաւոր Հայերու ջարդին պատասխանատու կազմակերպիչը, այդ Թուականին Թալէաթ կը պնդէր որ՝ Բօմիթէէն կոմիտակից էր կայսրութեան բոլոր ցեղերուն միացումին, եւ, այդ ծրագիրով, իր առաջին Դահլիճը կազմուեցաւ քրիստոնեայ արաբով մը, Տէօնմէով մը (ցեղով Հրեայ բայց կրօնքով մահմետական անձնաւորութիւն), Ջէրքէզով մը, Հայով մը եւ Եգիպտացիով մը: Այս վերջինը նպարքոս ըրաւ, Կառավարութեան ամէնէն բարձր պաշտօնը, որ մօտաւորապէս կը համապատասխանէ Գերման Կայսրութեան Վարչապետի պաշտօնին: Մարդը՝ զոր ընտրեց այդ դերին համար, որ սովորական ժամանակ ամէնէն պատուաբեր եւ ամէնէն կարեւոր ոեոն էր. կո պատկանէր ոնկերութեան մէջ իրենինէն բոլորովին

տարբեր դասակարգի մը: Ամերիկայի մէջ, յաճախ կը պատահի որ՝ «գործապետներ» ընտրեն բարձր աստիճանէ անձնաւորութիւններ՝ կատարելու համար քաղաքապետի կամ նոյն իսկ կառավարիչի պաշտօնները, մարդիկ՝ որոնց պատուաւորութիւնը պիտի անդրադառնայ իրենց հերձուածին վրայ եւ զոր սակայն իրենք կրնան առաջնորդել: Այս կարգէն շարժառիթներու համար էր որ՝ Թալէաթ եւ իր պաշտօնակիցները՝ Սաիտ Հալիմը Եպարքոսի պաշտօնին բարձրացուցին: Սաիտ Հալիմ եգիպտացի իշխան մըն էր, Եգիպտոսի Խտիւին ազգական, խիստ հարուստ եւ շատ զարգացած: Ան անգլիերէնը եւ Ֆրանսերէնը կը խօսէր ա՛յնչափ սահուն կերպով, որչափ իր մայրենի լեզուն եւ կրնար պատիւ բերել աշխարհի ո՛րեւէ ընկերութեան: Բայց իր ունայնամտութիւնը եւ փառատենչութիւնը սահման չունէին: Իր մեծագոյն փափաքն էր Եգիպտոսի Խտիւ ըլլալ, փափաք՝ որ զինքը առաջնորդած էր իր քաղաքական բաղդը միացնելու այն խմբակին, որ այն ատեն կը կառավարէր Թուրքիան: Ան մեծագոյն «յանձնարարողն էր անոնց ձեռնարկին» եւ ճշմարտապէս շատ օժանդակած էր Ժէօն Թուրքերուն, իրենց սկզբնաւորութեանը ատեն: Փոխադարձաբար, անոնք ալ անոր ընծայած էին Կայսրութեան ամէնէն բարձր պաշտօնը, բայց այն լուռ պայմանով որ՝ ան չպիտի փորձէր երբեք գործածել իրական իշխանութիւնը, պիտի բաւականանար փայլելով իրեն յատուկ սալոնները եւ մեծարանքները եւ պատրաստ պիտի ըլլար Խտիւի պաշտօնը ստանձնելու, երբ իրենց բոլոր ծրագիրները իրականանային:

Քայզէրին պատերազմի պատրաստութիւնները, տարիներէ ի վեր, ընդգրկած էին ուրիշ երկիրներու ներքին պայմաններուն ուսումնասիրութիւնը. կայսերական ծրագիրին անհրաժեշտ մէկ մասը կը բաղկանար՝ նպաստաւորուելէ գոյութիւն ունեցող ամէ՛ն անկազմակերպութենէ, գլուխ հանելու համար գերմանական թափանցումի եւ նուաճումի ծրագիրները: Ծանօթ է Պերլինի գործակալներուն գործը՝ Ֆրանսայի, Իտալիայի եւ նոյն իսկ Միաց.-Նահանգներու, Ռուսիայի մէջ, ուր յաջողեցան փոխել պատերազմին ընթացքը: Յայտնի է որ, 1913ին եւ 1914ին, Թուրքիայի Կայսրութիւնը իտէալ առիթ մը կը հայթայթէր այս տեսակ «մանէօվր»ներու եւ Գերմանիա այս դժբաղդ երկիրին մէջ իրական շահեր կը գտնէր, որոնք ուրիշ ո՛չ մէկ կողմ ա՛յնչափ բացարձակ կերպով գոյութիւն չունէին: Թալէաթ եւ իր պաշտօնակիցները պէտք ունէին Գերմանիայի, գրեթէ ա՛յնչափ որչափ Գերմանիա պէտք ունէր անոնց: Անոնք կատարելապէս համբակ էին կայսրութիւն մը կառավարելու արուեստին մէջ. իրենց ելեւմտա-

կան աղբիւրները սպառած էին. իրենց բանակը եւ ծովային ուժը գրեթէ լուծուած էր. անոնք պաշարուած էին թշնամիներով՝ որոնք անդադար կը ջանային անոնց վարկը կտորել՝ իրենց հայրենակիցներուն աչքին. վերջապէս մեծ տէրութիւնները զանոնք կը նկատէին կարօտ բաղդախնդիրներ՝ որոնց ասպարէզը դաւապարտուած էր կարճ տեւողութեան մը: Հարց էր թէ՝ դուրսէն պաշտպանուելով՝ նոր «ռէժիմ»ը ո՛րչափ առեն պիտի տեւէր: Թալէաթ եւ իր Քոմիթէն կ'ըլլային ազգակցութիւնը օտար տէրութեան մը, կազմակերպելու համար բանակը եւ ծովային զօրութիւնը, վերականգնելու երկիրին եւ ետեւուքը, իրենց օգնելու՝ վերակերտելու համար ճարտարարուեստական դրութիւնը եւ զիրենք պաշտպանելու շրջապատող ազգերու ոտնձգութիւններուն դէմ: Օտար երկիրներու հանդէպ խորագէտ տգէտ, իրենց պէտք էր ճարպիկ խորհրդական մը՝ զիրենք առաջնորդելու համար միջազգային «էնթրիկ»ներու մէջէն: Ո՞ւր կրնային գտնել աւտանկ պաշտպան: Ցայտնապէս, Եւրոպայի մէջ տէրութիւններէն մէկը միայն կրնար կատարել այդ դերը: Բայց ո՞րը: Տասը տարի առաջ, Թիւրքիա բնականաբար դէպի Անգլիա պիտի դառնար: Բայց այդ առեն, Թիւրքերը պարզապէս կը խորհէին որ՝ այդ ազգը ա՛յն ազգն էր, որ իրենցմէ կողոպտած էր Եգիպտոսը, եւ չէր կրցած իրենց անդամահատումը արգիլել Պալքաններու պատերազմէն ետքը: Ռուսիայի հետ համախորհուրդ, Մեծ Բրիտանիա հիմա կը կառավարէր Պալակաւտանը, եւ ասիկա կը կազմէր մշտական սպառնալիք մը՝ իրենց ասիական կայսրութեան դէմ, — գէթ ա՛ս էր իրենց համոզումը: Անգլիա կամաց-կամաց կը քաշէր Թիւրքիայի մէջ ունեցած իր դրամագլուխները: Իր պետական մարդիկը կը խորհէին որ՝ Օսմանցիները Եւրոպայէն վերջնականապէս վտարուելու կէտին վրայ էին, եւ Մայրագոյն-Սրեւելքի մէջ անգլիական բովանդակ քաղաքականութիւնը կը հիմնուէր Պալքաններու կազմակերպութեան պահպանումին վրայ, այնպէս ինչպէս եղած էր Պուքրէշի դաշնագիրով, դաշնագիր՝ որուն հպատակիլ կը մերժէր Թիւրքիա, որուշած ըլլալով զայն ջնջել: Ամէն բանէ առաջ, Թիւրքերը 1914ին կը վախնային Ռուսիայէն, այնչափ որչափ անկէ սոսկացած էին Մեծ Պետրոսի գահակալութենէն իվեր: Ռուսիան իրենց համար հին թշնամին էր, այն երկիրը՝ որ ազատագրած էր Պուլկարիան եւ Ռումանիան, — որոնք ամէնէն դործօն դերը խաղացած էին իրենց Հայրենիքին պատառուելուն, — եւ որ արդէն իսկ զինքը Պոլիսի տէր կը նկատէր: Այս վախը, չպիտի ուզէի զայն շատ կրկնել, գլխաւոր ազդակը եղաւ, որ գերազանցելով միւսները, Թիւրքիան առաջնոր-

դեց Գերմանիայի բազուկներուն մէջ նետուելու : Թիւրքիա , յիսուն տարիէ աւելի առեն, Անգլիայի աջակցութիւնը նկատած էր իր լաւագոյն վերկարարը ռուսական յարձակումին դէմ, եւ հիմա Մեծ Բրիտանիա Ռուսիայի իրական դաշնակիցը . եղած էր ! Այդ առեն, Թիւրքիայի մէջ, մինչեւ անգամ ցեղապետները, կը կարծէին որ՝ այդ երկու տէրութիւնները կատարելապէս հաւասծայն էին Ռուսիայի վերապահելու Պոլիսի եւ Տարտանելի ժամանգութիւնը:

Թէեւ 1914ին, Փեթրոկրատի Կառավարութիւնը գոնէ բացայայտօրէն երբեք այդ տեսակ յաւակնութիւն չի ննուցանէր , այն իրողութիւնը որ ռուս կառավարութիւնը Բ. Դուռը կը ճնշէր ուրիշ պատճառներով, Թալէաթի եւ Էնվէրի անհնար կը դարձնէր այդ կողմէն պաշտպան մը վինտուել: Իտալիա նոր ստրացած էր Ափրիկէի մէջ վերջին Թրքական նահանգին՝ Տրիպոլիսի եւ այդ թուականին կը գրաւէր Հռոդոսը եւ Թրքական ուրիշ կղզիներ եւ Փոքր Ասիայի մէջ նուաճողական ծրագիրներ կը ննուցանէր : Ֆրանսա դաշնակիցն էր Ռուսիայի եւ Մեծ Բրիտանիայի. Ֆրանսա անդադար իր ազդեցութիւնը կը տարածէր Սուրիայի մէջ , ուր , ճշմարտապէս, թափանցումի ընդարձակ ծրագիրներ յղացած էր, երկաթուղիի , գաղթականութիւններու եւ մենաշնորհներու միջոցով : Անհատներու նկատումներն ալ կարեւոր դեր մը խաղացին այն «տուամ»ին մէջ, որ յաջորդեց: երեակ Համաձայնութեան դեսպանները հազիւ կը քօղարկէին իշխանութեան գլուխ գտնուող Թիւրք քաղաքագէտներուն եւ անոնց «մէֆոտ»ներուն հանդէպ իրենց նողկանքը: Սըր Լուի Մալէդ, անգլիական դեսպանը, զարգացած եւ բարձր գաղափարներով «ճէնթլմէն» մըն էր: Պօնփառ՝ Ֆրանսական դեսպանը, նոյնչափ հաճելի եւ ամէն կերպով պատուաւոր էր: երկուքն ալ, իրենց խառնուածքին բերումով, ընդունակ չէին մասնակցելու այն ոճրական «էնթրիկ»ներուն՝ որոնք այդ առեն Թիւրք քաղաքականութեան մաս կը կազմէին : Կիրս, ռուսական դեսպանը, հին «ռէժիմ»ի դեսպան մըն էր, ինքնահաւան եւ արհամարհոտ. ծայրայեղօրէն նենգաժէտ էր, բայց Թիւրքերուն հետ կը վարուէր արհամարհողաբար, երկիրին համար գրեթէ սեփականատիրոջ շահագրգռութիւն մը ցուցնելով եւ արդէն կը թուէր խարազանը գործածել՝ այդ ամօթապարտ կառավարութեան գլխուն վրայ: Յայտնի էր որ՝ Համաձայնութեան երեք դեսպանները չէին խորհեր որ Թալէաթի եւ Էնվէրի «ռէժիմ»ը պիտի տեւէր. չէին խորհեր նաեւ որ անով շահագրգռուելու հոգը կ'արժէր: Ինչպէս որ վերջին տասը տարիներու ընթացքին իշխանութեան մէջ բազմաթիւ հերձուածներ առաջ եկած էին եւ յետոյ

տապալած, կը խորհէին որ այդպէս ալ այս վերջին աւազակութիւնը քանի մը ամիսէն պիտի անհետանար: Բայց այդատեն, Պոլիսի մէջ, խիղճ ունեցող եւ իր ծրագիրներուն ծառայող ո՛չ մէկ միջոցի առջեւ չընկրկող մարդ մը կար. Վանկէնհայմը: Ան յաճախօրէն տեսաւ ինչ որ իր պաշտօնակիցները նշմարած էին միայն. Թալէաթ եւ իր ընկերակիցները Թիւրքիայի մէջ օրէօր աւելի մեծցող հեղինակութեան մը կը տիրանային եւ ասոնք կը վնասէին ազդեցիկ տէրութիւն մը՝ որ ուզէր ճանչնալ իրենց դիրքը եւ իրենց օժանդակէր զայն պահպանելու: Կացութեան վրայ աւելի հիշդ գաղափար մը կազմելու համար, վայրկեան մը վերադառնանք մեզի աւելի մօտ երկիր մը:

1913ին, Վիքթօրիանօ Հիւէրթա եւ իր մեղսակիցները յաջողած էին իրենց տիրապատրութիւնը պարտադրել Մեքսիկայի, այն նոյն միջոցներով՝ զորս Թալէաթ եւ իր Կոմիթէն գործածած էին գերազոյն իշխանութեան հասնելու համար: Ինչպէս որ Հիւէրթա ոչնչած էր Մատէրօն, նոյնպէս Ժէօն Թիւրքերը մեռցուցած էին Նազըմը. եւ երկու պարագաներուն մէջ ալ, սպանութիւնը քաղաքական ընթացիկ զէնք մը կը դառնար: Հիւէրթա կը ղեկավարէր մեքսիկեան Խորհրդարանը եւ հանրային հաստատութիւնները, ճիշդ ինչպէս Թալէաթ կը ղեկավարէր Թիւրք Խորհրդարանը եւ պետական գլխաւոր պաշտօնատուները: Հիւէրթայի տիրապետութեան տակ, Մեքսիկա անհունապէս աղքատ երկիր մըն էր, առանց ելեւմտական աղբիւրներու, առանց ճարտարարուեստի, ո՛չ ալ երկրագործութեան, նման Թիւրքիայի՝ Թալէաթի վարչութեան տակ: Ինչպէս Հիւէրթա ջանաց ամրապնդել իր կացութիւնը եւ վերականգնել իր կազմալուծուած երկիրը: Մէկ միջոց ունէր միայն. ապահովել օտար որեւէ տէրութեան աջակցութիւնը: Այս նպատակով, քանի՛-քանի անգամներ վտրձեց Միաց.-Նահանգներուն կողմէ վերաճանչցուիլ: Բայց որովհետեւ Միաց.-Նահանգները մերժեցին գործ ունենալ մարդասպանի մը հետ, Հիւէրթա Գերմանիայի դարձաւ: Եթէ Քայզէրը այդ կոչին պատասխաներ, ան կարող պիտի ըլլար մեքսիկեան ելեւմուտքին մէջ կարգը վերահաստատել, երկաթուղիի գիծերը վերաշինել, ճարտարարուեստը բարձրացնել, բանակը արդիականացնել եւ այսպէս ծեռքը դնել երկիրին վրայ, որ առանկով կը դառնար գերմանական ստացուածք մը:

Միակ պատճառ մը արգիլեց Քայզէրը այդ բանը ընելէ. Մօնրօէի վարդապետութիւնը: Արդ. այդ վարդապետութիւնը գոյութիւն չունէր Թիւրքիայի մէջ, եւ ինչ որ պիտի կրնար պատահիլ Մեքսիկայի, ուրիշ բան չէր, բայց եթէ կոշտ սակայն ճիշդ

պատկերը այն բանին՝ որ առաջ եկաւ Օսմ. Կայսրութեան մէջ: Եւ սակայն, երբ կացութեան վրայ դէպի ետ ակնարկ մը կը նետեմ, ամէն բան ինծի կ'երեւայ ա՛յնչափ. յստակ, ա՛յնչափ պարզ, ա՛յնչափ անխուսափելի՛: Գերմանիա մինչեւ այդ առենը եղած էր գրեթէ այն միակ տէրութիւնը՝ որ իւրացուցած չըլլար թիւրք հոլամասէն խոշոր պատառ մը, իրաղութիւն մը՝ որ իրեն նշանակելի աւանդութիւն մը կու տար: Աւոկէ զատ, Պոլիսի իր ներկայացուցիչները, իրենց խիղճ չունենալնուն, իրենց ճարպիկութեանը եւ վարձաւորութեանը շնորհիւ, աւելի ընդունակ էին այդ դժուար կացութիւնը վարելու, քան ուրիշ ամէն Երկիրի ներկայացուցիչները: Սակայն Վանկէնհայմ արդէն հրապարակ հանուած միակ կարող Գերմանացին չէր: Կ'ուզեմ յիշել Փօլ Վայցը, համագերմանութեան կարեւոր ահաւիրայ, որ երեսուն տարուան ընթացքին՝ Ֆրանքֆիւրթեր Զայթունկի Թիւրքիայի թղթակիցն էր: Ան հիմնապէս կը ճանչնար Թիւրքերը եւ Երկիրին գործերը, մուտք ունէր ամէն տեղ, նոյն իսկ ամէնէն նուազ մատչելի տեղերը եւ մշտապէս Վանկէնհայմի քովն էր, որուն դաս, խորհուրդ եւ տեղեկութիւն կը շաւայլէր: Կար նաեւ գերման ծովային կցորդ Հիւմանը, գերման հաչակաւոր հնէաբանի մը զաւակը, ծնած Իզմիր, եւ որ գրեթէ իր ամբողջ կեանքը անցուցած էր Թիւրքիայի մէջ. կը խօսէր ո՛չ միայն թիւրքերէն, այլ կրնար նաեւ խորհիլ Թիւրքերուն պէս, որոնց մտայնութիւնը կատարելապէս կը ճանչնար: Նաեւ Էնվէրը, Թալէաթին երկու գլխաւոր պետերէն մէկը, մտերիմ բարեկամն էր Վանկէնհայմի: Երբ կը խորհիմ այս երրորդութեան վրայ, — միանգամայն ճարպիկ ու փորձագէտ Վանկէնհայմին, Վայցին եւ Հիւմանին, եւ անոնց հակառակորդներուն՝ Մալէթի, Պօնփառի եւ Կիրսի, անհունապէս արժանայարգ համակրելի «ճէնթլմէն»ներ, ինծի կը թուի որ՝ անկարելի պիտի ըլլար խաւիանել դէպքերու ընթացքը, որ այն ատեն գահավիժեցաւ, արագ եւ ճակատագրականապէս, իբր բնութեան պարզ երեւոյթ մը:

1914ի գարունին, Թալէաթ եւ Էնվէրը, Միութիւն եւ Առաջդիմութեան Կոմիթէին ներկայացուցիչները, Օսմ. Կայսրութեան տէրերն էին, եւ Վանկէնհայմ նկատի ունենալով մօտաւոր պատերազմ մը, մէկ բաղձանք միայն ունեցաւ. — զանոնք իր կամքին գործիքները դարձնել:

1914ի Յունվարին, Էնվէր պատերազմական նախարար եղաւ: Երեսուներկու տարեկան էր եւ համեստ ծագում ունէր, ինչպէս արդէն այդ ատենի թիւրք քաղաքականութեան բոլոր պետերը: Իր «Ցեղաիոխութեան դիւցազն» ժողովրդական մակդիրը կը

բացատրէ թէ՝ ինչո՛ւ Թալէաթ եւ Քոմիթէն իրեն վստահած էին այդ կարեւոր պաշտօնը: Ան զինուորական որոշ համբաւ կը վայելէր, թէեւ՝ իմ գիտցածիս համեմատ՝ ռազմական ճշմարիտ յաջողութիւն մը շահած չըլլար : 1908ի Յեղափոխութիւնը, որուն գլխաւոր պարագլուխներէն մէկը եղած էր, մարդկային շատ քիչ կեանք արժած էր 1912ին, Տրիպոլիսի մէջ Իտալացիներու դէմ բանակի մը հրամանատար եղած էր, բայց, իրապէս, այդ պայքարը նախօրէնեան ոչինչ ունեցած էր: Ինքն իսկ պատմեց ինծի թէ՝ ի՛նչպէս Պալքաններու երկրորդ պատերազմին, գիշեր մը զօրաչուէն ետքը, իր բանակին գլուխը անցած էր Ադրիանուպոլիսը գրաւելու համար եւ թէ ի՛նչպէս Պուլկարները՝ իր մօտենալուն՝ քաղաքը լքած ըլլալով, ինք յաղթանակը շահած էր այդպէս անջանօրէն :

Իր քով տիրական էր յատկանիշ մը . — յանդգնութիւնը, որ ճակատագրապէս զինքը յաջողութեան պիտի առաջնորդէր Թուրքիայի պէս անկազմակերպ երկիրի մը մէջ: Արագ որոշող, միշտ պատրաստ իր կեանքը եւ ապագան խաղի ենթարկելու՝ պարզ բաղդախնդրութեան մը յաջողութեանը համար, մինչեւ այդ ատեն մարզուած էր բաղդէն նպաստաւորուած տագնապներու շարքի մը մէջ: Եւ թէեւ ըլլար վայրագ, անգութ, կամքով անընկճելի, իր կանոնաւոր գիծերով դէմքը, իր պզտիկ՝ բայց կորովի մարմինը, իր հաճելի կերպերը, վերջապէս ոչի՛նչ չէր մատներ իր իսկական բնաւորութիւնը: Նոյնպէս, ան որ զինքը միայն ճամբան տեսած ըլլար, չպիտի կուահէր այն անսանձ փառատենչութիւնը՝ որմէ կը դրդուէր: Իր բարեկամները զինքը «Նափօլէոնիկ» կը կոչէին, պզտիկ Նափօլէոն, մակդիր՝ որ կատարելապէս կը խորհրդանշէր իր յաւակնութիւնները: Կը յիշեմ գիշեր մը, իր տունը, զինքը դիտած ըլլալս, երբ նստած էր երկու նկարներու մէջտեղը, մէկը Նափօլէոնին նկարը, միւսը Ֆրետերիք Մեծինը, պարզ իրողութիւն մը՝ որ կրնայ գաղափար մը տալ իր ունայնամտութեան վրայ: Ան խոր հիացում մը ունէր իր երկու հերոսներուն վրայ, որոնք թէ՛ պատերազմիկ էին եւ թէ պետական մարդ եւ կը կարծեմ որ Էնվէր կը սիրէր խորհիլ որ՝ ճակատագիրը իրեն վերապահած էր անոնց ասպարէզին նման ասպարէզ մը: Մնաց որ, այն գործօն մասնակցութիւնը, զոր քսանըվեց տարեկանին ունեցած էր Աբտիւլ-Համիտը գահընկէց ընող յեղափոխութեան մէջ, զայն բնականաբար կը մղէր ինքզինքը Պօնափարթի հետ բաղդատելու, եւ քանի՛-քանի՛ անգամներ ինծի խոստովանեցաւ որ՝ ինքզինքը «մեծ ապագայի մը կոչուած» կը նկատէր: Կը սնուցանէր հաւատքը թէ՝ երկնային առաքելութիւն ստացած էր

Թուրքիայի փառքը վերակենդանացնելու եւ ինքն իսկ ըլլալու թիկդադորը: Ճիշդ է որ, ինչպէս վերը ըսի, իր արտաքինը փափուկ եւ գրեթէ կանացի բան մը ունէր: Կը պատկանէր մարդերու այն տիպարին, զոր Ամերիկայի մէջ երբեմն կը կոչեն «սիրտերու դահիճ» անունով եւ կիները զինքը ընթացիկ կերպով կ'որակէին «անդիմադրելի»: Ոչ մէկ խորշում չէր ակօսեր իր դէմքը, ճշմարիտ դիմակ, որ չէր մատներ ոչ իր յուզումները, ոչ իր մտածումները. միշտ խաղաղ էր, սառնային, անխռով: Բայց վստահաբար չունէր Նափոլէոնի թափանցողութեան կարողութիւնը, ինչ որ ապացուցուց այն շարժումով՝ որով գերագոյն իշխանութիւնը ձեռք անցուց, ինչպէս նաեւ կանուխէն իր ճակատագիրը միացնելով Գերմանիայի ճակատագիրին:

Տարիներէ ի վեր, իր համակրութիւնները հակած էին Քայզէրին: Գերմանական Կայսրութիւնը, անոր բանակը եւ նաւատորմիղը, անոր լեզուն, անոր միապետական կառավարութիւնը, վերջապէս ամէն բան, ճակատագրական հմայք մը գործեցին Թիւրք ռամկավարութեան այս հիմնադիրին վրայ: Ապտիւլ-Համիտի անկումին ատեն, Էնվէր պաշտօնով Պերլին կը գտնուէր, ուր Քայզէրը, որ անոր մէջ անմիջապէս ճանչցած էր՝ Արեւելքի մէջ իր ծրագիրներուն ոյժ տալու կարող գործիք մը, զանազան կերպերով կապուեցաւ անոր: Ան երկար ատեն Պերլին ապրեցաւ, զինուորական կցորդի հանգամանքով, ինչ որ զինքը ա՛լ աւելի մօտեցուց Գերմանիայի, այնպէս որ երբ Էնվէր վերադարձաւ Պոլիս, գրեթէ աւելի Գերման էր, քան Թիւրք: Էնվէր սահուն կերպով կը խօսէր գերմաներէն լեզուն, կ'ընդօրինակէր ամէն ինչ որ սովորական էր Սփրէի ափունքներուն վրայ, մինչեւ պեխերուն ծայրերը թեթեւօրէն վերասլացիկ ոլորելով. մէկ խօսքով, Պրուսիականութիւնը անոր տիրած էր ամբողջովին:

Երբ պատերազմական նախարար եղաւ, Վանկէնհայմ զայն շոյեց, շողոմեց, զուարճացաւ անոր երիտասարդական փառատենչութիւններով եւ առանց որեւէ կասկածի, պարտաւորուեցաւ անոր խոստանալ Գերմանիայի բացարձակ աջակցութիւնը՝ այդ փառասիրութիւնները իրականացնելու համար: Աւելին կայ. անհատական տեսակցութիւններու մէջ, Էնվէր չէր ծածկեր հիացումը՝ այդ երկիրին համար: Այնպէս որ, իր պատերազմական նախարար անուանումը ճշմարտապէս գերմանական յաղթանակ մը եղաւ: Էնվէր անմիջապէս որոշեց կատարել եւ արմատական վերակազմութիւն մը՝ բանակին համար: Ինծի խոստովանեցաւ որ՝ այդ պաշտօնը ընդունած էր իր գործերուն մէջ ազատ ըլլալու պայմանով եւ կը յուսար ատկէ օգտուիլ: Տակաւին բանակին շաք

քերուն մէջ կային մեծ թիւով սպաներ, որոնց հակումները կը թեքէին աւելի դէպի հին «ռէժիմ»ը, քան դէպի ժէօն Թիւրքերը: Ակէ զատ, անոնց մէջէն շատերը սպաննուած նախարարին՝ Նազըմի կողմնակիցներ էին Առանց վարանելու, էնվէր անոնցմէ երկու հարիւր վաթսունըութը հատը պաշտօնանկ ըրաւ եւ անոնց տեղը դրաւ Միութիւն եւ Առաջդիմութիւն Կոմիթէին որոշապէս կապակցուած Թիւրքեր եւ քանի մը Գերմաններ: Սակայն, էնվէր-Թալէաթ խմբակը միշտ կը կասկածէր հակա-յեղափոխութենէ մը, որ գլուխը պիտի տապալէր, ինչպէս իրենք պաշտօնազուրկ ըրած էին իրենց նախորդները: Քանի՛ անգամներ ինծի չեն կրկնած թէ՝ իրենց յեղափոխական յաղթանակները իրենց սորվեցուցած էին որ՝ վճռական եւ կորովի մարդերու պզտիկ խումբի մը որչա՛փ դիւրին էր երկիրի մը դեկավարութեանը տիրանալ: Հետեւաբար, կ'ըսէին, մտադիր չէին քանի մը սպաներու հետաքրքրութիւն տալ՝ իրենց դէմ կազմակերպելու նման պեսական հարուած: Էնվէրի յանդուգն բարեկորգչութիւնը սանձ Թալէաթը վրդովելու տեղի չունեցաւ: Բայց երիտասարդ նախարարը անընկճելի մնաց եւ մերժեց եւս առնել իր հրամանագիրը, թէեւ պաշտօնանկ սպաններէն մէկը՝ Շիւքրի փաշա՝ Գալլիպոլիոյ պատերազմին ատեն պաշտպանած ըլլալ Ադրիանուպոլիսը: Ատկէ զատ, շրջաբերական մը պտըտցուց թիւրք սպաներու մէջ, ծանուցանելով անոնց որ՝ իրմէ միայն պէտք էին առաջացում ակնկալել, ինչ որ սակայն պիտի տոանայինն միայն՝ ժէօն Թիւրք քաղաքականութեան միանալով:

Այսպէս, օսմանեան բանակին բրուսիականացումը սկսաւ Էնվէրի կողմէ հրամանագրուած միջոցներով, թէեւ Թալէաթ, իր պաշտօնակիցը, այդ մասին երբեք նոյնչափ եռանդուն չեղաւ: Թալէաթ երբեք միտքէ չէր անցըներ Գերմանիայի խաղալիքը ըլլալ, եւ ի՛ն առաջ կ'աշխատէր Կոմիթէին եւ ինքզինքին համար. բայց չէր կրնար իր ծրագիրները իրականացնել՝ առանց բանակին օժանդակութեանը, եւ ատո՛ր համար է որ՝ Գատերազմական Նախարարութեան պաշտօնին բարձրացուց Էնվէրը, որ տարիներով իր ամէնէն մտերիմ ընկերը եղած էր Կոմիթէին քաղաքականութեանը մէջ: Որովհետեւ իրեն պէտք էր զօրաւոր բանակ մը, այդ նպատակով ան դարձաւ Գերմանիայի կողմը, որ իր կարծիքով կարող էր իրեն օժանդակութիւն ընծայել: 1913ի վերջերուն մօտ, Վանկէնհայմի հետ կարգադրութիւն ըրաւ որ՝ Գայզէրը զինուորական պատգամաւորութիւն մը ղրկէ՝ թիւրք բանակը վերակազմելու համար: Ինծի խոստովանեցաւ որ՝ այդ օժանդակութիւնը խնդրելով, կը նպատաւորուէր Գերմանիայէն,

թէեւ Գերմանիա ընդհակառակը կը կարծէր որ՝ ինք պատուիրակութեան ձեռքին տակ գործիք մը պիտի ըլլար միայն: Կատարելապէս ըմբռնեց այդ տեսակ բարեկարգութեան մը վտանգները: Երեսփոխան մը՝ որ 1914 Ցունվարին իրեն հետ խորհրդակցեցաւ կացութեան վրայ, իրենց տեսակցութեան մասին ինծի հաղորդեց կարգ մը մանրամասնութիւններ, որոնք կը ցուցնեն թէ ինչ կ'անցնէր այն առեն Նախարարին միտքէն

— Ինչո՞ւ, երկիրին ղեկավարութիւնը կը յանձնէք Գերմանիայի, կը հարցնէ երեսփոխանը, ակնարկելով զինուորական պատգամաւորութեան: Տեղեկութիւն չունիք որ Գերմանիա ծրագրած է Թուրքիան գաղթավայրի մը վերածել, — ուրիշ եգիպտոս մը:

— Շատ լաւ գիտենք ատիկա, կը պատասխանէ Թալէաթ, բայց գիտենք նաեւ որ՝ անկարող ենք՝ մեր ալբիւրներուն ապաւինած՝ վերականգնելու Հայրենիքը: Հետեւաբար, պիտի օգտուինք այն մասնագիտական եւ գործնական ուսուցումներէն՝ զորս Գերմանները կրնան մեզի ընծայել: Մենք անոնցմէ պիտի խնդրենք մեզի օժանդակել՝ ազգը վերակազմելու. եւ պաշտպանելու, մինչեւ որ մենք կարող ըլլանք մենք իսկ կառավարել զայն, եւ այն առեն քանըզորս ժամուան մէջ անոնց երթաք-բարով պիտի ըսենք եւ շնորհակալ պիտի ըլլանք [sic]

Ցայտնի էր որ՝ թիւրք բանակին նիւթական կացութիւնը օտար օժանդակութեան մը պահանջքը կը զգացնէր, եւ բանակը իմ աչքիս կը խորհրդանշէր բովանդակ Կայսրութեան կացութիւնը, որուն մէջ կը գտնուէր Գերմաններուն գալչին առաջ: երբ իմ առաջին ընդունելութեանս հրաւէրները ցրուեցի, բազմաթիւ թիւրք սպաներ ինձմէ արտօնութիւն խնդրեցին երկոյթի զգեստով ներկայ ըլլալ անոր, ըսելով որ համազգեստ գնելու կամ վարձելու միջոցէ զուրկ էին երեքուկէս ամիսէ իվեր անոնց վճարած չէին իրենց թօշակը. եւ որովհետեւ եպարքոսը՝ վայելչութեան բծախնդիր ըլլալուն՝ զինուորական զգեստին համար կը պնդէր, այդ սպաներէն շատերը պարտատորուեցան չմասնակցիլ Դրեթէ այդ շրջանին, գերման նոր պատգամաւորութիւնը խնդրեց երկրորդ զօրաբանակի հրամանատարէն՝ նորագիրներուն կատարել տալ կանոնագիրով նախատեսուած զօրաշարժները, եւ հրամանատարը պատասխանեց թէ՝ ատիկա անկարելի էր. որովհետեւ իր զինուորները կօշիկ չունէին!

Սակայն կը յամառիմ կարծել որ՝ Թալէաթ, պինդգլուխ եւ նենգամիտ՝ ինչպէս ուրիշներ յայտնուեցաւ՝ Պերլինի հաճոյակատար գործիքը չէր: Աւտոր ապացոյցը ունեցայ միջադէպի մը մէջ, որուն ես ալ խառնուեցայ: Մինչեւ հոս ոչինչ կրսի Միաց.-Նահանգներու

դերին մասին՝ հանդէպ Թիւրքիայի եւ մեծ տէրութիւններու յարաբերութիւններուն: Իրաւ է որ՝ մենք տնտեսական կարեւոր կապակցութիւններ չունէինք: Թիւրքերը մեզ կը նկատէին գաղափարապաշտներու եւ այլասէրներու ժողովուրդ մը, զուտ մարդասիրական նպատակի մը համար միլիոններ վատնող, ինչպէս սքանչելի վարժարաններ շինել իրենց երկիրին մէջ, ինչ որ իրենց զարմացում եւ թերեւս հիացում կը պատճառէր: Անոնք մեզ կը սիրէին եւ մեր մէջ կը տեսնէին իրենց միակ անկեղծ բարեկամները: Բայց Թիւրքայի մէջ մեր շահերը աննշան էին: Ճիշդ է որ՝ «Standard Oil Company»ն մեծ գործեր կը կատարէր. Սինկէր Ընկերութիւնը կարի մեքենաներ կը ծախէր Հայերուն եւ Յոյներուն: Մենք ալ՝ կը գնէինք իրենց ծխախոտը, գորգերը եւ կը ժողվէինք մարուխի տունկերը: Ասոնց մէջ կը սահմանափակուէին մեր առեւտրական յարաբերութիւնները. մինչդեռ ամէնքը քանի մը «միսիոնար»ներ եւ ուսուցիչներ կը կազմէին՝ մեր իրական շփումի կապերը՝ բնիկներուն հետ: Անոնք գիտէին որ՝ մենք դիտաւորութիւն չունէինք իրենց երկիրը պատառելու կամ Պալքաններու քաղաքականութեան միջամտելու. իրողութիւն մը՝ որ անշուշտ կրնայ բացատրել թէ՝ Թալէաթ ինչու այնչափ ազատօրէն կը խորհրդակցէր ինծի հետ՝ իր երկիրին կառավարութեան մասին: Իր տեսակցութիւններուն միջոցին, ես յաճախ փափաք յայտնած էի ծառայութիւն մատուցանել, այնպէս որ ինք եւ Դահլիճին անդամներէն ոմանք սովորութիւն ըրին իմ կարծիքիս դիմելու: Իմ ժամանումէս քիչ ետքը, Պոլիսի Ամերիկեան Առեւտրական Սենեակին մէջ ճառ մը արտասանեցի, ներկայութեանը Թալէաթի, Ճէմալի եւ ուրիշ ազդեցիկ պետերու: Անոնց ցուցուցի թէ՝ Թիւրքիայի տնտեսական կացութիւնը ո՛րչափ ետամնաց էր եւ իրենց խորհուրդ տուի զայն բարւոքելու համար գործածել ա՛յնչափ կորով, որչափ յարատեւութիւն: Յետոյ, քաղաքային պատերազմէ ետքի Ամերիկայի մէկ համադրական պատկերը պարզեցի, եւ իրենց երկիրին հետ բաղդատեցի մեր աւերուած Հարաւի Պետութիւնները. վերջապէս, պատմեցի թէ՝ ի՛նչպէս աշխատութեան նուիրուած էինք եւ միա՛յն մեր ձեռներէցութիւնովը մեր երկիրը կամաց-կամաց հասցուցած էինք ներկայի բարգաւաճութեան: Իմ ճառս թուեցաւ իրենց վրայ խոր տպաւորութիւն մը գործել, մանաւանդ երբ յայտարարեցի որ՝ քաղաքային պատերազմէն ետքը, Միաց.-Նահանգները արտասահմանէն հսկայ փոխառութիւններ կնքած էին եւ աշխարհի ամէն մասերէն գաղթողներ քաշած էին: Թալէաթ թուեցաւ նոր գաղափար մը քաղել իմ ցուցումներէս: Ուրեմն անկարելի չպիտի ըլլար որ՝ Միաց.-Նահանգ-

նենը կարենային իրեն հայթայթել այն նիւթական աջակցութիւնը՝ զոր Եւրոպայի մէջ փնտռած էր : Ես արդէն առաջարկած էի որ՝ ամերիկացի փորձագէտ մը դրկէին , ուսումնասիրելու համար Թիւրք ելեւմուտքը եւ այդ նպատակով ակնարկութիւն ըրած էի Նիւ-Եօրքցի Մր. Հէնրի Պռիւէռի, գաղափար՝ զոր շատ նպաստաւոր կերպով ողջունեցին Թիւրքերը, որովհետեւ , այդ շրջանին, դրամի ամենամեծ կարօտութիւն ունէին : Ֆրանսա տարիներով անոնց դրամ հայթայթած էր, եւ 1914ի գարունին , իր գլխաւոր սեղանաւորները կը բանակցէին վիսխաուտութեան մը պայմաններուն վրայ: Գերմանիա ալ անոնց օգնած էր, բայց այդ պահուն, Պերլինի Սակարանի գիները՝ երկաթ թոյլ չէին տար իրենց այդ կողմէն բաւականացաւի ժամադակութիւն մը յուսալ :

Վերջապէս, 1913 Դեկտեմբերի վերջերը, Պուսթանի Էֆէնտի, քրիստոնեայ արաբ մը եւ տնտեստրական ու երկրագործական նախարար , որ տահուն կերպով անգլիերէն կը խօսէր (1893ին, Շիքակօի Տիեզերական Ցուցահանդէսին՝ Թիւրքիայի ընդհանուր Պաւուիրակը եղած էր) եկաւ զիս տեսնել եւ խորհուրդ հարցուց Ամերիկայի մէջ վիսխաուտութեան մը մասին : Ինծի հարցուց թէ՝ կը ճանչնայի՞ ելեւմտագէտներ՝ որոնք Թիւրք ելեւմուտքը վերակազմելու ամբողջ պատասխանատուութիւնը ստանձնէին : Իր աղերսը տագնապի ճշմարիտ աղաղակ մըն էր, որմէ խորապէս յուզուեցայ, ինչպէս որ գրեցի տուիկա օրագիրիս մէջ . «կարծեմ վերջին ճարերնին հատած է»

Արդ. վնց շաբաթէ իվեր է որ եկած էի եւ անշուշտ զուրկ էի ծանօթութիւններէ՝ որպէսզի ա՛յսչափ կարեւոր գործ մը յանձնարարէի ամերիկեան սեղանաւորներու: Հետեւաբար, առարկեցի խօսակիցիս որ՝ իմ առաջարկս Նիւ-Եօրքի մէջ յայտղութեան հաւանականութիւն չպիտի ունենար , եթէ հիմնուած չըլլար Թիւրքիայի նիւթական աղբիւրներուն մասին խոր ծանօթութեան մը վրայ :

Թալէաթ քանի մը օր ետքը եկաւ զիս տեսնել եւ Կայսրութեան մէջ այցելութիւն մը կատարելու եւ կացութիւնը ինքս ուսումնասիրելու գաղափարը թելադրեց ինծի: Ատկէ զատ, ինծի հարցուց թէ՝ չպիտի՞ կրնայի իրենց համար դիւրացնել ժամանակաւոր փոխառութիւն մը, որ կարող ընէր զիրենք զօդ [ֆհիմ] կատարելու, որովհետեւ, կ'ըսէր, Թիւրք գանձը դատարկ էր եւ 5,000,000 տոլարով պիտի գոհանային: Ապահովցուցի զինքը ոյ պիտի զբաղէի առով եւ իր փափաքին համեմատ, նոյն ատեն պիտի քննայցելէի երկիրը, հաւաքելու համար ամերիկացի դրամատէրները շահագրգռել կրցող բոլոր տեղեկութիւնները:

Ցեւոյ, կառավարութեանս պաշտօնական հաւանութիւնովը, գրեցի քեռորդիիս եւ ընկերիս Մր. Ռօպըրդ-Ի. Սայմընի, խնդրելով իրմէ Նիւ-Եօրքի զանազան ընկերութիւններու եւ դրամատուններու մօտ հողը շօշափել, կարճ պայմանաժամով աջակցական փոխատուութիւն մը ընելու համար Թիւրքիայի: Բայց Մր. Սայմընի հետազօտութիւնները շուտով յայտնեցին որ՝ ձեռնարկը չէր թուեր հրապուրել Ուօլ Սթրիթի ժողովը: Սակայն կ'աւելցնէր որ՝ Մր. Ռ.-Ռ.- Կ. Պիլինկս [Billings] շահագրգռուիլ թուած էր այդ գործով, եւ եթէ փափաքէի, իր զբօսանաւով մինչեւ հոս պիտի գար այդ մասին խորհրդակցելու համար Թիւրք Դահլիճին եւ ինծի հետ: Քանի մը օր ետքը, Մր. Պիլինկս նաւ կը նաւէր դէպի Պոլիս :

Իր մօտաւոր ժամանումին լուրը արագօրէն տարածուած էր մայրաքաղաքին մէջ, եւ այն մտնայատուկ պարագան որ՝ իր սեփական զբօսանաւովը կու գար, կը թուէր աւելի՛ բարձրացնել այս դէպքին կարեւորութիւնը եւ շուքը: Ասկէ զատ, այն գաղափարը թէ՝ ամերիկացի միլիառատէր մը որամադիր էր թրքական ապառած գանձը վերականգնելու, եւ թէ այդ օժանդակութիւնը առաջին քայլ մըն էր դէպի լեւմտական կացութեան վերակազմութիւնը՝ Նիւ-Եօրքի դրամատէրներու միջոցով. օտար դեսպանատուններու մէջ ունեցաւ նշանակելի անդրադարձում մը: Լուրը ա՛յնչափ շուտով տարածուեցաւ որ՝ ճիշդը ըսելու համար՝ շատ կասկածեցայ թէ՝ Թիւրք Դահլիճը առոր քիչ մը պատասխանատու էր, կասկած՝ որ սակայն հաստատուեցաւ: Մահմուտ Բաբունապետին կողմէ իմ մօտ կատարուած դիմումով մը. ան յայտնեց թէ՝ ինծի կը ներկայանար Թալէադի անունով.

— Ձրոյց կը շրջի թէ, ըսաւ ինծի, Ամերիկացիները փոխատուութիւն պիտի ընեն Թիւրքիայի եւ Թալէադ շատ գոհ էր որ՝ դուք ալ այդ լուրը հերքելու փորձ չէք ըներ:

Վանկէնհայմ ալ, յայտնեց գրեթէ հիւանդագին հետաքրքրութիւն մը. այն իրողութիւնը որ՝ Ամերիկա դրամական օգնութեան պիտի փութար Թիւրք Կայսրութեան, բնաւ չէր հաշտուեր իր ծրագիրներուն հետ, որովհետեւ իր աչքին՝ Գերմանիայի բազուկներուն մէջ նետելու: Իր այցելութիւններէն մէկուն միջոցին, անոր ցուցուցի նկարներու գիրք մը, որ կը պատկերացնէր Մր. Պիլինկսի ստացուածքները, հաւաքածոները եւ ծիանները. ամբողջութիւնը թուեցաւ զայն բուռն կերպով ցնցել, ոչ միայն ծիերը (ինքն ալ վաստակաւոր ծիավարժ մըն էր), այլ նաեւ հայրենակիցիս հսկայ հարստութեան ուրիշ ապացոյցներուն իւրաքանչիւրը: Ցաջորդող օրերուն, իմ աշխատանոցիս մէջ տեղի ունեցաւ տողանցք մը

դեսպաններու եւ նախարարներու, որոնք պատկառանքով ինծմէ կը խնդրէին այդ համբաւաւոր գիրքը տեսնել։

Մր. Պիլինսկի մտնելուն, Թալէաթ սկսաւ ընդունելութեան ծրագիրներ մշակել, ընթրիքի, ճաշի եւ ընդունելութեան հրաւիրուելիք անձերուն մասին իմ կարծիքս ուզելով։ Սովորականին համեմատ, Վանկէնհայմ ամէնքը կանխելու փութաց, ինծմէ խնդրելով որ իմ հիւրիս ցամաք ելած օրը իսկ՝ զայն ճաշի ունենայ, որովհետեւ չէր կրնար ներկայ ըլլալ իրիկուան կազմակերպուած ընթրիքին, այնպէս որ՝ միւս դիւանագէտներէն ժամեր առաջ ծանօթացաւ Մր. Պիլինկսի։ Այս վերջինը անկեղծապէս խոստովանեցաւ անոր որ՝ Թիւրքիայով շատ կը շահագրգռուէր եւ շատ կարելի էր որ՝ յանձնառու ըլլար խնդիրի առարկայ փոխատուութեան։

Իրիկունը, Մր. Պիլինկսի եւ իր բարեկամներուն պատիւին ընթրիք մը տուինք՝ ընթրիք, որուն ներկայ էին Թիւրք Դահլիճին բոլոր ազդեցիկ անդամները։ Մենք, Թալէաթը, Մր. Պէլինկսը եւ ես, նախապէս երկարօրէն խօսած էինք այս փոխառութեան մասին, եւ այդ առեն է որ նախարարը մեզի տեղեկացուց թէ՝ ֆրանսացի սեղանաւորները վերջին քանըչորս ժամուան մէջ ընդունած էին Թրքական պայմանները եւ թէ հետեւաբար իր կառավարութիւնը ներկային ամերիկեան դրամի ո՛չ մէկ կարօտութիւն չունէր։ Թալէաթ Մր Պիլինկսը խեղդեց մեծարանքներով, անոր յայտնելով իր երախտագիտութիւնը եւ շռայլելով իր շնորհակալութիւնները, որոնք, ճիշդը ըսելու համար, կրնային անկեղծ ըլլալ, որովհետեւ միլիառատէրին գալը վերջապէս Ժէօն Թիւրք Դահլիճին առիթ տուած էր՝ ֆրանսացի դրամատէրներու հետ իր բանակցութիւնները յաջողցնելու։

Ասկէ զատ, իր երախտագիտութիւնը արտայայտեց տարօրինակ կերպով մըն ալ։ Էնվէր, Թալէաթէ ետքը՝ Նախարարական Խորհուրդին ամէնէն ազդեցիկ անդամը, իր ամուսնութիւնը կը կատարէր՝ երբ հասաւ Մր. Պիլինկս, որովհետեւ Էնվէր ա՛յնչափ տիրած էր Թիւրք ընկերութեան որ, հակառակ իր խոնարհ ծագումին, որուն վրայ խօսեցայ այլուր, կայսերական գերդաստանէ իշխանուհիի մը հետ կ'ամուսնանար։ Այս երկիրին մէջ, ամուսնութիւն մը պզտիկ գործ մը չէ եւ կը տեւէ երկու-երեք օր։ Ամերիկեան Դեսպանատունը տրուած սեղանին յաջորդ օրը, Թալէաթ մեզ ամէնքս, Պիլինկսը եւ իր հետեւորդները ճաշի հրաւիրեց Սէռքըր տ'Օռխանի մէջ եւ պնդեց որ Էնվէր ներկայ ըլլայ ընդունելութեան։ Իրաւ ալ Էնվէր եկաւ ճաշին. մինչեւ վերջը լսեց բոլոր ճառերը. յետոյ վերադարձաւ իր հարսանեկան հանդէսին։

Այն համոզումը ունիմ որ՝ Թալէաղի այցելութիւնը մէկ դրուագն էր միայն իրենց ապագայ յարաբերութիւններուն. իրա՛ւ ալ, եթէ այս խնդիրին առիթով վերադարձ մը ընեմ, յստակօրէն կը տեսնեմ որ՝ Թալէաղ կը ջանար վերկել երկիրը եւ այքէ չէր հեռացներ աւոր մէջ Միաց.-Նահանգներուն կողմէ օժանդակուելու յոյսը: Յաճախ կը խօսէր ինծի Մր. «Beelings»ի մասին, ինչպէս կը կոչէր զայն, եւ նոյն իսկ, Թիւրքիայի՝ Ֆրանսայէն եւ Անգլիայէն խզուելէն եւ Գերմանիայի հարկաւորն դառնալէն ետքը, կը սիրէր ոգեկոչել այդ տեսակցութեան յիշատակը. թերեւս մեր երկիրը կը նկատէր՝ դրամական գերագոյն ապաստանարան մը՝ այն պարագային երբ ալիտի յաջողէր Գերմանները Թիւրքիայէն վտարելու իր ծրագիրը իրականացնել: Ոչ նուազ համոզուած եմ որ՝ այդ հեռանկարը զինքը քաջալերեց՝ պատերազմի ընթացքին ինծի մատուցանելու բազմաթիւ ծառայութիւններ, զորս այլապէս չպիտի մատուցաներ երբեք: «Մր. Beelingsի յիշեցուցէ՛ք զիս», ելան գրեթէ իր վերջին խօսքերը, երբ մեկնեցայ Պոլիսէն:

Այսպէս, վերսանաւով այդ այցելութիւնը, որ ան ատեն կատակերգական կողմեր ունեցաւ, ետքէն, վստա՛հ եմ աւոր, բազմաթիւ մարդկային կեանքեր փրկեց անօթութենէն եւ ջարդէն:

ԵՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՔԱՅԶԷՐԻՆ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

ՎԱՆԿԷՆՀԱՅՄ Կ'ԸՆԴԴԻՄԱՆԱՅ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՌԱԶՄԱՆԱՒԵՐՈՒՆ ՅՈՒՆԱՍՏԱՆԻ ԾԱԽՈՒԵԼՈՒՆ

1914ին, Գերմանները արդէն ամրապէս հաստատած էին իրենց տիրապետութիւնը Թիւրքիայի վրայ: Լիման ֆոն Զանտէրս, որ հասած էր 1913 Դեկտեմբերին, բանակին մէջ գերակշիռ ազդեցութիւն մը կը վայելէր: Սկիզբները իր անուանումը մասնաւորաբար թշնամական զգացումներ չարթնցուց, որովհետեւ նախապէս ուրիշ գերման պատուիրակութիւններ կանչուած էին Թիւրքիա, բանակը կրթելու համար, գլխաւորաբար ֆոն տէր Կոլցի պատուիրակութիւնը. նոյնպէս անգլիական ծովային պատուիրակութիւն մը, հրամանատարութեամբ ծովակալ Լիմփըսի, ոքնատանջօրէն կը ջանար վերակազմելու օսմանեան նաւատորմիղը: Սակայն, շուտով նշմարեցինք որ՝ ֆոն Զանտէրսի «մանտա»ն բոլորովին ուրիշ էր:

Իրաւ ալ, Զօրավարին հասնելէն իսկ առաջ, ծանուցուեցաւ որ՝ ան պիտի ստանձնէր Թիւրք առաջին զօրաբանակին հրամանատարութիւնը եւ թէ զօրավար Պրօնսարդ տը Շնէլէնտօրֆ սպայակոյտի պետ պիտի ըլլար: Այս անուանումները ուրիշ բան չէին նշանակեր, բայց եթէ Քայզէրին ծրագիրներուն յաջողութիւնը. Թիւրք բանակը իր բանակներուն կցել. իբր ապացոյց ֆոն Զանտէրսի պարտականութենէն անբաժան իշխանութեանը՝ ըսենք որ՝ առաջին զօրաբանակը գործնականապէս Պոլիսի վերատեսչութիւնը կը կատարէր: Այս փոփոխութիւնները կը ցուցնէին որ՝ Էնվէր Փաշա ո՛ր աստիճան նուաճուած էր բրուսիական «սիսթէմ»էն: Համաձայնութեան ներկայացուցիչները բնականաբար չէին կրնար հանդուրժել Գերմանիայի կողմէ նման ոտնձգութեան: Բրիտանական, Ֆրանսական եւ ռուսական դեսպանները անմիջապէս գացին Եպարքոսին եւ բողոքեցին, աւելի բուռնօրէն քան քաղաքավարօրէն, ֆոն Զանտէրսի այդ տեսակ պաշտօնի մը բարձրացումին դէմ: Նախարարը սովորականին համեմատ թոթովեց եւ կմկմաց. ձեւացուց որ խնդիրի առարկայ իրողութիւնը որեւէ կարեւորութիւն չունէր, բայց վերջապէս ֆոն Զանտէրսէն

ետ առաւ առաջին զօրաբանակի իր պաշտօնը, անոր յանձնելով ընդհանուր քննիչի պաշտօնը Ասիկա կացութիւնը չի բարւոքեց բնաւ, որովհետեւ այս նոր պաշտօնատուութիւնը իրականութեան մէջ աւելի իշխանութիւն կու տար պաշտօնակիրին, քան նախկինը:

Այսպէս, 1914 Յունվարին, Մեծ Պատերազմին պայթելէն եօթը ամիս առաջ, Գերմանիա թիւրք բանակին մէջ ուժը էր հետեւեալ դիրքին.—իր զօրավարներէն մէկը Սպայակոյտին պետ էր, ուրիշ մը ընդհանուր քննիչ, քանեակ սպաներ ամենաբարձր կարեւորութիւնով հրամանատարութիւններ ստացած էին եւ թիւրք քաղաքագէտը, էնվէր Պէյ, այն ատեն արդէն Գերմանիայի բացայայտ պաշտպան, պատերազմական նախարար էր:

Այս դիւանագիտական յաղթանակը շահելէ ետքը, Վանկէնհայմ արձակուրդ մը ստացաւ, որուն անշուշտ արդարապէս արժանի էր, եւ ռուսական դեսպան Կիրս ալ արձակուրդով մեկնեցաւ: Պաւռնուհի Վանկէնհայմ ինծի բացատրեց — որովհետեւ այդ ատեն առանկ նրբութիւններու չէի թափանցիր! այդ բացակայութիւններուն իրական նշանակութիւնը: «Իմ ամուսինս բացակայութիւնը, ըսաւ, կ'ապացուցանէ որ՝ Գերմանիայի արտաքին գործերու նախարարութեան մէջ կը խորհին որ՝ Ֆօն Զանտէրսի դէպքը փակուած է, փակուած՝ գերմանական յաղթանակով մը: Կիրսի արձակուրդը, շարունակեց. կը ցուցնէ որ Ռուսիա կը մերժէ ընդունիլ այդ տեսակէտը եւ թէ՝ իր մասին «Ֆօն Զանտէրս» հարցը վերջացած չէ»:

Կը յիշեմ իմ ընտանիքիս գրած ըլլալս թէ՝ Պալքաններու այդ խորհրդաւոր դիւանագիտութեան մէջ՝ ազգերը իրարու հետ կը խօսէին զործքերով եւ ոչ թէ բառերով, եւ իբր պաշտպանողական ապացոյց՝ յիշեցի Պաւռնուհի Վանկէնհայմի մեկնութիւնը, այդ դիւանագիտական արձակուրդներուն մասին:

Միջադէպ մը, որ տեղի ունեցաւ իր իսկ տունին մէջ, մեզի ամէնուս ցուցուց այն կարեւորութիւնը՝ զոր Ֆօն Զանտէրս կ'ընծայէր իր զինուորական պաշտօնին:

Փետրվար 18ին, առաջին պաշտօնական սեղանս տուի: Զօրավար Ֆօն Զանտէրս եւ իր երկու աղջիկները հրաւիրեալներուն մէջ էին. զօրավարը սեղանի դրացին եղաւ իմ Ռըթ աղջկանս, որ շատ հաճելի երեկոյթ մը չանցուց, որովհետեւ Մարսէլախտը, սեղմուած իր պերճաշուք համազգեստին մէջ, կուրծքը շքանշաններով աստեղազարդուած, ամբողջ ճաշի միջոցին բա՛ռ մը չարտասանեց: Դժնդէ դէմքով մը՝ լուռ ու մունջ կերաւ, եւ խօսակցութիւն մը բանալու համար աղջկանս բոլոր ջանքերը ուրիշ բանի չի յանգեցան, բայց եթէ ատեն-ատեն անկէ խլելու նեղսիրտ

շեշտով արտաբերուած միավանկ մը: Իր վարմունքը շփացած տղու մը վարմունքը եղաւ: Ճաշէն ետքը, գերման գործակատար ֆոն Ունիթուս, եկաւ զիս տեսնել: Զափազանց գերագրգռուած կը թուէր եւ քանի մը վայրկեաններ անցան մինչեւ որ բաւական հանդարտութիւն վերստացաւ՝ իր պաշտօնը կատարելու համար :

— Սոսկալի սխալ մը գործած էք, Պրն. Դեսպան, ըսաւ ինծի :

— Ո՞րն է ան, հարցուցի, բռնազբօսիկ կերպով շփոթած:

— Զափազանց վիրաւորեցիք Մարաջախտ ֆոն Զանտէրսը, օտար Դեսպաններու աստիճանէն վար աթոռ մը յատկացնելով իրեն: Ան Քայզէրին անձնական ներկայացուցիչն է, եւ, իբր այդ, դեսպաններուն հաւասար ձեւով պէտք է վարուիլ իրեն հետ: Դահլիճին անդամներուն եւ օտար Դեսպաններուն վրայ գերադասութիւն պէտք էր ունենալ ան:

Այսպէս, նոյն ինքն Կայսեր նախատինք մը ըրած էի ես ! Ա՛ս էր ֆոն Զանտէրսի կոշտ վարմունքին բացատրութիւնը: Բարեբաղդաբար ապահով դիրքի մէջ էի ես: Սեղանին կարգը ես չէի կարգադրած. հիւրերուս ցանկը ղրկած էի աւստրիական դեսպան եւ դիւանագիտական մարմինին երէց-անդամ մարքի Փալլավիչինիի, որ ասոր նման փափուկ խնդիրներու համար Պոլսի մէջ անվիճելի հեղինակութիւն մըն էր: Մարքին թերթը ինծի վերադարձուցած էր, իւրաքանչիւր անուն՝ կարեւորութեան աստիճանի համեմատ՝ կարմիր մատիտով նշանակուած. 1, 2, 3, 4, 5 եւայլն: Տակաւին քովս է այդ վաւերաթուղթը, Աւստրիայի Դեսպանին կողմէ ինծի ղրկուած ձեւովը եւ զօրավար ֆոն Զանտէրսի անունը կը կրէ «13» թիւը: Կ՚ընդունիմ սակայն որ «13»րդ թիւը զօրավարը սեղանին շատ ծայրը կը զետեղէր :

Կացութիւնը պարզեցի ֆոն Ունիթուսի, եւ Աւստրիայի Դեսպանատան խորհրդական Պրն. Փանիֆիլիէն, որ սեղանին ներկայ էր, խնդրեցի իր վշտացած պաշտօնակիցին ներկայանալ եւ բացատրել իրեն այս բոլորը: Աւստրիացիները եւ Գերմանները դաշնակից ըլլալով, յայտնի էր որ վիրաւորանքը (եթէ վիրաւորանք կար) ակամայ էր: Փանիֆիլի բացատրեց որ՝ խնդիրը զինքը շփոթեցուցած ըլլալով, ինք զայն մարքիին դատողութեանը յանձնած էր, եւ ասանկով կ՚երեւար որ՝ 13 թիւը նոյն ինքն Դեսպանին կողմէ նշանակուած էր, ֆոն Զանտէրսի աստիճանը յատկորոշելու համար :

Միջադէպը հոդ չի մնաց, որովհետեւ ետքէն Վանկէնհայմ տեսնել եկաւ Պալլավիչինին եւ խնդիրը ծեծեց խստօրէն: «Եթէ

Լիման ֆօն Զանտէրս Քայզէրը կը ներկայացնէ, զո՞վ կը ներկայացնէք դուք», բողոքեց Փալլավիչինի: (Պատճառաբանութիւնը իրաւացի էր, որովհետեւ Դեպպանը միշտ իր վեհապետին միւս եսը նկատուած էր): «Սոլորութիւն չէ որ, շարունակեց վեհապետ մը երկու ներկայացուցիչներ ունենայ նոյն արքունիքին մէջ»:

Որովհետեւ մարքին տեղի չտուաւ, Վանկէնհայմ կացութիւնը ներկայացուց Եպարքոսին. Սաիտ Հալիմ ա՛յդչափ կարեւոր վճիռի մը պատասխանատուութիւնը ստանձնել ուրժելուն համար, վէճը յղուեցաւ Նախարարական Խորհուրդին, որ հանդիսաւորապէս խորհրդակցութիւն կատարից այս մասին եւ սա վճիռը տուաւ.— ֆօն Զանտէրս օտար երկիրներու դեսպաններուն վրայ պէտք է գերադասութիւն ունենայ, բայց պէտք է թիւրք Դահլիճի անդամներէն եւոքը գայ: Այն ատեն, օտար լիազօրները բացայայտօրէն բողոքեցին եւ յայտարարեցին որ՝ եթէ երբեք նման պարագայի մը մէջ գերադասութիւնը ֆօն Զանտէրսի տրուէր, ամէնքը խմբովին պիտի մեկնէին սեղանէն: Ո՛չ միայն ֆօն Զանտէրս չափազանց անժողովրդական դարձած այս միջադէպը յարուցած ըլլալուն համար, այլ միաձայնօրէն դատապարտուեցաւ իր ընթացքին ինքնակալական եւ թիկնադրական հանգամանքը: Պարզ հետեւանք. — ա՛լ երբեք զօրավարը դիւանագիտական սեղանի մը չհրաւիրուեցաւ

Այս դէպքը բուռն կերպով շահագրգռութիւնը արթնցուց անգլիական դեսպան՝ Սըր Լուի Մալէդի: Ուրախալի է որ, կ'ըսէր, ատիկա տեղի չէր ունեցած իր ատենը, այլապէս, թերթերը ամբողջ սիւնակներ պիտի յատկացնէին Անգլիայի եւ Թերմանիայի ձգտուած յարաբերութիւններուն!

Վերջապէս, այս խնդիրը միջազգային մեծ նշանակութիւն մը ունէր: Անձնական սնափառութիւնով, ֆօն Զանտէրս պետական գաղտնիք մը մատնած էր. ան պարզ ուսուցչապետ մը չէր՝ օսմանեան զինուորական հեղինակութիւնը վերահաստատելու ղրկուած. ան ճշդապէս էր ինչ որ ըլլալ յաւակնած էր, — անձնական ներկայացուցիչը Քայզէրին, որ զայն ընտրած էր, ճիշդ ինչպէս Վանկէնհայմը, Թիւրքիայի մէջ իր կամքին գործիքը ըլլալու համար:

Ետքէն, ֆօն Զանտէրս ինծի պատմեց, այն հպարտութիւնով զոր կ'արուայտեն գերման ազնուապետականները՝ երբ կը խօսին իրենց վեհապետին վրայ, — թէ կայսրը իրեն հետ երկու ժամ խօսած էր այն օրը՝ երբ զինքը այդ պաշտօնին կարգած էր, եւ ուրիշ ժամ մըն ալ իր մեկնումի պահուն, տալու համար իր վերջին հրահանգները:

Ես կառավարութեանս տեղեկացուցի ճաշին միջադէպը, երբ ցուցում այս երկիրին մէջ Գերմանիայի յարաճուն ազդեցութեանը, եւ կ'ենթադրեմ թէ՝ միւս դեսպաններն ալ իրենց կողմէ նոյն բանը ըրին: Ամերիկեան զինուորական կցորդը, մայօր Ճօն Ռ. Մ. Թէյլըր, որ դէպքին վկայ եղաւ, արտասովոր նշանակութիւն մը կ'ընծայէր անոր: Այս դէպքէն ամիս մը ետքը, ինք եւ նաւապետ Մաք Գօլի, Պոլիս գտնուող ամերիկեան Սքօրփիըն պահականաւին հրամանատարը, Գահիրէի մէջ կը ճաշէր Լօռտ Քիչնէրի հետ, մտերմական պզտիկ հաւաքոյթ, ուր կային իմ երկու հայրենակիցներս, Լօռտ Քիչնէր, իր քոյրը եւ համհայզ մը: Մայօր Թէյլըր պատմեց խնդիրի առարկայ միջադէպը եւ Քիչնէր չի ծածկեց իր շահագրգռութիւնը.

—Ի՞նչ կը խորհիք այդ մասին, հարցուց:

—Իմ կարծիքովս, ատ կը նշանակէ որ, պատասխանեց մայօր Թէյլըր, Մեծ Պատերազմի պահուն, Թուրքիա հաւանօրէն Գերմանիայի դաշնակիցը պիտի ըլլայ: Եթէ ուղղակի դաշնակից չըլլայ, կը կարծեմ որ գոնէ Կովկասի մէջ զօրաշարժ պիտի կատարէ, ինչ որ զինուորական գործողութիւններու եւրոպական թատերաբեմէն երեք զօրաբանակ պիտի զբաղեցնէ:

—Ձեր կարծիքէն եմ, ըսաւ Քիչնէր, վայրկեան մը մտածելէ ետքը:

Եւ ատկէ ետքը, բազմաթիւ ամիսներու ընթացքին, Գերմանիայի խնամակալութեանը ենթարկուած թիւրք բանակին տեսարանը դիտեցինք: Գերման սպաներ ամէն օր կը կրթէին զինուորները. այս բոլորը, այսօր համոզուած եմ ատոր, իբր նախատեսութիւն վերահաս պատերազմին:

Այն մեծ զօրահանդէսը, որ տեղի ունեցաւ Յուլիս ամիսին, փայլուն կերպով ապացուցուց ձեռք բերուած արդիւնքները: Անիկա սքանչելի ցոյց մը, խրախճանքի արարողութիւն մը եղաւ: Սուլթանը անոր ներկայ եղաւ մեծ շուքով. ան դիրք գրաւած էր սքանչելի վրանի մը տակ, ուր պզտիկ արքունիք մը կը կազմէր, համախմբելով Եգիպտոսի Խտիւը, Թիւրքիայի գահաժառանգ իշխանը, արքայազն իշխանները եւ ամբողջ դահլիճը: Այն ատեն, տեսանք որ, անցնող վեց ամիսներու ընթացքին, թիւրք բանակը կատարելապէս բրուսիականացած էր: Ինչ որ, Յունուարին, ցնցոտիաւոր թշուառներու անկարգապահ զանգուած մըն էր, հիմա «սագերու քայլ»ով զօրանցք կը կատարէր. զինուորները feldgrau հագած էին եւ նոյն իսկ սաղաւարտի ձեւով գլխանոց մը կը կրէին, որ տարտամօրէն Գերմաններուն pickelhaubeն

[սրածայր սաղաւարտ] էր : Մարզիչ սպաները այս տեսարանին հանդէպ անսահման հպարտութիւն մը կը զգային . եւ հպարտորէն քայլ դրոշմելով՝ սքանչելալէս զօրաշարժով ու խնամքով հագուած այս զօրախումբերուն պարզած տեսարանը՝ գովեստի արժանի յաջողութիւն մը կը կազմէր իրապէս:

Երբ Սուլթանը զիս իր վրանը կանչեց, բնականաբար շնորհաւորեցի զինքը իր զինուորներուն սքանչելի տեսքին համար Մեծ խանդավառութիւն չի ցուցուց . պատերազմին հեռանկարը զինքը չէր գրաւեր , ըսաւ , համոզուած խաղաղասէր մը ըլլալուն :

Այս գերմանական հանդէսին մէջ զանազան ականաւոր անձնաւորութիւններու բացակայութիւնը նշմարեցի . Իրանական , անգլիական , ռուսական , իտալական դեսպաններուն բացակայութիւնը : Պօնիատ մուտքի տասը տոմս ստացած էր, բայց զանոնք հրաւէր չէր նկատած Վանկէնհայմ , որոշ գոհունակութիւնով մը ինծի խոստովանեցաւ որ՝ միւս դեսպանները չարացող էին եւ չէին փափաքիր տեսնել Թիւրք բանակին առաջդիմութիւնները , որուած ըլլալով մտայնութիւնը անոնց՝ որոնցմէ ծնած էին այդ յաջողութիւնները : Ես համոզուած էի որ՝ իմ պաշտօնակիցներս մերժեցին գալ , որովհետեւ չէին վայելաքեր իրենց ներկայութիւնովը պատուել գերմանական հանդէս մը. եւ զանոնք գնահատեցի :

Ժամանակին հետ , Թիւրք քաղաքականութեան մէջ Գերմանիայի ծաւալուն միջամտութեանը ուրիշ ապացոյցներ տեսնեցայ :

Յունիսին, Թիւրքիայի եւ Յունաստանի միջեւ յարաբերութիւնները խզուելու մօտեցան: Լոնտոնի դաշնագիրը [30 Մայիս 1913] Բիոս եւ Միտիլլի կղզիները այս վերջինին ձեռքը թողած էր: Քարտէսին վրայ նետուած պարզ ակնարկ մը պիտի բաւէ ապացուցանելու այդ կղզիներուն ռազմական կարեւորութիւնը. հաստատուած եգէական կղզիին մէջ, Ժրարթուն պահապաններու պէս, անոնք կը պաշտպանեն Ծոցը եւ Իզմիրի մեծ նաւահանգիստը, եւ բացորոշապէս կը հաստատեն որ՝ եգէական ծովով եւ Արշիպեղագոսով եզերուած Իզմիրի եւ ամբողջ Փոքր-Ասիայի ծովափունքին ապահով վերաստեղծութիւնը չէր կրնար զինուորական հզօր ազգի մը ձեռքէն խլուիլ, որ զանոնք տեւականօրէն գրաւած ըլլար: Այս կղզիներուն ցեղագրական պայմանները՝ այդ տեսակ վարկած մը գերազանցապէս վտանգաւոր կը դարձընեն Թիւրքիայի համար, զինուորական տեսակէտով: Անոնց բնակչութիւնը Յոյն է եւ Յոյն է Հոմերոսի շրջանէն իվեր. Փոքր-Ասիայի ծովափն ալ նոյնպէս յունական է. Թիւրքիայի միջերկ-

րականեան ամէնէն մեծ նաւահանգիստին՝ Իզմիրի բնակչութեան կէսէն աւելին, նոյնպէս Յոյն է, գերակշռութիւն, որ ճարտարարուեստի, ինչպէս նաեւ վաճառականութեան եւ մշակոյթի մէջ ա՛յնչափ ամրացած է որ՝ Օսմանցիները այս քաղաքին վրայ հասարակօրէն խօսած ատեն՝ զայն կը կոչեն. «Կեաւուր Իզմիր», «Անհաւատ Զմիւռնիա»: Նաեւ այս ժողովուրդները չէին ծածկեր իրենց յարումը մայր-հայրենիքին. եւ թէեւ ասիական Հելլէնները ազգութիւնով անուանապէս Թրքական, բայց իրենց դրամովը կ'օգնէին աթենական կառավարութեան:

Իրապէս, Եգէական ծովին կղզիները եւ ցամաքի մասը կը կազմէին Ետադարձելի Յունաստանը [Graecia Irredenta — կցում]: Թէ ինչո՞ւ. Յունաստան ստիպուած էր զանոնք ազատագրելու, ճիշդ ինչպէս վերջերս փրկած էր Կրետէն, դիւանագիտական գաղտնիք մը չէր. եթէ երբեք բանակ մը ցամաք հանէր, տարակուսելի չէր որ բնիկները զայն խանդավառութիւնով պիտի ողջունէին եւ անոր պիտի օժանդակէին:

Սակայն, այն օրէն իվեր որ Գերմանիա Փոքր-Ասիայի մէջ տարածուելու իր ծրագիրները դարբնած էր, այդ երկրամասին Յոյները բնականաբար արգելք մը կը կազմէին իր տենչանքներուն, արգելք՝ որ իբր բնական պատնէշ կը ցցուէր Պարսկական ծոցի ճամբուն վրայ, ինչպէս միւս կողմէ Սերպիան, Եւրոպայի մէջ:

Ո՛վ որ, նոյն իսկ մակերեւութային կերպով կարդացած է համագերմանական գրականութիւնը, կը ճանչնայ Գերմանիան նեղող ժողովուրդներու մասին քարոզուած ակրօսը. — պարզապէս տեղահանութիւնն է աղ: Ամբողջ ժողովուրդներու բռնի տեղափոխութիւնը, Եւրոպայի մէկ ծայրէն միւսը փոխադրուելով, ինչպէս արջառի հօտեր, տարիներէ իվեր Գերմանիայի երկրակալութեան ծրագիրներուն մաս կը կազմէր: Այս վերաբերմունքը՝ որ պատերազմի սկիզբէն իվեր կիրարկուած էր Պելճիքայի, Լեհաստանի, Սերպիայի, սկզբնաւորուած էր Հայաստանի մէջ. հոն, ինչպէս պիտի ապացուցանեմ, այդ վերաբերմունքը ամէնէն նողկալի ցոյցը եղաւ սկզբունքին իսկ, որովհետեւ Գերմանիայի դրդումովն է որ Թիւրքիա սկսաւ արտաքսել Փոքր-Ասիայի իր յոյն հպատակները: Երեք տարի ետքը, գերման ծովակալ Իւզէտոմ, որ կռուած էր Տարտանէլի մէջ, պատմեց ինծի թէ՝ Գերմանները ստիպողաբար թելադրած էին ծովեզերքէն հեռացնել այդ դժբաղդները: «Մեր պատճառը՝ էապէս ռազմական նկատողութեան մէջ կը կայանար», աւելցուց ծովակալը: Չեմ գիտեր թէ Թալէադ եւ իր ընկերակիցները տեղեա՞կ էին թէ՝ այդպէսով Գերմանիայի

խաղալիքը դարձած էին, բայց ամենաչնչին տարակոյս իսկ չկայ թէ՝ Գերմանիա զանոնք մշտապէս մղեց այդ գործը կատարելու:

Յաջորդող դէպքերը խորհրդանշեցին հայկական ջարդերու համար որդեգրուած դիրքը: Թիւրք պաշտօնատարները բառին բովանդակ նշանակութիւնովը յարձակեցան զոհերուն վրայ, անոնցմով խումբեր կազմեցին եւ զանոնք նաեւ առաջնորդեցին, աւանց անոնց ժամանակ թողելու իրենց անձնական գործերը կարգադրելու եւ ջանք չընելով արգիլելու նոյն ընտանիքին անդամներուն զատուիլը: Շինուած ծրագիրն էր եգիպական ծովի կղզիներուն ազգութեան մէջ տեղափոխել Յոյները. բնականաբար այդ դժբաղդները ըմբոստացան այդ վարմունքին դէմ եւ տեղի ունեցան դիպուածական ջարդեր, մասնաւորաբար Ֆոշայի մէջ, ուր յիսունէ աւելի անձեր սպաննուեցան:

Թիւրքերը ատկէ զատ պահանջեցին Իզմիրի բոլոր հաստատութիւններէն ճամբել իրենց պաշտօնեաները եւ անոնց տեղ առնել Իսլամներ: Ամերիկեան ուրիշ «միրմա»ներուն մէջէն, ատանկ հրահանգ ստացաւ «Սինկէր Մէնիֆէքչըրինկ Գըմփէնի»ն. եւ թէեւ իմ խնդրանքիս վրայ վաթսուն օրուան եռամսեայ մը ստացաւ, բայց վերջապէս պարտաւորուեցաւ հնազանդիլ: Պաշտօնական պոյքոթաժի մը ծեռնարկուեցաւ բոլոր քրիստոնեաներուն դէմ, ոչ միայն Փոքր-Ասիայի մէջ, այլ նաեւ Պոլիս, սակայն ան չկիրարկուեցաւ Հրեաներուն, որոնք միշտ աւելի ժողովրդական եղած էին Թիւրքերուն մէջ. իրաւ է որ պաշտօնեաները պահանջեցին որ ատոնք իրենց ազգութիւնը եւ գործը նշանակեն իրենց դուռներուն վրայ, հետեւեալին պէս արձանագրութիւններով. «Հրեայ Ապրահամ, դերձակ», «Հրեայ Իսահակ, կօշկակար», եւ այսպէս յաջորդաբար: Այս միջոցները բացորոշապէս կը ցուցնէին թէ՝ ո՛ւր հասած էր կառավարական խառնակութիւնը, որովհետեւ ասոր մէջ մինչ կը տեսնենք ազգի մը իր հպատակները փճացնելը:

Յոյներուն հանդէպ վարմունքի այս կերպը զիս ըմբոստացուց: Այդ ատեն բացարձակապէս տեղեակ չէի որ ատոր դրդիչները Գերմանները ըլլային. ես այդ վարմունքը նկատեցի թիւրք վայրագութեան եւ ազգայնամոլութեան պարզ մէկ ցուցարարութիւնը: Այդ ատեն Թալէաղը լաւ կը ճանչնայի. գրեթէ ամէն օր զայն կը տեսնէի եւ ան սովոր էր ինծի հետ գործնականապէս խորհրդակցելու միջազգային յարաբերութիւններու իւրաքանչիւր փուլին վրայ: Բուռն դիտողութիւններ ըրի Յոյներուն դէմ գործադրուած վարմունքին մասին. ըսի իրեն թէ՝ արտասահմանի մէջ այդ ընթացքները աղէտալի տպաւորութիւն մը առաջ պիտի

բերէին եւ թէ առանց հետեւանքով ամերիկեան համակրութիւնը պիտի խաթարուէր:

Թալէաթ ինծի բացատրեց իր ազգային քաղաքականութիւնը: Երկիրին ծոցին մէջ, այս զանազան հատուածները միշտ դաւած են Թիւրքիայի դէմ. իր բնիկ ազգաբնակչութիւններուն թշնամութիւնովը՝ Թիւրքիա իւրարու վրայ նահանգներ կորսնցուց. — Յունաստանը, Սերպիան, Ռումանիան, Պուլկարիան, Պոսնան, Հերսէքը. Եգիպտոսը եւ Տրիպոլիսը: Այսպէս Օսմանեան կայսրութիւնը պզտիկցաւ՝ մինչեւ անհետանալու աստիճան: «Որպէսզի մեր Հայրենիքին այս վերջին մասը ապրի, աւելցուց, մենք պէտք է ազատինք օտար ժողովուրդներէն»: «Թիւրքիան Թիւրքերուն», ա՛ս էր հիմա իր տիրական գաղափարը: Հետեւաբար, կը պահանջէր որ՝ Իզմիր եւ մերձակայ կղզիները Թրքական դառնան Արդէն 40,000 Յոյներ հեռացած էին, եւ ինծմէ խնդրեց կրկին առեւտրական առներէն պահանջել որ միայն Թիւրքեր գործածեն: Ինծի վստահեցուց որ՝ բռնութեան եւ սպանութիւններու վրայ խօսող պատմութիւնները խիստ չափազանցուած էին եւ թելադրեց ինծի քնիչ յանձնախումբ մը դրկել: «Այդ առաջարկը կ'ընեն չքմեղանալու համար», ըսաւ ինծի անգլիական դեսպան՝ Սըր Լուի Մալէդ: Ճիշդ էր ան, որովհետեւ այդ յանձնախումբին տեղեկագիրը իրապէս մէկ ծայրէն միւսը Թրքական վարմունքին արդարացումը եղաւ:

Թիւրքիայի մէջ, Յոյները Հայերուն վրայ մեծ առաւելութիւն մը ունէին. կար յունական կառավարութիւն մը՝ որուն բնական պարտքն էր անոնց պաշտպանութիւն ընծայել: Թիւրքերը գիտէին որ՝ այդ տարագրութիւնները Յունաստանի հետ խզում առաջ պիտի բերէին. իրապէս, Թիւրքերը աւտր կը բաղձային եւ կը սպասէին: Ազգը ոգեւորուած էր ա՛յն տեսակ խանդավառութիւնով մը որ՝ հանրային նուիրատուութիւններու միջոցով դրամագլուխ մը գոյացուց՝ այդ առեն Անգլիա շինուող պրազիլիական տրեսնօթ մը գնելու համար: Կառավարութիւնը նոյն նաւարանին յանձնարարեց ուրիշ տրեսնօթ մը, ինչպէս նաեւ Ֆրանսայի ապապրեց բազմաթիւ ընդծովեաներ եւ Թորփիլարձակներ Այս նաւային պատրաստութիւններուն նպատակը ոչ մէկուն համար գաղտնիք մը չէր Պոլիսի մէջ: Այդ զրահաւորները, կամ նոյն իսկ միայն տրեսնօթը՝ որ գրեթէ աւարտած էր՝ իրեն յանձնուելուն պէս, Թիւրքիա մտադիր էր յարձակիլ Յունաստանի վրայ եւ եւս առնել կղզիները: Արդիական պարզ ռազմանաւ մը, ինչպէս Սուլթան Օսմանը (Թիւրքերը պրազիլիական զրահաւորին այս անունը դրած էին) պիտի կրնար դիւրաւ ոչնչացնել յունական

նաւատորմիղը եւ Եգէական Ծովին տէր պիտի ըլլար: Որովհետեւ այս հզօր զրահաւորը քանի մը ամիսէն աւարտած եւ զրկուած պիտի ըլլար, մենք կը նախատեսէինք որ յոյնեւթրքական պատերազմը պիտի պայթէր աշունին: Ի՞նչ կրնար փորձել յունական նաւատորմիղը, տրուած ըլլալով սպառնալիքին վերահասութիւնը:

Ա՛ս էր կացութիւնը, երբ Յունիսի սկիզբը, ընդունեցի այցելութիւնը ծովային նախարար Ճէմալ փաշայի, որ Թիւրք կայսրութեան մէջ գերակշռութեան տէր երեք մարդոցմէն մէկն էր: Շատ յուզուած էր եւ հազուադէպօրէն տեսած եմ մարդ մը աւելի անձկոտ՝ քան որչափ երեւցաւ ան ինծի այդ առիթով. ծայրայեղ ոգեւորութիւնով մը Ֆրանսերէն խօսելով Թարգմանիս հետ, մօրուքը սարսռալով յուզումէն, բոլորովին ինքզինքէն ելած կը թուէր: Բաւական Ֆրանսերէն գիտէի՝ հասկնալու համար ի՛նչ որ կ'ըսէր եւ այն լուրերը զորս հաղորդեց (առաջին անգամն էր որ անոնց կը ծանօթանայի) բաւականաչափ կը բացատրէին իր խռովքը: Ամերիկեան կառավարութիւնը, կ'ըսէր, ներկային կը բանակցի Յունաստանի հետ, երկու ռազմանաւի՝ Իտահօի եւ Միսիսիփիի՝ վաճառումին համար: Ինծմէ կը խնդրէր սատարողաբար՝ միջամտել այդ տեսակ առուծախ մը արգիլելու համար: Հայցողական դիրք մը ունէր, ինծմէ խնդրելով, թախանձելով իրենց նպաստին գործել: «Թիւրքերը միշտ իրենց լաւագոյն բարեկամները նկատած են Միաց.-Նահանգները, շարունակեց. դուք յաճախ մեզի օգնելու ձեր փափաքը յայտնած էք եւ հիմա առիթն է ցուցնելու ձեր բարի զգացումները: Այն իրողութիւնը թէ՝ Յունաստան եւ Թիւրքիա գործնականապէս պատերազմի նախօրեակին մէջ կը գտնուին, այդ վաճառումը չէզոք երկիրի մը համար իրականօրէն անվայելուչ կը դառնայ: Սակայն, եթէ գնումը սոսկ առեւտրական է, Թիւրքիա ալ կը փափաքի գին առաջարկել: Մենք Յունաստանէն աւելի պիտի վճարենք», աւելցուց: Յետոյ վերջացուց թախանձելով ինծի որ՝ անմիջապէս հեռագրեմ կառավարութեանս, գործը իրեն յանձնելով: Խոստացայ:

Յայտնապէս, Յոյները խորագիտութիւնը ունեցած էին թշնամին իր իսկ զէնքերովը զարնելու. Թշնամին՝ տռէտնօթը ստանալուն պէս՝ Յունաստանի վրայ յարձակելու իր դիտաւորութիւնը յայտնած էր չափազանց անամօթաբար: Արդ. երկու նաւերը՝ զորս հելլէնական կառավարութիւնը կ'ուզէր ձեռք բերել՝ կրնային անմիջապէս ճակատամարտիլ: Իտահօն եւ Միսիսիփին մեզի անհրաժեշտ չէին. առաջնակարգ ռազմանաւեր չէին անոնք, բայց Թրքական նաւատորմիղը Եգէական Ծովէն վտարելու չափ զօրաւոր էին

Ոչ նուազ յայտնապէս, պարզ քաղաքավարութեան համար, վերա-

հաս պատերազմը եւառնգելու մտահոգութիւնը չունէին Յոյները, մինչեւ պրագիլիական տոհմօրներուն յանձնումը: Դիւրահասկնալի է որ՝ ձէմալի կողմէ յուզուած իրաւունքը ոչինչ էր: Կացութիւնը ո՛րչափ ալ սպառնական ըլլար, երկու երկիրներուն միջեւ խաղաղութիւն գոյութիւն ունէր: Հետեւաբար Թիւրքիա ո՛րչափ որ իրաւունք ունէր Պրազիլիայի կամ Անգլիայի ռազմանաւ յանձնարարելու, նոյնչափ ալ Յունաստան իրաւունք ունէր Միաց.-Նահանգներէն գնելու ձէմալ միակ պետական-մարդը չեղաւ՝ որ ջանաց այդ վաճառումը արգիլել. գերման դեսպանը ցուցուց այն շահագրգռութիւնը՝ զոր ունէր առոր մէջ

Խնդիրի առարկայ այդ այցելութենէն շատ օրեր եւրը, Վանկէնհայմ եւ ես, Պոլիսի հիւսիսակողմը ծիով կը պտրտէինք բլուրներուն վրայ. Վանկէնհայմ սկսաւ խօսիլ ինծի Յոյներուն վրայ, որոնց հանդէպ խոր հակակրութեան զգացումներ արտայայտեց. ակնարկութիւն ըրաւ պատերազմի հետեւանքներուն եւ ամերիկեան նաւերու թողումին: Երկարօրէն պատճառաբանեց այս վերջին ծրագիրին առիթով, որամտաբանելով եթէ ձէմալին պէս, ինչ որ ինծի այն մտածումը տուաւ թէ՝ ինքն իսկ տրվեցուցած էր անոր դասը

—Նկատեցէք թէ ի՛նչ վտանգաւոր նախընթաց մը պիտի ստեղծէք, ըսաւ ինծի Անհնար չէ որ օր մը Միաց.-Նահանգները Թիւրքիոյի գտնուածին նման կացութեան մը մէջ գտնուին: Ենթադրեցէ՛ք որ՝ Ատլոնի հետ պատերազմի նախօրեակին մէջ ըլլաք եւ Անգլիա ուզէ Ատլոնի տոհմօրներ ծախել. Միաց.-Նահանգները իմնպէս պիտի գնահատէին այս ծրագիրը:

Եւ ինծի յայտարարութիւն մը ըրաւ, որ կը քօղամերկէր իր բողոքին ճշմարիտ գաղտնամտածումը: Ատոր վրայ քանի՛ անգամներ խորհած եմ այս վերջին տարիներուն: Տնտարանը անջընջելի կերպով քանդակուած մնացած է միտքիս մէջ: Պելկրատի դարաւոր անտառներուն վեհափառ լռութեանը մէջ, քով-քովի կը ծիսվարէինք: Հետուէն, Սեւ Ծովը կը փալփլար մայրամուտ արեւի մը կրակին տակ: Յանկարծ, Վանկէնհայմ կանգ առաւ: Ծանրախոհ էր եւ գլխս կը դիտէր շնչոտակի. ինծի խոստովանեցաւ.

—Չեմ կարծեր որ Միաց. Նահանգները ըմբռնեն այս խնդիրին ծանրակշռութիւնը: Այս նաւերուն վաճառումը կրնայ աշխարհային պատերազմի մը պատճառը ըլլալ:

Այս խօսակցութիւնը տեղի ունեցած էր Յունիս 13ին, եւրոպական խառնակութեան պայթումէն շուրջ վեց շաբաթ առաջ: Վանկէնհայմ անգիտակ չէր որ՝ Գերմանիա այդ նախատեսու-

թիւնով կը փութացնէր իր պատրաստութիւնները եւ գիտէր նաեւ թէ՝ այդ պատրաստութիւնները կատարելապէս աւարտած չէին: Ինչպէս իր երկիրին բոլոր դիւանագիտական գործակալներուն, նոյնպէս իրեն՝ որոշ հրահանգներ կը զեկուցանէին չթոյլատրել ոեւէ տագնապի յարուցումը՝ որ կարող ըլլար պատերազմ առաջ բերել, ընտրուած վայրկեանէն առաջ: Վանկէնհայմ ո՛չ մէկ առարկութիւն չունէր Յոյներու արտաքսումին դէմ ադ մաս կը կազմէր վերը յիշուած պատրաստութիւններուն. — ընդհակառակը չէր կրնար ընդունիլ որ՝ այդ նոյն Յոյներուն եղբայրները յաջողէին զէնք վերցնել, կանխահասօրէն խորտակելով Պալքաններու ներկայ գոյավիճակը [statu quo]. ասիկա զինքը շա՛տ կը վրդովէր: Այդ միջոցին, Պալքանները հրաբուխ մըն էին, ուր հրդեհը կը հասուննար: Պալքանները երկու արիւնոտ պատերազմներու թատրը եւ պատճառը եղած էին, առանց որ Եւրոպայի միւս ազգերը անոնց խառնուած ըլլային: Արդ, Վանկէնհայմ գիտէր որ՝ ուրիշ պատերազմ մը պիտի հրդեհէր ամբողջ Եւրոպան. ան գիտէր նոյնպէս որ՝ այդ պատերազմը մօտալուտ էր, բայց չէր փափաքեր որ այդ պահուն պայթէր եւ իր դերը կը կայանար՝ իմ միջոցով Գերմանիայի քիչ մը պայմանաժամ շահեցնելուն մէջ:

Վանկէնհայմ մինչեւ անգամ ինծմէ խնդրեց որ՝ անձնապէս հեռագրեմ Նախագահ Ուիլսընի, բացատրելով անոր՝ կացութեան ծանրութիւնը եւ մատնանշելով վաճառումի մասին ամերիկեան կառավարութեան ուղղուած հեռագիրները: Իր առաջարկը անճահ գտայ եւ մերժեցի անոր հաւանիլ:

Խորհուրդ տուի ծէմալի եւ ուրիշ Թիւրք պաշտօնատարներու, որոնք կը շարունակէին ինծի ստիպել, խնդիրը ուղղակի կարգադրել Նախագահին հետ: Անոնք հետեւեցան այդ կարծիքին. բայց Յոյները կանխեցին զանոնք: Յունիս 22ին, ժամը 2ին, Ուաշինկդընի Յոյն գործակատարը եւ ծովային սպայ մը՝ հրամանատար Ցուքլաս, Նախագահին քով գացին եւ վաճառումը պայմանագրեցին: Երբ անոնք Նախագահին աշխատանոցէն կը մեկնէին, Թիւրք Դեսպանը կը մտնէր, ճիշդ տասնըհինգ վայրկեան ուշ մնացած:

Կ'ենթադրեմ որ՝ Մր. Ուիլսըն հաւանեցաւ այդ թողումին, գիտնալով որ Թիւրքիա կը պատրաստուէր յարձակիլ Յունաստանի վրայ, եւ այդ ազգին նաւատորմիղը Իտահօով եւ Միսիսիփիով զօրացնելով՝ ան կրնար կանխել ամէն յարձակում եւ հետեւաբար խաղաղութիւնը պահպանել Եւրոպայի մէջ:

Քօնկրէին արտօնութիւնով՝ ամերիկեան կառավարութիւնը

12,535,276,098 տոլարի ձեռքէ հանեց այդ նաւերը 1914 Յուլիս 8ին, Ֆրէտ. Ժ. Կաունդլէղի միջնորդութիւնովը, եւ զանոնք յանձնեց Հելլէն Կառավարութեան: Քիլքիս եւ Լէմնոս անուններով վերամկրտուելով, անոնք անմիջապէս միացան նաւատորմիղին, որուն ամէնէն հզօր միութիւնները կը դառնային: Յոյն ժողովուրդը խելացնոր խանդավառութիւն մը արտայայտեց!

Մեր ամառնային վայրը փոխադրուած էինք, Վոսփորի ափունքներուն վրայ, գիւղական կայք մը՝ ուր կը հաստատուէին բոլոր դեսպանութիւնները, խիստ տաքերու եղանակին. երբեք աւելի չքնաղ գիւղանկար չէ ընծայուած աչքերուս: Մեր բնակավայրը երեք յարկով շէնք մըն էր, տարտամօրէն վենետիկեան ոճով, կռնակը տուած սեպ ժայռի մը՝ ուր բազմաթիւ պարտէզ-դարաւանդներ ձեւակերպուած էին. դիմացը գրեթէ ծովափը կ՚իջնէր եւ Վոսփորի սրընթաց ջուրերը անոր ա՛յնչափ մօտէն կ՚անցնէին որ՝ լուսնալոյս գիշեր մը դուրսը նստած, առագաստաւոր նաւարկող նաւի մը կամրջակին վրայ գտնուելու պատրանքը ունէինք: Ցորեկին, Վոսփորը, որ այդ տեղը մղոն մը աւելի լայնք չունէր, կ՚ակօսուէր բազմագոյն նաւերով: Այդ կենդանի տեսիլը հարազատօրէն կը պատկերանայ յիշողութեանս մէջ, այն բուռն հակադրութեան պատճառաւ՝ զոր քանի մը ամիս ետքը պիտի ցուցադրէր, այդ նոյն վայրին ամայի տեսարանովը, Նեղուցներուն փակուելուն եւ Թուրքիայի պատերազմի մտնելուն հետեւանքով: Ամէն օր, ռուսական հսկայ նաւեր, Իզմիր, Աղեքսանդրիա եւ ուրիշ քաղաքներ ուղղուելու համար Սեւ Ծովի նաւահանգիստներէն մեկնելով, որոշակի կ՚ապացուցանէին արժէքը այդ նեղ ջրանցքին, եւ ըմբռնելի կը դարձնէին հազարէ աւելի տարիներով անոր տիրացումին համար մղուած բուռն կռիւները:

Այսպէս կամ այնպէս, ամառուան այդ առաջին ամիսները անցան խաղաղութեան մթնոլորտի մը մէջ: Պտոյտներու պատեհութիւնը կը դիւրացնէին՝ դեսպաններու, նախարարներու եւ իրենց ընտանիքներուն յաճախակի հանդիպումները. հո՛ն, ամէն օր, ներկայացուցիչները այն տէրութիւններուն, որոնք Պատմութեան ամէնէն արիւնոտ պատերազմը մղած էին իրարու դէմ. ամէնքն ալ երեւոյթով բարեկամներ, կը հաւաքուէին նոյն սեղաններուն շուրջը, ետքէն ցրուելու համար նրբանցքներուն մէջ: Այնինչ դեսպանը շնորհալիօրէն կ՚ընկերանար պաշտօնակիցի մը տիկնոջը, որուն ազգը թերեւս իրենին ամէնէն մեծ հակառակորդն էր:

* Քօնկրէն անմիջապէս քուէարկեց որ՝ այդ դրամը յատկացուի մօտէռն մեծ տրէտնօթի մը՝ Քալիֆօռնիայի շինութեանը.

Ընթրիքներէ ետքը, պզտիկ խումբեր կը կազմուէին. Եպարքոսը անկիւն մը անպատրաստից շրջանակ մը կը կազմէր, մինչդեռ ուրիշ անկիւն մը նախարարները կը փսփսային, եւ անդաստակին տակ, քանի մը դիւանագէտներ կը վիճէին յունական կացութեան վրայ: Անցնող թիւրք պաշտօնատարներն ալ՝ հեգնական ակնարկ մը կը նետէին այս ոգեւոր տեսարանին վրայ, իրենց մայրենի լեզուովը բարձրաձայն քննադատելէ չքաշուելով, մինչդեռ ռուսական դեսպանը սրահէն ներս կը սահէր՝ ձեռք անցընելու համար զա՛յն՝ որուն հետ գլուխ-գլխի մը ունենալ կ'ուզէր եւ զայն գաղտագողի առանձին տեղ մը կը քաշէր կը տանէր: Այդ միջոցին, մեր տղաքը եւ աղջիկները, դիւանագիտական մարմինին երիտասարդ անդամները եւ զանազան պաշտօնակալներու սպաները, պարելով, սիրաբանելով, կը թուէին կարծել որ՝ այս բոլորը ուրիշ նպատակ չունէին, բայց եթէ իրենց զուարճութիւնը! Եւ կացութիւնը իր բովանդակ լրջութիւնովը գնահատելու համար, պէտք է աւելցնել որ, ո՛չ Եպարքոսը, ո՛չ ալ ուրիշ թիւրք բարձրաստիճան անձնաւորութիւն՝ տունէն դուրս չէին ելլեր առանց ընկերի կամ շքախումբի, սպաննուելու վախով: Հասկնալի է որ, ա՛յսչափ վտանգաւոր միջավայրի մը մէջ, զգլխիչ յուզումներու պահեր ապրած ըլլանք. ինչ որ ալ ըլլայ միւս կողմէ մեր զգայութիւններուն խորութիւնը: Անկարելի էր փրկուիլ ներկայութեան հասանքէն՝ որ մեզ կը շրջապատէր. գրեթէ միշտ պատերազմը կը կազմէր մեր խօսակցութիւններուն հիմը. մեր միտքերուն մէջ քանդակելով այդ խաղաղ՝ գրեթէ նախնի պահերուն անցողականութիւնը, եւ յիշեցնելով մեզի որ՝ այն կայծը որ ատոր վերջ պիտի դնէր, պատրաստ էր ցայտելու:

Սակայն, երբ տագնապը ծնաւ, անմիջական արդիւնք առաջ չի բերաւ: Յունիս 29ին, տեղեկացանք Աւստրիայի Մեծ-Դուքսին եւ իր կնոջը սպաննութեանը. լուրը խաղաղօրէն ընդունուեցաւ. իրականութեան մէջ, հարուածը շանթահարիչ էր եւ ամէն մարդ կը զգար որ՝ կարեւոր բան մը պատահած էր, բայց գործնականապէս ո՛չ մէկ տպաւորութիւն չյայտնուեցաւ:

Այդ ողբերգութենէն մէկ կամ երկու օր ետքը, դիւանագիտական խմբերներու առիթով երկար տեսակցութիւն մը ունեցայ Թալէաթի հետ. ո՛չ մէկ ակնարկութիւն չըրաւ այս դժբաղդութեան: Ինծի կը թուի այսօր որ՝ մենք յուզումէն անդամալուծուած էինք. այս դէպքին թատերաբեմին ամէն ուրիշէ աւելի մօտ մե՛նք գտնուելով, մենք աւելի յստակօրէն կը տեսնէինք կացութեան վտանգաւորութիւնը: Քանի մը օր ետքը, մեր լեզուները կարծես քակուեցան, որովհետեւ սկսանք խօսիլ, եւ խօսիլ պատերազ-

մին վրայ: Երբ տեսայ գերման գործակատար Ֆօն Մուֆիուսը, եւ Ֆրանֆֆիւրթեր Զայթունկի դիւանագէտ Թղթակիցը, անոնք ալ վիճեցան մօտալուտ պայքարին վրայ, վիճեցան՝ գերմանական յաւակրոշութիւնով: Երբ պատերազմը պայթի, ըսին, բնականաբար Միաց.-Նահանգները պիտի օգտուին առկէ, տիրանալով Մեքսիկայի եւ Հարաւային Ամերիկայի բովանդակ վաճառականութեան:

Դացի Փալլավիչինիին, իմ ցաւակցութիւններս յայտնելու՝ Մեծ Դուքսին մահուանը համար. զիս ընդունեց բոլորովին պաշտօնական հանդիսաւորութիւնով մը, կայսերական ընտանիքին ներկայացուցիչը ըլլալուն գիտակ, եւ արտայայտելով ա՛նչափ անձնական վիշտ մը՝ որ իբր թէ իր իսկ տղան կորնցուցած ըլլար: Իրեն տեղեկացուցի՝ այն սոսկումը, զոր մեզի կը ներշնչէր այս ոճիրը, իմ երկիրիս եւ ինծի. յայտնեցի մեր համակրութիւնը ծերունի կայսեր համար. «Ja, Ja, es ist sehr schrecklich [Այո՛, այո՛, սոսկալի՛ է], պատասխանեց, գրեթէ հառաչի մը մէջէն: Սերպիա պիտի դատապարտուի այս մահափորձին համար. ան պարտաւոր է հատուցանել:

Երբ, քիչ ետքը, վերադարձեց իմ այցելութիւնս, խօսեցաւ այն ազգային մանրախոյզերուն վրայ՝ որոնց կազմութիւնը արտօնուած էր Սերպիայի կողմէ. խօսեցաւ նաեւ այդ երկիրին՝ Պօսնան եւ Հերսէքը կցելու որոշումին վրայ: Կանխեց ըսել թէ՝ իր կառավարութիւնը պիտի պահանջէր այդ կազմակերպութիւններուն լուծումը եւ այդ տեսակ յաւակնութիւններէ հրաժարումը. ըսաւ թէ՝ անշուշտ ճնշողական դիմում մը պիտի կատարուէր Սերպիայի մէջ, արգիլելու համար նման մահափորձերու կրկնումը: Առաջին զեկոյցը եղաւ աս՝ զոր լսեցի 22 Յուլիսի հռչակաւոր վերջնագիրէն:

Ամբողջ դիւանագիտական մարմինը ներկայ եղաւ, Յուլիս 4ին, Ազնիւ-Մառի եկեղեցիին մէջ, Մեծ Դուքսին եւ կնոջը պատուին կատարուած հոգեհանգիստի պատարագին: Եկեղեցին կը գտնուի Բերայի Մեծ Պողոտային վրայ, Աւստրիական Հիւպանատունին շատ մօտը: Հոն երթալու համար, քառասուն աստիճանով քարէ սանդուղէ մը իջնելու էինք միայն: Վերջին աստիճանին վրայ, Հիւպանատունի ներկայացուցիչներ, պաշտօնական համազգեստով եւ թեւերնին շղարշ կապած, կը սպասէին մեզի եւ մեզի ընկերացան մինչեւ մեր տեղերը: Բոլոր դեսպանները տեղ գտնած էին եկեղեցականներու նստարաններուն վրայ, իրողութիւն մը՝ զոր այսօր չեմ կրնար առանց խոր յուզումի չյիշել, ոյովհետեւ ատիկա մեր վերջին համախմբութիւնը եղաւ! Պաշտօնը հանդիսաւոր

եւ վեհաշուք եղաւ. զայն տեղնիտեղով կը յիշեմ՝ իր հակադրութեանը պատճառով այն տեսարանին հետ՝ որ անմիջապէս յաջորդեց արարողութեան: Երբ կրօնաւորները, իրենց կղերական զգեստներուն շքեղութեանը մէջ վեհափառ, աւարտեցին իրենց աղօթքները, գացինք Ֆրանսուա-Ժօզէֆի ներկայացուցիչին ձեռքը սեղմել, եւ դառնալով մեր ինքնաշարժները, մեկնեցանք ամերիկեան դեսպանատուն, ութը մղոն հեռու, որովհետեւ այդ օրը ո՛չ միայն մեր պարտքը կը հատուցանէինք միջնադարեան միապետութեան մը սպաննուած գահաժառանգին, այլ նաեւ կը տօնէինք 4 Յուլիսը!

Այն տեղը իսկ, ուր կատարուեցան այս երկու արարողութիւնները, կը խորհրդանշէր այս երկու ազգային խմբակները: Դեռ կը տեսնեմ իմ պաշտօնակիցներս կազմուած խումբին՝ եկեղեցի առաջնորդող քարէ սանդուխներէն իջնելը, իրենց յարգանքը մատուցանելու համար Մեծ-Դուքսին, յետոյ անոնց դէպի մեր տունը վեր ելլելը, զուարթ կերպով զարդարուած, տօնելու համար Անկախութեան Հռչակումը: Նաւահանգիստին մէջ գտնուող բոլոր օտար նաւերը Վոսփորի վրայ կը յայտնուէին այդ օրը իբր մեզի պատիւ՝ զարդարուած եւ դրօշազարդուած եւ դեսպանները, ինչպէս նախարարները, եկած էին իրենց շքանշաններով պճնուած:

Վերին պարտէզներէն, մենք կ'իշխէինք այն տեղին՝ ուրկէ երկու հազար հինգ հարիւր տարի առաջ, Դարեհ մեկնեցաւ Ասիայէն՝ իր պարսկական բանակով. Դարեհ՝ մէկը այն յաղթականներէն, որոնց տիպարը դեռ կատարելապէս անհետացած չէ! Կրնայինք նոյնպէս նշմարել Ռօպըրդ Գօլէճը, որ Թիւրքիայի մէջ «մեր խաղաղ թափանցում»ին կերպը կը ներկայացնէ: Երբ գիշեր եղաւ, պարտէզները լուսազարդեցինք չինական լապտերներով եւ ամերիկեան հրախաղերով, որոնք Վոսփորը կը լուսաւորէին, մինչդեռ աստղազարդ դրօշը կը ծփար դեսպանատունին կատարը: Ինչ ուշագրաւ տարբերութիւն առտուան հանդէսին հետ, ուր ամէն բան կը յիշեցնէր ինքնակալութիւնը եւ բռնութիւնը! Վոսփորին անդին կողմը, որ հազիւ մղոն մը հեռու է, զինուորական բռնակալութեան հայրենիքը եղող Ասիայի մռայլ եւ մելամաղձոտ բլուրներուն շրջագիծերը մեղմօրէն կը ծիրանեփուէին մեր լուսազարդութիւններուն մարգարէական ցոլքէն

Թէ՛ Սէնթ-Մառի եկեղեցիին եւ թէ՛ ետքէն մեր ընդունելութեան մէջ մեր շրջանակը քննելով, զարմանքով հաստատեցի մեծարիմ դէմքի մը բացակայութիւնը: Վանկէնհայմը, Աւստրիայի դաշնակիցը, ներկայ չէր: Նոյն ինքն ենթական ետքէն ատոր բացատրութիւնը տուաւ ինծի. քանի մը օր առաջ գացած էր Պերլին, ուր Քայզէրը զինքը կանչած էր, ներկայ ըլլալու համար կայսերական Խորհուրդի մը, որ տեղի ունեցաւ Յուլիս 5ին եւ ուր որոշուեցաւ եւրոպական Պատերազմը:

ՉՈՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ԳԵՐՄԱՆԻԱ ԿԸ ԶՕՐԱՇԱՐԺԷ ԹՈՒՐՔ ԲԱՆԱԿԸ

Կարդալով 1914ի Օգոստոս ամսուան թերթերը, որոնք եւրոպական ազգերու իրարու դէմ զօրաշարժները կը նկարագրէին, զարմանքս գրաւեց այն հիացումը՝ զոր մամուլը կ'արտայայտէր այն սքանչելի թուիչքին համար, որով մէկ օրէն միւսը, քաղաքային բնակչութիւնները բանակի կը փոխակերպուէին: Այդ թուականին, Թիւրքիա տակաւին պատերազմի չէր մասնակցեր եւ իր քաղաքական ներկայացուցիչները բացայայտօրէն կը յայտարարէին՝ խիստ չէզոքութիւն մը պահելու իրենց դիտաւորութիւնը: Բայց հակառակ այս խաղաղասիրական յայտարարութիւններուն, Պոլիսի մէջ դէպքերը տեղի ունեցան ա՛յնչափ ռազմատենչ կերպով որչափ ուրիշ մայրաքաղաքներու մէջ. Թէեւ խաղաղութիւն կը տիրէր, բայց բանակը զէնքի կոչուեցաւ: Նախազգուշական պարզ միջոց, ըսին մեզի:

Սակայն, այն տեսարանները՝ որոնց ամէն օր ականատես էի, քիչ նմանութիւն ունէին այն տեսարաններուն հետ՝ որոնք տեղի կ'ունենային պատերազմիկ ժողովուրդներու մէջ: Այրերու զինուորական հայրենասիրութիւնը, կիներու վսեմ համբերութիւնը եւ անձնուիրութիւնը, երբեմն պատերազմին կու տան դիւցազնական դրոշմ մը. հոս, ընդհանուր տպաւորութիւնը կրնար ամփոփուիլ սա՛ պէս. անտարբերութիւն, թշուառութիւն: Ամէն օր, օսմանեան զանազան խումբեր կ'անցնէին փողոցներէն. Արաբներ, բոկոտն, է՛ն պօռոտ գոյները կրող իրենց զգեստներուն զարդարուած, քալուածքնին դանդաղ եւ դէմքերնին սարսափահար, ուս ուսի կը քալէին Պէտէվիններու հետ, որոնք նոյնպէս զէնքի կոչուած էին եւ որոնք (յայտնի էր ատ) փութանակի անապատէն ժողվուած էին: Զանազանակ հաւաքոյթ մը Թիւրքերու. Չէրքէզներու, Յոյներու, Քիւրտերու, Հայերու եւ Հրեաներու՝ որոնք կը հրմշտկուէին մեր աչքերուն դէմ: Այս մարդոց երեւոյթը կը մատնէր իրենց հապճեպով ժողվուիլը. ոմանք իրենց ագարակներուն մէջ, ոմանք խանութներուն. մեծ մասը՝ միայն ցնցոտիներ կը կրէին եւ անոնց մէջ շատերը անօթութենէ կէս-մեռած կը թուէին. անոնք պատկերն էին յուսահատութեան, համակերպութեան — որ ոչխարին համակերպութիւնը կը յիշեցնէր — ճակատագիրի մը՝ որմէ գիտէին թէ չէին կրնար փրկուիլ: Մօտալուտ կռիւին կոչուել-

նուն համար ո՛չ ուրախութիւն, ո՛չ ալ ազնիւ դատի մը համար զոհաբերութեան գիտակցութիւնը ունէին. ո՛չ. ամէ՛ն օր, անոնք կ՚անցնէին այսպէս, ակամայ, հպատակներ՝ ինկած կայսրութեան մը, որ յուսահատութեան գերագոյն ճիգով, կը զինուէր կռիւի համար Այս թշուառ զինուորները չէին գիտեր երբեք թէ՝ ո՛ր տէրութիւնը զիրենք այսպէս սրկիրին չորս ծայրերէն կը քաշէր:

Մենք իսկ, դիւանագիտական մարմինի անդամներս այն առեն չէինք ըմբռներ իրական կացութիւնը: Եւրէն տեղեկացանք թէ՝ այս զօրաշարժին հրահանգը տրուած չէր, սկզբունքով, Էնվէրի կամ Թալէաթի կամ թիւրք Դաիլիճին կողմէ, այլ Պերլինի Ընդհանուր Սպայակոյտին եւ Պոլիսի իր ներկայացուցիչներուն՝ Լիման ֆոն Զանտէրսի եւ Պրօնզարդի կողմէ. որոնք դեկավարեցին գործնականապէս զօրաշարժին զանազան գործողութիւնները: Դերմաններուն գործունէութիւնը կը զգացուէր ամէ՛ն քանի մէջ: Դերմանական բանակներր Հունաստը անցնելնուն պէս սկսան Պոլիսէն քանի մը մղոն հեռուն՝ անթել հեռագիրի հսկայ կայան մը հաստատել. Նիւթերը դրկուեցան Դերմանիայէն անցնելով Ռումանիայէն. մեքենաներն ալ, որոնք արշալոյսէն մինչեւ վերջալոյս տեւականապէս կը գործէին, նոյն տեղէն էին Բնականաբար, միջազգային օրէնքը կ՚արգիլէր պատերազմիկի մը համար նման կայանի մը ստեղծումը՝ չէզոք երկիրի մը մէջ, ինչպէս էր Թիւրքիա: Պաշտօնապէս ծանուցուեցաւ որ՝ դէպի երկինք ցցուած այդ մեքենան, գերման ընկերութիւն մը կը շինէր Թիւրք կառավարութեան հաշիւին եւ նոյն ինքն Սուլթանին ստացուածքը եղող տեղի մը վրայ: Բայց այս պատմութենէն ո՛չ մէկը խաբուեցաւ: Վանկէնհայմ այդ կայանին վրայ բացայայտօրէն եւ միշտ կը խօսէր՝ իբր գերման ձեռնարկի մը: «Տեսա՞ք մեր անթելը, կը հարցնէր ինծի: Եկէք, ակնարկ մը նետենք անոր շինութեանը վրայ»: Հպարտութիւնով կը յայտարարէր որ՝ աւրիկա աշխարհի ամէնէն զօրաւոր գործիքն էր — Փարիզէն՝ Էյֆէլի Աշտարակէն տրուած հեռագիրները առնելու չափ կարող ոյուն միջոցով Պերլինի հետ մշտական հաղորդակցութեան մէջ պիտի գտնուէր: Ա՛յնքան քիչ կը ջանար քօղարկել անոր գերմանական ստացուածք մը ըլլալը՝ որ՝ քանի՛-քանի՛ անգամներ ինծի առաջարկեց զայն գործածել՝ իմ հեռագիրներս դրկելու համար, այն միջոցին երբ աւտորական հեռագրական հաղորդակցութիւնները խզուեցան:

Այդ հիմնարկութիւնը՝ Թիւրքիայի եւ Պերլինի միջեւ այն առեն գոյութիւն ունեցող մտերմական՝ թէեւ չխոստովանուած՝

կապի մը արտաքին խորհրդանշան մըն էր: Որոշ ատեն մը պէտք եղաւ, մինչեւ որ կայանը կատարելապէս կանգնուեցաւ. այդ միջոցին՝ Վանկէնհայմ կը գործածէր Թօրֆօվլասօի վրայ հաստատուած մեքենան. Թօրֆօվլասօ գերմանական դեսպանատունին դէմը, Վոսփորի ջուրերուն մէջ գտնուող առեւտրական նաւ մըն էր. մինչեւ գործնական խնդիրներու համար՝ Վանկէնհայմ կը գոհանար հեռաձայնելով:

Այս զօրաշարժին միջոցին, գերման սպաները նոյն ինքն Թիւրքերու խանդին հաւասարող եռանդ մը ցոյց տուին: Պատրաստութիւններէն ծայրայեղ հաճոյք մը կը զգային. իրապէս, իրենց կեանքին ամէնէն երջանիկ պահերը ապրիլ կը թուէին անոնք! Պռօնսարդ, Հումանն եւ Լաֆէրց՝ ա՛լ չէին հեռանար Էնվէրի քովէն, հրահանգելով եւ ղեկավարելով գործողութիւնները: Օրուան ամէն ժամուն, ասոնցմէ ոմանք փողոցէն շանթի պէս կ'անցնէին, քաղաքացիներէ գրաւուած վիթխարի ինքնաշարժներու մէջ. գիշերը, կը կոխէին ճաշարանները եւ հաճոյքի վայրերը, սպառելով մեծաքանակ շամփանիա — որ նոյնպէս գրաւուած էր — հուչակներու համար դէպքերը: Ցանկանշականօրէն թատերական եւ աղմկայարոյց դէմք մըն էր Ֆօն տէր Կօլց փաշա! Փոխարքայի մը պէս, ամէն օր Պոլիսը կը պտըտէր խենթ արշաւով մը ընթացող եւ ճամբուն վրայ ամէն բան ցեխաթաթաւող խոշոր ինքնաշարժի մը մէջ, որուն դռնակին վրայ կը բոցափայլէր գերմանական արծիւը: Առջեւի կառուղիղի նստարանին վրայ, փող մը՝ ինքնաշարժին անցքին՝ աղմկայոյզ եւ վրդովիչ ազդարարութիւններ կ'արձակէր, պոռչտալով այն ամէնուն դէմ — Թիւրք կամ ուրիշ — որ ճամբուն վրայ գտնուելու դժբաղդութիւնը ունեցած էր: Գերմանները ինքզինքնին երկրին տէրը կը նկատէին եւ չէին ջանար այդ բանը քօղարկել: Ինչպէս որ Վանկէնհայմ իր Դեսպանատունին մէջ պզտիկ Վիլհէլմշթրասս մը հաստատած էր, նոյնպէս սպաները Պերլինի Ընդհ. Սպայակոյտէն կախում ունեցող ընդհ. բանակատեղ մը հաստատած էին. անոնք բերած էին իրենց կիները եւ ընտանիքները. կը յիշեմ պառոնուհի Վանկէնհայմի սա դիտողութիւնը ընելը լսած ըլլալս թէ «ինք մասնաւոր պզտիկ արքունիք մը ունէր»:

Սակայն, Գերմանները գրեթէ միայն իրենք է որ հաճոյք կը զգային զօրաշարժէն: Գրաւումը, որ ընկերացաւ զօրաշարժին, քաղաքացիներու կողոպուտն էր պարզապէս, հազիւ քօղարկուած: Թիւրքերը կը գրաւէին այն բոլոր ձիերը, ջորիները, ուղտերը, ոչխարները, կովերը եւ ուրիշ անասունները՝ զորս կրնային ձեռք ձգել: Էնվէրը ինծի խոստովանեցաւ որ՝ այդպէսով հաւա-

քած էր 150,000 կենդանի : Այդ անխելք ուղղութիւնով ընթացան, չկանխահոգտելով երբեք ցելը պահպանելու օրինակի հա մար. բազմաթիւ գիւղերու մէջ, նրկու կով եւ նրկու զամբիկ միայն թողուցին : Նկարագրուած այս ախտին անխուսափելի հետեւանքը եղաւ աւերել երկրագործութիւնը , եւ վերջապէս , հարիւր հազարաւոր անձեր սովի մատնել : Դիւրմաններուն պէս , Թիւրքերն ալ կը կարծէին որ՝ պատերազմը կարճ պիտի տեւէր եւ իրենք շուտով պիտի հատուցանէին այդ վնասներուն կիրարկումովը իրենց գիւղացիներուն պատճառուած վնասները Ոչ նուազ անխոհեմութիւնով եւ անմտութիւնով շարժեցաւ նաեւ կառավարութիւնը, երբ գրաւեց վաճառականներու եւ խանութներու պարէնները . իր արհեստին գիտակցութիւնը ունեցող յեղուզակի մը պէս շարժեցաւ գրութէ եւ այդ վաճառականներուն մէջ ոչ մէկ իսլամ չի կար. անոնց մեծ մասը քրիստոնեայ էր, ոմանք Հրեայ Ոչ միայն թիւրք պաշտօնեաները բանակին պէտքերը հայթայթեցին եւ այդ առիթով իրենց քսակները պարարտացուցին , այլ նաեւ անհատներուն հատատուութիւնները թալլելէն կրօնական հանգոյք մը զգացին : Անոնք կը մտնէին խանութ մը , դարակներուն մէջ շարուած բոլոր ապրանքները վարժօրէն կ'առնէին եւ փոխարէն պարզապէս թուղթի կտոր մը կու տային: Որովհետեւ կառավարութիւնը Իտալիայի եւ Պալքաններու հետ պատերազմներուն միջոցին պահանջածին համար ոչինչ վճարած չէր, վաճառականները ո՛չ մէկ բան չէին յուսար ստանալ այս նոր «գնում»ներուն փոխարէն : Ետքէն , ատոնցմէ անոնք որ պաշտօնական կապակցութիւններ ունէին կամ քաղաքական ազդեցութիւն կը բանեցնէին , 70 % ի հատուցում մը ստացան. գալով մնացած 30 % ին , ո՛վ որ կը ճանչնայ արեւելեան պաշտօնէութիւնը կը գիտնայ թէ ինչ եղաւ ան !

Ժողովուրդին մեծագոյն մասին համար , գրաւումը հոմանիշ էր կոծանումի : Որոշապէս գինուորներու պէտքերուն համար բանակին կողմէ գրաւուած ապրանքները կ'ապացուցանեն որ՝ գործադրուած վնասները տարօրինակ կը նմանէին աւազակութեան : Այսպէսով է որ՝ սպաները յատկացուցին ո՛րչափ այծամազ որ գտան. աւիթը ներկայանալուն՝ կնոջական մետաքսէ գուլպաներ , սեղմիրաններ , տղու մուճակներ վերցուցին եւ ես գիտեմ պարագայ մը՝ երբ անոնք թիւրք համբարանոցները ձկնկիթ եւ ուրիշ համեղ ուտելիքներ մթերեցին : Կնոջական ճերմակեղէն ծախող վաճառականէ մը վերմակ-ծածկոցներ կը պահանջէին. վաճառականը պատրաստ չունենալուն, պաշտօնեաները անոր ունեցած ապրանքը կը գրաւէին եւ վաճառականը ետքէն

զայն մրցակից հաստատութիւններու մէջ կը գտնէր: Թիւրքերը ուրիշ շատ մը պարագաներու մէջ նոյն կերպով շարժեցան Տիրական սիսթէմը կը կայանար՝ ո՛ւր որ կարելի էր՝ ինչը-կարա-սիները գրաւելուն եւ զանոնք հնչուն դրամի վերածելուն մէջ. չեմ գիտեր թէ ետքէն ի՛նչ կ'ըլլար այդ դրամը, բայց վստահ եմ որ այդ վերջին համեմատ բազմաթիւ անձնական հարստութիւններ շինուեցան:

Դիտել տուի Էնվէրի թէ՝ այդ բարբարոս ընթացքները իր երկիրը պիտի կործանէին, ինչ որ շատ չանցած հաստատուեցաւ: 1,000,000 ազու չափահաս ժողովուրդ մը 1,500,000ը զինուագրուեցան վերջապէս եւ միլիոն մը ընտանիքներ ձնացին անապատէն, ամէնքն ալ ծայրայեղ զրկանքի պայմաններու մէջ: Կառավարութիւնը զինուորներուն ամսական 25 սհնք կը վճարէր եւ ընտանիքներուն կու տար ամսական 20 օսլարի ծախք մը: Իբր արդիւնք, հազարաւոր անձեր զրկանքներու հետեւանքով մեռան, եւ շատ աւելի մեծ թիւով անձեր ալ՝ անունդի անբաւականութեան պատճառով վատուժացան: Կը կարծեմ որ՝ պատերազմին սկիզբէն իվեր՝ կայսրութիւնը իր թիւրք ազգաբնակչութեան մէկ քառորդը կորսնցուց: Հարցուցի Էնվէրի թէ՝ ինչո՞ւ թոյլ կու տար որ՝ իր ժողովուրդը այս կերպով ոչնչանայ. բայց այդ տեսակ ցաւերէ չէր ազդուեր: Հպարտ էր առանց դրամի կարեւոր բանակ մը մէջտեղ հանած ըլլալուն համար, բան մը — առանց որուն համար կը պարծէր — զոր ուրիշ որեւէ ազգ իրմէ առաջ չէր յաջողած ընել: Այս նպատակով, հրամանագիրներ հրատարակած էր, որոնք պահուըտիլը դատապարտելի կը հռչակէին, հետեւաբար մահապատիժ առաջ կը բերէին: Որդեգրեց նաեւ ծրագիր մը՝ որով ամէն Օսմանցի կրնար զերծ ըլլալ զինուորութենէ, վճարելով 190 օսլար: Իր գործը նշանաւոր կը նկատէր: Իրաւ ալ, այդ գործը առաջին անգամ ըլլալով իրեն ճաշակել տուաւ բռնակալ իշխանութեան արբեցութիւնը եւ փորձը շատ հաճելի թուեցաւ իրեն:

Թէ Գերմաններուն այս զօրաշարժը ղեկավարեցին, վիճելի խնդիր մը չէ. ապացոյցները մէջտեղն են Օրինակի համար, կը բաւէ ըսել որ՝ անոնք իրենց անձնական պէտքերուն համար, իրե՛նց անունով նիւթեր կը գրաւէին: Ձեռքի տակ ունիմ լուսանկարը այդ տեսակ հրահանգի մը, գերման ծովային կցորդ Հիւմանի կողմէ՝ չանչի բեռցուածքի մը համար կատարուած: Այդ վաւերաթուղթը կը կրէ 29 Սեպտեմբեր 1914 թուականը. «Տէրհնձէ շոգենաւին բեռցած բաժինը, կ'ըսէ այդ թուղթը, գերման կառավարութեան համար իմ կողմէ գրաւուած է»:

Ասկից բացայայտօրէն կ'ապացուցանէ որ՝ Թուրքիայի պատերազմի մտնելէն ամիս մը առաջ, Գերմանիա Պոլիսի մէջ գերագոյն իշխանութիւնը կը բանեցնէր իրականապէս:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՇՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՀԱԿԱՌԱԿ

«ԿԷՕՊԷՆ»Ը ԵՒ «ՓՐԷԶԼԱՈՒ»Ն ՏԱՐՏԱՆԷԼԷՆ Կ'ԱՆՑՆԻՆ

Օգոստոս 10ին, նաւակով դիմաւորել գացի Սիսիլիան, իտալական պզտիկ նաւ մը, որ Վենետիկէն կու գար. իր ժամանումը մանաւորապէս կը շահագրգռէր զիս, որովհետեւ անիկա Պոլիս կը բերէր իմ աղջիկս եւ փեսաս, Պրն. եւ Տկն. Մօրհա Վէրթհայմ եւ իրենց երեք աղջնակները: Մեր դիմաւորումը ակնկալածէս ա'լ աւելի ոգեւոր եղաւ: Ձամբորդները շատ յուզուած գտայ, որովհետեւ նախընթաց օր Յոնիական Ծովին մէջ նաւային կռիւի մը հանդիսատես եղած էին.

«Կամրջակին վրայ կը ճաշէինք, բացատրեց ինծի աղջիկս, երբ հորիզոնին վրայ երկու զարմանալի նաւերու երեւումը տեսայ Վազեցի դիտակս փնտռելու եւ տեսայ երկու խոշոր ռազմանաւեր, առաջինը իր վրայ տարաշխարհիկ դրոշմով զարմանալի աշտարակներ կրող, միւսը սովորական զրահաւոր մը: Դիտելու կեցանք, երբ տեսանք երեւումը ուրիշ նաւի մը, որ ամէնէն արագ չափով երկու առաջիններուն կը հետեւէր: Ան հետզհետէ մօտեցաւ. յետոյ թնդանօթները որոտացին, ջուրի սիւներ ժայթքեցին, մինչդեռ ճերմակ մուխի պզտիկ ամպեր կը պատառուէին երկինքին վրայ. Քանի մը վայրկեաններ անցան, մինչեւ որ աչքերուս ներկայացող տեսարանին բնոյթը հասկցայ. նաւային գործողութեան մը հանդիսատես կ'ըլլայինք: Նաւերը շա'րունակ կը տեղափոխուէին, շարունակելով նաեւ արագօրէն առաջանալ. վերջապէս երկու մեծերը ետ դարձան եւ կատաղօրէն իրենց թշնամիին վրայ յարձակեցան. ետքէն, կ'երեւայ ծրագիրնին փոխեցին եւ՝ յանկարծ ետ դարձան: Վերջին կուռողն ալ, իր կարգին, փոխեց ուղղութիւնը եւ խաղաղօրէն մեզի մօտեցաւ, ինչ որ նախ վրդովեց զիս քիչ մը, բայց բան մը չպատահեցաւ. ան մեր շուրջը դարձաւ եւ մենք կրնայինք տեսնել իր յուզուած, ծուխէ սեւցած եւ՝ պարզօրէն հեգնող նաւազները: Անոնք մեր նաւապետին բազմաթիւ հարցումներ ըրին, յետոյ իրենց նաւը հեռացաւ եւ վե՛րջապէս անհետացաւ: Այն ատեն, մեր նաւապետը մեզի բացատրեց թէ՝ երկու մեծ նաւերը գերմանական էին, թէ Միջերկրականի մէջ յանկարծակիի եկած էին, եւ զիրենք

հալածող բրիտանական նաւատորմիղէն խոյս տալու համար, կը ջանային Պոլիս հասնիլ: Տեսա՞ք զանոնք, շարունակեց աղջիկս, ձեր կարծիքովը ո՞ւր է բրիտանական նաւատորմիղը»:

Քանի մը ժամ ետքը, դիպուածով Վանկէնհայմի պատահեցայ: Երբ իրեն պատմեցի ինչ որ Տկն. Վէռթհայմ տեսած էր, շատ յուզուած երեւցաւ եւ ամենամեծ շահագրգռութիւն ցուցուց: Ճաշէն անմիջապէս ետքը, Վանկէնհայմ ամերիկեան Դեսպանատունը եկաւ Փալլավիչինիի հետ եւ տեսակցութիւն մը խնդրեց աղջիկէս: Երկու դեսպանները հանդիսաւորապէս նստան Տկն. Վէռթհայմի դէմը, զոր ենթարկեցին – իրաւ է որ քաղաքավարօրէն — մանրակրկիտ հարցապնդումի մը: «Կարեւորութիւնս երբեք ա՛յդչափ զգացած չէի», խոստովանեցաւ աղջիկս ետքէն: Ո՛չ մէկ մանրամասնութիւն չէին փախցներ. կ'ուզէին գիտնալ թէ՝ թնդանօթի քանի՞ հարուած արձակուած էր, գերման նաւերը ի՛նչ ուղղութիւնով գացած էին, նաւին մէջ ամէն մարդ ի՛նչ ըսած էր, եւ այսպէս շարունակաբար:

Այս այցելութիւնը դաշնակից դիւանագէտներուն թուեցաւ հայթայթել սփոփանք մը եւ մեծ գոհունակութիւն մը, որովհետեւ տունէն մեկնեցան գրեթէ ցնծախինդ, ծանր մտահոգութենէ մը փրկուած ըլլալու երեւոյթով: Եւ անշուշտ իրաւունք ունէին ճառագայթելու: Աղջիկս ճարտարամտօրէն անոնց հաղորդած էր այն լուրը՝ որուն չափազանց եռանդագին տեղեկանալ կ'ըղձային. Կեօպէնը եւ Պրէզլաուն փրկուած էին բրիտանական նաւատորմիղէն եւ Տանտանէլի ուղղութիւնով ճամբայ կ'առնէին!

Որովհետեւ Տկն. Վէռթհայմ զանոնք է որ տեսած էր՝ բրիտանական դիտազօրի մը հետ կռիւի բռնուած:

Յաջորդ օրը, պաշտօնական գործ մը զիս գերմանական դեսպանատունը կոչեց. Վանկէնհայմի զրգռութենէն շուտով հասկցայ որ՝ դիւանական խնդիրներով չէ որ շահագրգռուած էր: Զինքը երբեք այդչափ ջղայնացած, ո՛չ ալ այդչափ յուզուած տեսած չէի: Երկու վայրկեան նստած չէր կրնար մնալ. ամէն վայրկեան տեղէն կը ցատկէր, պատուհան կը վազէր եւ անձկագին կը դիտէր Վոսփորի ուղղութիւնով, ուր կրնար տեսնել Քօրքօվատօն, իր Ա. Հ.ի [անթել հեռագիր] մասնաւոր կայանը, շուրջ երեք քառորդ մղոն հեռուն. դէմքը կրակ կտրած էր եւ աչքերը կը փայլէին. սենեակին մէջ կը պտուտքէր խոշոր քայլերով, պահ մը խօսելով գերմանական վերջին յաղթանակի մը վրայ, Քայզէրին ծրագիրներուն մասին ինծի հակիրճ ամփոփոյք մը տալու համար ընդմիջելով, յետոյ նորէ՛ն դէպի պատուհանը սուրալով, հսկելու համար Քօրքօվատօն:

— Բան մը կայ որ ձեզ կը զբաղեցնէ տիրապէս, ըսի, ոտքի ելլելով: Ես կը մեկնիմ. ուրիշ առեն մը կու գամ:

— Ո՛չ, ո՛չ, բողոքեց բուռն կերպով: Կ'ուզեմ որ հոս մնաք: Այսօր մեծ օր մըն է Գերմանիայի համար! Քանի մը վայրկեան սպասեցէք եւ պիտի լսէք զգայացունց լուր մը, որ սերտ առընչութիւն ունի պատերազմի մէջ Թուրքիայի դերին հետ:

Անհամբերանքով մեկնեցաւ անդաստակէն եւ կռթնեցաւ վանդակապատին: Նոյն վայրկեանին տեսայ պզտիկ նաւակի մը Թօփխանէէն մեկնելով դէպի դեսպանատունի աւազանը ուղղուիլը: Վանկէնհայմ արագօրէն իջաւ, առաւ նաւակի մը կողմէ երկարուած պահարանը եւ վայրկեան մը ետքը, նորէն սենեակ կը խուժէր:

— Անոնք մերն են! գոչեց:

— Ի՞նչ բան, հարցուցի:

— Կէօպէնը եւ Պրէսլաուն! Անոնք Տարտանէլը անցած են!

Իր անթել հեռագիրի թուղթը օդին մէջ կ'երերցնէր՝ խանդավառութիւնովը գօլէճականի մը՝ որուն խումբը ֆութ-պօլի յաղթանակը շահած ըլլայ: Յետոյ, վայրկենաբար զսպելով իր բերկրութիւնը, հանդիսաւորապէս քովս եկաւ, հանդարտօրէն բարձրացուց ցուցամատը, պռստեց յօնքերը եւ շարունակեց. «Բնականաբար կ'ըմբռնէք որ՝ մենք Թուրքիայի ծախած ենք այդ նաւերը! Գալով ծովակալ Սուշօնի, աւելցուց՝ աչքի ուրիշ քթթում մը, Սուլթանին պիտի ծառայէ ան!»

Վանկէնհայմի ցնծութիւնը՝ լոկ հայրենասիրական պատճառներէ դրդուած չէր. այդ նաւերուն ժամանումը՝ դեսպանի իր ասպարէզին յաղթանակն էր, Գերմանիայի կողմէ իրապէս շահուած առաջին դիւանագիտական յաղթականը: Տարիներէ ի վեր կ'անձկար, գովելիօրէն, Կայսրութեան Վարչապետութեան պաշտօնին եւ հիմա կը վարուէր այն մարդուն պէս՝ որ նպատակին հասնիլը կը տեսնէ: Կէօպէնի եւ Պրէսլաուի ճամբորդութիւնը իր անձնական գործն էր. համաձայնելով Թուրք Դահլիճին հետ, պատրաստած էր անոնց Տարտանէլ մուտքը եւ անթել հեռագիրով զանոնք առաջնորդած էր Միջերկրականէն: Վերջապէս, կը կնքէր գերմանեւթուրքական դաշինքը: Երեք տարիներու ընթացքին՝ իր լարած բոլոր դաւերը եւ մեքենայութիւնները այդ օրը իրենց տրամաբանական վախճանին կը հասնէին:

Կը տարակուսիմ որ՝ երկու նաւեր նման դեր մը կատարած ըլլան Պատմութեան մէջ: Այդ առեն, մենք ամէնքս տեղեկութիւն չունէինք ատկէ, բայց յաջորդող դէպքեր՝ լիովին արդարացուցին Վանկէնհայմի յորդազեղ գոհունակութիւնը: Կէօպէնը վերջին տի-

պով հզօր յածանաւ մըն էր. Պրեզաուն նուազ մեծ էր, բայց ծայրայեղ արագութիւնով մը կը սուրար, ինչ որ այդ ջուրերուն մէջ իր ծառայութիւնը թանկագին կը դարձնէր Պատերազմէն առջի քանի մը ամիսներուն, անոնք կը յածէին Միջերկրականի մէջ, անանկ որ՝ պատերազմի յայտարարութիւնը զանոնք հոդ յանկարծակիի բերաւ, Մեսինայի մէջ ապրանք բեռցած աւտեն: Այդ երկու նաւերուն — երկուքն ալ աւելի արագընթաց քան Իրանսական կամ անգլիական միջերկրականեան նաւատորմիղի որեւէ նաւ — պատերազմը պայթած աւտեն՝ Թիւրքիայի ա՛յնչափ մօտ գտնուիլը՝ ինծի միշտ ուրիշ բան մը երեւցած է՝ քան պարզ զուգադիպութիւն: Կոպհնի ընտրանքը յատկանշականօրէն յաջողած էր, որովհետեւ այդ նաւը նախապէս երկու անգամ Պոլիս եկած էր եւ իր սպաները, ինչպէս նաեւ նաւազները, կատարելապէս կը ճանչնային Տարտանէլը: Պատերազմի յայտարարութիւնը տեղեկացուելուն պէս՝ այդ նաւերուն բռնած դիրքը՝ կը յատկանշէ այն ոգին՝ որով գերման նաւատորմիղը կռիւի սկսաւ. երգելով եւ պօռչտալով՝ նաւազները թեւի վրայ բարձրացուցին իրենց ծովակալը յաղթականօրէն եւ անծնատուր եղան տեւտոնեան ճշմարիտ շուայտանքի մը: Բանի՛ անգամներ պատմուեցաւ որ՝ այդ սեսարանին իբր սրտայոյզ մէկ յիշատակը՝ ծովակալ Սուշօն կը պահէ նաւազներու աղտոտ ձեռքերովը ալարտուած իր ճերմակ հաւմազգեստը: Հակառակ այն ուրախութեան՝ զոր ակնկալուած պայքարները կ'աւթէին անոնց հրամանատարներուն, այս նաւերուն կացութիւնը խախուտ էր. անոնք չէին կրնար չափուիլ բրիտանական եւ Իրանսական այն նաւային մեծ ուժերուն հետ՝ որոնք կը յածէին Միջերկրականի մէջ: Անոնք հեռու էին իրենց սկզբնական խարխնիներէն. հանքածուխի ծանրակշիռ խնդիրը եւ այն իրողութիւնը որ՝ Անգլիա աչէր էր ծովային բոլոր կայաններուն՝ անոնց թոյլ չէին տար ոչ մէկ կողմ ապաստան գտնել: Իտալական բազմաթիւ թորպիլաձակներ անոնց հսկած էին Մեսինայի մէջ, յարգել տալով չէզոքութիւնը, եւ անոնց յիշեցնելով որ՝ նաւահանգիստին մէջ քսանըչորս ժամէն աւելի չէին կրնար մնալ: Անգլիա, Ադրիականի եւ Ցոնիական ծովի միացած տեղը, Օթրանթօի ծովածոցին մէջ, ռազմանաւեր պահակ կեցուցած էր, զանոնք բռնելու համար, այն պարագային՝ երբ անոնք աւստրիական Փոլա նաւահանգիստը փախչիլ փորձէին: Բրիտանական նաւատորմիղը նոյնպէս պահակ դրած էր Ձիպրալթարի եւ Սուէզի մէջ, միակ ելքերը՝ որոնք յայտնապէս փախուստի առիթ կ'ընծայէին: Հետեւաբար, անոնց համար միակ տեղ մը կար՝ ուր կրնային ապահով եւ բարեկամական ընդու-

նելութիւն գտնել. — Պոլիսը : Բրիտանական Տովակալութիւնը կ'երեւայ թէ այդ տեսութիւնը ժխտեց, զայն անկարելի դատելով: Այդ առեն, Օգոստոսի սկիզբը, միջազգային օրէնքը տակաւին տիեզերականապէս կը յարգուէր: Թիւրքիա չէզոք երկիր մըն էր, եւ, հակառակ գերման սիրաշահութեան անհամար ապացոյցներու, այդ դերը պահպանել փափաքիլ կը թուէր ան: 1856ին ստորագրուած Փարիզի դաշնագիրը, ինչպէս նաեւ 1871ին կնքուած Լոնտոնի դաշինքը, պատերազմական նաւերու Տարտանէլ մուտքը կ'արգիլէին, բացի Սուլթանին մասնաւոր թոյլտուութիւնովը եղածներէն, թոյլտուութիւն՝ որ խաղաղութեան ժամանակ կրնար տրուիլ : Գործնականին մէջ, կառավարութիւնը այդ սրտոնութիւնը հազուագէպօրէն տուած էր, բացի պաշտօնական արարողութիւններէն : Դոյութիւն ունեցող պայմաններուն մէջ, խնդիրի առարկայ արգելքը խզել՝ Սուլթանին կողմէ նուազ բարեկամական արարք մը պիտի ըլլար էապէս, եւ կհօպհնի ու Պրեզլաուի թոյլատրել որ՝ քանըչորս ժամէ աւելի մնան Թրքական ջուրերու մէջ, ուրիշ բան չպիտի նշանակէր, բայց եթէ պատերազմի յայտարարութիւն մը: Թերեւս զարմանալի չէ, եթէ 1914 Օգոստոսի առաջին օրերուն, երբ Գերմանիա տակաւին պաշտօնապէս ծանուցած չէր որ «միջազգային օրէնք»ը ա՛լ գոյութիւն չունէր, Անգլիացիները այդ դաշնագիրները նկատած ըլլային պատնէշներ՝ որոնք գերման նաւերուն Տարտանէլ եւ Պոլիս մուտքը կը փակէին: Միջազգային օրէնքներու անբռնաբարելիութեան վստահելով, բրիտանական նաւատորմիղը գրաւած էր — բացի Տարտանէլէն — այն բոլոր կէտերը՝ ուրկէ այդ գերման նաւերը կրնային փախչելով ազատուիլ: Եթէ, ընդհակառակը, պատերազմի յայտարարութեան սկիզբէն, Անգլիա այդ առաջնակարգ կարեւորութիւն ունեցող կէտին յատկացուցած ըլլար զօրաւոր նաւախումբ մը, այս վերջին երեք տարիներու պատմութիւնը ո՛րչափ կերպարանափոխուած պիտի ըլլար !

«Նորին Վեհափառութիւնը կը վստահի թէ՝ կհօպհն եւ Պրեզլաու պիտի յաջողին ճարբայ մը բանալ !» Ահա էր՝ Մեսինա գտնուող այդ նաւերուն հաղորդուած հեռագիրը, 4 Օգոստոս, ժամը գիշերուան 5ին: Իտալական կառավարութեան՝ քանըչորս ժամ մնալու արտօնութիւնը լրանալու մօտ էր : Նաւահանգիստէն դուրս, Օթուանթօի նեղուցին մէջ, կը սպասէին բրիտանական յածատրակները՝ որոնք գերմաններուն կնդծ ոտիօններ [անթել հեռագիր] կը ղրկէին՝ հրամայելով անոնց Փօլա փախչիլ : Ծրօշածուփ ու թմբկաշառաչ, սպաները եւ նաւազները՝ ճառերէ եւ գաւաթ պարպելներէ զերագրգռուած, երկու նաւերը ամբողջ արագու-

թիւնով ճամբայ առին ջրանցքին վերի կողմէն եւ դէպի բրիտանական նաւատորմիղին ուղղութիւնը: Դշաուչկսբըր պզտիկ դիտազօր-նաւը անոնց հետ տեւական շփումի մէջ գտնուեցաւ, անոնց շարժումները շարունակ հեռագրելով գլխաւոր նաւախումբին: Յանկարծ, երբ Սփարթիվէնթօ հրուանդանը դարձան, Կէօպէն եւ Պրէսլաու օդը թնդացուցին իրենց անթելներուն դրկել կրցած ամբողջ աններդաշնակ թրթռումներովը, միջոցը լեցնելով ա՛նանկ ժխորով մը՝ որ Դշաուչկսբըր ընթեռնլի ո՛չ մէկ հեռագիր չկրցաւ ղրկել: Յետոյ, երկու յածանաւերը ցռուկնին հարաւ դարձնելով, ուղղուեցան դէպի Եգէական Ծով: Քաջամարտ պզտիկ Դշաուչկսբըրը անոնց հետքին հետեւեցաւ, եւ ինչպէս աղջիկս կը պատմէ, մինչեւ անգամ յանդգնօրէն կռիւի մտաւ: Քանի մը ժամ ետքը, բրիտանական նաւախումբը, հետեւեցաւ, թէեւ առանց արդիւնքի, գերման նաւերուն, որոնք՝ թէեւ կռիւի մէջ նուազ զօրեղ՝ բայց շա՛տ աւելի սրընթաց էին:

Նոյն իսկ, այդ պահուն, անգլիացի ծովակալը հաւանօրէն հաւատաց Գերմանիայի ծրագիրները ջուրը ձգած ըլլալ. փախստականները կրնային աւելի կանուխ Տարտանէլ հասնիլ, բայց հոդ միջազգային օրէնքը կը ցցուէր ճամբուն վրայ եւ մուտքը կ՚արգիլէր!

Այդ միջոցին, Վանկէնհայմ իր դիւանագիտական առաջին յաղթանակը տարած էր: Թօրփոյուզօնէն, որ Վոսփորի անթել հեռագիրի կայանն էր, Վանկէնհայմ ծովակալ Սուշօնի չափազանց հաճելի լուրեր կը ղրկէր: Անոր կ՚ըսէր որ՝ Նեղուց հասնելուն՝ թրքական դրօշ պարզէ. որովհետեւ իր յածանաւերը հիմա օսմանեան նաւատորմիղին կը պատկանէին եւ այդ պատճառո՛վ ա՛լ ենթակայ չէին միջազգային օրէնքներու արգելքներուն! Անոնք՝ ա՛լ չէին կոչուեր Կէօպէն եւ Պրէսլաու. արեւելեան կախարդանքով, Վանկէնհայմ զանոնք Սուլթան Սելիմի եւ Միտիլլիի փոխակերպած էր: Իրաւ ալ, գերման դեսպանը, իմաստնօրէն օգտուած էր կացութենէն, շինծու առուծախ մը յաջողցնելով:

Ինչպէս աւելի վերը ըսի, այն պահուն, երբ պատերազմը պայթեցաւ, Թիւրքիա Անգլիայի մէջ շինուելու վրայ եղող երկու տռէտնօթ ունէր: Այդ նաւերը տարամերժօրէն պաշտօնական ստացուածք չէին. անոնց գնումը՝ ժողովրդային խանդավառութենէ ծնած ձեռնարկ մըն էր: Անոնց շնորհով, Թիւրքիա Յունաստանի վրայ պիտի յարձակէր եւ Եգէական Ծովի կղզիները պիտի փրկէր. անոնց շինութեան դրամը գոյացած էր հանրային նուիրատուութիւններով: Գործակալներ է որ տաժանագին կերպով ժողված էին այդ հանգանակութիւնները, տունէ-տուն. ատկէ զատ, կազ-

մակերպուած էին հանդէսներ եւ տօնավաճառներ, եւ Թիւրք կիները, իրենց խանդավառութեանը մէջ, ծախած էին իրենց մազերը՝ հանրային գանձին նպաստին: Այսպէս, այս երկու նաւերը՝ հայրենասիրական վեհաշուք արտայայտութեան մը պտուղը կը մարմնացնէին, հազուադէպ բան Օսմանցիներուն քով, ա՛յնչափ հազուադէպ որ՝ ոմանք ատոր մէջ Կառավարութեան մատը կը տեսնէին: Պատերազմի յայտարարութեան պահուն, Թիւրքիա նաւարաններուն պարտական եղած վերջին գումարները կը վճարէր, եւ Թիւրք նաւազութիւնը Անգլիա կը ժամանէր՝ աւարտած նաւերը ուզելու. բայց անոնց յանձնումին համար որոշուած պահէն քիչ առաջ, բրիտանական կառավարութիւնը միջամտեց եւ զանոնք Ծովակալութեան տրամադրութեանը տակ դրաւ:

Անվիճելի է որ, Անգլիա թէ՛ օրինապէս եւ թէ՛ բարոյապէս իրաւունք ունէր այդպէս շարժելու: Նոյնպէս, տարակուսելի չէ որ, եթէ խնդիրը ուրիշ որեւէ ազգի վերաբերէր, Անգլիայի ընթացքը ոչ մէկ ոխ պիտի յարուցանէր: Թիւրք ժողովուրդը այս զանազանութիւնները չէր ըմբռներ. ան մէկ բան միայն կը տեսնէր. ինք Անգլիայի մէջ երկու նաւ ունէր, որոնց շինութիւնը դրամական ծանր զոհողութիւններ կը ներկայացնէր իրեն համար, եւ Անգլիա զանոնք գրաւած էր! Նոյն իսկ առանց արտաքին ճնշումի, Թիւրքերը այս պատճառով դառնութիւն մը պիտի զգային. արդ, ճնշում տեղի ունեցա՛ւ եւ ո՛չ աննշան ճնշում: Այս գործառնութիւնը Վանկէնհայմի սքանչելի առիթ մը ընծայեց իր տաղանդը գործածելու: Թիւրք մամուլը Անգլիայի դէմ յորդեցաւ բուռն յարձակողականներով, որոնք բոլորը ծագում կ'առնէին Գերմանիայի Դեսպանատունէն: Վանկէնհայմ մշտապէս վառ կը պահէր թիւրք առաջնորդները՝ անգլիական նենգամտութեան մասին: Հասկցուց որ՝ իր հայրենիքը, Թիւրքիայի հաւատարիմ բարեկամը, այս «ապօրէն յափշտակութեան համար իրեն հատուցում մը կ'ընծայէր: Վանկէնհայմ թելադրեց գնել Կէօպէնը եւ Պրէզլաուն (որոնք, այս դէպքէն առաջ կը յածէին միջերկրականեան ջուրերուն մէջ), եւ զանոնք միացնել թիւրք նաւատորմիղին, փոխան գրաւուած նաւերուն: Այս նաւերուն Տարտանէլ մտած օրը իսկ, Իգտամ, թիւրք թերթ մը Պոլիսի մէջ, յաղթապանծ տեղեկագիր մը կը հրատարակէր այս «վաճառում»ին վրայ, զոր հսկայ վերտառութիւնով մը՝ կ'որակէր «Կայսերական Կառավարութեան մեծ յաղթանակը»:

Այսպէս, Վանկէնհայմի դարձուածքը կրկնակ արդիւնք մը ունեցաւ. այդ դարձուածքը Գերմանիան Թիւրքիայի հետ բարեկամ յայտարարեց եւ հայթայթեց պահանջուած փախուստի ճամ-

բան՝ նաւերուն առջեւ բանալու համար Տարտանէլը եւ անոնց թոյլատրելու հոն մնալ:

Ասիկա՝ խաբեց ազգին ամէնէն տգէտ դասակարգերը եւ թիւրք Դահլիճին հայթայթեց ընդունելի պատճառ մը՝ Համաձայնութեան դիւանագէտներուն առարկութիւններուն ընդդիմադրելու: Բայց, միւս կողմէ, խելացի ո՛չ մէկ մարդ չի խաբուեցաւ անկէ: Կէօպէնը եւ Պրէզլաուն կրնային անուն փոխել, եւ գերման նաւազները կրնային ֆէս կրել, բայց մենք ամէնքս, առջի վայրկեանէն, այն գիտակցութիւնը ունէինք թէ՝ այդ վաճառումը կեղծիք մըն էր: Թիւրքիայի՝ այդ արդիական նաւերը կարենալ գնելու գաղափարը՝ ծիծաղելի պէտք է թուէր անոնց՝ որոնք երկիրին ելեւմտական կացութիւնը կը ճանչնային: Մնաց որ, անոնք երբեք չմիացուեցան թիւրք նաւատորմիղին. ընդհակառակը նաւատորմի՛ղն է որ անոնց միացուեցաւ: Երեւոյթները փրկելու նպատակով, ատենի մը համար ափ մը թիւրք նաւազներ զետեղուեցան նաւին մէջ. սակայն, գերման սպաները եւ նաւազներն է որ գործօն ծառայութեան մէջ մնացին: Վանկէնհայմ, ինծի հետ իր տեսակցութիւններուն միջոցին, երբեք գաղտնիք չձեւացուց՝ որ այդ նաւերը գերմանական ստացուածք ըլլային: «Չէի ակնկալեր այդչափ կարեւոր վճարագիրներ ստորագրելս», դիտել տուաւ օր մը, ակնարկութիւն ընելով այն ծախքերուն, որոնք կը վերաբերէին Կէօպէնի եւ Պրէզլաուի, զորս միշտ «մեր նաւերը» կը կոչէր: Նոյնպէս, Թալէաթ երկարօրէն ինծի բացատրեց թէ՝ անոնք իրենց չէին վերաբերեր: «Գերմանները ատանկ կը ձեւացնեն, ըսաւ ինծի, խնդալով իր մասնաւոր կերպովը: Ամէն պարագայի մէջ, մեր մասին ես շատ գոհ եմ որ անոնք հոս գտնուին. պատերազմէն ետքը, եթէ Գերմանները յաղթական ըլլան, անոնց վրայ ա՛լ չպիտի խորհին եւ մեզի պիտի թողուն: Եթէ յաղթուած ըլլան, չպիտի կրնան զանոնք մեր ձեռքէն առնել»:

Կայսերական կառավարութիւնը լրապէս չուզեց այս վաճառումը անկեղծօրէն [bona fide] կատարուած նկատել: Դոնէ, այն միջոցին՝ երբ Պերլինի յունական դեսպանը կը բողոքէր այդ իրաւախոհութեան դէմ, զայն իր երկիրին հանդէպ նուազ բարեկամական որակելով — միամտօրէն կը մոռնար, Յունաստանի կողմէ վերջերս ամերիկեան նաւերու գնումը! — գերման պաշտօնատարներ զայն հանդարտեցուցին՝ ցած ձայնով [sotto voce] ընդունելով որ՝ անոնց ճշմարիտ տէրերը միշտ Գերմանիա կը գտնուէին: Բայց երբ Համաձայնութեան դեսպանները անընդմիջաբար բողոքեցին յիշուած նաւերուն ներկայութեանը դէմ, թիւրք պաշտօնատարները ձեւացուցին թէ՝ անոնք ազգային

նաւատորմիղին ամբողջացուցիչ մաս կը կազմէին: Գերման սպաները եւ նաւազները անկեղծապէս կը ծիծաղէին այդ ծաղրելի յաւակնութեան վրայ. մասնաւոր հաճոյք մը կը զգային թրքական համազգեստ հագնելէն եւ փէս կրելէն, այդպէսով՝ աշխարհի ընծայելով այն շօշափելի ապացոյցը թէ՝ Քայզէրին օրինապաշտ զինուորները հիմա օսմանեան Նորին Վեհափառութեան հաւատարիմ հպատակներն էին:

Օր մը, կեօպէնը Վոսփոր նայու, ուուս դեսպանատունին դէմը կանգ առաւ եւ խարիսխ նետուց: Սպաները եւ նաւազները կամրջակին վրայ շարուեցան, թշնամի դեսպանին ճիշդ դէմը: Հանդիսաւորապէս հանուցին իրենց փէսերը եւ անոնց տեղը գերմանական գդակներ դրին: Նուագախումբը նուագեց. Deutschland über Alles, Die Wacht am Rhein [Գերմանիա ամէն բանէ վեր, Պահպանութիւն Հռենոսի վրայ] եւ ուրիշ ազգային երգեր, որոնց նաւազները կ'ընկերանային խմբերգով՝ ամբողջ ձայնուվնին: Մէկ-երկու ժամ առանկ ցայգանուագ մը հրամցնելէ ետքը դժբաղդ կիրսի, սպաները եւ նաւազները հանեցին գերմանական գդակնին եւ կրկին դրին իրենց փէսերը կեօպէնը խարիսխը վերցուց եւ ցուկը հարաւ դարձուց դէպի իր խարիսխի կայանը, մինչդեռ ուուս դիւանագէտին ականջին մէջ կը տեւէր գերմանական ռազմերգներուն նուաղող արձագանգը:

Ճաճախ միտքէ անցուցած եմ քանի մը տեսութիւններ՝ որոնք հնարաւոր էին, եթէ մինչեւ Տարտանէլի մուտքը կեօպէնը եւ Պրեզլաուն հալածող անգլիական յածանաւերը միջազգային օրէնքը չի բռնաբարելու համար չափազանց օրինապաշտ եղած չըլլային Ենիթադրենք որ, նեղուցը ճեղքելով, յարձակած ըլլային իրենց հակառակորդներուն վրայ եւ զանոնք ընկղմած Մարմարա ծովին մէջ: Անշուշտ կրնային առանկ շարժած ըլլալ, եւ հիմա մեր բոլոր գիտցածին նայելով՝ այդ ընթացքը օրինաւոր եղած պիտի ըլլար Հաւանական է որ՝ այդ նաւերուն ոչնչացումը՝ արգիլէր Թիւրքիայի պատերազմի մտնելը, որովհետեւ անոնց տէր ըլլալը՝ կը հարկադրէր Թիւրք բանակին միացումը գերման բանակին, երբ ժամանակը գար: Այդ նաւերով Սուլթանին նաւատորմիղը Սեւ Ծովի ուուսական նաւատորմիղէն աւելի զօրաւոր կը դառնար եւ զայն անկարելիութեան կը մատնէր Պոլիսի վրայ յարձակելու: Այսպէս, կեօպէնը եւ Պրեզլաուն՝ Թիւրք եւ գերման ուժերուն գործնականապէս կ'ապահովէին Սեւ Ծովի վերիակողութիւնը: Ատկէ զատ, անոնք Պոլիսը դիւրին կերպով կը զսպէին, եւ գերման նաւային իշխանութեան դիւրութիւնը կ'ընծայէին Թիւրքերը ահաբեկելու, պահանջուած պարագային:

Այս պատերազմը եւ իր հետեւանքները վերլուծող անաչառ պատմաբանը, համոզուած եմ թէ պիտի հաստատէ որ՝ այդ գերման նաւերուն Նեղուցէն անցքը Թիւրքիայի ճակատագիրը ամրացուց Գերմանիայի ճակատագիրին հետ եւ Թիւրք Կայսրութեան բաղդը վճռեց:

Թիւրք Դահլիճին անդամներէն ոմանք, նոյն իսկ այն ատեն, զգացին սխալը: Զրոյց շրջեցաւ որ — թէեւ այս մանրավէպին վաւերականութիւնը չեմ երաշխաւորեր — Նախարարական այն նիստին մէջ, ուր այդ կարեւոր որոշումը տրուեցաւ, համախոհութիւն չի կար: Կ'երեւայ թէ, Եպարքոսը եւ Ճէմալ ընդվզած են այդ «շինծու» վաճառումին դէմ եւ պահանջած որ՝ անի իրական ըլլայ: Վիճաբանութիւնը իր բարձրագոյն կէտին հասած ըլլալով, Էնվէր՝ որ Գերմանիայի գործիքն էր՝ յայտարարած է որ՝ ինք այդ գնումը գործնականապէս իրականացուցած է: Իր յայտարարութեան յաջորդող լռութեան մէջ, այս երիտասարդ Նափօլէոնը իր ատրճանակը հանած եւ սեղանին վրայ դրած է. «Եթէ հոս մէկը կը փափաքի ընդդիմախօսել այս գնումին, ըսած է խաղաղօրէն եւ սառնային շեշտով մը, պատրաստ եմ անոր պատասխանելու»:

Քանի մը օր ետքը, երբ Կէօպէնը եւ Պրէզլաուն Վոսփորի մէջ վերջնականապէս դիրք կը գրաւէին, Ելեւմտական Նախարար Ճավիտ Պէյ, այն ատեն Պոլիս գտնուող Պէլճիքացի ականաւոր իրաւաբանի մը կը հանդիպի.

«Ձեզի հաղորդելիք սոսկալի լուրեր ունիմ կ'ըսէ Թիւրք պետական-մարդը .— Գերմանները Պրիւքսէլը առած են» : Հսկայ կազմուածքով Պէլճիքացին, որ վեց ոտքէ աւելի հասակ ունէր, պզտիկ Թիւրքին ուսին վրայ կը դնէ ձեռքը մեղմովին .

«Ես ալ ձեզի համար աւելի՛ սոսկալի լուրեր ունիմ, կ'ըսէ, Նեղուցին մէջ Կէօպէնը եւ Պրէզլաուն ցուցնելով: Գերմանները գրաւած են Թիւրքիան» :

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՎԱՆԿԷՆՀԱՅՄ ԻՆԾԻ ԿԸ ՊԱՏՄԷ ԹԷ՝ Ի՛ՆՉՊԷՍ ՔԱՅՔԵՐԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՈՐՈՇՈՒՄ ՏՈՒԱՒ

Այս վաճառումը ամէն կողմ նոյնչափ դժնդակ տպաւորութիւն մը չի գործեց, ինչպէս գերմանական Դեսպանատունին մէջ: Հոն, այս մեծ «յաջողութիւնը» պարզապէս գլխովցուց տպաւորական Վանկէնհայմը. յետոյ յետագայ դէպքեր ջղայնոտեցին իր Տեւտոնեան զայրոյթը [furor Teutonicus]:

Կհօպհնը եւ Պրհգլաուն Թիւրքիա կը հասնէին գրեթէ ճիշդ այն պահուն՝ երբ Գերմանները կը գրաւէին Լիէժը, Նամիւրը եւ սահմանակից ուրիշ քաղաքներ: Ցետոյ եկաւ դէպի Ֆրանսա արագ արշաւը, եւ երեւոյթովը յաղթական գրոհը՝ Փարիզի վրայ: Վանկէնհայմ, իբր զինուորուած Բրուսիացի՝ ինչպէս էր, այս բոլորին մէջ կը տեսնէր քառասուն տարուան երազի մը իրականացումը:

Դեսպանատունները տակաւին իրենց ամառնային բնակավայրին մէջ կը մնային, Վոսփորի ափունքներուն վրայ, ուր Գերմանիա սքանչելապէս կազմակերպուած գրասենեակներ եւ շքեղ պարտէզ մը պարունակող հոյապանծ շէնքի մէջ էր, որ Մուլթանին կողմէ անձնապէս նուիրուած էր կայսերական կառավարութեան: Որեւէ պատճառով մը, պաշտօնակիցս հաճոյք չզգալ կը թուէր իր պալատէն, եւ ընդհակառակը մեծ նախասիրութիւն մը կը ցուցնէր պահապանի յարկաբաժինին խոնարհ տախտին, որ գլխաւոր շէնքին դէմը կը գտնուէր եւ Վոսփորի սրընթաց ջուրերէն քանի ոտք վերը գտնուող փողոցին վրայ կը հակէր, տեղ՝ որ իրապէս պահապանին միայն յատկացուած էր Ես պիտի յիշեմ միշտ արտասովոր տեսարանը՝ զոր մեզի ընծայեց այդպէս, Մաւնի ճակատամարտին նախընթաց սրտաուորփող օրերուն, իր քարաշէն տախտէն դեսպանատուն երթալ գալով: Բոլոր անոնք՝ որոնք Գոլիսէն հիւսիսային արուարձանը կը դառնային, այդ ճամբան կը բռնէին, եւ նոյն իսկ ռուս եւ Ֆրանսացի դիւանագէտները յաճախ կ'անցնէին հոնկէ, բնականաբար բրտօրէն անտեսելով դուռին առջեւ կեցող յաղթական դեսպանը:

Երբեմն կը խորհիմ որ՝ յատկապէս հոդ կը նատէր, դէպի անոնց ղրկելու համար իր սիկառէթին ծուխը, եւ ասիկա ինծի կը

յիշեցնէ Շիլլէրի «Կիյեօմ Թէլ»ին այն տեսարանը՝ ուր զուիցերիացի դիւցազնը, հողի խորշի մը մէջ դարանակալ, իր աղեղը եւ նետը քովը, իր զոհին՝ Կէսլէրի մօտենալուն կը սպասէ.

Հոս, այս խոր կիրճէն է որ պէտք է անցնի ան .
Ուրիշ ո՛չ մէկ ճամբայ չի տանիր Քիւսնախտ :

Վանկէնհայմ այսպէս ճամբուն վրայ կը բռնէր իր բարեկամները — կամ անոնք՝ զորս բարեկամ կը նկատէր — եւ լի հասկցած կերպովը կը տանէր գերմանական յաղթանակները։ Նշմարեցի որ այդ տեղը դիրք կը բռնէր, երբ գերման բանակները յաղթական էին, բայց անոնց ձախողութիւնը լսուածին պէս, կատարելապէս անտեսանելի կը դառնար։ Ինչպէս որ իրեն դիտել տուի, իր հնարքը տեսակ մը կապ ունէր նենգուած ջերմաչափներու խամաճիկներուն հետ. խամաճիկները իրենց տունէն կ'ելլեն՝ երբ օդը աղէկ է. բայց փոթորիկ ծանուցուելուն պէս՝ տունը կը մտնեն: Մեր դիւանագիտական շրջանակին պէս, ինք ալ գնահատեց զուարճաբանութիւնս

Սկիզբը, մթնոլորտը որոշապէս նպաստաւոր էր գերման դեսպանին: Իր երկիրին յաջողութիւնները ա՛յնչափ զրգռեցին զինքը որ՝ ճշմարիտ անխոհեմութիւններ գործելու եղաւ. Օր մը իր յորդազեղութեան մէջ, ինծի խոստովանեցաւ զանազան դէպքեր, որոնք իմ կարծիքովս պատմական մեծ արժէք մը պիտի կրեն միշտ: Ինծի յայտնեց որոշակի թէ՝ ինչպէս Գերմանիա պատերազմը փութացնել ջանացած էր, եւ ի՛նչ դեր ունեցած էր ան: Այդ գաղտնիքը ինծի հաղորդելը այսօր այլանդակ անզգուշութիւն մը կը նկատուի, բայց յիշենք Վանկէնհայմի մտքին վիճակը՝ այդ օրերուն մէջ. բովանդակ աշխարհ այդ ատեն Փարիզը դատապարտուած կը նկատէր, եւ Վիլհէլմ Բ.ի ներկայացուցիչը չէր քողարկեր իր համոզումը թէ՝ պատերազմը երկու կամ երեք ամիսէն աւելի չպիտի տեւէր: Գերմանական ձեռնարկը յաջողապէս կը հասուննար այդ ծրագիրին համեմատ

Արդէն յիշատակեցի թէ՝ Աւստրիայի Մեծ Դուքսին սպանութենէն անմիջապէս ետքը՝ Վանկէնհայմ Պերլին մեկնեցաւ. արդ, ինծի յայտնեց իր յանկարծակի բացակայութեան պատճառը. «Պերլին կանչուած էի, ըսաւ ինծի, ներկայ ըլլալու համար կայսերական խորհուրդի մը, որ գումարուեցաւ Փոցտամի մէջ, Յուլիս 5ին, եւ որուն նախագահեց Քայզէրը»: Կարեւոր պետութիւններու մօտ ծառայող գրեթէ բոլոր գերման դեսպանները ներկայ էին այդ խորհուրդին եւ ինքն ալ կանչուած էր ձեռնհասօրէն տեղեկութիւններ հաղորդելու Թիւրքիայի մասին եւ լուսաւորելու իր

պաշտօնակիցները՝ ընդհանուր կացութեանը վրայ այդ ազգին, որ արդէն առանցքը նկատուած էր մօտալուտ պատերազմին :

Այդ ժողովին ներկայ եղող անձնաւորութիւններուն վրայ խօսելով, Վանկէնհայմ անուններ չթուեց ինծի. բայց մասնաւորապէս յիշեց — եղելութիւնները այնչափ կարեւոր են որ՝ կը յիշատակեմ գերմանական լեզուով գործածած իր իսկ բացատրութիւնները — «Die Häuper des Generalstab und der Marine» /զինուորական եւ ծովային Սպայակոյտի պետերը/, որմէ ետքը յարեցի որ՝ իր խօսքը կ'ուղղուէր Իւօն Մոլթքէի եւ Իւօն Թրուիցի: Նոյնպէս կանչուած էին երկաթուղիներու տնօրէնները եւ գերման ճարտարարուեստին պետերը եւ բոլոր անոնք՝ որոնց ազդեցութիւնը անհրաժեշտ էր Գերմանիայի պատերազմի պատրաստութիւններուն՝ որչափ նայն ինքն բանակը :

Վանկէնհայմ յետոյ ինծի պատմեց թէ՝ Բայզէրը անոնց իւրաքանչիւրին ըրած է հետեւեալ հարցումը. «պատերազմի պատրա՞ստ էք»: Բոլորը պատասխանած են. «Այո՛» բացի դրամատէրներէն՝ որոնք երկու շաբաթ պահանջած են, իրենց օտար արժեթուղթերը ծախելու եւ վոխառութիւններ կնքելու համար: Այդ առեն, քիչ անձեր Սարայէվօի եղելութիւնը պատերազմ յարուցանելու կարող դէպք մը կը նկատէին: Այդ համաժողովին մէջ, ըսաւ ինծի Վանկէնհայմ, բոլոր նախազգուշութիւնները ծեռք առնուեցան՝ արգիլելու համար որ այդ մասին կասկած չունեցուի: Որոշուեցաւ սեղանաւորներուն ժամանակ տալ՝ հետաքրքրուած պատերազմին համար կազմակերպուելու. յետոյ այդ ժողովին զպնազան անդամները հանգիստ սիրտով իրենց գործին գացին կամ արձակուրդի մեկնեցան: Բայզէրը դէպի Նորվեկիա ճամբայ ելաւ. Իւօն Պէթման-Հօլվէկ գնաց հանգչիլ եւ Վանկէնհայմ Պոլիս վերադարձաւ :

Այդ խորհուրդին վրայ խօսելով, խօսակիցս բնականաբար ընդունեց որ՝ Գերմանիա պատերազմը վրնթացուցած էր :

Կարծեմ շատ հպարտ էր այդ բոլոր գործերուն համար. հպարտ՝ որ իր երկիրը այնչափ վճռոտով եւ կանխատեսութիւնով վարուած էր. եւ մասնաւորապէս հպարտ՝ այնչափ կարեւոր ժողովի մը մասնակցելու հրաւիրուած ըլլալուն համար :

Ցաճախ զարմանքով մտածած եմ թէ՝ ինչ բան Վանկէնհայմը դրդած էր այդ տեսակ խոստովանութիւն մը ընելու ինծի. կը կարծեմ թէ՝ առոր ճշմարիտ պատճառը վերագրելի է իր Ծայրայեղ անփութութեանը. իր վիաւրաքին՝ ինծի ցուցնելու թէ՝ ինք ո՛րչափ մտերմօրէն կապուած է իր կայսեր գումա

րած գաղտնի խորհուրդներուն եւ թէ ի՛նչ դեր կատարած էր ինք՝ պատերազմ յարուցուելուն մէջ: Պատճառը ի՛նչ որ ալ ըլլայ, իր անգաղտնապահութիւնը՝ զարհուրելի ոճիրներուն յանցաւորները ինծի ծանօթացնելու որոշ արդիւնքը ունեցաւ: Այն զանազան կապոյտ, կարմիր եւ դեղին տետրակները, որոնք պատերազմին յաջորդող առաջին ամիսներուն մէջ Եւրոպան ողողեցին, եւ Գերլինի կառավարութիւնը չքմեղացնելու համար գերման փոխհանձինին կողմէ հրատարակուած հարիւրաւոր վաւերաթուղթերը, երբեք ամենաչնչին տպաւորութիւն չեն գործած իմ վրայ: Որովհետեւ իմ եզրակացութիւններս հիմնուած չեն ենթադրութիւններու կամ կարծիքի մը, կամ պատահական տուիքներու ուսումնասիրութեան վրայ. ես պէտք չունիմ վիճելու այդ խնդիրին վրայ կամ զայն փաստելու: Ես գիտեմ: Այդ դաւաճանութիւնը, որ պատճառ եղած է մարդկային ամէնէն մեծ եղերերգութեան, նիւթուած է Ֆայզէրին եւ իր «քամարիլլա»ին կողմէ, Փօցոամի այդ համաժողովին մէջ, 1914 Յուլիս 5ին: Անոր գլխաւոր գործիչներէն մէկը, գինովցած խաբուսիկ յաղթանակի մը յաջողութենէն, անձնապէս ինծի պատմեց բոլոր մանրամասնութիւնները:

Երբ լսեմ պատերազմին պատասխանատուութիւններուն վէճը, կամ կարդամ Գերմանիայի կողմէ բարուրուած ծախաւեր կամ խաբեպատիր արդարացումները, ուրիշ բան չունիմ ընելիք, բայց եթէ յիշել Վանկէնհայմը, ա՛յնպէս ինչպէս ներկայացաւ ինծի այդ Օգոստոսի ցորեկ-ետքը, խիստ շահագրգիռ՝ ինծի պարզած ստեն իր տեղեկագիրը այդ պատմական ժողովին մասին, խուճուճ սիկառի մը ծուխը փչելէն: Ի՞նչ օգուտ՝ այս մասին վիճելու համար ժամանակ կորսնցնելէն: Այդ համաժողովը գումարուեցաւ Յուլիս 5ին, եւ Սերպիայի ուղղուած վերջնագիրը ղրկուեցաւ Յուլիս 22ին, մօտաւորապէս երկու շաբաթուան այն միջոցը՝ որ խնդրուած էր դրամատէրներուն կողմէ, իրենց գործառնութիւնները կատարելու համար — պայմանաժամ՝ զոր լայնօրէն օգտագործեցին, ինչպէս կը վկայեն աշխարհի գլխաւոր սակարաններուն հաշուեցոյցները, որովհետեւ անոնք կը յայտնագործեն գերման դրամատէրներուն կարեւոր արարքները: Զգալի անկումներ յարուցին եւ այդ շարժումը հրապարակին վրայ զանազան անակնկալներ առաջ բերաւ. բայց Վանկէնհայմի բացատրութիւնը [illegible] կը ջրէ. Գերմանիա՝ իբր պատերազմի նախազգուշութիւն՝ իր արժէթուղթերը հնչուն դրամի կը վերածէր:

Եթէ մէկը կը փափաքի ըսածներուս ճշմարտութիւնը ստուգել, կը յանձնարարեմ այդ երկու պատմական շաբաթներուն

Նիւ-Եօրքի Սակարանին արժեթուղթերու գինին ցուցակը քննել: Պիտի տեսնէ որ՝ վրդովիչ անկումներ տեղի ունեցած են, մասնաւորապէս միջազգային արժեթուղթերուն վրայ: Ծուլիս 5էն 22, «Եունիըն Փէսիֆիք»ը՝ ինկաւ $155^1/_2$ էն $127^1/_2$ ի, «Պէթիմօր Էնտ Օհիօ»ն՝ $91^1/_2$ էն 81 ի, «Եունայթըտ Սթէյթս Սթիլ»ը՝ 61 էն $50^1/_2$ ի, «Բէնէտիքն Փէսիֆիք»ը՝ 194 էն $185^1/_2$ ի եւ «Նօրտըրն Փէսիֆիք»ը՝ $111^3/_8$ էն 108ի: Այդ ատեն, ծայրայեղ մաքսապաշտպանները գիներու անկումին պատասխանատու բռնեցին սակերու վրայ դրուած Սայմընս-Ընտրվուտի օրէնքը. մինչդեռ կառավարութեան ուրիշ քննադատներ զայն վերագրեցին «Դաշնակցային Պահեստադրամի Օրէնք»ին [Federal Reserve Act] — որ սակայն գործադրութեան մէջ չէր: Եւ Ուօլ-Սթրիթի դրամափոխները եւ ուրիշ անուանի դրամատէրներ ինչպէս կրնային կասկածիլ որ՝ Քայզէրին նախագահութեանը տակ զտմարուած խորհուրդի մը մէջ այդ տեսակ մեքենայութիւն մը նիւթուած էր! Վանկէնհայմ ո՛չ միայն այդ բոլոր մանրամասնութիւնները ինծի հաղորդեց, այլ նաեւ ան զանոնք յայտնեց Պոլիսի իտալական դեսպան մառքի Կաւօնիի. (Իտալիա տակաւին տեսականապէս Դերմանիայի զինակիցն էր):

Աւստրիական դեսպան Մառքի Փալլավիչինի չէր ջանար քօղարկել թէ՝ կեդրոնի Տէրութիւնները փութայուցած էին պատերազմը: Օգոստոս 18ին, Ֆրանսուա-Ժոզէֆի ծնունդի տարեդարձին առիթով, պաշտօնակիցիս շնորհաւորական սովորական այցելութեան գացի: Խօսակցութիւնը բնականաբար դարձաւ վեհապետին վրայ՝ որ իր ութսունըհինգերորդ տարիքը կը մտնէր: Փալլավիչինի հպարտութիւնով եւ յարգանքով խօսեցաւ անոր վրայ: Ինծի նկարագրեց անոր միտքի յստակատեսութիւնը եւ պայծառատեսութիւնը, անոր՝ միջազգային խնդիրներու կատարեալ հասկացողութիւնը եւ ամէն գործերու վրայ կատարած անձնական հսկողութիւնը: Բացատրելու համար այն կարեւորութիւնը՝ զոր Ֆրանսուա-Ժոզէֆ այժմէական դէպքերուն կ'ընծայէր՝ իր ներկայացուցիչը իբր օրինակ յիշեց ներկայ պատերազմը: Մայիս ամսուն, Փալլավիչինի Վիեննայի մէջ կայսեր կողմէ ունկնդրութեան ընդունուած էր: Այդ ատեն, միապետը եւրոպական պատերազմը անխուսափելի կը նկատէր: Կեդրոնի տէրութիւնները չէին կրնար Պուքրէշի դաշնագիրը՝ Պալքանեան հարցը վերջնականապէս լուծող նկատել, եւ միայն ընդհանուր պատերազմ մը կրնար յարմար լուծում մը առաջ բերել, յայտարարած էր կայսրը Փալլավիչինիի: Պուքրէշի դաշնագիրը — չմոռնանք աս — Պալքանեան երկրորդ պատերազմին վերջ

դրաւ : Ան՝ բացի Պոլիսէն եւ շրջակայքի հողի աննշան մասէ մը. Թիւրքիայի եւրոպական հողամասերը կը բաժնէր Պալքանեան ազգերուն միջեւ , մասնաւորաբար Յունաստանի եւ Սերպիայի միջեւ : Այս կարգադրութիւնը նշանակելի կերպով կը մեծցնէր այս վերջին ազգը եւ անոր աղբիւրները կ'աւելցնէր անհնարին չափով մը որ՝ Աւստրիա զայն արդէն եւրոպական նոր Պետութիւն մը դարձած կը տեսնէր , բաւական հզօր՝ դիմակալելու համար իր տարածումի ծրագիրներուն, որովհետեւ կրկնակ միապետութիւնը իր լուծին տակ սերտ կարեւոր ժողովուրդ մը կը պահէր Պօսնայի եւ Հերսէքի մէջ , ժողովուրդ՝ որուն գերագոյն բաղձանքն էր իր մայր երկիրին միացումը : Ատկէ զատ, Արեւելքի մէջ համագերմանական նպատակները կը պահանջէին Սերպիայի ոչնչացումը, որ՝ ո՛րչափ ատեն որ անեղծ մնար՝ Գերմաններուն Արեւելքի ճամբան կը խափանէր: Աւստր-եւ-Գերմանները հաշուած էին որ՝ Պալքանեան պատերազմը զայն պիտի ոչնչացնէր՝ իբր ազգ. որ՝ Թիւրքիա պարզապէս պիտի բնաջնջէր Փեթրօ Թագաւորին բանակները : Ուրդ , այս ծրագիրին սպասուած իրականացումը՝ աւստրիական եւ գերմանական ամէն միջամտութիւն արգիլեց նախընթաց երկու պատերազմներուն մէջ : Բայց արդիւնքը ճիշդ հակառակը եղաւ , որովհետեւ այդ պատերազմէն ծնաւ Սերպիա մը՝ աւելի հզօր քան երբեք , պողպատէ պատնէշի մը պէս ցցուելով Գերմանիայի ճամբուն վրայ :

Պատմագէտներուն մեծ մասը կ'ընդունի որ՝ Պուքրէշի դաշնագիրը պատերազմը անխուսափելի դարձուց : Մառքի Փալլավիչինիի արտայայտութիւնը կը վկայէ որ նոյն ինքն Ֆրանսուա-Ժօզէֆ ձայնակից էր այս կարծիքին Այն նիստը , ուր կայսրը այդ յայտարարութիւնը ըրաւ , տեղի ունեցաւ Մայիս ամսուն , Մեծ Դուքսին սպանութենէն ամիսէ մը աւելի առաջ : Այսպէս , մենք Աւստրիայի Կայսեր պաշտօնական խոստովանութիւնը ունինք որ՝ պատերազմը պիտի պայթէր , Սարայէվօի տագնէն անկախաբար: Զարհազանց ակներեւ է որ՝ այս ոճիրը պարզապէս իբր հաւանելի պատրուակ ծառայեց պատերազմի մը համար՝ որ անդառնալիօրէն որոշուած էր կեդրոնական Կայսրութիւններուն կողմէ:

ԵՕԹԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ

Օգոստոսի եւ Սեպտեմբերի այդ յիշատակելի ամիսներուն, Վանկէնհայմ պահեց իր արտառոց դիրքը. երբեմն քաղցրաբարոյ եւ սնապարծ էր, երբեմն ընկճուած, միշտ ջղային ու անծկոտ, ջանալով լաւ վարուիլ Ամերիկացիի մը հետ՝ ինչպէս էի ես. առելավառ եւ գծուծ էր՝ թշնամի Տէրութիւններու ներկայացուցիչներուն հանդէպ: Ան կը մաւնէր իր վախերը եւ անհամբերութիւնը, շարունակելով նստիլ այն համբաւաւոր նստարանին վրայ՝ որուն մասին խօսեցայ աւելի վերը եւ ուրկէ կը ցաւակէր, երկու-երեք վայրկեան առաջ Ֆորֆոլասօի կողմէ հաղորդուած Պերլինի տեղեկութիւնները քալելու համար Մրեւէ առիթ չէր փախցներ՝ յաղթանակներու լուրերը տարածելու համար շատ անգամներ — հակառակ սովորութեան — առանց մուտքը ծանուցանելու՝ եկաւ զիս տեսնել, լսածի տեղեկացնելու համար վերջին առաջացումները եւ կարդալու ամփոփոյքները իր ստացած նոր հեռագիրներուն: Միշտ անկեղծ կը թուէր, ուղղամիտ եւ նոյն իսկ անխորհուրդ: Կը յիշեմ իր վիշտը՝ այն օրը՝ երբ Անգլիա պատերազմ յայտարարեց, որովհետեւ միշտ մեծ հիացում մը մնուցած էր անոր հանդէպ, իր այդ համակրութիւնը մինչեւ անգամ Ամերիկայի վրայ տարածելով: «Երեք մեծ ազգեր միայն կան, կը կրկնէր միշտ, Գերմանիան, Անգլիան եւ Միաց.-Նահանգները: Այս երեքը պէտք է միանան՝ աշխարհը կառավարելու համար»: Բրիտանական կայսրութեան հանդէպ իր խանդավառութիւնը յանկարծ պաղեցաւ, երբ ան վճռեց իր դաշնադրութիւններուն խոստումը յարգել եւ պատերազմ յայտարարեց: Վանկէնհայմի կարծիքով, պատերազմը կարճ պիտի տեւէր եւ Սէտանի տարեդարձը (2 Սեպտեմբեր) պիտի տօնուէր Փարիզի մէջ: Բայց երբ Օգոստոս 5ին դեսպանատունն գացի; զինքը սովորականէն աւելի յուզուած եւ մտախոհ գտայ: Պառոնուհի Վանկէնհայմ, ազնուական եւ գեղանի կին, իր մօրը կողմէ գրուած 1870ի պատերազմի պատմութիւն մը կը կարդար: Երկուքն ալ՝ Անգլիայի որոշումը անձնական սրտցաւութիւն մը կը նկատէին. եւ ինչ որ ամէնէն աւելի գէշ տպաւորութիւն ըրաւ իմ վրաս, հաստատելս էր հասկացողութեան այն բացարձակ պակասին՝ թէ ի՛նչ էր դրդիչը այդ որոշումին: «Ի՞նչ ողորմելի

քաղաքագիտութիւն», գոյեց քանի՛-քանի անգամներ : Իր վարքը՝ Պէթման-Հոլվէկի «թուղթի կտոր»ին առիթով ունեցած վարքը կ՛արժէր !

Օգոստոս 26ին, պատերազմի միջոցին, դիպուածով իրեն հանդիպեցայ: Սովորականին հաւեմատ, սկսաւ Ֆրանսայի մէջ գերմանական յաղթանակները գովաբանել կրկնելով իր սովորական մարգարէութիւնը թէ՝ Բայզէրին բանակները շաբաթուան մը միջոցին Փարիզ պիտի ըլլային: «Այս պատերազմին վճռական գործօնը, աւելցուց, Բրուվի հրետանին պիտի ըլլայ: Եւ լաւ յիշեցէք որ՝ այս անգամ մենք պատերա՛զմ կ՛ընենք: Եւ պատերազմ պիտի ընենք՝ առա՛նց որեւէ նկատումի [rücksichtslos]: Թոյլ չպիտի տանք որ արգիլուինք՝ ինչպէս 1870ին: Այն ատեն, Վիքթոռիա Թագուհին, Զարը եւ Ֆրանսուա-Ժոզէֆ միջամտեցին եւ մեզ համոզեցին խնայել Փարիզի: Բայց այսօր, ո՛չ մէկը պիտի միջամտէ: Մենք Պերլին պիտի փոխադրենք՝ Բարիզեան Միւզէներու Պետութեան վերաբերող բոլոր գանձերը, ճիշդ ինչպէս Նափոլէոն Ֆրանսան հարստացուց իտալական արուեստով» :

Չափազանց բացայայտ է որ՝ Մառնի ճակատամարտը Փարիզը փրկեց Լուվէնի ճակատագիրէն :

Վանկէնհայմ ա՛յնչափ դրականապէս համոզուած էր անմիջական յաղթանակի մը՝ որ վիճաբանութեան կը մօտենար հաշտութեան պայմաններով: «Երբ Գերմանիա յաղթէ Ֆրանսական բանակներուն, ըսաւ, բովանդակ երկիրին մէջ զօրացրուում եւ վնասի հատուցում պիտի պահանջէ : Ֆրանսա կրնայ այսօր պարտազերծ ըլլալ հինգ միլիառ տօլարով. բայց եթէ յարատեւէ կռիւին մէջ, պարտաւոր պիտի ըլլայ վճարել քսան միլիառ» :

Իր կարծիքով, Գերմանիա առկէ զատ ամէն կողմ նաւահանգիստներ եւ հանքածուխի մթերանոցներ պիտի պահանջէր: Այդ տեսակ պահանջումներ ընելով, Գերմանիա այդ ատեն նոր հողեր չէր փնտռեր ա՛յնչափ, որչափ կը փնտռէր առեւտրական մեծ շահերու տիրացումը:

Գերմանիա որոշած էր աշխարհի առաջին առեւտրական ազգը ըլլալ, եւ ատոր համար՝ պէտք ունէր ազատ նաւահանգիստներու, Պաղտատի երկաթուղիին եւ ընդարձակ աւանձնաշնորհումներու՝ Հարաւային Ամերիկայի եւ Ափրիկէի մէջ: Վանկէնհայմ խոստովանեցաւ ինծի թէ՝ իր հայրենքը չէր փափաքեր ձեռք անցընել նահանգներ՝ որոնց բնակիչները գերմաներէն չէին խօսեր, որովհետեւ Ալզաս-Լոռէն, Լեհաստան եւ ուրիշ ոչ-գերման երկիրներ բաւական նեղութիւն կը պատճառէին իրեն: Այս յայտարարութիւնները անշուշտ շահագրգռական են այսօր, նկատի առնելով

Ռուսիայի դէպքերը: Դեսպանը, նաւահանգիստներու եւ ածխային կայաններու վրայ խօսած ատեն՝ չյիշեց Անգլիան. սակայն, ճիշդ անոր վրա՛յ է որ կը խօսէր, որովհետեւ ուրիշ ո՞ր ազգ կարող պիտի ըլլար զանոնք տալ իրեն «ամէն կողմ» :

Բոլոր այս տեսակցութիւնները զիս նուազ չէին լուսաւորեր, ո՛րչափ 5 Յուլիսի համաժողովին յայտնութիւնները: Այդ վերջին դէպքը բացորոշապէս կ'ապացուցանէր որ՝ Գերմանիա դիտա՛կցօրէն պատերազմ բացած էր, մինչդեռ իր հսկայական ծրագիրները, ինչպէս կը բացատրէր իր դեսպանը,—ա՛յնչափ կարող՝ բայց քիչ մը մեծախօս.—կը քօղամերկէին նոյնինքն ծեռնարկին գերագոյն պատճառները: Վանկէնհայմ մանրակրկիտ կերպով ինծի նկարագրեց ծովահէններու արշաւանքը, Գերման Կայսրութեան կողմէ ընդարձակ սահմանի մը վրայ տարածուած, արշաւանք՝ որուն մէջ յաղթականներուն աւարը պիտի գոյանար՝ իրենց դրացիներուն կողմէ դիզուած հարստութիւններով . բացատրեց նաեւ այդ նոյն դրացիներուն կողմէ դիզուած դրամներով եւ ճարտարարուեստով դարերէ ի վեր կառուցուած տիեզերական դիրքը :

Եթէ Անգլիա ջանայ մեզ սուլի մատնել, ըսաւ, մեր պատասխանը շատ պարզ պիտի ըլլայ . մենք ալ սուլի պիտի մատնենք Ֆրանսան: Յիշեցէ՛ք որ՝ այդ ատեն Գերմանիա մէկ շաբաթուան մէջ Փարիզը առնել կը յուսար , ինչ որ , իր կարծիքով , բոլոր երկիրին վերջնական վերատեսչութիւնը պիտի ապահովէր : Իր սկզբնական ծրագիրին համեմատ — ա՛յնպէս՝ ինչպէս Կայսեր ներկայացուցիչը կ'ըմբռնէր — այդ ազգը անշուշտ պէտք էր իբր գրաւ ծառայել՝ Անգլիայի հանդէպ . այդ ազգը տեսակ մը պատանդ պիտի կազմէր եւ եթէ Մեծ Բրիտանիա զինուորական եւ ծովային առաւելութիւններ շահէր, Գերմանիա անմիջապէս հակայարձակում պիտի գործէր՝ նեղելով ֆրանսական ժողովուրդը : Այդ միջոցին , Քայզէրին զինուորները Պելճիքացի անմեղներ կը սպաննէին , զանոնք պատժելու նպատակով իրենց յոռի վարմունքին համար, եւ բացայայտ է որ՝ Գերմանիա մտադիր էր այդ սկզբունքը գործադրել ամբո՛ղջ ազգերու, ինչպէս նաեւ անհատներու :

Այդ տեսակցութեան միջոցին, ինչպէս ուրիշ խօսակցութիւններու մէջ, Վանկէնհայմ կատաղի զայրոյթ մը յայտնեց Ռուսիայի հանդէպ .

«Մենք Ռուսիայի կոշտին (sic !) վրայ կոխեցինք, ըսաւ ինծի անխնայօրէն, եւ ոտքերնիս չպիտի վերցնենք»: Ատով, կամաց մը կը հասկցնէր որ Գերմանիա Կէօպէնը եւ Պրէզլաուն Տարտանէլ

դրկած էր, որպէսզի կացութեան տէր ըլլայ Պոլիսի մէջ․ որովհետեւ, Վանկէնհայմի կարծիքով, հին բիւզանդական մայրաքաղաքը յաղթական Ռուսիայի մը պահանջելիք մրցանակը եւ տեւականապէս բաց նաւահանգիստ մը ունենալու առիթը պիտի ըլլար, բան մը՝ որուն հրամայական պահանջքը ունէր․ ա՛դ էր Ռուսիայի զգայուն կէտը — իր կոչ՛ը:

Ասկէ զատ, կը պարծէր որ՝ 174 թնդանօթներ զետեղուած էին Տարտանէլի մէջ․ որ՝ նեղուցը կրնար 30 վայրկեան չեղած գոցուիլ․ կ՚ըսէր նաեւ որ՝ ծովակալ Սուշոն իրեն ծանուցած էր որ՝ նեղուցին մուտքը չէր կրնար բռնաբարուիլ «Սակայն, մենք Տարտանէլը չպիտի գոցենք, հաստատեց, միայն թէ Անգլիա չի ջանայ այդ կողմէն յարձակիլ»

Թէեւ այդ ազգը Գերմանիայի դէմ պատերազմ- հռչակած ըլլար, սակայն դեռ զինուորական գործողութիւններուն մէջ կարեւոր մասնակցութիւն մը չէր առած․ իր «ողորմելի պզտիկ բանակը»՝ Մօնսի դիւցազնական նահանջը կը կատարէր: Վանկէնհայմ բացարձակապէս կ՚արհամարհէր այդ թշնամին: «Մենք մտադիր ենք, բացատրեց ինծի, մեր խոշոր թնդանօթները Քալէ զետեղել եւ ռմբակոծել Անգլիայի ծովափերը, Մանշի վրայէն»: Քալէի տասը օրէ աւելի իրենց պայքարին դիմանալը՝ անկարելիութիւն մը կը թուէր իրեն: Ինչպէս այս տեսակցութեան, նոյնպէս գրեթէ այդ թուականին տեղի ունեցած ուրիշ տեսակցութիւններու մէջ, կը լնդար այն գաղափարին վրայ թէ՝ Միացած - Թագաւորութիւնը կարենայ անկախ մեծ բանակ մը ստեղծել: «Այդ յաւակնութիւնը անիմաստ է, ըսաւ: Մերինին նման բանակ մը մէջտեղ հանելը՝ զօրապաշտութեան բազմաթիւ սերունդներու կը կարօտի: Մենք զայն երկու հարիւր տարուան մէջ կազմեցինք: Երեսուն տարուան յարատեւ դաստիարակութիւն պէտք է՝ մերինին նման զօրավարներ պատրաստելու համար: Մեր բանակը միշտ պիտի մնայ իր կարմակերպուած ձեւովը: Ամէն տարի 500,000 նորագիրներ զինուորական տարիքի կը հասնին մեր մէջ եւ այս թիւը տառապէս չի կրնար նուազիլ․ այնպէս որ՝ մեր զինուորական զօրութիւնը անեղծ պիտի մնայ»:

Քանի մը շաբաթ ետքը, — նախատի՛նք քաղաքակրթութեան, — Գերմանները կը ռմբակոծէին բրիտանական ծովափունքի քաղաքները՝ ինչպէս Սքարպօրու եւ Հարթլփուլ, ինչ որ յանկարծակի ներշնչում մը չէր, այլ խնամքով մշակուած ծրագիրներու որոշուած մաս մը: Աւելի ըլլալով, 1914 Սեպտեմբեր 8ին, պաշտօնակիցս ինծի ծանուց որ՝ Գերմանիա դիտաւորութիւն ունէր ռմբակոծելու անգլիական բոլոր նաւահանգիստները,

խափանելու համար երկիրին պարենաւորումը : Նոյնպէս յայտնի է որ՝ այն վայրագութիւնը՝ որուն ապացոյցը տուաւ Կայսրը Ամերիկայի ծովային վաճառականութեան հանդէպ՝ Ֆօն Թիրփիցի յանկարծակի որոշումին արդիւնքը չէր, որովհետեւ նոյն Թուականին Վանկէնհայմ կը կանխէր ինծի ըսել թէ՝ Միաց.-Նահանգներուն շա՛տ վտանգաւոր պիտի ըլլար Անգլիա նաւ ղրկել :

Մօրկընթաուի այս գիրքը հրատարակած ըլլալը յանելու, որոշեր էի մեր հայերէն թարգմանութիւնը ներկայացնել հայ հասարակութեան: Բայց, ամփոփելով կարելի չեղաւ ունենալ գիրքը: Վերջերս, երբ խանի մը օրինակներ հասան Պոլիս՝ փութանք. թարգմանութեանն, անմիջապէս ձեռնարկեցի իրագործել վաղեմի նպատակս, սեղմելով մեր հրատարակութեանը անհրաժեշտ նիւթական հսկայ ծախսը, զոր կը վստահիմ թէ՝ հայ հասարակութիւնը կը գիտնայ իր երախտագիտութիւնովը փոխարինել, ազգային պարտք մը նկատելով ծանօթանալ հայասէր Ամերիկացիին պատմական մեծ արժէքով այս երկին, որ Հայկական Դատին ուժգին յառաջդիմական մըն է, հայ զգացումներով բոլորուն սիրտերու բոլոր հանճարութիւններուն արժանի: Հիմա վերջապէս գտած ըլլալով անգլիերէն բնագիրը, այս 6րդ պրակին 85րդ էջէն՝ թարգմանութիւնը կը շարունակեմ անգլիերէն խկական բնագիրէն: Հատորը աւարտելուն, վերջին պրակին մէջ, առանձին փայլուն թուղթի վրայ, ընթերցողները պիտի գտնեն նաեւ գեղատիպ նկարները Մր. Ուիլսընի, Մր. Մօրկընթաուի եւ Տկն. Մօրկընթաուի:

Տանօր. Թարգմանիչին

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ «ՓՌՕՓԱԿԱՆՏ»Ի ԴԱՍԱԿԱՆ ՕՐԻՆԱԿ

Օգոստոսին եւ Սեպտեմբերին, Գերմանիա դիտաւորութիւն չունէր Թիւրքիան անմիջապէս պատերազմին մէջ մտցնելու: Այս երկիրին բարօրութիւնովը եւ խաղաղութեան պահպանութովը լրականապէս շահագրգռուելուս, Ուաշինկդըն հետագրեցի, հարցնելով թէ՝ կրնայի՞ Թիւրքիայի վրայ ազդեցութիւնս բանեցնել, որպէսզի չէզոքութիւն պահէ: Կառավարութիւնը արտօնեց զիս, պայմանով որ՝ իմ գործերս պաշտօնական չըլլային, այլ էապէս մարդկայնական շարժառիթներու վրայ հիմնուած: Իմ անգլիացի եւ Ֆրանսացի պաշտօնակիցներս նոյն նպատակով իրենց ջանքերը կը մատուցանէին եւ գիտէի որ՝ իմ միջամտութիւնս բրիտանական կառավարութեան անհաճոյ չպիտի թուէր, մինչդեռ Գերմանիա կրնար զայն չէզոքի մը համար անյարմար ընթացք մը նկատել, եւ Վանկէնհայմի հարցուցի թէ՝ այդ կողմէն որեւէ դիտողութիւն կրնա՞ր տեղի ունենալ Իր պատասխանը քիչ մը զարմացուց զիս, թէեւ ետքէն թափանցէի անոր նշանակութեանը :

—Ո՛չ մէկ դիտողութիւն , պատասխանեց : Գերմանիա կը կը փափաքի մանաւանդ որ՝ Թիւրքիա չէզոք մնայ :

Անվիճելի է որ՝ օսմանեան քաղաքականութիւնը ճշդապէս կը պատշաճէր գերման ծրագիրներուն: Այն ազդեցութիւնը՝ զոր Վանկէնհայմ կը բանեցնէր Դահլիճին վրայ, օրէ-օր կ'աւելնար, եւ ազգը կը հետեւէր այն ճամբուն՝ որ ամէնէն աւելի կը ծառայէր այդ տեսակ ծրագիրներու: Համաձայնութիւնը մշտական սրտադողի մէջ էր՝ անտեղեակ ըլլալով Թիւրքիայի մէկ օրէն միւսը հետապնդելիք ծրագիրներուն եւ չգիտնալով երբեք թէ՝ ան Գերմանիայի կողքին պատերազմի պիտի մտնէ՞ր, թէ ոչ : Այս կացութեան հանդէպ, Ռուսիա պարտաւորուած էր Կովկասի մէջ կարեւոր ուժեր պահել. Անգլիա կը զօրացնէր իր բանակները Եգիպտոսի եւ Հնդկաստանի մէջ եւ զօրաւոր նաւախումբ մը կը պահէր Տարտանէլի բերանը: Այս բոլորը սքանչելապէս նպաստաւոր էր գերման ծրագիրներուն , որովհետեւ Արեւելքի մէջ պահուած այդ զօրախումբերուն հետացումը ա՛յնչափ կը տկարացնէր Անգլիան եւ Ռուսիան, արեւմտեան ճակատին վրայ:

Այս պահուն կը խօսիմ Մառնի նախօրեակի շրջանին վրայ ,

այն ատենը՝ երբ Գերմանիա իր զինակիցին՝ Աւստրիայի հետ կը հաւատար յաղթել Ֆրանսայի եւ Ռուսիայի եւ այդպէսով ձեռք բերել յաղթանակ մը՝ որ իրեն թոյլ տար Եւրոպայի ճակատագիրը վարելու։ Եթէ Թիւրքիա այդ ատենէն մասնակցէր զինուորական գործողութիւններուն, այդ յաղթանակին ուրիշ կերպով չպիտի կրնար նպաստել, բայց եթէ ներկային ըրածին պէս, գլխաւոր ճակատներէ ռուսական եւ անգլիական բանակներու կարեւոր զօրամասեր զբաղեցնելով։ Բայց այն պարագային՝ երբ Գերմանիա Թիւրքիայի աջակցութիւնովը ապահովէր այդ դիւրին յաղթանակը, իր նոր զինակիցը շատ չանցած վլդովիչ պիտի թուէր իրեն, որովհետեւ ան վստահաբար փոխարինութիւններ պիտի պահանջէր եւ մասնաւորաբար համեստ չպիտի ըլլար իր բաղձանքներուն մէջ՝ որոնք պիտի ընդգրկէին Եգիպտոսի վերստացումը եւ թերեւս Պալքանեան հողամասերու վերադարձումը։ Այդ տեսակ պատահականութիւն մը՝ Քայզէրին ծրագիրներուն դէմ պիտի ելլէր։ Այնպէս որ, Քայզէրը շահ չունէր Թիւրքիայի գործօն զինակցութենէն. բացի այն պարագայէն, երբ այնչափ արագ հաշուուած յաջողութիւնը չի շահէր։ Հակադարձօրէն, եթէ Ռուսիա աւստրիական բանակները ետ նետէր, թրքական համագործակցութիւնը զինուորական մեծ արժէք մը կը ստանար, մասնաւորաբար եթէ այդ համագործակցութիւնը տեղի ունենար բաւական պատեհ ժամանակին՝ առաջ բերելու համար նաեւ Պուլկարիայի եւ Ռումանիայի համագործակցութիւնը։ Այս միջոցին, Վանկէնհայմ վերապահ ընթացքով կը շարժէր, Թիւրքիան ճապէս իր Հայրենիքին զինակիցը կը դարձնէր, կը զօրացնէր անոր բանակը եւ նաւատորմիղը, եւ կը պատրաստուէր ուզուած վայրկեանին Թիւրքիան գործածելու, որովհետեւ եթէ յաղթանակը առանց իր աջակցութեանը չկարենար շահուիլ, անոր դիմում պիտի ըլլուէր. մինչդեռ հակառակ պարագային, Գերմանիա Թիւրք Կայսրութեան հաստուցանելիք ոչինչ չպիտի ունենար։ Հետեւաբար, դէպքերու սպասողականին մէջ, տրամաբանութիւնը կը հրամայէր օսմանեան ուժերը կազմակերպել, պարագան ներկայանալուն, զանոնք գործածելու համար։

Այն ատեն, Թիւրքիան շահելու համար Կեդրոնական Տէրութիւններու եւ Համաձայնութեան միջեւ մղուած հակամարտութիւնը յատկանշականօրէն անսովոր եղաւ։ Գործնականին մէջ, Գերմանիա շահած էր յաղթանակը, գաղտնաբար Մարմարա ծովը մտցնելով Կեօպէնը եւ Պրեզլաուն։ Անգլիական, ֆրանսական եւ ռուսական դեսպանները ատանկ նկատեցին, եւ անոնք գիտէին թէ՝ Թիւրքիա իրենց դատին չպիտի միանար. անտարակոյս,

աւորը չէին սպասեր, յուսալով միայն որ՝ ան իր չէզոքութիւնը պահէր: Անոնք իրենց բոլոր ջանքերը այդ նպատակին ուղղեցին: «Դուք բաւական պատերազմներ ունեցաք, կ'ըսէին Թալէաթի եւ Ինվէրի: Այս վերջին չորս տարիներուն մէջ, դուք երեք պատերազմ մղեցիք. քայքայումը կը սպառնայ ձեր երկիրին, եթէ քշուիք այս պատերազմին մէջ ալ»: Համաձայնութիւնը Թուրքիայի միակ փոխարինութիւն մը միայն կրնար ընծայել, իբր վարձք իր ձեռնպահութեան.— իր հոլին անվթարութիւնը երաշխաւորելու խոստումը: Պաշտօնակիցներս իրենց խոր փափաքը յայտնեցին Թուրքիան պայքարէն զերծ պահելու, խորշելով ծանրանալ Գրեզլաուի եւ Կեօպհի խնդիրին վրայ, ինչ որ իրաւունք ունէին ընելու. ճիշդ է որ՝ յաճախակի բողոքեցին անոնց մշտական ներկայութեանը դէմ, բայց պաշտօնատարները միշտ կը կարծեցնէին թէ՝ այդ նաւերը Թրքական են:

—Եթէ ատանկ է, կ'առարկէր Սըր Լուի Մալէդ, — եւ իր ֆգը անքննադատելի էր, — ինչո՞ւ չէք ճամբեր գերման սպաները եւ նաւազները:

—Միտք ունինք ճամբելու, կը պատասխանէր Եպարքոսը. Անգլիա շինուող նաւերուն համար իբր պաշտօնեայ ղրկուած նաւազները շուտով պիտի վերադառնան, եւ անոնք հասնելուն պէս՝ Կեօպհի եւ Գրեզլաու նաւերուն մէջ պիտի զետեղուին:

Անցան օրեր եւ շաբաթներ. նաւազները դարձան, բայց այդ զրահաւորներուն սպաները եւ նաւազները միշտ Գերմաններ էին: Այս խուսափողականները եւ փախուստի ճամբաները բնականաբար չէին խաբեր բրիտանական եւ ֆրանսական դիւանագիտութիւնը: Կեօպհի եւ Գրեզլաուի ներկայութիւնը մշտական կոուապատճառ [casus belli] մը կը կազմէր, բայց Համաձայնութեան դեսպանները իրենց անցագիրները չէին պահանջեր, ձեռնարկ՝ որ կրնար փութացնել այն տագնապը՝ զոր կը ջանային յապաղեցնել, եւ եթէ կարելի էր, խուսափիլ անկէ.— Թուրքիայի պատերազմի մտնելը՝ Գերմանիայի կողքին: Դժբաղդաբար Թուրքիայի ամբողջականութիւնը երաշխաւորելու համար Համաձայնութեան խոստումը՝ չապահովեց իրեն այդ ազգին համագործակցութիւնը՝ պատերազմին մէջ: «Դաշնակիցները նման խոստում մը ըրած էին մեզի Պալքանեան պատերազմներուն միջոցին, կ'ըսէր Ինծի Թալէաթ, եւ ահա տեսէք մեր երկիրին ճակատագիրը Եւրոպայի մէջ»:

Վանկէնհայմ միշտ կ'անդրադառնար այդ խնդիրին.

—Դուք չէք կրնար վստահիլ անոնց խօսքին. կը կրկնէր Էնվէրին եւ Թալէաթին: Տարի մը առաջ անոնք ամէնքը ձեր վրայ ինկած չէի՞ն:

Ցետոյ, մեծ ճարտարութիւնով մը, կը հնչեցնէր այն միակ լարը՝ որուն համար Թիւրքը իրապէս զգայուն է:

Օսմանի շառաւիղները ուրիշ ո՛չ մէկ ժողովուրդի չեն նմանիր. անոնք չեն ատեր. չեն սիրեր. իրենց քով, ո՛չ թշնամութիւնը, ո՛չ սէրը տեւական չեն. անոնք միայն վախը կը ճանչնան: Եւ բնականաբար, ուրիշներու կը վերագրեն այն պատճառները՝ որոնք իրենց ընթացքը կը ղեկավարեն:

— Ո՞րչափ անխելք էք դուք, կ՚ըսէր Վանկէնհայմ Թալէաթի եւ Էնվէրի, խօսելով Անգլիայի դիրքին վրայ: Չէ՞ք տեսներ որ՝ Անգլիացիները պատերազմին չմասնակցելնին կ՚ուզեն: Պատճառը ա՛ն է որ՝ ձեզմէ կը վախնան: Չէ՞ք տեսներ որ Գերմանիայի օժանդակութիւնովը՝ կրկին վերստորական մեծ տէրութիւն մը դարձաք: Մի՛ զարմանաք ուրեմն որ Անգլիա ձեզի հետ պատերազմիլ չուզեր:

Ասիկա ա՛յնչափ անդուլ կերպով հնչեցուց անոնց ականջին որ՝ վերջապէս հաւատացին ատոր, որովհետեւ այս փաստը ո՛չ միայն լիովին կը բացատրէր անոնց՝ Համաձայնութեան քաղաքականութիւնը, այլ նաեւ կը գգուէր անոնց թրքական գոռոզութիւնը:

Ինչ որ ալ եղած ըլլայ Էնվէրի եւ Թալէաթի դիրքը, կը կարծեմ որ՝ Անգլիա եւ Ֆրանսա Թիւրքիայի բոլոր դասակարգերուն մէջ աւելի՛ ժողովրդական էին, քան Գերմանիա էր: Սուլթանը պատերազմի հակառակ էր. գահաժառանգը՝ Եուսուֆ Իզզէտտին՝ բացորոշապէս Համաձայնասէր էր. Եպարքոսը՝ Սաիտ Հալիմ՝ աւելի համակիր էր Անգլիայի, քան Գերմանիայի. Ճէմալ՝ վարիչ եռապետութեան երրորդ անդամը՝ Ֆրանսասէր ըլլալու համբաւը ունէր, — նոր դարձած էր Փարիզէն, ուր գտած ընդունելութիւնը մեծապէս փայփայած էր զինքը. Դահլիճին մեծամասնութիւնը Գերմանիայի հանդէպ տաքսրտութիւն չունէր. եւ հանրային կարծիքը, — ա՛յն չափով՝ որ գոյութիւն ունի Թիւրքիա, — Անգլիա՛ն կը նկատէր իր պատմական բարեկամը, ո՛չ թէ Գերմանիան: Հետեւաբար, Վանկէնհայմ մեծ ընդդիմութեան պէտք է յաղթէր. եւ այն միջոցները՝ զորս ձեռք առաւ, խորտակելու համար այդ ընդդիմադրութիւնը, գերման «փռօփականտ»ին մէկ պատկերը կը կազմեն: Վանկէնհայմ մամուլի անխնայ պայքար մը բացաւ Անգլիայի, Ֆրանսայի եւ Ռուսիայի դէմ: Ես նկարագրեցի Թիւրքերու զգացումները՝ Անգլիա շինուող իրենց նաւերը կորսնցնելնուն առիթով: Վանկէնհայմի գործակալները, ուրեմն, թերթերու մէջ բուռն յարձակողականներով՝ վարձուած էջերու սիւնակներ լեցուցին, Անգլիայի՝ այդ նաւերը գրաւելուն դէմ:

Ամբողջ Թիւրք մամուլը շուտով Գերմանիայի ֆօնդոլին տակ մտաւ: Վանկէնհայմ գնեց Իգտամը, Թիւրք ամէնէն մեծ լրագիրներէն մէկը, որ անմիջապէս սկսաւ ներբողը հիւսել Գերմանիայի եւ նշաւակել Համաձայնութիւնը: Օսմանիշէր Լոյտ, որ կը հրատարակուէր ֆրանսերէն եւ գերմաներէն լեզուներով, գերման Դեսպանատունի մէկ օրկանը դարձաւ: Թէեւ Թիւրք Սահմանադրութիւնը ազատ մամուլ մը կ'երաշխաւորէր, բայց գրաքննութիւն մը հաստատուեցաւ Կիդլոնի Տէրութիւններու նպաստին: Բոլոր Թիւրք լրագրողներուն հրահանգ տրուեցաւ Գերմանիայի նպաստաւոր գրել, եւ անոնք հնազանդեցան հրահանգին: Ժեօն Թիւրը, որ ֆրանսերէն լեզուով հրատարակուող Համաձայնասէր Թերթ մըն էր, խափանուեցաւ: Թիւրք Թերթերը չափազանցեցին գերման յաղթանակները եւ ամբողջովին ուրիշներ դարբնեցին: Անոնք շարունակ կը հրատարակէին Համաձայնական պարտութիւններու լուրեր, որոնցմէ շատերը ամբողջապէս երեւակայական էին: Գիշերը, Վանկէնհայմ եւ Փալլավիչինի ինծի կը ցուցնէին պաշտօնական հեռագիրներ, որոնք մանրամասնութիւններ կը հաղորդէին զինուորական գործողութիւններու վրայ. բայց երբ առտուն Թերթերը աչքէ կ'անցընէի, կը հաստատէի որ՝ այդ լուրերը Գերմանիայի նպաստին խեղաթիւրուած եւ խարդախուած էին: Գաւոն Օփէնհայմ մը, պտըտեցաւ ամբողջ Թիւրքիան, հանրային կարծիքը պատրաստելով Անգլիայի եւ Ֆրանսայի դէմ: Բացայայտօրէն ան հնէաբան մըն էր, մինչդեռ իրականին մէջ, ամէն կողմ բացաւ գրասենեակներ, ուրկէ թուքումուրի հեղեղներ կը ժայթքէին Համաձայնութեան դէմ: Գատերու վրայ վակցուեցան հսկայ քարտէսներ, որոնք դարերու ընթացքին Թիւրքիայի կորսնցուցած երկիրները կը ցուցնէին: Ռուսիա կը պատկերացուէր իբր այդ «աւազակութիւններուն» գլխաւորապէս պատասխանատու ազգը. եւ ուշադրութիւն կը հրաւիրուէր այն իրողութեան վրայ թէ՝ Անգլիա հիմա Ռուսիայի դաշնակիցը դարձած էր: Նկարներ կը հրատարակուէին, որոնք իբր գիշատիչ կենդանի՝ Համաձայնութեան յափշտակիչ ուժը կը պատկերացնէին, խեղճ Թիւրքիայի վրայ յարձակող դիւրքով: Էնվէր կը հռչակուէր «դիւցազն», որ Ադրիանուպոլիսը վերագրաւած էր: Գերմանիա կը պատկերացուէր իբր Թիւրքիայի բարեկամը: Քայզէրը յանկարծ եղաւ «Հաճի Վիլհէլմ», իսլամութեան մեծ պաշտպանը, եւ մինչեւ անգամ պատմութիւններ հրատարակուեցան թէ՝ ան Մահմետականութեան կրօնափոխուած է: Թիւրք ամբոխին կը ծանուցուէր թէ՝ Հնդկաստանի եւ Եգիպտոսի Իսլամները ըմբոստանալու եւ իրենց անգլիացի «բռնակալ»ները տապալելու վրայ էին: Մինչեւ

անգամ Թիւրք աւելածուն սորված էր ըսել. «Gott Strafe England»! [Աստուած պատժէ Անգլիան]: Եւ այս անպատիւ պայքարին դրդիչ ուժը մի՛շտ գերմանական դրամն էր:

Բայց Գերմանիա Թիւրք միտքը թունաւորելէ աւելին կ'ընէր: Ան կը տիրանար Թիւրք զինուորական աղբիւրներուն: Ես արդէն նկարագրեցի թէ՝ ինչպէս 1914ին, Քայզէրը ձեռք անցուցած էր Թիւրք բանակը եւ զայն վերակազմած՝ պատրաստ ըլլալու համար եւրոպական պատերազմին: Ան հիմա նոյնը ըրաւ Թիւրք նաւատորմիղին: Օգոստոսին, Վանկէնհայմ կը պարծենար ինծի թէ. «Հիմա մենք տէր ենք Թրքական թէ՛ բանակին եւ թէ՛ նաւատորմիղին»: Այն միջոցին երբ հասան Կեօպէնը եւ Պրէսլաուն, անգլիական պատուիրակութիւն մը, որուն գլուխը կը գտնուէր ծովակալ Լիմփըս, տքնաջանօրէն կ'աշխատէր Թրքական նաւատորմիղը վերակազմելու: Անմիջապէս Լիմփըս եւ իր աշխատակիցները առանց ձեւակերպութեան ճամբուեցան. իրենց մեկնումին ձեւը իրապէս անպատուաբեր էր, որովհետեւ ամենատարրական մեծարանք մը իսկ չի ցուցուեցաւ անոնց: Անգլիացի ծովային սպաները հանդարտօրէն եւ աննշմարելի կերպով Պոլիսէն Անգլիա մեկնեցան, — ամէնքն ալ, բացի ծովակալէն, որ ստիպուեցաւ մնալ, իր աղջկանը հիւանդութեան պատճառով:

Ամէն գիշեր, կառախումբեր լեցուն Գերմաններ Պերլինէն Պոլիս կը ժամանէին. այս մարդոց ամբողջական թիւը վերջապէս հասաւ 3,800ի, որոնցմէ շատերը ղրկուած էին պահպանելու Թրքական նաւատորմիղը եւ ռազմանիւթ շինելու: Անոնք ամէն գիշեր սրճարանները կը լեցուէին եւ առտուն կանուխ կը շրջագայէին Պոլսի փողոցները, պոռչտալով եւ երգելով հայրենասիրական երգեր: Անոնցմէ շատեր ճարտար մեքենագէտներ էին, որոնք անմիջապէս գործի սկսան, նորոգելով Թորփիլարձակները եւ ուրիշ նաւեր եւ զանոնք պատերազմելու վիճակի մէջ դնելով: Անգլիական Արմսթրոնկ էնտ Վիքըրս հաստատութիւնը Պոլսի մէջ սքանչելի նաւակայք մը ունէր, զոր հիմա Գերմանները իւրացուցած էին: Ամբողջ ցորեկը եւ գիշերը կը լսէինք այդ անդուլ գործունէութիւնը եւ հազիւ կը քնանայինք բեւեռումի եւ մրճահարութեան խլացուցիչ ժխորէն: Վանկէնհայմ հիմա ուրիշ առիթ մը գտաւ՝ Էնվէրի, Թալէաթի եւ Ճէմալի միտքերուն մէջ քիչ մը աւելի թոյն կաթեցնելու համար: «Գերման գործաւորները, յայտարարեց, անվերաշինելի յուսահատական վիճակի մը մէջ գտած են Թրքական նաւերը». եւ ասոր համար բնականաբար պարսաւեց անգլիական պատուիրակութիւնը: Ըսաւ թէ՝ Անգլիա ազատօրէն թողած է որ՝ Թրքական նաւատորմիղը քայքայուի, եւ հաւաստեց

թէ՝ ատիկա մէկ մասն էր Անգլիայի ծրագիրին՝ Թիւրքիան կործանելու :

— Տեսէ՛ք, գոչեց, տեսէ՛ք թէ մենք Գերմաններս ի՛նչ ըրինք Թիւրք բանակը, եւ տեսէ՛ք թէ Անգլիացիները ի՛նչ ըրած են ձեր նաւատորմիղին»: Իրականութեան մէջ , այս բոլորը սուտ էին, որովհետեւ ծովակալ Լիմփրըս խղճմտօրէն մեծ ջանք թափած էր բարւոքելու նաւատորմիղը եւ այդ ուղղութիւնով սքանչելի արդիւնքներ առաջ բերած էր:

Այս միջոցին, Գերմանները կը գործէին Տարտանէլի մէջ , զօրացնելու համար ամրութիւնները եւ կը պատրաստուէին Համամայնութեան կողմէ հաւանական յարձակումի մը: Սեպտեմբերի վերջերը, Բ. Դուրը գործնականապէս դադրեցաւ Օսմանեան կայսրութեան վարչական գլուխը ըլլալէ: Իրականապէս կը հաւատամ որ՝ այդ ատեն իշխանութեան ամէնէն ազդեցիկ կեդրոնն էր գերման առեւտրական նաւ մը, Կեւերտալը: Ան կը կենար Ոսկեղջիւրի մէջ, Գալաթայի կամուրջին մօտը, եւ անոր կամրջակը առաջնորդող մնայուն սանդուղ մը շինուած էր: Լաւ կը ճանչնայի այս նաւին մշտական այցելուներէն մէկը , Ամերիկացի մը , որ յաճախ դեսպանատուն կու գար եւ ինծի կը տեղեկացնէր շոգենաւին մէջ անցած-դարձածները: Այդ Ամերիկացիին ծանուցածին համեմատ՝ Կեւերտալը տեսակ մը գերմանական ակումբ կամ պանդոկ էր: Կհօպհնի եւ Վրհզտուի սպաները, ինչպէս նաեւ Թիւրք նաւատորմիղին հրամանատարութիւնը ստանձնելու համար ղրկուած ուրիշ գերման սպաներ՝ այդ նաւին մէջ կ'ուտէին եւ կը պառկէին: Ծովակալ Սուշոն, որ գերման յածանաւերը Պոլիս բերած էր, կը նախագահէր այդ հաւաքոյթներուն: Սուշոն Ֆրանսական հիւկնօթեան ծագումով անձ մըն էր. ան կարճահասակ, հանճարեղ, կոկիկ նաւազ մըն էր, խիստ կորովի եւ աշխուժ, եւ հրամայելու եւ կատարելութեան գերմանական եռանդին կը միացնէր կալլիական զուարթութիւնը եւ ոգեւորութիւնը: Բնականաբար մեծ կենդանութիւն կու տար կեւերտալի երեկոյթներուն եւ գարեջուրը եւ շամփանիան՝ որոնք ազատօրէն կը շրայլուէին այդ առիթով, կը թուլցնէին ընկեր սպաներուն լեզուն: Անոնց խօսակցութիւնը կը ցուցնէր որ՝ պատրանքներու անծնաւոր չէին թէ՝ իրականապէս ո՛վ էր տէրը Թրքական նաւատորմիղին: Օրէ-օր կ'աճէր գործելու իրենց անհամբերութիւնը . բացայայտօրէն կը յայտարարէին թէ՝ եթէ Թիւրքիա շուտով Ռուսիայի վրայ չի յարձակէր, զայն պիտի բռնադատէին յարձակելու: Անոնք կը պատմէին թէ՝ ի՛նչպէս գերման նաւեր ղրկած էին Սեւ Ծով, յուսալով ռուսական նաւատորմիղը մղելու՝ պատերազմը անխուսափելի դարձնող գործողութեան մը: Հոկտեմբերի վերջերը՝ բարեկամս հաղորդեց ինծի թէ՝ հակամարտութիւնը չէր կրնար երկար տեւել. Թրքական նաւատորմիղը գործողութեան պատրաստ էր, եւ այդ պատերազմասէր [Kriegslustige] գերման սպաներուն եռանդը ա՛լ չէր կրնար զսպուիլ:

— Անոնք ճշմարիտ կռուասէր աքլորներ դարձած են: Իրարու զարնուելու առիթ կը փնտռեն պարզապէս, ըսաւ:

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ԳԵՐՄԱՆԻԱ ԿԸ ՓԱԿԷ ՏԱՐՏԱՆԷԼԸ

ԵՒ ՌՈՒՍԻԱՆ Կ'ԱՆՋԱՏԷ ԻՐ ԴԱՇՆԱԿԻՑՆԵՐԷՆ

Սեպտեմբեր 27ին, անգլիական դեսպան Սըր Լուի Մալէդ գրասենեակս մուտ, միտքի մեծապէս վրդովուած վիճակով մը: Եգիպտոսի Խուիվը քովէս նոր մեկնած էր, եւ ես սկսայ Սըր Լուիի խօսիլ եգիպտական խնդիրներու վրայ:

— Առտո մասին ուրիշ ատեն մը խօսինք, ըսաւ: Չեզի տեղեկացնելիք աւելի կարեւոր բան մը ունիմ: Անոնք Տարտանէլը գոցած են:

Անոնով, անշուշտ չէր ակնարկեր Թիւրք կառավարութեան, որ այդ վճռական քայլը աւնելու միակ օրինական իրաւունքը ունեցող իշխանութիւնն էր, այլ կ'ակնարկէր Թիւրքիայի մէջ այդ ատեն վարիչ իշխանութեան՝ Դերմաններուն: Սըր Լուի կատարեալ իրաւունք ունէր այդ յուրը ինծի հաղորդելու, որովհետեւ այդ արարքը Թշնամանք մըն էր ո՛րչափ Դաշնակիցներուն, նո՛յնչափ Միաց.-Նահանգներուն հանդէպ Առաջարկեց ինծի՝ իրեն ընկերանալ եւ միացած բողոք մը ներկայացնել: Սակայն, ես Թելադրեցի որ՝ լաւագոյն պիտի ըլլար, եթէ մենք անջատաբար գործէինք եւ անմիջապէս ճամբայ ելայ դէպի Եպարքոսին բնակարանը: Երբ հասայ, նախարարական խորհուրդը նիստ ունէր, եւ մինչ նստած էի նախասենեակին մէջ, կրցայ լսել բուռն վիճաբանութեան մը ձայները: Ատոնց մէջ կրնայի որոշակի զանազանել Թալէադի, Էնվէրի, ելեւմտական նախարար Ճավիտի եւ կառավարութեան ուրիշ անդամներուն ընտանի շեշտերը: Նուրբ միջնորմներուն ընդմէջէն լսել կրցածներէս որոշակի կը հետեւէր որ՝ Թիւրքիայի այդ անուանական վարիչները Տարտանէլի փակումէն գրեթէ ա՛յնչափ զայրացած էին, որչափ էինք Սըր Լուի Մալէթ եւ ես:

Խնդրանքիս վրայ, Եպարքոսը դուրս ելաւ: Արգահատելի կերպարանք մը ունէր: Այս մարդը, որ գոնէ անուանապէս ամէնէն կարեւոր պաշտօնատարն էր Թիւրք կառավարութեան, նոյն ինքն Սուլթանին բերանը, հիմա կը ներկայացնէր ողորմելի անզօրութեան եւ վախի պատկեր մը: Դէմքը դեղնած էր եւ գլուխէն մինչեւ ոտքը կը դողդողար: Ա՛յնչափ ընկճուած էր յուզումէն որ՝

հազիւ կրնար խօսիլ: Երբ հարցուցի իրեն թէ՝ ճի՞շդ էր որ Տարտանէլը գոցուած էր, հազիւ վերջապէս կակազեց թէ՝ ճիշդ էր

—Գիտէ՞ք որ ասիկա պատերազմ կը նշանակէ, ըսի, եւ Միաց.-Նահանգներու անունով բողոքեցի ա՛յնչափ բուռն կերպով, որչափ կրնայի:

Մեր խօսակցութեան ամբողջ ընթացքին, կրցայ լսել քովի յարկաբաժինին մէջ Թալէաթի եւ իր պաշտօնակիցներուն բարձր ձայները: Եպարքոսը ներողութիւն խնդրեց եւ վերադարձաւ սենեակ: Յետոյ Ճավիտը զրկեց խնդիրին շուրջը հետս խօսելու:

— Բացարձակ անակնկալ մըն է աս մեզի, եղան Ճավիտի առաջին բառերը. — այս վկայութիւնը կատարեալ խոստովանութիւն մըն էր թէ՝ Դաճլիճը որոշումին մէջ դեր մը չունէր: Կրկնեցի թէ՝ Միաց.-Նահանգները չպիտի համակերպէին Տարտանէլի փակումին. թէ Թիւրքիա պատերազմական վիճակի մէջ չէր եւ Սուլթանը օրինական իրաւունք չունէր Նեղուցը փակելու՝ առեւտրական նաւերու, բացի պատերազմի պարագայէն: Ըսի թէ՝ ամերիկեան նաւ մը, ամերիկեան Դեսպանատունին համար պարէն եւ վաճառք բեռցած, այդ միջոցին Նեղուցին դուրսը կը սպասէր ներս մտնելու: Ճավիտ թելադրեց որ՝ կրնայի այդ նաւին բեռը Իզմիր պարպել տալ. եւ բարեացակամօրէն աւելցուց թէ՝ Թիւրք կառավարութիւնը ցամաքէն Պոլիս փոխադրութեան ծախքը պիտի վճարէր: Անշուշտ այս առաջարկը ծիծաղելի խուսափողական մըն էր, եւ զայն մերժեցի:

Ատոր վրայ Ճավիտ յայտարարեց թէ՝ Դաճլիճը խնդիրը պիտի քննէր, թէ իրապէս՝ այդ վայրկեանին՝ անոր վրայ կը խորհրդածէին իրենք: Պատմեց ինծի թէ՝ ի՛նչպէս տեղի ունեցած էր փակումը: Թրքական թորփիլանաւ մը անցած էր Տարտանէլէն եւ փորձած Եգէական մտնել: Դուրսը պահակած անգլիական ռազմանաւեր կեցուցած էին թորփիլանաւը, զայն քննած էին եւ գտած էին որ՝ անոր մէջ գերման նաւազներ կան: Անգլիացի ծովակալը անմիջապէս հրամայած էր նաւին՝ ետ դառնալ. տրուած պարագաներուն մէջ, ան իրաւունք ունէր այդ բանը ընելու: Վէպէր փաշա, այն գերման զօրավարը, որ ամրութիւններուն հրամանատարն էր, առանց խորհուրդ հարցնելու Թիւրքերուն, անմիջապէս հրաման տուած էր Նեղուցը փակելու: Վանկէնհայմ ինծի պարզեցած էր թէ՝ Տարտանէլը 30 վայրկեանի մէջ կրնար գոցուիլ, եւ Գերմանները իր խօսքը հաստատեցին: Ականներ եւ ցանցեր ձգուեցան. փարոսներու լոյսերը մարուեցան. նշաններ զետեղուեցան՝ որոնք կ՛ազդարարէին բոլո՛ր

նաւերուն թէ «ճամբայ չի կայ» եւ այն ամէնէն բռնաւորական արարքը՝ զոր Գերմանները երբեք գործած էին՝ կատարուած էր: Եւ հիմա կը տեսնէի որ, այդ թիւրք պետական-մարդիկը, որոնք տէրն էին ջուրի այդ կենսական երիզին, վախէ կը դողդողային եւ կը կակազէին, ահաբեկած ճագարներու պէս հոս-հոն վազվզելով, զարհուրած գերման սարարքին սոսկալիութենէն, եւ սակայն յայտնապէս անզօր՝ ո՛րեւէ վճռական քայլ առնելու: Բնականաբար, աչքի առջեւ ունէին ճիշդ պատկերը այն վիճակին՝ որուն մէջ ձգած էր գերման բռնաւորութիւնը՝ թրքական կայսրութեան ներկայ վարիչները: Նոյն պահուն, միտքիս առջեւ կը ներկայանար պատկերը՝ խաղաղօրէն իր պալատին մէջ քնացող եւ ամբողջ եղելութեան անգէտ Սուլթանին, որուն տեղեկացուիլը անհրաժեշտ էր այդ ջուրերը օրինականապէս վնակելու: Թէեւ ձանձիւս ինծի յայտարարեց թէ՝ Դահլիճը կրնար հրաման ընել Տարտանէլը վերաբանալու, բայց չըրաւ երբեք: Հաղորդակցութեան այս մեծ ճամբան, չորս տարիէ աւելի գոց մնաց, 1914 Սեպտ. 27էն իվեր: Անդուշտ որոշապէս ըմբռնեցի թէ՝ այդ արարքը ի՛նչ կը նշանակէր: Սեպտեմբեր ամիսը հիասթափեցուցիչ ամիս մը եղած էր Գերմաններուն համար: Ֆրանսացիները եւս մղած էին արշաւանքը եւ գերման բանակները հարկադրած՝ Էնի երկայնքը ամրանալու: Ուսերը յալթականօրէն կ'առաջանային Կալիցիայի մէջէն. արդէն գրաւած էին Լէմպէրկը եւ անհաւանական չէր թուեր որ՝ շուտով Քարփաթներէն անցնելով մտնէին Աւստր-եւ-Հունգարիա: Այդ օրերուն, աւստրիական դեսպան Փալլավիչինի յուսահատած եւ ողբալի երեւոյթ մը ունէր: Ան ինծի խոստովանեցաւ իր վախերը ապագային համար, ըսելով թէ՝ կարճ, վճռական պայքարի մը գերմանական ծրագիրը որոշապէս ձախողած էր, եւ թէ՝ ա՛լ կատարելապէս յայտնի էր որ՝ Գերմանիա միայն երկար պատերազմէ մը ետքը կրնար յաղթել, եթէ երբեք կարենար յաղթել, ինչ որ չափազանց տարակուսելի էր: Ես նկարագրած եմ թէ՝ ի՛նչպէս Վանկէնհայմ թրքական բանակը եւ նաւատորմիղը այս կամ այն պատահականութեան դէմ պատրաստած ատեն, Թիւրքիան պարզապէս իր ձեռքին մէջ կը բռնէր, ծրագրելով արթնապէս՝ իր ուժերը գործածել միայն այն պարագային՝ երբ Գերմանիա ձախողէր աւաջին պատերազմին մէջ՝ Ֆրանսան եւ Ռուսիան ճգմելու: Հիմա որ այդ ձախողութիւնը բացայայտ էր, Վանկէնհայմի հրահանգ տրուած էր թրքական կայսրութիւնը իբր գործօն զինուակից գործածել: Մինչեւ այդ ատեն, 20,000,000նոց այդ ազգը, ձեռնպահ կուսակից մը եղած էր, Վանկէնհայմի կողմէ պահեստի պահուած, մինչեւ որ Գերմանիա անհրաժեշտ դատեց որ՝ ան ալ իբր իրական

զինակից՝ իր պարտքը հատուցանէ պատերազմի մասնակցութեան: Ժամանակը հասած էր՝ երբ Գերմանիա պէտք ունեցած էր թիւրք բանակին, եւ կացութեան փոխուելուն արտաքին նշանը եղած էր Տարտանէլի փակումը: Այսպէս, Վանկէնհայմ լրացուցած էր այն դերը՝ որուն համար աշխատած էր, եւ այս վերջին գործը արժանաւոր պսակումն էր այն ձեռնարկին, որով Կէօպէնը եւ Պրէզլաուն Տարտանէլէն ներս մացուցած էր: Քիչ Ամերիկացիներ, նոյն իսկ այսօր, գիտեն թէ՝ ի՜նչ գերակշիռ ազդեցութիւն մը գործեց այդ արարքը՝ ապագայ պատերազմական գործողութիւններուն վրայ: Սակայն, այն իրողութիւնը որ՝ պատերազմը ա՛յսչափ տարիներ տեւեց, կը բացատրուի Տարտանէլի այս փակումովը:

Որովհետեւ կացութեան մէջ այդ եղաւ այն ազդակը՝ որ Ռուսիան բաժնեց իր դաշնակիցներէն, եւ, տարի մը չանցած, առաջ բերաւ իր պարտութիւնը եւ անկումը, որ ետքէն պատճառ եղաւ ռուսական յեղափոխութեան հնարաւոր դառնալուն: Քարտէսը կը ցուցնէ որ՝ Ռուսիա հսկայ երկիրը՝ ծով ելլելու չորս ճամբաներ միայն ունի: Մէկը Պալթիկի ճամբան, զոր գերման նաւատորմիղը արդէն փակած էր: Ուրիշ մը՝ Սառուցեալ Ովկէանոսին մէջ Արքանկէլն է, նաւահանգիստ մը՝ որ տարուան շատ մը ամիսներուն մէջ սառած է եւ որ Ռուսիայի սիրտին հետ կը հաղորդակցի երկար, միագիծ երկաթուղիով մը: Ուրիշ մըն է՝ Խաղաղականի Վլատիվոսթոք նաւահանգիստը, նոյնպէս երեք ամիս սառնապատ, որ Ռուսիայի հետ կը հաղորդակցի 5,000 մղոն երկար սիպերիական երկաթուղիի խեղճ գիծով մը միայն: Չորրորդ ելքը՝ Տարտանէլն էր. իրականութեան մէջ, ա՛ս էր միակ գործածելին: Ա՛ս էր այն նեղ դուռը՝ ուրկէ 175,000,000 ժողովուրդի արդիւնաբերութեան աւելցուքը կը հասնէր Եւրոպա. ռուսական արտածումի եւ ներածումի ինը տասներորդը ($^{9}/_{10}$) տարիներով այս ճամբէն անցած է: Զայն յանկարծ փակելով, Գերմանիա աւերեց Ռուսիան՝ թէ՛ իբր տնտեսական եւ թէ՛ իբր զինուորական ուժ խափանելով ռուսական արմտիքին արտածումը, Գերմանիա Ռուսիան զրկեց յաջող պայքարի մը համար էական եղող ելեւմտական ուժէն: Ինչ որ թերեւս աւելի՛ աղետալի էր, Գերմանիա Անգլիան եւ Ֆրանսան արգիլեց՝ ռուսական ռազմաճակատը բաւականաչափ ռազմանիւթ հասցնելէ՝ գերման յարձակումը ետ մղելու համար: Տարտանէլը փակուելուն պէս, Ռուսիա ստիպուեցաւ Արքանկէլի եւ Վլատիվոսթոքի վրայ իյնալ, ա՛յն կարգի պարենաւորումներու համար՝ զորս այդ նաւահանգիստներէն կրնար ընդունիլ: 1915ի ռուսական զինուորական անկումին պատճառը հիմա լաւ ծանօթ է.

զինուորները պարզապէս կռուելու համար ուզմանիւթ չունէին: 1918 տարուան առաջին կէսին, արեւմտեան ճակատին վրայ՝ Գերմանիա անյաջող ելիք մը վաստնեց «գամ» մը մխելու Իրանական եւ անգլիական բանակներուն միջեւ. դաշնակիցները մէկզմէկ զատելու եւ այդպէսով ձեռք բերելու համար անա՛նկ կացութիւն մը՝ ուր կարենար անջատաբար յարձակիլ իւրաքանչիւրին վրայ: Ֆրանս-եւ-ռուսական դաշնագիրը ջնջելով, Ռուսիայի եւ իր արեւմտեան դաշնակիցներուն միջեւ «գամ» մը մխելու ծեւնարկը դիւրին գործ եղաւ: Ինչպէս նկարագրեցի, խնդիրը պարզապէս տէր դառնալն էր ապականած եւ այլասերած կառավարութեան մը, անոր խաղաղութեան մէջ եղած ատենը ձեւը անցընելով իր գործունէութեան գլխաւոր միջոցները, իր բանակը, իր նաւատորմիղը, իր աղբիւրները, եւ յետոյ, յարմար վայրկեանին, ուրանալով անոր անուանական վարիչները եւ խափանելով շուրջ քսան մղոն երկայնք եւ երկու կամ երեք մղոն լայնք ունեցող ջուրի երիզ մը! Ասիկա՝ մարդկային միակ կեանքի մը, կամ միակ թնդանօթի մը արձակումին իսկ չկարօտեցաւ. այլ, ակնթարթի մը մէջ, Գերմանիա իրականացուց ա՛ն՝ ինչ որ թերեւս լաւ սպառազինուած ռուսական ուժերու դիմադրող երեք միլիոն մարդիկ չկարենային գլուխ հանել: Ասիկա՝ պատերազմին զինուորական ամէնէն եղերերգական յաղթանակներէն մէկն էր, եւ ասիկա մի՛այն գործն էր գերման փոփափաճին, գերման կորովամտութեան եւ գերման դիւանագիտութեան:

Ռուսիայի արգելափակումին յաջորդող օրերուն, վոսփորը սկսած էր յանկարծ ժանտահարէ զարնուած նաւահանգիստի մը երեւոյթը առնել: Ռուսիայէն, Ռումանիայէն եւ Պուլկարիայէն՝ արմտիք, ածաղձ եւ ուրիշ բերքեր բեռցած նաւեր եկան, որոնք միայն տեսան թէ՝ ետեւէն չէին կրնար երթալ: Բաւականաչափ նաւաբանիներ չի կային՝ զանոնք պարփակելու համար. որով անոնք հարկադրուած էին բաց ծովին վրայ ծվարելու եւ խարիսխ նետելու, սպասելով դէպքերուն կայմերու եւ մխացող ծխանիներու անուտ մը ձեւացաւ, եւ խռնուած նաւերը այնչափ խուռացան որ՝ շոգենաւակ մը հազիւ անցքի ճամբայ կը գտնէր այդ խառնիճաղանճ անուտին մէջ: Թիւրքերը յոյս կը տածէին որ՝ կարող կ'ըլլային Նեղուցը վերաբանալու, եւ այս պատճառով նաւերը՝ որոնց թիւը շարունակ կը շատնար, շուրջ ամիս մը համբերատարօրէն սպասեցին: Յետոյ իրարու ետեւէ դարձան, ցուկնին Սեւ ծով ուղղեցին եւ տխրատեսիլ կերպով մեկնեցան դէպի իրենց խարխափ նաւահանգիստները: Քանի մը շաբաթուան մէջ, Վոսփորը եւ շրջակայ ջուրերը ամայի անապատ մը դարձած էին:

Այն վայրը, որ տարիներով առեւտրական ամէնէն ոգեւոր նաւահանգիստներէն մէկը եղած էր, հազիւ կը վրդովուէր պատահական նաւակէ մը, կամ վտիտ թրքական գայլգէ մը, կամ առեն-առեն պզտիկ առագաստանաւէ մը : Եւ ճիշդ գաղափար մը տալու համար թէ՝ զինուորական տեսակէտով ի՛նչ կը նշանակէր ան, պէտք է միայն յիշեցնենք ռուսական ռազմանաւակատը՝ յաջորդ տարուան մէջ : Հոն, գեղջուկները գերման հրետանիին դէմ կը կռուէին անպաշտպան մարմիններով, ունենալով քիչ հրացան եւ քիչ ծանր հրետանի, մինչդեռ անօգուտ ռազմանիւթի լեռներ կը կուտակուէին իրենց հիւսիսային եւ խաղաղական հեռաւոր նաւահանգիստներուն մէջ, զանոնք գործունէութեան դաշտ փոխադրող երկաթուղիի գիծերու չգոյութեան հետեւանքով:

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ԹԻՒՐՔԻԱ ԿԸ ՋՆՋԷ «ՔԱՓԻԹԻՒԼԱՍԻՕՆ»ՆԵՐԸ

ԷՆՎԷՐ ՓԱՇԱՅԻ ՄԷՋ Կ'ԱՊՐԻ, ԱՒԱՑ ԴՐԱՄՈՎ, ԵՒ ԿԱՌՍԵՐԱԶՈՒՆ ԿՆՈՋ ՀՆՑ

Ուրիշ խնդիր մը, որ ամիսներով առկախ մնացած էր, հիմա խառնուեցաւ Թիւրքիայի միջազգային կացութեան: Քափիթիւլասիօններու խնդիրն էր ատ: Անոնք այն դաշնադրական իրաւունքներն էին՝ որոնք դարերով ճշդած էին օտարներու դիրքը՝ Թիւրք կայսրութեան մէջ: Թիւրքիա երբեք եւրոպական ազգերու հետ կառարեալ հաւասարութեան մէջ ընդունուած չէր. եւ իրապէս, ան երբեք անկախ վեհապետութիւն մը եղած չէր: Սուլթանին օրէնքները եւ սովորոյթները ա՛յնչափ սրմատապէս կը տարբերէին Եւրոպացիներէն եւ Ամերիկացիներէն որ՝ ո՛չ մէկ ոչ-իսլամ երկիր կրնար իր քաղաքացիները անոնց ենթարկելու հաւանիլ: Հետեւաբար շատ մը խնդիրներու մէջ, տարերկրայնութեան ex-territoriality] սկզբունքը միշտ գերակշիռ եղած էր՝ առանձնաշնորհական [capitulatory] իրաւունքներ վայելող քաղաքացիներու եւ հպատակներու նպաստին: Երեթէ բոլոր եւրոպական երկիրները, ինչպէս նաեւ Միաց.-Նահանգները, դարերով ունեցած էին իրենց հիւպատոսական դատարանները եւ բանտերը, ուր դատուած եւ պատժուած էին այն յանցանքները՝ որոնք իրենց ազգակիցներուն կողմէ գործուած էին Թիւրքիայի մէջ: Մենք ամէնքս ունէինք մեր վարժարանները, որոնք ենթակայ էին ո՛չ թէ թիւրք օրէնքին եւ պաշտպանութեանը, այլ օրէնքներուն եւ պաշտպանութեանը այն երկիրին՝ որ զանոնք կը հովանաւորէր: Այսպէս, Ռօպըրդ Գօլէճը եւ Աղջիկներու Գոնսթէնթինօփլ Գօլէճը, — այն սքանչելի հաստատութիւնները՝ զորս ամերիկեան բարեգործութիւնը կանգնած է Վոսփորի մէջ, — ինչպէս նաեւ ամերիկեան հարիւրաւոր կրօնական, մարդասիրական եւ կրթական հաստատութիւններ՝ գործնականապէս ամերիկեան հողի վրայ կը գտնուէին եւ ամերիկեան Դեսպանատունը կը նկատէին իրենց պաշտպանը: Շատ ազգեր իրենց սեփական նամակատուներն ունէին, որովհետեւ չէին վստահեր իրենց թղթատարը օսմանեան նամակատունին յանձնել: Նոյնպէս Թիւրքիա անսահման իրաւունք չունէր օտարներու վրայ տուրք դնելու: Թիւրքիա

չէր կրնար նոյն իսկ մաքսի տուրքերը աւելցնել, առանց օտար տէրութիւններու հաւանութեանը: 1914ին, մաքսային սակացոյցներուն 10 % միայն կրնար պարտադրել, եւ կը ջանար այդ թիւը 14ի բարձրացնելու իրաւունքը ապահովել: Մենք միշտ Անգլիան նկատած ենք անմաքս փոխանակութեան [free-trade] միակ երկիրը, մոռնալով այն իրողութիւնը թէ՝ Թիւրքիայի մաքսային տուրքերուն այս սահմանափակումը՝ գործնականին մէջ Օսմանեան կայսրութիւնը Լօզանի ակամայ հետեւող մը դարձուցած էր: Այսպէսով, Թիւրքիա Տէրութիւններու կողմէ արգիլուած էր իր սեփական ճարտարարուեստները զարգացնելէ. առտոր փոխարէն, ան դատապարտուած էր Եւրոպայէն մեծ քանակութիւնով ստորին ապրանքներ գնելու: Թիւրք քաղաքագէտները տարիներով բողոքած էին այս սեղմումներուն դէմ, յայտարարելով թէ՝ առտնին նախատինք մը կը կազմէին իրենց ազգային հպարտութեանը եւ կը խափանէին իրենց առաջդիմութիւնը: Սակայն, դաշնադրութիւնը միակողմանի էր, եւ Թուրքիա չէր կրնար զայն փոխել, առանց պայմանադիր տէրութիւններու հաւանութեանը: Բայց, վստահօրէն, ներկայ պահը, երբ թէ՛ Հսմանայնական եւ թէ՛ Կեդրոնական Տէրութիւնները կը սիրաշահէին Թիւրքիան, թանկագին առիթ մը դարձաւ փոփոխութիւնը կատարելու: Եւ այսպէս, Գերմանները Փարիզի վրայ քալել սկսելնուն պէս, լուրեր ելան թէ՝ Թիւրքիա մտադիր էր խափիթիւլասիոնները ջնջելու: Ջրոյցին մէջ կ'րսուէր թէ՝ Գերմանիա հաւանած էր ատոր, իբր վարձք Թիւրքիայի պատերազմի մասնակցութեանը, եւ թէ՝ Անգլիա հաճած էր ջնջումին, իբր վարձքի հատուցում Թիւրքիայի չէզոքութեանը: Այս սեղմկութիւններէն ո՛չ մէկը հիմ չէր: Ինչ որ սակայն բացայայտ էր, այն տագնապն էր՝ զոր ջնջումի պարզ գաղափարը առաջ բերաւ օտար բնակչութեան վրայ: Թիւրքիայի օրէնքներուն ենթակայ դառնալու եւ թերեւս Թիւրք բանտերու մէջ նետուելու գաղափարը իրենց մարմինը սարսռացուց — եւ իրաւունքով:

Այդ ատեն, երկար տեսակցութիւն մը ունեցայ Էնվէրի հետ: Խնդրեց որ իր բնակարանը երթամ, որովհետեւ վէրքոտած ոտքի մատին վրայ վիրաբուժական գործողութեան մը հետեւանքով՝ պառկած էր: Այդպէսով, որոշակի ճանչցայ Պատերազմական Նախարարը տունի ներս [en famille]: Ժողովուրդի զաւակ այս խոնարհ մարդը իրաւցնէ ո՛րչափ վեր ելեր էր: Իր բնակարանը, որ քաղաքին ամէնէն խաղաղ եւ ազնուապետական մէկ մասին*

---

* Բնագրին մէջ ֆրանսերէն։

մէջ կը գտնուէր, հին շքեղ շէնք մըն էր, շատ ընդարձակ եւ շատ խնամուած: Հրամցուեցայ անցնիլ չորս կամ հինգ սրահներու շարքի մը մէջէն, եւ երբ դուռի մը առջեւէն կ'անցնէի, կայսերական Իշխանուհին, Էնվէրի կինը, մեղմովին բացաւ զայն եւ գողունի գիս դիտեց: Անդին, ուրիշ Թրքուհի մը, բացաւ իր դուռը եւ նոյնպէս արագ ակնարկ մը սեւեռեց դեսպանական անձնաւորութեանս: Վերջապէս առաջնորդուեցայ գեղեցիկ սենեակ մը, ուր Էնվէր բազմոցի մը վրայ ընկողմանած էր: Հագուած էր մետաքսէ երկար պարեգօտ մը եւ իր գուլպայով ոտքերը մեղկօրէն կախուած էին բազմոցին ծայրէն: Համազգեստով ցուցուցածէն աւելի երիտասարդ կ'երեւար. նշմարելի էր իր մաքուր եւ խնամուած տեսքը, ժժգոյն, ողորկ դէմքով՝ որ աւելի ուշագրաւ կը դառնար իր սեւ մազերովը, եւ փոքրուկ, ճերմակ ձեռքերով եւ երկար ու երթալով բարակցող մատներով: Հազիւ երեսուն տարեկանէն վար կ'երեւար, եւ իրապէս ալ, այդ տարիքը ունէր: Ձեռքին մէջ ջութակ մը ունէր եւ իր մօտը գտնուող դաշնակ մը՝ երաժշտութեան իր ճաշակը կը վկայէր: Սենեակը շքեղապէս գորգազարդուած էր. սենեակին էն ալքառու պատկերը կը կազմէր գահաւորակ մը, ուր ոսկեզարդ աթոռ մը կար. աւելի էնվէրին կայսերազուն կնոջ գահն էր: Մինչ շուրջս այս պերճանքը կը դիտէի, կը խոստովանիմ որ կարգ մը անգութ մտածումներ եկան միտքս եւ չկրցայ արգիլել իմ խոկալէ խնդիրի մը վրայ՝ որ այդ աւուրն Պոլիսի մէջ ընդհանրապէս կը հարցուէր: Էնվէր ուրկէ՞ կը գտնէր դրամը՝ այդ բազմածախս կարգուսարքին համար: Ինք սեփական հարստութիւն չունէր — իր ծնողքը խղճալիօրէն ալքատ էին — եւ իբր Դահլիճի անդամ՝ իր թոշակը հազիւ 8,000 օսմար չափ էր: Իր կինը իբր կայսերազուն իշխանուհի՝ համեստ ռոճիկ մը ունէր, բայց անձնական հաստատներ չունէր: Էնվէր սրբեք գործով զբաղուած չէր. ան իր ամբողջ կեանքի ընթացքին՝ եղած էր յեղափոխական, զինուորական պետ եւ քաղաքագէտ: Բայց հոգ անանկ կեանքով մը կ'ապրէր որ՝ շատ մեծ հաստատի կը կարօտէր: Ուրիշ կերպով ալ Էնվէր իր մեծ եւ յանկարծական հարստութեան ապացոյցները կու տար, եւ արդէն շատ լսած էի անշարժ կալուածներու իր շահագործութիւններուն մասին քաղաքին մէջ խօսուիլը:

Էնվէր ուզեց ֆափիքիւլասիօններուն վրայ խորհրդակցիլ: Բացայայտօրէն ըսաւ թէ՝ Դահլիճը որոշած էր ջնջումը եւ ինք կ'ուզէր գիտնալ Միաց.-Նահանգներու դիրքը: Ակնկալեցաւ թէ՝ անշուշտ երկիր մը՝ որ կռուած էր իր անկախութեանը համար, պիտի համակրէր Թիւրքիայի ջանքին՝ իր շղթաները թօթափելու: Մենք

որ՝ օժանդակած էինք Ճափոնի՝ համանման լուծէ ազատագրութեան համար, չի՞ պիտի օգնէինք Թիւրքիայի: Անշուշտ Թիւրքիա ալ Ճափոնի չափ քաղաքակրթուած երկիր մըն էր ?

Պատասխանեցի թէ՝ կը խորհէի որ՝ Միաց.-Նահանգները թերեւս հաւանէին հրաժարիլ ֆափիթիւլասիօններէն, իբր տնտեսական առանձնաշնորհում: Իմ կարծիքս ան էր որ՝ Թիւրքիա պէտք է հսկէր իր մաքսային տուրքերուն եւ արտօնուէր պարտադրելու այդ տուրքերը օտարներու վրայ ալ, ինչպէս իր սեփական քաղաքացիներուն: Սակայն, որչափ աւելն որ Թիւրք դատարանները եւ Թիւրք բանտերը պահէին իրենց ներկայ կարգերը, մենք երբեք չպիտի կրնայինք հրաժարիլ դատական առանձնաշնորհումներէն: Թիւրքիա պէտք էր բարեկարգել իր դատարաններուն ապօրինութիւնները. դատական վարչութեան մէջ եւրոպական գաղափարներ մուցուելէն ետքը, խնդիրը կրնար քննուիլ: Էնվէր պատասխանեց թէ՝ պիտի յօժարէր որ՝ խառն դատարաններ կազմուէին եւ Միաց.-Նահանգները նշանակէին դատաւորներուն մէկ մասը. բայց ես դիտել տուի թէ՝ քանի որ ամերիկացի դատաւորները Թիւրքերէն լեզուն չէին գիտեր, իր ծրագիրը գործնական մեծ դժուարութիւններ պիտի պարունակէր: Ցայտնեցի իրեն նաեւ թէ՝ ամերիկեան վարժարանները եւ գոհճները շատ թանկագին էին Ամերիկացիներուն, որով անոնք չպիտի հաւանէին երբեք զանոնք ենթարկել Թրքական օրէնսդրութեան:

Հակառակ բոլոր Դեսպաններուն բողոքներուն, Դահլիճը հրատարակեց իր ծանուցագիրը թէ՝ ֆափիթիւլասիօնները պիտի ջնջուէին Հոկտեմբեր 1ին: Այս ջնջումը ժէօն Թիւրքերու ծրագիրին մէկ մասն էր՝ զիրենք ազատագրելու օտար խնամակալութենէ եւ ստեղծելու երկիր մը՝ «Թիւրքիան Թիւրքերուն համար» հիմին վրայ: Ադ կը ներկայացնէր, ինչպէս պիտի ապացուցանեմ, թէ ի՛նչ էր Թիւրք քաղաքականութեան հիմնական ոգին, ո՛չ միայն օտար տէրութիւններու հետ կայսրութեան յարաբերութիւններուն մէջ, այլ նաեւ հանդէպ հպատակ ժողովուրդներու: Այս խնդիրին մէջ, Անգլիայի դիրքը գրեթէ նո՛յնն էր, ինչ որ էր մերը: Բրիտանական կառավարութիւնը պիտի հաւանէր տնտեսական սեղմումներու փոփոխութեանը, բայց ո՛չ ուրիշ փոփոխութիւններու: Վանկէնհայմ մեծապէս նեղուած էր, եւ կը կարծեմ որ՝ գերման արտաքին գործերու նախարարութիւնը զինքը կշտամբեց, թոյլ տալուն համար որ ջնջումը տեղի ունենայ, — որովհետեւ քննողաբար խնդրեց ինծմէ որ՝ ծանուցանեմ թէ՝ ատոր պատասխանատուն ե՛ս էի! Հոկտեմբեր 1ը մօտենալու միջոցները, Թիւրքիա գտնուող օտարականները սաստիկ վախի

մէջ էին : Տարտանէլը փակուած էր, զիրենք Եւրոպայէն կղզիացնելով, եւ հիմա կը զգային որ՝ Թիւրք դատարաններու եւ Թիւրք բանտերու դաւակնիքին պիտի մատնուէին : Գանի որ Թիւրք բանտերուն մէջ սովորութիւն էր անմեղը յանցաւորին հետ խմբել, մահապարտներու հետ նո՛յն սենեակին մէջ դնել մարդիկ՝ որոնք չնչին յանցանքներով ամբաստանուած են, բայց չեն դատապարտուած,եւ բրածեծել կամակոր վկաները,—օտար բնակիչներու վախերը շատ լաւ կրնան ըմբռնուիլ: Կրթական հաստատութիւններն ալ ահաբեկած էին եւ անոնց համար դիմեցի Էնվէրին , որ վստահեցուց Թէ՝ Թիւրքերը Թշնամական դիտաւորութիւն չունէին Ամերիկացիներու հանդէպ : Պատասխանեցի Թէ՝ պէտք էր անվրիպելի փաստ մը ցուցնէր որ՝ Ամերիկացիները չպիտի վնասուէին :

— Շա՛տ լաւ , պատասխանեց . ի՞նչ կը Թելադրէք :

— Գափիթիւլասիօններու ջնջումին օրը , Հոկտեմբեր 1ին , ամէնուն աչքին դէմ Ռօպըրդ Գօլէճ կ'այցելէ՛ք , ըսի :

Գաղափարը եզական էր , որովհետեւ այդ հաստատութեան ամբողջ պատմութեանը մէջ , Թիւրք կարեւոր պաշտօնեայ մը երբեք անոր դուռնէն ներս ոտք դրած չէր : Բայց բաւական կը ճանչնայի Թիւրք նկարագիրը՝ ըմբռնելու համար որ Էնվէրի կողմէ բացայայտ պաշտօնական այցելութիւն մը՝ հանրային զգայացնցում պիտի պատճառէր : Լուրը պիտի հասնէր Թիւրք Կայսրութեան ամէնէն հեռաւոր սահմանները եւ անտարակուսելի էր որ՝ Թիւրքերը այն մեկնութիւնը պիտի տային Թէ՝ Թիւրքիայի ամէնէն հզօր երկու անձնաւորութիւններէն մէկը՝ ամերիկեան այդ եւ ուրիշ հաստատութիւնները իր հովանաւորութեանը տակ առած էր : Այդ տեսակ այցելութիւն մը՝ Թիւրքիայի Ամերիկեան Գօլէճներուն եւ վարժարաններուն վրայ ազդեցութիւն մը պիտի գործէր , քան զօրաբանակ մը : Հետեւաբար մեծ հաճոյք զգացի , երբ Էնվէր անմիջապէս ընդունեց Թելադրութիւնս :

Գափիթիւլասիօններու ջնջումին օրը, Էնվէր Ամերիկեան Դեսպանատուն եկաւ երկու ինքնաշարժով , մէկը իրեն եւ ինծի , եւ միւսը իր կցորդներուն համար , որոնք բոլորն ալ համազգեստաւորուած էին : Ուրախացայ որ՝ Էնվէր այցը ա՛յդչափ հանդիսաւոր դարձուցած էր, որովհետեւ կը փափաքէի որ՝ ամենալայն հանրահռչակում գտնէր ան : Դէպի Գօլէճ ճամբուն ընթացքին , Էնվէրի պատմեցի ամէն բան՝ այդ ամերիկեան հաստատութիւններուն վրայ , բացատրելով այն ծառայութիւնները՝ զորս կը մատուցանէին անոնք Թիւրքիայի : Իրապէս ան շատ քիչ բան

գիտէր անոնց մասին, եւ, ինչպէս շատ մը Թիւրքեր, ան կէս մը կը կասկածէր թէ՝ անոնք քաղաքական գաղտնի նպատակ մը ունէին:

— Մենք Ամերիկացիներս նիւթական շահ չենք հետապնդեր, ըսի: Մենք միայն կը պահանջենք որ՝ դուք ազնուութիւնով վարուիք մեր տղոց՝ այս գօլէճներուն՝ հետ, որոնց համար Միացեալ Նահանգներու ամբողջ ժողովուրդը ամենաջերմ սէրը կը տածէ»:

Տեղեկացուցի իրեն թէ՝ Ութսերդ Գօլէճի խնամակալութեան նախագահ Մր. Քլիվլէնտ Հ. Տօճ եւ Աղջիկներու Գօլէճին խնամակալութեան նախագահ Մր. Զարլս Ռ. Քրէյն, Նախագահ Ուիլսընի մտերիմ բարեկամներն էին: «Անոնք, ատեցուցի, կը ներկայացնեն Ամերիկայի ընտրելագոյն ղէմքերը եւ այն այլասիրական ազնիւ ոգին՝ որ մեր երկիրին մէջ հարստութիւն կը դիզէ եւ եւրէն գայն կը գործածէ գօլէճներ եւ վարժարաններ հիմնելու: Թիւրքիայի մէջ այս հաստատութիւնները հիմնելով, անոնք կը ջանան ո՛չ թէ ձեր ժողովուրդին անդամները Քրիստոնէութեան դաւանափոխել, այլ մարզել զանոնք գիտութիւններու եւ արուեստներու մէջ եւ այդպէս անոնցմով լաւագոյն քաղաքացիներ պատրաստել: Ամերիկացիները կը զգան որ՝ Սուրբ Երկիրը իրենց տուած է իրենց կրօնքը եւ իրենք ալ կը փափաքին վարձահատոյց ըլլալ այն լաւագոյն բանով՝ զոր Ամերիկա ունի — իր դաստիարակութիւնը: Ցետոյ խօսեցայ իրեն Տկն. Ռըսսըլ Սէյճի եւ Օր. Հելէն Կուլտի մասին, որոնք հսկայ նուիրատուութիւններ ըրած են Աղջիկներու Գօլէճին:

— Բայց ուրկէ՞ կը գտնեն անոնք դրամը՝ այդ տեսակ բարեգործութիւններու համար, հարցուց Էնվէր:

Ժամի մը չափ խօսեցայ անոր՝ մեր «Ամերիկեան Դիշերներ»ու քանի մը էջերուն վրայ: Պատմեցի թէ՝ ինչպէս Ճէյ Կուլտ, անկուտի եւ ցնցոտիազգեաց տղայ մը, Նիւ-Եօրք եկած էր, իր գիւտը եղող մուկի թակարդով մը, թէ ինչպէս, գրեթէ երեսուն տարի ետքը, մեռած էր շուրջ 100,000,000 տոլարի հարստութիւն մը ձգելով: Պատմեցի իրեն թէ՝ ինչպէս Թօմմսոոն Վանուէրպիլդ գործի սկսած էր իբր լաստավար [ferryman] եւ Ամերիկայի երկաթուղիներու մեծագոյն «աւազապետ»ը հանդիսացած էր: Թէ ինչպէս Ռօքֆելէլըր իր ասպարէզը սկսած էր՝ Քլիվլէնտ գտնուող յանձնակատարական հաստատութեան մը մէջ բարձր աթոռի մը վրայ ցցուած՝ շաբաթը վեց տոլար շահելով, բայց եռքէն ստեղծած էր մեծագոյն հարստութիւնը՝ զոր աշխարհի պատմութեան մէջ միակ մարդ մը դիզած ըլլայ երբեք: Պատմեցի թէ՝ ինչպէս Տօճերը եղած էին մեր հսկայ «պղինձի թագաւոր»ները

եւ Քրէյնները՝ երկաթէ խողովակի մեր մեծ ճարտարագործները : Էնվէր այս պատմութիւնները աւելի սրտայոյզ գտաւ, քան Պաղտատէն եկած ուրիշ որեւէ պատմութիւն. ետքէն տեղեկացայ որ՝ անիկա լսածները ա՛յնչափ յաճախակի վերակրկնած էր որ՝ պատմութիւնները Պոլիսի գրեթէ բոլոր նշանակելի անծնաւորութիւններուն ականջը հասած էին

Էնվէր խորապէս տպաւորուած էր նաեւ ամերիկեան հաստատութիւններու մասին խօսածներէս: Պտըտեցաւ բոլոր շէնքերը եւ իր տեսած ամէն բանին համար իր հիացումը յայտնեց . մինչեւ անգամ զգացուց թէ՝ փափաքող էր եղբայրը հոն ղրկելու Տնօրէն Կէյթսի կնոջ՝ Տկն. Կէյթսի հետ թէյ առաւ . չափազանց ուշիմօրէն խօսեցաւ դասընթացքներուն վրայ եւ հարցուց թէ՝ չէ՞ր կարելի երկրագործութեան ուսումին ալ մտցնել անոնց մէջ: Ուսուցիչները՝ որոնց ծանօթացաւ, կարծես հշմարիտ յայտնութիւն մը եղան իրեն :

– Ես այս միսիոնարները կ՛ակնկալէի գտնել, ըսաւ, ա՛յնպէս՝ ինչպէս անոնք պատկերացուած են Պերլինի օրաթերթերուն մէջ , երկար մազերով եւ կախուած ծնօտներով եւ աղօթքի դիրքի մը մէջ մշտապէս միւսցած ձեռքերով: Բայց ահա՛ Տօքթ. Կէյթսը , որ Թիւրքերէնը տեղացիի մը պէս կը խօսի եւ աշխարհիկ մարդու մը պէս կը վարուի : Զարմացանց ուրախ եմ, եւ շնորհակալ եմ ձեզի՝ զիս հոս բերած ըլլալնուդ» :

Այդ ցորեկ-ետքը, մենք բոլորս Էնվէրը գտանք իր է՛ն զուարթ տեսքով : Իմ գաղափարս թէ՝ այս այցելութիւնը ինքնին պիտի պաշտպանէր Դօլէճները խառնակութիւններէ՝ ապացուցուեցաւ որ բարեպատեհ ներշնչում մը եղած էր: Վերջին չորս տարիներու ընթացքին, Թիւրք Կայսրութիւնը խռովայոյզ վայր մը եղաւ. բայց ամերիկեան գօլէճները ո՛րեւէ կնճիռ չունեցան , թէ՛ Թիւրք կառավարութեան եւ թէ՛ Թիւրք ժողովուրդին հետ:

Ահա այցելութիւնը հաճելի մէկ միջնարարն էր ամէնէն ծանր հանքամանքը ունեցող դէպքերու: Էնվէր, թէեւ պարագային համեմատ կրցածին չափ հաճոյական, բայց խորհրդածաբար որոշած էր Թիւրքիան պատերազմի մտցնել՝ Գերմանիայի կողքին: Գերմանիա հիմա հասած էր այն կէտին , ուր ա՛լ չէր ծածկեր իր դիտաւորութիւնները: Առաջները , երբ խաղաղութեան նպաստին միջամտած էի, Վանկէնհայմ քաջալերած էր ձեռնարկս: Աւտոր պատճառը ա՛ն էր որ, ինչպէս դիտել տուած եմ, այդ ատեն, Գերմանիա ուզած էր Թիւրքիան պատերազմէ հեռու պահել, որովհետեւ գերման Ընդհ. Սպայակոյտը կը յուսար պատերազմը շահիլ, առանց Թիւրքիայի օժանդակութեանը: Մինչդեռ հիմա

Վանկէնհայմ, կ'ուզէր որ Թիւրքիա մասնակցի: Որովհետեւ ես Գերմանիայի շահուն չէի գործեր, այլ ջանացեր էի ամերիկեան հաստատութիւնները պաշտպանելու, շարունակեցի Էնվէրի եւ Թալէադի պնդել՝ պատերազմի չմասնակցելու: Ահիկա Վանկէնհայմը զայրացուց:

—Կը կարծէի որ՝ դուք չէզոք էք, գոչեց ան:

—Կը կարծէի որ՝ դուք... Թիւրքիա կը գտնուիք, պատասխանեցի: Հոկտեմբերի վերջը, Վանկէնհայմ բան պակաս չէր ձգեր՝ պատերազմը փութացնելու համար. հիմա նպաստաւոր առիթի մը միայն կը կարօտէր:

Նոյն իսկ Գերմանիայի Տարտանէլը փակելէն ետքը, գերման Գնդապետին գործը դիւրին չէր: Թալէադ տակաւին լիովին համոզուած չէր որ՝ իր լաւագոյն քաղաքականութիւնը պատերազմը եղած ըլլար, եւ, ինչպէս արդէն ըսած եմ, տակաւին պաշտօնական շրջանակներու մէջ Համաձայնասէր համակրութիւնը մեծ էր: Թալէադի ծրագիրն էր Դահլիճին գործառնութիւնները յանկարծ ձեռք չառնել, այլ աստիճանաբար հարթել իր ճամբան դէպի բացարձակ տիրապետութիւն: Այս տագնապին մէջ, Դահլիճին ամէնէն աւելի ժողովրդական յարգանք վայելող անդամներն էին՝ ելեւմտական նախարար Ճավիտ, մարդ մը՝ որ ցեղով Հրեայ, բայց կրօնքով մահմետական էր. հանրային շինութիւններու նախարար՝ Մահմուտ փաշա, Չէրքէզ մը. առեւտրական եւ երկրագործական նախարար՝ Ռուսթանի Էֆէնտի, քրիստոնեայ Արաբ մը. եւ թղթատարական եւ հեռագրական նախարար՝ Ոսկան Էֆէնտի, Հայ մը, եւ հետեւաբար Քրիստոնեայ: Այս բոլոր վարիչները, ինչպէս նաեւ Նպարքոսը, բացայայտօրէն դէմ կեցան պատերազմին եւ ծանուցին Թալէադի եւ Էնվէրի որ՝ եթէ Գերմանիա յաջողէր իր դաւերուն մէջ՝ իրենք պիտի հրաժարէին: Այսպէս, մինոլորտը վրդովիչ էր: Թէ կացութիւնը ո՛րչափ ծգտուած էր, միակ դրուագ մը պիտի ցուցնէ: Անգլիական դեսպան Սըր Լուի Մալէդ՝ ամերիկեան Դեսպանատունէն եղած ճաշի հրաւէրի մը խոստացած էր ներկայ ըլլալ Հոկտեմբեր 20ին, բայց վերջին վայրկեանին լուր ղրկեց թէ՝ հիւանդ էր եւ չպիտի կրնար գալ: Մէկ երկու ժամ ետքը Դեսպանին գացի եւ զինքը պարտէզին մէջ գտայ, յայտնապէս կատարեալ առողջութեան տէր: Սըր Լուի ժպտեցաւ եւ ըսաւ թէ՝ իր հիւանդութիւնը զուտ քաղաքական էր: Նամակ մը ստացած էր, որ իրեն կը յայտնէր թէ՝ այդ գիշերը պիտի սպաննուէր. նամակը կը ծանուցանէր ժամը եւ ճիշդ այն տեղը՝ ուր տուամը տեղի պիտի ունենար: Հետեւաբար, խորհած էր որ լաւագոյն էր դուրս չելլել: Որովհետեւ այդ տեսակ

ոճիր մը ծրագրուած ըլլալուն տարակոյս չունէի, Սըր Լուիի առաջարկեցի մեր Դեսպանատունին պաշտպանութիւնը: Իրեն տուի շէնքին պարտէզին ետեւի դուռին բանալին. եւ, Լօուս Ուէլլէզլիի հետ, որ իր քարտուղարներէն մէկն էր — Ուէլլինկդընի Դուքսին զերդաստանէն — ամէն կարգադրութիւն ըրի՝ իր փախուստին համար դէպի մեր շրջանակը, այն պարագային՝ երբ փախչիլը անհրաժեշտ դառնար: Մեր Դեսպանատունները անանկ դիրք մը ունէին որ, յարձակումի մը պարագային՝ Դեսպանը աննշմարելի կերպով կրնար իր Դեսպանատունէն ետեւի դուռէն անցնիլ մեր Դեսպանատունին ետեւի դուռը:

— Ահա մարդիկը Միջին Դարը կը յիշեցնեն, ըսաւ Սըր Լուի, երբ խնդիրը դեսպանները բանտ նետելու վրայ ըլլայ. եւ կարծեմ ինք կը սպասէր որ՝ ներկայի Թիւրքերը նոյն կերպով պիտի վարուէին իրեն հետ: Անմիջապէս եպարքոսին գացի եւ պարզեցի կացութիւնը, պնդելով որ՝ եթէ միայն Թալէաթ այցելութիւն մը տար Սըր Լուիի, վստահեցնելով զայն իր ապահովութեանը մա՛ն, գործուած չարիքը չեղեալ պիտի համարուէր: Ես առանց ան. դողութեան կրնայի ընել այդ առաջարկը, քանի որ արդէն կարգադրութիւններ ըրած էինք բրիտանական շահերու պաշտպանութիւնը մեր վրան առնելու, երբ խզումը առաջ գար: Երկու ժամուան մէջ՝ Թալէաթ կատարեց այդ այցելութիւնը: Թէեւ Թիւրք Թերթերէն մէկը գոեհիկ յարձակումներ կը հրատարակէր Սըր Լուիի դէմ, բայց ան անձնապէս շատ ժողովրդական էր Թիւրքերուն մէջ, եւ եպարքոսը իր զարմանքը եւ ցաւը յայտնեց — եւ ան կատարելապէս անկեղծ էր — որ այդ տեսակ սպառնալիքներ եղած էին:

ԳԻՐՔԻՆ ՄԷՋ ՅԻՇՈՂ ԴԷՄՔԵՐ

ՍԱԻՏ ՀԱԼԻՄ, ՆԱԽԿԻՆ ԵՊԱՐՔՈՍ

Սաիտ Հալիմ եգիպտացի իշխան մըն է, որ Ժէօն Թիւրքերու քաղաքական գործունէութեանը համար պարտքի դրամ հայթայթեց, եւ, իբր վարձատրութիւն, Եպարխոս եղաւ: Այդ պատճառին մէջ, ան ատենուան չէր որեւէ իրական իշխանութիւն բանեցնել: Իրեն խոստացուած էր որ՝ երբ Ժէօն Թիւրքերը յաջողէին Անգլիան Եգիպտոսէն վտարել, ինք եօթով պիտի ըլլար:

ԺԱ. ԳԼՈՒԽ

ԳԵՐՄԱՆԻԱ ԹԻՒՐՔԻԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԿԸ ՄՂԷ

Բայց այդ առեն, մենք ամէնքս չափազանց ջղային վիճակի մը մէջ էինք, որովհետեւ գիտէինք որ՝ Գերմանիա ամէն ջանք կը թափէր կռռապատճառ [casus belli] մը ստեղծելու: Սուշոն յաճախակի կհօպհնը եւ Պրեզլաուն: Սեւ Ծով նաւատորմիղը կը պրկէր, յուսալով որ՝ ռուսական նաւատորմիղը յարձակում կը գործէ: Չանազան աւկախ խնդիրներ կային՝ որոնք կրնային պատերազմի յանգիլ: Թրքական եւ ռուսական զօրամասեր՝ պարսկական եւ կովկասեան սահմանագլուխներուն վրայ՝ պատահական ընդհարումներ կ'ունենային: Հոկտեմբերի 29ին, Պէտէվին զօրախումբեր եգիպտական սահմանագլուխը անցան եւ բրիտանական զինուորներու հետ թեթեւ բաղխումներ ունեցան: Ձիշդ այդ օրը, Թալէադի հետ երկար տեսակցութիւն մը ունեցայ: Անգլիական Դեսպանին կողմէ պարտք նկատեցի խօսիլ անոր՝ Պէտէվիններուն եգիպտոս անցնելուն վրայ: «Կը կարծեմ որ, կը զրէր ինծի Սըր Լուի, ատիկա պատերազմ կը նշանակէ. դուք կրնաք այդ լուրը յիշել Թալէադի եւ անոր զգացնել այդ տխմար արարքին հաւանական հետեւանքները»: Արդէն Սըր Լուի այդ խնդիրին շուրջը Թիւրքիայի հետ կնճիռներ ունէր: Երբ Եալարքոսին բողոքած էր եգիպտական սահմանագլուխին մօտը գտնուող Թիւրք զօրախումբերու մասին, Թիւրք վարչագէտը նրբամտօրէն պատասխանած էր թէ՝ Թիւրքիա եգիպտական սահմանագլուխ կոչուած բան մը չի ճանչնար: Ատով՝ անշուշտ ըսել ուզած էր որ՝ Եգիպտոս ինքնին Թրքական հող էր եւ անգլիական գրաւումը ժամանակաւոր յափշտակութիւն մըն էր: Երբ այս եգիպտական կացութիւնը Թալէադի ուշադրութեանը յանձնեցի, ան ըսաւ թէ օսմանցի Պէտէվիններ Եգիպտոս չէին մտած թէ՝ Թիւրքերը Սինայիի թերակղզիին վրայ խրամ կը շինէին՝ գործածելու համար այն պարագային, երբ Անգլիայի հետ պատերազմ ծագէր. Անգլիա կը քանդէր այդ խրամները, եւ Պէտէվինները, կ'ըսէր Թալէադ, միջամտած էին՝ դադրեցնելու համար այդ քանդումը:

Այդ տեսակցութեան մէջ, Թալէադ անկեղծօրէն յայտարարեց ինծի թէ՝ Թիւրքիա որոշած էր Գերմաններուն կողմը անցնիլ եւ անոնց հետ մեռնիլ կամ յաղթել: Թալէադ նորէն ծանօթ պատճառներուն ակնարկեց եւ աւելցուց որ՝ եթէ Գերմանիա յաղթէր

— եւ Թալէաղ յայտարարեց թէ՝ համոզուած էր որ՝ Գերմանիա պիտի յաղթէր — Քայզէրը վրէժ պիտի առնէր Թիւրքիայէն, եթէ Թիւրքիա օժանդակած չըլլար Իրեն՝ այդ յաղթանակը շահելու : Թալէաղ անկեղծօրէն խոստովանեցաւ թէ՝ վախն էր որ — ազդակ՝ որմէ կը ներշնչուին գլխաւորաբար , ինչպէս ըսած եմ, Թրքական գործերը — Թիւրքիան գերման զինակցութեան կը մղէր: Թալէաղ չափազանց հանդարտ կերպով վերլուծեց աւերող կացութիւնը. ըսաւ թէ՝ ազգերը չեն կրնար անձնասուր ըլլալ երախտագիտութեան, աւելութեան կամ սէրի պէս զգացումներու. թէ՝ գործելու միակ առաջնորդը պէտք է ըլլայ պաղարիւն քաղաքականութիւնը :

—Այս պահուն, ըսաւ Թալէաղ, մեր շահը կը պահանջէ Գերմանիայի կողմը բռնել. եթէ, ամիս մը ետքը, մեր շահը պահանջէ Ֆրանսայի կամ Անգլիայի յարիլ , նո՛յնչափ պատրաստակամութիւնով պիտի ընենք այդ բանը: «Ռուսիա մեր մեծագոյն թշնամին է, շարունակեց ան, եւ մենք անկէ կը վախնանք : Սա միջոցին, երբ Գերմանիա Ռուսիայի վրայ կը յարձակի, եթէ մենք կարող ենք անոր շատ ուժգին աքացի մը տալ , այնպէս որ ան ատեն մը անզօր դառնայ մեզի վնասելու , Թիւրքիայի պարտականութիւնն է այդ աքացին իջեցնել» !

Եւ յետոյ, կէս-մելամաղձոտ, կէս-ռազմահրաւէր ժպիտով մը ինծի դառնալով, ամբողջ կացութիւնը խտացուց.

«Ich mit die Deutschen» [Ես Գերմաններուն հետ] ըսաւ, իր աղճատ գերմաներէնով:

Բայց Դահլիճը ա՛յնչափ պատակտուած էր որ՝ Գերմանները պէտք ունեցան իրե՛նք Թիւրքիան դէպի խորխորատը մղելու : Թալէաղի հետ տեսակցութեանս յաջորդ օրը , շատ աղետալի լուրեր հասան Ռուսիայէն: Երեք Թրքական Թորփիլանաւեր Օտեսայի նաւահանգիստը մտած էին , ընկղմած էին Տօնից Թնդանօթածիգը, սպաննելով նաւազներուն մէկ մասը , եւ վնասած էին երկու ռուսական տոհմօքներ: Անոնք ընկղմած էին նաեւ Ֆրանսական Փօրուկալ նաւը , նաւազներէն երկուքը սպաննելով եւ ուրիշ երկու հատը վիրաւորելով: Ցետոյ անոնք իրենց Թնդանօթները ուղղած էին քաղաքին վրայ եւ քանդած շաքարի երկու գործարաններ, մաս մըն ալ կեանքի կորուստ պատճառելով : Գերման սպաներ կը վարէին այս Թրքական մարտանաւերը , ուր շատ քիչ Թիւրքեր կային, որովհետեւ Պայրամի Թրքական կրօնական տօնին առիթով՝ Թիւրք նաւազներուն արձակուրդ տրուած էր : Լրբենի եւ մարտագրգիռ արարք մըն էր ատ : Գերմանները կանխամտածութիւնով յարձակում գործեցին քաղաքին վրայ ,

պատերազմը անխուսափելի դարձնելու համար: Ինչպէս որ բարեկամս կը պատմէր ինծի, կեսերուայի գերման սպաները շա՛րունակ կը սպասնային այդ տեսակ արարք մը գործել, եթէ Թիւրքիա պատերազմելու որոշում չի տար. արդ, հիմա գործած էին այդ արարքը: Երբ այս լուրը Պոլիս հասաւ, Ճէմալ Սէրքլը տ'Օռհանի մէջ թղթախաղ կը խաղար: Որովհետեւ Ճէմալ ծովային նախարար էր, այս յարձակումը եթէ Թիւրքիայի մէկ պաշտօնական գործողութիւնը ըլլար, միայն իր հրամանով կրնար տեղի ունենալ: Երբ թղթասեղան եկան՝ իրեն տեղեկացնելու լուրը, Ճէմալ չափազանց գրգռուեցաւ. «Այդ մասին բա՛ն մը չեմ գիտեր, գոչեց: Ատիկա իմ հրամանովս կատարուած չէ՛»: Հոկտեմբեր 29ի գիշերը ուրիշ տեսակցութիւն մը ունեցայ Թալէադի հետ: Ինծի ըսաւ թէ՝ այդ յարձակումէն կանխապէս ոչ մէկ տեղեկութիւն չունէր եւ թէ ամբողջ պատասխանատուութիւնը կը պատկանէր գերման ծովակալ Սուշոնի:

Ջեմ գիտեր թէ՝ այդպէս անգիտութիւն ձեւացնելով՝ Ճէմալ եւ Թալէադ ճշմարտութիւնը կը խօսէ՞ին թէ ոչ. կարծիքս ան է թէ՝ անոնք այդ տեսակ մարտագրգռութեան մը կը սպասէին: Բայց տարակոյս չի վերցներ թէ՝ Եպարքոս Սահուր Հալիմ իրապէս վշտահարած էր: Երբ Մ. Պօնփառ եւ Սըր Լուի Մալէդ իրեն ներկայացան եւ անցագիրնին պահանջեցին, ան արցունքով փղձկեցաւ: Ան խնդրեց ետածգել մեկնումնին. կը վստահէր որ՝ խնդիրը կրնար կարգադրուիլ: Եպարքոսը Դահլիճին միակ անդամն էր՝ զոր Էնվէր եւ Թալէադ մասնաւորաբար կ'ուզէին ողոքել: Իբր Եգիպտոսի արքայական ընտանիքէն իշխան եւ իբր չափազանց հարուստ ազնուական, Դահլիճին մէջ իր ներկայութիւնը, ինչպէս արդէն ըսած եմ, անոր որոշ վարկ մը կու տար: Այդ բանը հաւանօրէն կը բացատրէ այն պաշտօնը՝ որ այդ ատեն տրուեցաւ ինծի: Թալէադ խնդրեց ինծմէ ռուսական Դեսպանին երթալ եւ հարցնել թէ՝ Թիւրքիա ի՞նչ հաւտուցում կրնար ընել որ Ջարը գոհացնէր: Փիչ հաւանական է որ՝ Թալէադ անկեղծապէս կը փափաքէր կնճռոտութիւնները դարմանելս. իր նպատակն էր միայն ցուցնել Եպարքոսին թէ՝ կը ջանար անոր փափաքներուն ուժ տալ, եւ այդ կերպով, զայն պահել Դահլիճին մէջ: Տեսայ Մր. Կիրսը, բայց զայն հաշտասէր ոգիի տէր չգտայ: Ան ըսաւ թէ՝ Թիւրքիա հատուցում կրնար ընել՝ միայն ճամբելով գերման սպաները՝ Թիւրք բանակէն եւ նաւատորմիղէն: Ան հրահանգ ունէր անմիջապէս մեկնելու եւ մտադիր էր մեկնիլ: Սակայն բաւական ատեն Վուլկարիա պիտի սպասէր՝ պատասխանը ստանալու, եւ, եթէ ընդունէին իր պայմանները, եւս պիտի դառնար:

«Ռուսիա, ինքն ալ, պէտք է երաշխաւորէ թէ՝ թիւրք նաւատորմիղը կրկին Սեւ Ծով չպիտի մտնէ», ըսաւ Մր. Կիրս, սպառնագին: Թալէաղ ցորեկէ ետքը ինծի եկաւ եւ ըսաւ թէ՝ Վանիկէնհայմի ճաշի էր: Դահլիճը նկատի առած էր ռուսական պատասխանը, յայտնեց. եպարքոսը կ'ուզէր որ Մր. Կիրս իր պայմանները գրաւոր ներկայացնէ. կրնայէ՞ զայն ձեռք բերելու աշխատիլ: Այդ ատեն, իտալական դեսպան՝ Կառօնի սոսկածնած էր ռուսական գործերը: Թալէաղի յայտնեցի թէ՝ այդ կարգի բանակցութիւններ իմ ձեռնհասութենէս վեր էին եւ առաջիկայ ամէն կարգի բանակցութիւններ պէտք է անոր միջոցովը կատարուէին:

—Ինչո՞ւ համար իբր եպարքոսին լրաբերը՝ դիմակնիդ վար չէք առներ եւ ինծի հետ չէք խօսիր իբր Թալէաղ, հարցուցի:

Ժպտաց եւ ըսաւ. «Լա՛ւ, Վանիկէնհայմ, էնվէր եւ ես կը նախընտրենք որ՝ ա՛լ պատերազմը սկսի հիմա»:

Գուսթանի, Ոսկան, Մահմուտ եւ Ճավիտ՝ անմիջապէս գործադրեցին իրենց սպառնալիքը եւ Դահլիճէն հրաժարեցան, զայն ձգելով Իսլամ Թիւրքերու ձեռքը: Եպարքոսը, թէեւ սպառնացած էր հրաժարիլ, բայց չի գործադրեց. ան ծայրայեղօրէն սնափառ եւ ունայնապաշտ էր, եւ իր պաշտօնին շուքէն ա՛յնչափ հաճոյք կը զգար որ, երբ վերջնական որոշումին կարգը եկաւ, չկրցաւ անկէ հրաժարիլ: Այսպէս, Թիւրքիայի պատերազմին մէջ մտնելուն արդիւնքը եղաւ, ներքին քաղաքականութեան տեսակէտով ամբողջ ազգը յանձնել Միութիւն եւ Առաջդիմութիւն Կոմիթէին ձեռքը, որ հիմա գործնականօրէն կը վարէր կառավարութիւնը իր ամէն ճիւղերովը: Այն գաղափարական կազմակերպութիւնը՝ որ մարմին առած էր Թիւրքիայի տալու համար ռամկավարական բարիքները, վերջապէս բրուսիական միապետութեան գործիքը դարձած էր:

Այդ յուզումնալից օրերէն վերջին պատկեր մըն ալ ներկայացնեմ: Հոկտեմբեր 30ի գիշերը, անգլիական Դեսպանատուն գացի: Բազմաթիւ անգլիահպատակներ արդէն իմ պաշտօնատունս կ'ողողէին՝ պաշտպանուելու համար, եւ յոռի վարմունքի ենթարկուելու, նոյն իսկ օտարականներու կուտորածի վախը ամէնուն միտքը պաշարած էր: Այս ընդհանուր ձգտուած վիճակին մէջ, միակ անվրդով դէմք մը կար: Սըր Լուի, Դեսպանատունին մէջ նստած էր մեծ օճախի մը առջեւը; կիսաշրջանակի ձեւով բոլորտիքը դիզուած վաւերաթուղթերու հսկայ շեղջակոյտի մը մէջտեղը: Քարտուղարներ եւ պաշտօնեաներ անընդհատ ներս կը մտնէին, թեւերնուն տակ լեցուն թուղթով, զոր կը դիզէին այն կոյտին վրայ, որով արդէն շրջապատուած էր Դեսպանը: Սըր Լուի վաւե-

բաթուղթերը իրարու ետեւէ կ՚առնէր, ակնարկ մը կը նետէր անոնց եւ գրեթէ միօրինակօրէն զանոնք կրակին մէջ կը նետէր։ Այս թուղթերը կը պարունակէին հաւանօրէն հարիւր տարուան մը դեսպանական արձանագրութիւնները։ Անոնց մէջ արձանագրուած էին նշանաւոր դեսպաններու երկար շարքի մը գործքերը։ Անոնք կը պարունակէին պատմութիւնը Թիւրքիայի մէջ դիւանագիտական բոլոր յաղթանակներուն Սթռէտֆօրտ տը Ռէտքլիֆի, «Մեծ Էլչին», ինչպէս կը կոչէին զինքը Թիւրքերը, որ, գրեթէ յիսուն տարուան ընթացքին, 1810էն 1858, իրապէս վարեց Թիւրք կայսրութիւնը Անգլիայի շահերուն նպաստաւոր կերպով։ Սըր Լուի Մալէդի կրակին մէջ կը նետուէին հիմա, մէկիկ-մէկիկ, ուրիշ անգլիական Դեսպաններու դիւանագրութիւնները [record]։ Թիւրքիայի մէջ բրիտանական իշխողութեան երկար պատմութիւնը իր վախճանին հասած էր Անգլիայի ազդեցութիւնը քանդելու եւ Անգլիայի յաջորդը դառնալու համար Քայզէրին մղած երեսուն տարուան պայքարը վերջապէս յաղթանակած էր եւ Սըր Լուիի Դեսպանատունին բոցը՝ Թիւրքիայի մէջ Անգլիայի անհետացած զօրութեան մահուան խարոյկն էր իրապէս։ Մինչ կը դիտէի այս արժանաւոր՝ բայց քիչ մը մտախոհ դիւանագէտը, նստած բրիտանական Դեսպանատունի ամբողջ շքեղանքին մէջ, բնականաբար կը խորհէի թէ՝ ի՛նչպէս երբեմն Սուլթանները վախով եւ պատկառանքով կը խոնարհէին Անգլիայի մեծափառութեանը առջեւ, այն օրերուն, երբ Բրուսիա եւ Գերմանիա չնչին անուններ էին միայն։ Սակայն, անգլիական Դեսպանը խաղաղ եւ պաղարիւն էր, ինչպէս են ընդհանրապէս բրիտանական դիւանագիտական եւ զինուորական դէմքերը։ Մենք նստանք իր խարոյկին առջեւ եւ խորհրդակցեցանք իր մեկնումին մանրամասնութիւններուն վրայ։ Ինծի տուաւ ցանկը այն անգլիական հպատակներուն՝ որոնք պիտի մեկնէին եւ անոնց՝ որոնք պիտի մնային։ Սըր Լուիի հետ վերջնական կարգադրութիւններ կատարեցի՝ ստանձնելու համար բրիտանական շահերու պաշտպանութիւնը։ Որչափ ալ կարգ մը տեսակէտներով Թիւրքիայի մէջ Բրիտանական ազդեցութեան այս քայքայումը վշտառիթ ըլլար, սակայն Մեծ Բրիտանիայի եւ իր Դեսպանին պատիւը անեղծ կը մնար։ Սըր Լուի դրամով գնած չէր Թիւրք պաշտօնատարներ, ինչպէս ըրած էր Վանկէնհայմ։ Ան կաշառած չէր Թիւրք մամուլը. կոխկռտած չէ՛ր միջազգային օրէնքի ամենայետին հետքերուն վրայ. չէ՛ր եղբայրակցած քաղաքական յուսահատներու հրոսակախումբի մը հետ. խաբէութիւններու եւ ստերու անդուլ պայքար մը չէ՛ր մղած՝ իր թշնամիին դէմ։ Այն

դիւանագիտական խաղը՝ որուն վախճանը Անգլիայի պարտութիւնը եղած էր՝ խաղ մըն էր, զոր անգլիացի պետական-մարդեր ընդունակ չէին խաղալ: Ատիկա կը պահանջէր այն տեսակ ձիրքեր՝ զորս միայն Վանկէնհայմ ունէր — կը կարօտէր այն գերմանական քաղաքականութեան, որ, Պիզմարքի առածին համեմատ, Հայրենիքին համար պատրաստ է զոհել «ո՛չ միայն կեանքը, այլ նաեւ պատիւը»:

ԳԻՐՔԻՆ ՄԷՋ ՅԻՇՈՒՈՂ ԴԷՄՔԵՐ

ԷՆՎԷՐ, ՆԱԽԿԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐ

Ինքնաբոյս տիպար մը, որ, 26 տարեկանին, պետն էր այն յեղափոխութեան, որ գահընկէց ըրաւ Ապտիւլ-Համիտը եւ հաստատեց Ժէօն Թիւրքերու նոր վարչութիւնը: Այդ ատեն, Ժէօն Թիւրքերը համեստօրէն կը փափաքէին թրքական ռամկավարութիւն մը հաստատել: Այս փորձը ողորմելիօրէն ձախողեցաւ եւ անկէ ետքը Ժէօն Թիւրք պետերը թրքական Կայսրութիւնը վարեցին իրենց անձնական դիտումներուն համար, եւ երեւան բերին կառավարութիւն մը՝ որ շա՛տ աւելի ապիրատ եւ ոճրաբարոյ է՝ քան Ապտիւլ-Համիտինը: Էնվէր թրքական բանակը Գերմանիայի կողմը դարձնող գլխաւորաբար պատասխանատու անձն է: Ան ինքզինքը կ'երեւակայէ Նափոլէոնի եւ Ֆրէտէրիք Մեծի թրքական ձուլում մը:

ԹԱԼԷԱԴ, ՆԱԽԿԻՆ ՎԱՐՉԱՊԵՏ

1914ին, երբ պատերազմը պայթեցաւ, Թալէադ Ներքին գործերու նախարար էր եւ ամէնէն ազդեցիկ պետը Միութիւն եւ Առաջդիմութիւն Քոմիթէին, որ թրքական Կայսրութիւնը վարող գաղտնի կազմակերպութիւնն է: Քանի մը տարի առաջ, Թալէադ նամակի ցրուիչ մըն էր եւ ետքէն հեռագրիչ՝ Ադրիանուպոլիսի մէջ: Իր ունեցածը՝ քաղաքական մեծ գործապետի *(դաշֆա)* **կարողութիւնն է: Ռուսիայի հետ հաշտութեան բանակցութիւններուն մէջ Թիւրքիայի ներկայացուցիչն էր ան եւ իր ստորագրութիւնը կայ Պրէստ-Լիթովսքի դաշնագիրին վրայ:**

ԺԲ. ԳԼՈՒԽ

ԹՒՐՔԵՐԸ ԿԸ ՋԱՆԱՆ ԱԶՆՈՒՕՐԷՆ ՎԱՐՈՒԻԼ ՕՏԱՐԱԿԱՆ ԹՇՆԱՄԻՆԵՐՈՒ ՀԵՏ ԲԱՅՑ ԳԵՐՄԱՆՆԵՐԸ ԿԸ ՊՆԴԵՆ ՋԱՆՈՆՔ ՀԱԼԱԾԵԼ

Օտեսայի ռմբակոծութենէն անմիջապէս եւոքը, առանձնացայ Էնվէրի հետ, խորհրդակցելու համար այն խնդիրին վրայ. որ այդ միջոցին Թուրքիա գտնուող բոլոր օտարականներուն միտքին մէջ առաջին տեղը կը գրաւէր : Կառավարութիւնը ի՞նչպէս պիտի վարուէր թշնամի օտարականներուն հետ : Պիտի արգելափակէ՞ր զանոնք. կեդրոնական կայքե՞ր պիտի հաստատէր. գերման չարաննենգութիւնով պիտի հալածէ՞ր. արդեօք քրիստոնեաներու յատուկ իր թրքական սերական միջոցնե՞րը պիտի գործադրէր — չարչարանք եւ ջարդ: Օսմանեան Կայսրութեան մէջ հազարաւոր թշնամի օտարականներ կը բնակէին : Անոնցմէ շատերը իրենց ամբողջ կեանքը հոն անցուցած էին: Ուրիշներ նոյն իսկ օսմանեան հողի վրայ ծնած էին : Երբ Թուրքիա պատերազմի մէջ մտաւ , այս բոլոր մարդիկը ամէն պատճառ ունէին ամենաբիրտ տեսակէտ վարմունք մը ակնկալելու : Զաւիազանցութիւն մը չէ՛ ըսել թէ՝ անոնցմէ շատերը սպանութեան մշտական վախին տակ ապրած էին: Տարտանէլը գոցուած էր . այնպէս որ , քիչ հաւանականութիւն կար որ արտաքին օժանդակութիւն հասնէր այս օտարականներուն : Առանձնաշնորհական իրաւունքները , որոնց տակ ապրած էին անոնք դարերով, ջնջուած էին : Իրապէ՛ս , օտար հպատակներուն եւ բնաջնջումին միջեւ ոչի՛նչ կար, բացի ամերիկեան դրօշէն : Պատերազմի վիճակը , գիս՝ իբր ամերիկեան Դեսպան՝ պաշտպանը դարձուցած էր բրիտանական , Ֆրանսական , սերպիական եւ պելճիական բոլոր հպատակներուն : Սկիզբէն ըմբռնեցի թէ՝ գործս դժուար պիտի ըլլար : Մէկ կողմը՝ կային Գերմանները, ճնշումի եւ բռնութեան իրենց քաջածանօթ գաղափարները պարտադրող. միւս կողմը՝ կային Թուրքերը, քրիստոնեաներու հանդէպ իրենց աւանդական ատելութիւնով եւ իրենց բնական բնազդով՝ խոշտանգելու զանոնք՝ որոնք անօգնական՝ իրենց իշխանութեանը յանձնուած էին:

Սակայն, դեռ իմ կողմս զանազան ամուր կռուաններ ունէի եւ գացած էի Էնվէրին՝ զանոնք իրեն ներկայացնելու նպատա-

կով: Թիւրքիա կը փաթաքէր Միաց.-Նահանգներու համարումը շահիլ, եւ կը յուսար, պատերազմէ ետքը, օժանդակութիւն գտնել ամերիկացի դրամատէրներու կողմէ: Այդ միջոցին, Պոլիսի բոլոր Դեսպանատուններէն կը հաւատային որ՝ Միաց.-Նահանգները պիտի ըլլային հաշտարար: Հետեւաբար Ինվէրի ըսի թէ՝ եթէ Թիւրքիա մեզ բարեկամ կը նկատէր, պէտք էր Թշնամի օտարականներու հետ քաղաքակիրթ կերպով մը վարուիլ:

—Դուք կը բաղձաք վերահաստատուիլ ձեր համաշխարհային իշխանութիւնը, ըսի, ուրեմն պէտք է յիշէք որ՝ քաղաքակիրթ աշխարհը ուշադիր պիտի հսկէ ձեր վրայ. ձեր ապագայ կացութիւնը կախում պիտի ունենայ պատերազմի մէջ ցուցնելիք ձեր ընթացքէն»: Թիւրքերու մէջ վարիչ դասակարգերը, մէջը ըլլալով նաեւ Էնվէր, կ'ըմբռնէին թէ՝ արտաքին աշխարհը զիրենք կը նկատէր ժողովուրդ մը՝ որ մարդկային կեանքի նուիրականութեանը կամ նուրբ զգացումներու յարգանքը չունէր. եւ անոնք սաստիկ ցաւ կը զգային այդ դիրքէն: Հիմա կը յիշեցնէի Էնվէրի թէ՝ Թիւրքիա սքանչելի առիթ մը ունէր այդ բոլոր քննադատութիւնները հերքելու

— Աշխարհ կրնայ ըսել թէ՝ դուք բարբարոսներ էք, վատատրանեցի. օտարական թշնամիներու հետ ձեր վարուելու կերպովը ցուցուցէ՛ք որ՝ դուք բարբարոսներ չէք: Մի՛այն այս կերպով է որ՝ դուք տեւականապէս կրնաք փրկուիլ խափիթիւլասիօններու ամօթէն: Ապացուցէ՛ք որ՝ դուք արժանի՛ էք օտար լանամակալութենէ ազատագրուելու: Քաղաքակի՛րթ եղէք — արդիական եղէք»:

Նկատի ունենալով այդ միջոցին Պելճիքա եւ հիւսիսային Ֆրանսա պատահածները, իմ արդիական [modern] բառը գործածելս քիչ մը ծախորդ էր: Էնվէր անմիջապէս ակնարկութենէն ազդուեցաւ: Մինչեւ այդ պահը, ան պահած էր իր անվրդով եւ մեծավայելուչ խաղաղութեան սովորական դիրքը, եւ իր դէմքը, ինչպէս միշտ, ուշադիր, անայլայլ, գրեթէ անտարբեր մնացած էր: Հիմա, ակնթարթի մը մէջ, իր ընթացքը փոխուեցաւ: Իր դէմքին վրայ շնական ժպիտ մը գծուեցաւ, դէպի առաջ հակեցաւ, դաստակը սեղանին վրայ դրաւ ու ըսաւ.

— Արդիակա՞ն. ո՛չ. Թիւրքիա ինչ ձեւով որ պատերազմ մղէ, գոնէ մենք «արդիական» չպիտի ըլլանք: Ատիկա ամէնէն բարբարոս սիսթեմն է: Մենք պարզապէս պիտի ջանանք ազնիւ ըլլալ!

Բնականաբար ես ատիկա խոստում նկատեցի: Սակայն բաւական լաւ կը ճանչնայի Թիւրք նկարագիրին վիպիոխականութիւնը, գիտնալու համար թէ՝ մէկէ աւելի խոստումներ անհրաժեշտ էին:

Գերմանները յարատեւաբար կը խթանէին Թիւրք պաշտօնատարները, հաւոզելով զանոնք որդեգրել գերմանական սիրելագոյն ծրագիրը՝ Թշնամի օտարականներու հանդէպ: Գերմանիա վերակենդանացուցած է հին եւ միջնադարեան պատերազմի սկզբունքներէն շատերը. անցեալին մէջէն վերյարութիւն առնող այդ սկզբունքներէն ամէնէն բարբարոսներէն մէկն է՝ ժողովուրդին մէջէն զանազան ներկայացուցիչներ — նախընտրելի են ականաւոր եւ ազդեցութեան տէր անձերը — իբր պատանդ պահելու կիրարկումը, որպէսզի ապահովեն ուրիշներու «բարի վարք»ը: Այդ միջոցին, գերման վինուորական մարմինը կը մղէր Թիւրքերը՝ այդ նպատակով վար դնել օտարական բնակիչները: Ճիշդ ինչպէս որ Գերմանները Պելճիքայի մէջ վար կը դնէին ոչ-պատերազմիկները, իբր երաշխաւորութիւն Պելճիքացիներու «բարեկամականութեան» [friendliness], եւ պելճիքացի կիները եւ տղաքը իրենց առաջացող բանակներուն առջեւը կ'անցընէին, նոյնպէս Թիւրքիայի մէջ, Գերմանները հիմա կը ծրագրէին Ֆրանսական եւ անգլիական հպատակները իբր միջոց գործածել՝ դաշնակից նաւատորմիղին դէմ իրենց պաշտպանողական սխոքհին: Լաւ գիտէի որ՝ այս չարաշուք ազդեցութիւնը շարունակ կը գործադրուէր. հետեւաբար, անհրաժեշտ էր որ՝ անմիջապէս պայքարէի անոր դէմ, եւ եթէ հնար էր, տապալէի զայն առաջին յարձակումով: Վճռեցի որ՝ Համաձայնութեան դիւանագէտներուն եւ հպատակներուն Պոլիսէն մեկնումը՝ օտար ժողովուրդները պաշտպանելու իմ ուժիս փորձաքարը պիտի ըլլար իրապէս: Եթէ մեկնիլ փափաքող բոլոր Ֆրանսացիները եւ Անգլիացիները կարենային Թիւրքիայէն ապահով կերպով դուրս ելլել, կը հաւատայի թէ՝ այդ ցոյցը ճնշող ազդեցութիւն մը պիտի գործէր ո՛չ միայն Գերմաններուն, այլ նաեւ Թիւրք պաշտօնական աշխարհին ստորակարգ անդամներուն վրայ:

Բանակցութիւններու խզումին յաջորդ օրը, երկաթուղիի կայարանը հասնելուս պէս, տեսայ որ գործս դժուար պիտի ըլլար: Թիւրք իշխանութիւններուն հետ կարգադրած էի որ՝ երկու կառախումբեր պատրաստ ըլլան. մէկը՝ որ պիտի մեկնէր ժամը 7ին, անգլիական եւ Ֆրանսական հպատակներու համար եւ միւսը՝ որ 9ին պիտի մեկնէր, դիւանագէտներուն եւ անդամներուն համար: Բայց կարգադրութիւնը չէր քալեր ծրագիրին համեմատ: Կայարանը լեցուած էր գրգռուած եւ հոգեվրդով ամբոխի կոհակաթաւալ զանգուած մը. ոստիկանութիւնը բոլոր ուժովը ամբոխը ետ կը մղէր. տեսարանը անկարագրելի խառնակոյտ մը կը կազմէր զինուորներու, ոստիկան-զինուորներու, դիւանագէտներու, բեռներու եւ Թիւրք պաշտօնատարներու:

Հոն, ամէնէն ուշագրաւ դէմքերէն մէկն էր ոստիկանապետ Պէտրի պէյ, իրաւաբան քաղաքագէտ, որ նոր այդ դիրքին բարձրացուած էր եւ որ խորապէս կ'ըմբռնէր իր նոր պաշտօնին կարեւորութիւնը: Պէտրի Թալէաթի մտերիմ բարեկամը եւ քաղաքական ստորադասը ու իր ամէնէն արժէքաւոր գործիքներէն մէկն էր: Միութիւն եւ Առաջդիմութիւն Կոմիտէին մէջ բարձր դիրք ունէր եւ վերջերը Դահլիճին մէջ դիրք մը գրաւելու կը տենչար: Թերեւս իր տիրական գաղափարն էր՝ իր ատելութիւնը օտարներուն եւ օտար ազդեցութեան հանդէպ: Իր աչքին՝ Թիւրքիա տարամերժօրէն Թիւրքերունն էր. կ'ատէր անոր ուրիշ բոլոր տարրերը եւ մասնաւորաբար կը քամահէր այն վերահսկողութեան դէմ՝ զոր օտար դեսպանութիւնները տարիներէ ի վեր կիրարկած էին իր երկրին ներքին գործերուն մէջ: Իրաւցնէ, Թիւրքիայի մէջ քիչ մարդ կար՝ որոնց համար կապիթիւլասիոններու վերջնական ջնջումը ա՛յնչափ կենսական խնդիր մը ըլլար: Բնականաբար, յաջորդ քանի մը ամիսներու ընթացքին, Պէտրին տեսնելու շատ առիթներ ունեցայ: Ան շարունակ ճամբաս կը կտրէր գրեթէ չարամիտ հաճոյք մը զգալով միջամտելէն այն ամէն շարժումներուն մէջ՝ զորս կը գործէի օտարներուն շահին համար: Իր ընթացքը կէս-գրգռիչ, կէս-զաւեշտական էր: Մենք շարունակ կը ջանայինք զիրար խաբել — ես նկրտելով պաշտպանել Ֆրանսացիները եւ Անգլիացիները, Պէտրի միշտ խոչընդոտ հանդիսանալով իմ ջանքերուս: Օտարներու համար պայքարը, իրապէս, վերածուեցաւ անձնական մենամարտի մը՝ Ոստիկանապետութեան եւ Ամերիկեան Դեսպանութեան միջեւ: Պէտրի կարող, լաւ զարգացումի տէր եւ խիստ ճկուն էր ու նշանակելի կերպով չարաբնոյթ չէր, բայց կը սիրէր զուարճանալ անպաշտպան օտարի մը հետ: Բնականաբար այդ իրիկունը իր զրոյցը հաճելի գտաւ:

—Ի՞նչ իրարանցում է աս, հարցուցի Պէտրիի:

—Մենք միտքերնիս փոխեցինք, ըսաւ. իր ձեւը կը ցուցնէր որ՝ փոփոխութիւնը անհաճոյ չէր իրեն: Դեսպանները եւ իրենց հետեւորդները տանող կառախումբին թոյլ չպիտի տանք որ մեկնի: Բայց որոշեցինք չարտօնել մեկնումը անպաշտօն օտարականներուն — այն կառախումբը՝ որ զանոնք պիտի տանէր՝ չպիտի մեկնի:

Ես ու պաշտօնէութիւնս շա՛տ աշխատած էինք թշնամի ազգութեան վերաբերողներու համար այդ ազատ անցքը ձեռք բերելու: Հիմա յայտնապէս կը տեսնուէր որ՝ որոշ ազդեցութիւն մը չէզոքացուցած էր մեր ջանքերը: Ծրագիրներու այս յանկարծակի փոփոխութիւնը ծայրայեղ շփոթութիւն եւ սարսափ առաջ կը

բերէր: Կայարանին մէջ երկու խումբ ճամբորդներ կային, որոնցմէ մէկը կրնար մեկնիլ, իսկ միւսը չէր կրնար: Անգլիական եւ Ֆրանսական դեսպանները չէին ուզեր իրենց ազգակիցները եւեւնին ձգել, իսկ վերջիններն չէին ուզեր հաւատալ թէ՝ իրենց կառախումբը՝ որ թիւրք պաշտօնատարներու կողմէ վերջնապէս խոստացուած էր՝ չպիտի մեկնէր այդ իրիկունը, որեւէ պահու մը: Անմիջապէս գացի Էնվէրի, որ հաստատեց Պէյորիի հաւաստումը: Թիւրքիա բազմաթիւ հպատակներ ունի եգիպտոսի մէջ, ըսաւ, որոնց կացութիւնը մեծ անձկութիւն կը պատճառէ: Ֆրանսական եւ անգլիական հպատակներուն մեկնելէն առաջ, պէտք է երաշխաւորութիւններ տրուին որ՝ թրքական հպատակներուն իրաւունքները պիտի պաշտպանուին այդ երկիրին մէջ: Դժուարութիւն չունեցայ այդ մանրամասնութիւնը կարգադրելու, որովհետեւ Սըր Լուի Մալէդ անհրաժեշտ երաշխաւորութիւնները տուաւ անմիջապէս: Սակայն, ատիկա չի հարթեց խնդիրը. իրապէս, ատիկա ուրիշ բան չէր, բայց եթէ պատրուակ մը: Պէյորի նորէն կը մերժէր թոյլ տալ որ կառախումբը մեկնի. կառախումբին մնալուն հրահանգը, կ'ըսէր, չէր կրնար ջնջուիլ, որովհետեւ ընդհանուր ժամանակացոյցը կը խանգարուէր եւ կրնային արկածներ պատահիլ: Հասկցայ թէ՝ բոլոր ատոնք թրքական խուսափանքներ էին եւ զգացի թէ՝ հրահանգը եկած էր աւելի բարձր աղբիւրէ մը՝ քան Պէյորիէն. սակայն, այդ պահուն բան մը կարելի չէր ընել: Նաեւ, Պէյորի ո՛չ մէկը չէր ձգեր դիւանագէտներու կառախումբը մտնել, մինչեւ որ ես անձնապէս ինքնութիւնը չհաստատէի: Որով, պարտաւորուեցայ պզտիկ դուռի մը մէջ կենալ եւ քննել իւրաքանչիւր ներկայացող: Ամէն մարդ, դիւանագիտական մարմինին պատկանէր թէ ոչ; կը ջանար այդ նեղ անցքէն իրեն ճամբայ բանալ. պզտիկ սանդղաստիճանի մը վրայ՝ հինաւուրց Պրուքլինի Կամուրջի հրմշտկումի մը ականատես եղանք: Մարդիկ կը վազվզէին ամէն ուղղութիւնով, պայուսակ յարդարելով, տոմս գնելով, պաշտօնեաներու հետ վիճելով, մխիթարելով վրդովուած կիներ եւ վախցած տղաքներ, մինչդեռ Պէյորի, անայլայլ եւ ինքնավստահ, հեգնական ժպիտով մը կը դիտէր ամբողջ հաճադիւրանը [pandemonium]: Դլխարկներ թռան, զգեստներ բզքտուեցան, եւ, խառնակութիւնը կատարեալ ըլլալու համար, անգլիական դեսպան Մալէդ թիւրք պաշտօնեայի մը հետ վէճի բռնուեցաւ — շուտով յաղթանակը Անգլիացին շահեցաւ. նշմարեցի Ֆրանսական դեսպան Պօնփուռը՝ որ թիւրք ոստիկան մը կը ցնցէր ուժգնակի: Տիկին մը՝ իր մանկիկը բազուկներուս մէջ նետեց. ետքէն ուրիշ մը տղեկ մը յանձնեց ինծի. եւ աւելի ետքը, երբ

դուռը կեցած Թիւրքիայէն մեկնող հիւրերուն ինքնութիւնը կը ստուգէի, անգլիական Դեսպանատունի քարտուղարներէն մէկը՝ իր շունին պահապան ըրաւ զիս:

Այդ միջոցին, Սըր Լուի Մալէդ բարկացայթ մերժեց մեկնիլ.

—Հո՛ս պիտի կենամ, ըսաւ, մինչեւ որ ամենաւերջին անգլիական հպատակը մեկնի Թիւրքիայէն:

Բայց դիտել տուի իրեն թէ՝ ա՛լ Անգլիացիներուն պաշտպանը չէր ինք: Թէ ես՝ իբր ամերիկեան Դեսպան, ստանձնած էի այդ պատասխանատուութիւնը. եւ թէ՝ չէի կրնար ես ինքզինքս այդ հեղինակութեան տէր զգալ, եթէ ինք Պոլիս մնար:

Անշուշտ, ըսի, Թիւրքերը չպիտի ճանչնան զիս՝ իբր բրիտանական շահերու պաշտպանութիւնը ստանձնող, եթէ դուք հոս մնաք:

Ատկէ զատ, թելադրեցի որ, ինք Տէտէ-Աղաճ մնայ քանի մը օր եւ սպասէ իր անգլիացի ընկերներուն ժամանումին: Սըր Լուի ակամայ ընդունեց տեսակէտս եւ շոգեկառք մտաւ: Մինչ կառախումբը մեկնեցաւ կայարանէն, վերջին ակնարկ մը ուղղեցի անգլիական Դեսպանին, որ նստած էր մասնաւոր «վակօն»ի մը մէջ, գրեթէ ամբողջովին թաղուած սնտուկներու, պայուսակներու, տուփերու եւ դիւանագիտական կաշեպարկերու խորը, պաշարուած իր դեսպանական պաշտօնէութենէն, գուրգուրալին հրսկուելով իր քարտուղարին շունին կողմէ:

Անպաշտօն օտարականները ժամերով մնացին կայարանին մէջ, յուսալով որ՝ վերջին պահուն պիտի արտօնուէին մեկնիլ: Սակայն, Պէտրի անոյոքելի էր: Իրենց կացութիւնը գրեթէ յուսահատական էր: Ինոնք Պոլիսի մէջ իրենց տուները լքած էին եւ հիմա ինքզինքնին իրականապէս բացը մնացած կը գտնէին: Ոմանք բարեկամներու կողմէ գիշերը տուն առնուեցան. ուրիշներ պանդոկներու մէջ ապաստան գտան: Բայց իրենց կացութիւնը ծայրայեղ մտատանջութիւն պատճառեց: Ցաւտնի էր որ, հակառակ բոլոր պաշտօնական խոստումներուն, Թիւրքիա որոշած էր այս օտարականները իբր պատանդ վար դնել: Մէկ կողմէ՝ կային Էնվերը եւ Թալէաղը, որոնք կ'ըսէին ինծի թէ՝ մտադիր էին պատերազմը վարել մարդկօրէն, եւ, միւս կողմէ՝ կային իրենց ստորադասները՝ ինչպէս Պէտրի՝ որ անա՛նկ ձեւով մը կը վարուէր որ՝ կը չէզոքացնէր քաղաքակրթական այդ բոլոր յաւակնութիւնները: Իրողութիւնը ա՛ն էր որ՝ պաշտօնեաները ինքն իրենց մէջ կը պայքարէին՝ օտարներու հանդէպ ցուցուելիք ընթացքին մասին: Դերման ընդհանուր Սպայակոյտը կ'ըսէր Դահլեհին թէ՝ մեծ սխալ մը կը գործէին՝ իրենց թշնամի օտարականներուն հանդէպ որեւէ անյիշաչարութիւն ցուցնելով: Վերջա-

պէս յաջողեցայ անոնց համար կարգադրութիւններ ընել՝ որպէսզի յաջորդ օրը մեկնին: Պէտրին, շատ հաճոյակատար կերպով, այդ ցորեկ-ճաշը անցուց Դեսպանատունին մէջ, անցագիրներ անսագրելով /viséing/: Երիկունը երկուքս մէկ կայարան գացինք եւ կառախումբը ապահով կերպով ճամբայ հանեցինք դէպի Տէտէ-Աղաճ: Կառախումբին մէջ գտնուող յիսուն կիներէ եւ տղաքներէ իւրաքանչիւրին մէկ-մէկ տուփ շաքարևղէն տուի — «Քրքական քաղցրաւենիներ»: Անոնք ամէնքը մէկ՝ երջանիկ խումբ մը կը կազմէին եւ ջանք չէին ըներ ծածկելու իրենց սիրտիանքը՝ Թիւրքիայէն մեկնելնուն: Տէտէ-Աղաճի մէջ, անոնք հանդիպեցան դիւանագիտական մարմինին եւ այն հաւաքոյթը որ տեղի ունեցաւ ինչպէս լսեցի եւրէն, չափազանց սրտաուչ էր: Ես հաճոյքը ունեցայ ատանալու իրենց երախտագիտական շատ մը արտայայտութիւնները, մասնաւորաբար նամակ մը, ստորագրուած հարիւրէ աւելի հոգիէ, որոնք իրենց շնորհակալութիւնները կը յայտնէին Տկն. Մօրկընթաուի, դեսպանական մարմինին եւ ինծի: Տակաւին ուրիշ շատեր կային, որոնք երթալ կ'ուզէին. յաջորդ օրը, անոնց համար Թալէադին գացի: Իր մէկ շատ հաճոյակատար տրամադրութեան մէջ գտայ զինքը: Դահլիճը, ըսաւ, խնամքով նկատի առաւ Թիւրքիայի անգլիացի եւ Հրանսացի բնակիչներուն խնդիրը, եւ իմ պատճառաբանութիւններս, աւելցուց, մեծ ազդեցութիւն գործեցին անոր վրայ: Այն պաշտօնական որոշումին յանգած էին թէ՝ Թշնամի օտարականները կրնային մեկնիլ կամ մնալ, ի՛նչպէս որ նախընտրէին Համախմբիչ կեդրոնավայրեր գոյութիւն չպիտի ունենային. քաղաքային անձեր կրնային խաղաղօրէն իրենց գործը շարունակել, եւ, որչափ ատեն որ ինքզինքնին լաւ կառավարէին՝ զերեզման նեղող չպիտի ըլլար:

—Օտարականներու հանդէպ մեր վարմունքով կ'ուզենք ցուցնել որ՝ բարբարոսներու ցեղ մը չենք մենք, ըսաւ Թալէադ:

Այս խոստումին փոխարէն ինձմէ շնորհ մը խնդրեց.—ջանադիր ըլլալ որ՝ եւրոպական եւ ամերիկեան մամուլին մէջ Թիւրքիա ներքաղաքի այս որոշումին համար:

Դեսպանատուն դարձիս, անմիջապէս կանչեցի Associated Pressի թղթակից Մր. Թիրըն Տէմընը, Berliner Tageblattի թղթակից Տքթ. Լիսլըրը եւ Փարիզի Heraldի ներկայացուցիչը՝ Տքթ. Զէնոլըրը, որոնց ինքնրվիռներ տուի, գովելով Թիւրքիայի ընթացքը՝ օտարականներու հանդէպ: Նաեւ լուրը հեռագրեցի Ուաշինկթընի, Լոնտոն, Փարիզ եւ մեր բոլոր հիւպատոսներուն:

Հազիւ լրագրողներուն հետ գործս աւարտած էի, երբ նորէն վրդովիչ լուրեր ստացայ: Այդ իրիկուան համար ուրիշ կառա-

խումբ մը կարգադրած էի, բայց հիմա կը տեղեկանայի թէ՝ Թիւրքերը կը մերժէին տեսագրել անցագիրները անոնց՝ որոնց մեկնումը ապահոված էի: Այս լուրը, որ կը յաջորդէր Թալէաթի բացայայտ խոստումին, բնականաբար վրդովիչ էր: Անմիջապէս ճամբայ ելայ դէպի երկաթուղիի կայարանը եւ այն տեսարանը զոր հոն տեսայ, զայրոյթս սաստկացուց ներքին գործերու նախարարին դէմ: Խելայեղ բազմութիւն մը լեցուած էր շրջակայքը. կիները կու լային, տղաքը կը ճչէին, մինչդեռ թիւրք զինուորներու խումբ մը, որուն հրամանատարն էր մանտրտիկ տխմար հազարապետ մը. հրացաններու կոթերով կայարանէն դուրս կը քշէր ամէ՛նքը: Պէտրի, ինչպէս միշտ, հոն էր, եւ, ինչպէս միշտ, յայտնապէս հաճոյք կը զգար այդ խառնակութենէն: Ճամբորդներէ ոմանք, ըստ ինծի, վճարած չէին իրենց պետական տուրքը, եւ, այդ պատճառով, անոնց թոյլ չպիտի տրուէր մեկնիլ: Ծանուցի թէ՝ ես անձնապէս պատասխանատու էի այդ վճարումին համար:

—Պրն. Դեսպա՛ն, ձեզի հետ գլուխ չեմ կրնար ելլել, չէ՞, ըսաւ Պէտրի, ժպտելով: Ասկէ՝ մենք ամէնքս եզրակացուցինք թէ՝ առաջարկս հարթած էր խնդիրը եւ կառախումբը ժամանակացոյցին համեմատ պիտի մեկնէր: Բայց յանկարծ, ուրիշ հրահանգ մը եկաւ որ մեկնումը կը ջնջէր:

Որովհետեւ շատ չէր ըներ որ՝ Թալէաթէն խոստում առած էի, որոշեցի այդ պաշտօնատարը գտնել եւ տեղեկանալ թէ՝ ի՛նչ կը նշանակէին այդ բոլորը: Նստայ ինքնաշարժին մէջ եւ Բ. Դուռ գացի, որ իր կեդրոնն էր ընդհանրապէս: Հոն ո՛չ մէկը չգտնելով, մեքենավարին ազդարարեցի ուղղակի Թալէաթի տունը քշել: Շատ չէր ըներ որ այցելած էի Էնվէրին, իր ընտանեկան շրջանակին մէջ. այս առիթը ինծի պատեհութիւնը տուաւ՝ իր կենցաղը բաղդատել իր աւելի՛ հզօր ընկերակիցին կեանքին հետ: Հակադրութիւնը աչքառու էր: Էնվէրը գտած էի պերճանքէ շրջապատուած կեանքով, քաղաքին ամէնէն ազնուապետական թաղերէն մէկուն մէջ, մինչդեռ հիմա կը տարուէի քաղաքին աղքատագոյն մէկ մասը Հասանք նեղ փողոց մը, եզերուած կոշտ եւ աններկ փայտէ տուներով. միայն մէկ բան կը զատորոշէր այս փողոցը Պոլիսի բոլոր միւս փողոցներէն եւ գաղափարը կը ներշնչէր թէ՝ անիկա բնակավայրն էր Թիւրք Կայսրութեան ամէնէն հզօր անձին: Փողոցին իւրաքանչիւր ծայրը կը կենար ոստիկան մը, որ ոչ մէկուն անցքը չէր արտօներ, եթէ ան հոն մտնելու գոհացուցիչ պատճառ մը չկարենար ներկայացնել: Մեր ինքնաշարժը, ինչպէս բոլոր ուրիշները, կեցաւ: Բայց անմի-

ջապէս արտօնուեցանք անցնիլ, երբ բացատրեցինք թէ ո՛վ ենք: Հակադրութիւնը ըլլալով Էնվէրի պալատին, որ անթիւ սենեակներ եւ պերճաշուք կահ-կարասի ունէր, Թալէադին տունը հին, խեղճուկ, վայտէ եռայարկ շէնք մըն էր: Այս բոլորը, ինչպէս ետքէն տեղեկացայ, մաս կը կազմէր այն քաղաքականութեան՝ զոր Թալէադ գծած էր իր ասպարէզին համար: Շատ մը ամերիկացի քաղաքագէտներու պէս, իբր «ժողովուրդի» մարդ, իր դիրքը քաղաքական կարեւոր պահանջք մը կը նկատէր, եւ գիտէր թէ՝ ճոխութեան եւ ցուցամոլութեան յանկարծական ցուցադրում մը՝ պիտի տկարացնէր իր ազդեցութիւնը Միութիւն եւ Առաջդիմութիւն Ժօմիթէին մէջ, որուն անդամներէն շատերը, իրեն պէս, կեանքի խոնարհ խաւերէ բարձրացած էին: Տունին ներքին յարդարանքը կը համապատասխանէր արտաքինին: Արեւելեան շքեղանքի յատկանիշները չի կային հոն: Կահաւորումը աժան էր. քանի մը կոշտ նկարներ կախուած էին պատերէն. եւ մէկերկու հնամաշ կապերտներ փռուած էին տախտակամածին վրայ: Սենեակին մէկ կողմը կար փայտէ սեղան մը, որուն վրայ կը հանգչէր հեռագիրի գործիք մը, ատենով Թալէադի ապրուստ շահելու միջոցը եւ հիմա այն միջոցը՝ որով կը հաղորդակցէր իր ընկերներուն հետ: Թիւրքիայի ներկայ խառնակուած պայմաններուն մէջ, Թալէադ երբեմն կը նախընտրէր իր հեռագիրը ինք զարնել!

Այս միջավայրին մէջ, քանի մը վայրկեան սպասեցի Թիւրքիայի մեծ «գործապետ»ին մուտքին: Պատեհ պահուն, սենեակին միւս ծայրէն դուռ մը բացուեցաւ, եւ հսկայ, դանդաղաշարժ, զուարթաճաճանչ դէմք մը ներս մտաւ: Զարմացայ այն հակադրութեան, որ այս Թալէադը կը ներկայացնէր այն Թալէադին հետ, որ ա՛յնչափ ընտանի դէմք մը դարձած էր ինծի Բ. Դուռին մէջ: Ա՛լ եւրոպական զգեստներով եւ եւրոպական նուրբ շարժուձեւերով դրուագուած Թալէադը չէր. մարդը՝ զոր հիմա կը տեսնէի՝ հիշդ պուլկար գնչուի մը կը նմանէր: Թալէադ Թրքական սովորական կարմիր ֆէսը կը կրէր. իր զանգուածեղ մարմինին վրայ հագած էր գորշագոյն Թանձր pajamas-ն. եւ այս միացումէն կը ցայտէր կլոր ժպտուն դէմք մը: Իր վարուելու կերպը կէս-հաճոյական եւ կէս-աղերսարկու էր. Թալէադ լաւ կը հասկնար թէ ի՛նչ ստիպողական գործ էր որ՝ զիս մղած էր իր ընտանեկան աւանձնարանը արշաւելու. իր ընթացքը հիմա կը նմանէր վարժարանի մէջ չար տղու մը անզիղջ վարմունքին: Եկաւ նստաւ բարեհամբոյր ժպիտով մը եւ սկսաւ չքմեղանալ: Դուռը մեղմօրէն բացուեցաւ կրկին եւ վարանոտ աղջնակ մը թափանցեց սենեակ,

բերելով սիկառէքներու եւ սուրճի ափսէ մը: Այդ պահուն, նշմարեցի որ՝ դեռատի կին մը, որ քսանըհինգ տարեկանի չափ կ'երեւար, ողեկին ետեւը կը կենար, մշտելով որպէսզի մտնէ Ատոնք Թալէադի կինը եւ որդեգիր աղջիկն էին. արդէն գիտէի թէ՝ թէեւ Թիւրք կիները երբեք ընկերութեան մէջ չեն մտներ եւ իբր տանտիրուհի չեն վարուիր, բայց անոնք չափազանց հետաքրքիր են իրենց ամուսիններուն հիւրերուն մասին եւ կը սիրեն գաղտազողի ակնարկներ ուղղել անոնց: Ցայտնի էր որ՝ Տկն. Թալէադ գոհացած չէր առաջին առիթով իր նախնական զննութենէն , որովհետեւ , քանի մը վայրկեան ետքը, երեւցաւ ճիշդ իմ դէմս գտնուող բայց իր ամուսինին — որուն դէմքը հակառակ ուղղութեան դարձած էր — կողմէ կատարելապէս չտեսնուող պատուհանի մը մէջ եւ հոն բազմաթիւ վայրկեաններ անվրդով եւ ուշադիր մնաց: Տունը գտնուելուն համար՝ քօղածածկուած չէր . գեղանի եւ ուշիմ էր դէմքը. եւ որոշապէս յայտնի էր որ՝ հաճոյք կը զգար ամերիկեան Դեսպան մը ա՛յդչափ մօտէն դիտելէն :

—Է՛, Թալէադ, ըսի, զգալով որ՝ բաց խօսելու ատենը ա լեկած էր, չէ՞ք ըմբռներ թէ՝ ո՛րչափ յիմարօրէն կը գործէք: Քանի մը ժամ առաջ ինծի ըսիք թէ՝ որոշած էք Ֆրանսացիներուն եւ Անգլիացիներուն հետ ազնուօրէն վարուիլ եւ ինծմէ խնդրեցիք՝ այդ լուրը հրատարակել ամերիկեան եւ օտար մամուլին մէջ: Ես անմիջապէս կանչեցի լրագրողները եւ յայտնեցի անոնց թէ՝ ո՛րչափ լաւ էր ընթացքնիդ. եւ աս՝ ձեր խնդրանքին վրայ ! Վաղը ամբողջ աշխարհ պիտի կարդայ աւիկա : Մինչդեռ, դուք կրցածնիդ կ'ընէք՝ ձեր շահուն համար գործած ջանքերուս հակազդելու. ահա ազնիւ ըլլալու ձեր առաջին խոստումը - ժխտեցիք: Ինծի սուած ձեր խոստումները պահելու միտք ունի՞ք: Անխախտ պիտի մնա՞ք անոնց վրայ . կամ շարունակ միտք վոխե՞լ կ'առաջադրէք: Արդ, կատարեալ հասկացողութեան մը գանք : Այն բանը՝ որուն համար մենք Ամերիկացիներս կը հպարտանանք, մեր խօսքը պահելն է : Մենք խօսքերնիս կը պահենք՝ թէ՛ անհատապէս եւ թէ՛ ազգովին: Մենք կը մերժենք իբր մեր աստիճանակիցները վարուիլ այն մարդոց հետ՝ որոնք խօսքերնին չեն պահեր: Ալ հիմա կրնաք հասկնալ թէ՝ մենք իրարու հետ գործ չենք կրնար ունենալ. ուրիշ բան՝ եթէ ձեր խոստումներուն համար ապահովցնէք զիս :

—Ցանցանքը իմս չէ , պատասխանեց Թալէադ : Այդ կառավարումը կեցնելուն յանցանքը Գերմաններուննէ : Գերման Սպայկոյտին պետը նոր վերադարձած է եւ մեծ աղմուկ կը յարուցանէ, ըսելով թէ՝ մենք շատ Թոյլատու ենք Ֆրանսացիներուն եւ

Անգլիացիներուն եւ թէ՝ մենք պէտք չէ թոյլ տանք որ անոնք մեկնին: Կ'ըսէ թէ՝ մենք պէտք է զանոնք իբր պատանդ վար դնենք: Իր միջամտութիւնովն է որ եղաւ այդ:

Ատկէ է որ կասկածած էի Թալէաթ ինծի խոստում տուած էր. յետոյ, Գերման Սպայակոյտին պետը՝ Պրօնսարդ, անոր հրահանգը գործնականապէս ետ առած էր: Թալէաթի վկայութիւնը՝ ինծի տուաւ այն համարձակախօսութիւնը՝ զոր կ'ըղձայի: Ատկէ ետքը, Թալէաթի հետ իմ յարաբերութիւններս այնչափ բարեկամական դարձած էին որ՝ կրնայի իրեն հետ էն ծայրայեղ անկեղծութիւնով խօսիլ:

— Թալէա՛թ, ըսի, օտարականներու հետ ձեր յարաբերութիւններուն մէջ՝ դուք խորհրդատու մը պէտք ունիք: Դուք պէտք է որոշէք թէ՝ զի՞ս կ'ուզէք, թէ գերման Սպայակոյտը: Չէ՞ք կարծեր որ՝ սխալ մը պիտի գործէք, եթէ ամբողջովին անձնատուր ըլլաք Գերմաններուն: Կրնայ գալ ատենը՝ երբ դուք ինծի պէտք ունենաք՝ անոնց դէմ:

— Ինչ ըսել կ'ուզէք ատով, հարցուց, մեծ հետաքրքրութիւնով իմ պատասխանիս սպասելով:

— Գերմանները վստահօրէն ձեզի պարտաւորեն գործել շատ մը բաներ՝ զորս դուք չէք ուզեր կատարել: Եթէ դուք կրնաք անոնց ըսել թէ՝ ամերիկեան Դեսպանը կ'ընդդիմանայ, իմ աջակցութիւնս կրնայ օգտակար ըլլալ ձեզի: Ասկէ զատ, յայտնի է որ՝ դուք ամէնքդ քանի մը ամսուան մէջ հաշտութեան կնքումը կ'ակնկալէք: Դուք գիտէք թէ՝ Գերմանները իրապէս Թիւրքիան չեն հոգար. եւ վստահօրէն դաշնակիցներէն ոչ մէկ օժանդակութիւն չէք կրնար ակնկալել: Աշխարհի մէջ միակ ազգ մը կայ՝ զոր կրնաք անշահախնդիր բարեկամ նկատել. — Միաց.-Նահանգները:

Այս իրողութիւնը այնչափ ակներեւ էր որ՝ պէտք չունէր ուրիշ մանրամասնութիւններով պաշտպանելու: Սակայն, դեռ ուրիշ փաստ մը ունէի, որ աւելի արժէքաւոր էր: Արդէն, պատերազմական նախարարութեան եւ քաղաքային իշխանութեան միջեւ պայքարը սկսած էր: Գիտէի թէ՝ Թալէաթ, թէեւ ներքին գործերու նախարար եւ քաղաքային անձ, որոշած էր իր իշխանութենէն ո՛չ մէկ բան չի զոհել Էնվէրի, Գերմաններուն եւ զինուորական ներկայացուցիչներուն

— Եթէ դուք թոյլ տաք Գերմանացիներուն որ՝ այսօր այս կէտին մէջ յաղթանակեն, ըսի, դուք անոնց իշխանութեանը տակ կ'իյնաք գործնականապէս: Ներկայիս դո՛ւք էք որ՝ կը վարէք գործերը. բայց դուք քաղաքային անձ մըն էք: Դուք թոյլ պիտի տա՞ք որ զինուորականութիւնը, որուն ներկայացուցիչներն են

Էնվէր եւ գերման Սպայակոյտը, ծեր հրահանգները վերահսկեն։ Յայտնի է որ՝ այսօր պատահածը ա՛դ է։ Եթէ առոր համակերպիք, պիտի տեսնէք որ՝ անոնք գործը ասքէն աւելի առաջ պիտի տանին։ Գերմանները այս երկիրը զինուորական օրէնքի պիտի ենթարկեն. այն ատեն ի՞նչ պիտի ընէք դո՛ւք՝ քաղաքայիններդ։

Տեսայ որ պաշտպանողականս իր արդիւնքը ունեցած էր Թալէաթի վրայ։ Քանի մը վայրկեան լուռ մնաց, անշուշտ կշռադատելով դիտողութիւններս։ Յետոյ հաստատ որոշումով, ըսաւ.

— Ձեզի պիտի օգնեմ։

Մօտեցաւ իր սեղանին եւ սկսաւ գործել իր հեռագրական գործիքին վրայ։ Երբեք չպիտի մոռնամ այդ պատկերը. այդ հսկայ Թուրքը, նստած իր գորշ pajamasով եւ կարմիր ֆեսով, ճարտարօրէն կը գործէր իր սեփական հեռագրական բանալիով, մինչ իր դեռատի կինը պզտիկ պատուհանէ մը զինքը կը դիտէր եւ մայրամուտ արեւին վերջին ճաճանչները կ'ողողէին սենեակը։ Յայտնի էր թէ՝ Թուրքիայի տէրը կնճիռներ կ'ունենար, եւ, մինչ վիճաբանութիւնը կը շարունակուէր հեռագիրին վրայ, Թալէաթ յարաճուն գրգռութիւնով մը կը զարնէր իր բանալին։ Ինծի ըսաւ թէ՝ կայարանը սոնքացող հազարապետը կը պնդէր որ՝ Էնվէրէն գրաւոր հրահանգներ կ'ուզէ, — քանի որ, թելով հեռագիրները կրնային դիւրին կերպով կեղծուիլ։ Թալէաթ բաւական ժամանակի պէտք ունեցաւ գտնելու համար Էնվէրը եւ առկէ ետքը վէճը կրկին վերսկսաւ։ Հեռագրական լուր մը՝ զոր Թալէաթ այդ պահուն ստացաւ, գրեթէ վհճացուց իմ դատս։ Իր գործիքը երկար ատեն թափահարելէ ետքը, որուն միջոցին Թալէաթի դէմքը կորսնցուց իր զուարթութիւնը եւ գրեթէ վայրագ եղաւ, ան ինծի դարձաւ եւ ըսաւ.

—Անգլիացիները այս առտու Տարտանէլը ռմբակոծած եւ երկու Թուրք սպաննած են։

Եւ յետոյ աւելցուց.

—Սպաննուած իւրաքանչիւր իսլամի փոխարէն՝ երեք Քրիստոնեայ պիտի մեռցնենք մենք։

Վայրկեան մը խորհեցայ թէ՝ ամէն բան կորսուած էր։ Թալէաթի դէմքը մէկ յուզում միայն կը ցոլացնէր — ատելութիւն Անգլիացիներու հանդէպ։ Յետոյ կարդալով Քրոմըրի տեղեկագիրը Տարտանէլի վրայ, տեսայ թէ՝ Բրիտանական Ծանծնախումբը այս կանխահաս յարձակումը սխալ մը կ'որակէր, քանի որ ան կանխահասօրէն Թուրքերուն կը ծանուցանէր իրենց ծրագիրները։ Կրնամ վկայել թէ՝ արիկա ուրիշ պատճառով մըն ալ սխալ մըն էր, որովհետեւ հիմա վստահ եմ թէ՝ այդ քանի մը անիմաստ

Քնդանօթածգութիւնները գրեթէ քանդեցին՝ օտարականները Թիւրքիայէն դուրս հանելու իմ ծրագիրս : Թալէաղ կատղած էր եւ ես պէտք էի շահուած հողը կրկին մշակել. բայց վերջապէս յաջողեցայ անգամ մըն ալ խաղաղեցնել զինքը : Նշմարեցի որ՝ ան կը տատանէր Անգլիացիները պատուհասելու իր փափաքին եւ Էնվէրի ու Գերմանացիներուն վրայ իր հեղինակութիւնը հաստատելու բաղձանքին միջեւ : Բարեբաղդաբար վերջին զգացումը շահեցաւ գերակշռութիւնը : Ամէն պարագայի մէջ , որոշած էր ցուցնել թէ ինք «գործապետ» մըն էր :

Երկու ժամէ աւելի հոն մնացինք մենք, որովհետեւ իմ ակամայ հիւրընկալս աւտեն-աւտեն հեռագիրին գլուխը կ'անցնէր, ինծի հաղորդելու համար քաղաքական վերջին զեկոյցները . ինծի ըսաւ թէ՝ ելեւմտական նախարար ձավիտ հրաժարած էր , բայց խոստացած էր իրենց համար աշխատիլ տուննէն: Եպարքոսը, հակառակ իր սպառնալիքներուն, համոզուած էր պաշտօնի վրայ մնալ: Ներքին գաւառները գտնուող օտարականներու նեղութիւն չպիտի տրուէր , եթէ Գէրութ , Ալեքսանտրէդ կամ ուրիշ չամրացուած նաւահանգիստներ չտմբակոծուէին. բայց, եթէ այդ տեսակ յարձակումներ գործուէին, Ֆրանսացիներու եւ Անգլիացիներու վրայ ճնշողական միջոցներ պիտի բանեցուէին : Թալէաղի խօսակցութիւնը կը ցուցնէր թէ՝ Գերմանացիներուն համար մանաւանդ սէր մը չունէր: Անոնք գոռոզ եւ ժպիրհ են, ըսաւ, եւ շարունակ կը միջամտեն զինուորական խնդիրներու եւ Թիւրքերու հետ կը վարուին արհամարհանքով :

Վերջապէս , կառախումբի խնդիրը կարգադրուեցաւ : Այս տեսակցութեան մէջ , Թալէաղ երեւան բերաւ զանազան տրամադրութիւններ. վոփոխակի՝ եղաւ խոժոռ, բարեհամբոյր, վայրագ եւ հաճոյակատար : Թիւրք նկարագիրին մէջ փուլ մը կայ , զոր Արեւմուտքցիները չեն հասկնար եւ աւիկա զուարթախոհութեան [humour] բուռն զգացումն է: Ինքն իսկ Թալէաղ մէնակ կը սիրէր սրախօսութիւնը կամ հնարամիտ պատմութիւնը : Հիմա որ մեր բարեկամական յարաբերութիւնները վերահաստատած եւ իր խոստումը փրկահաւուցած էր, Թալէաղ նորէն կատակաբան դարձաւ:

— Հիմա ծեր մարդիկը կրնան երթալ , ըսաւ ժպտելով : Ձեր քաղցրաւենիները գնելու աւտեն է, Պրն. Դեսպան:

Անշուշտ այս վերջին խօսքը ակնարկութիւն մըն էր այն պզտիկ նուէրին՝ զոր նախորդ գիշեր ըրած էի կիներուն եւ տղոց: Անմիջապէս վերադարձայ կայարան, ուր անմխիթար ուղեւորները նստած էին չորս կողմը, սպասելով նպաստաւոր լուրի մը : երբ

իրենց յայտնեցի թէ՝ այդ իրիկուն կառախումբը պիտի մեկնէր, իրենց շնորհակալութիւնովը եւ երախտագիտութիւնովը ողողեցին զիս :

ԳԻՐՔԻՆ ՄԷՋ ՅԻՇՈՒՈՂ ԴԷՄՔԵՐ

ՊԱՌՈՆ ՖՕՆ ՎԱՆԿԷՆՀԱՅՄ, ԹԻՒՐՔԻԱՅԻ ԳԵՐՄԱՆ ԴԵՍՊԱՆ

Քայզէրին կողմէ անձնապէս ընտրուած էր ան՝ Թիւրքիան Գերմանիայի մերձեցնելու համար եւ այդ երկիրը Գերմանիայի զինակից դարձնելու՝ մօտալուտ պատերազմին մէջ — դէր՝ որուն մէջ յաջողեցաւ: Վանկենհայմ գերման դիւանագիտութիւնը կը ներկայացնէր, իր ամենէն անգործոյն եւ ամենէն անպատկառ ձեւին մէջ: Ան Պիզմարքի հետ կը հաւասար որ՝ հայրենասէր Գերմանացի մը պէտք է պատրաստ ըլլայ Քայզէրին եւ Հայրենիքին համար զոհելու ո՛չ միայն իր կեանքը, այլ նաեւ իր պատիւը: Ան զարմանալի խելքով Գերմանիայի գործիքները դարձուց այն յուսահատ արկածախնդիրները, որոնք 1914ին Թիւրքիան կը վարէին :

ՊՈՒՍՔԱՆԻ

Թիւրք Դաշինքին մէջ նախկին առեւտրական եւ երկրագործական նախարար: 1914 Ցունվարին, Մր. Մօրկընթաուի դիմաց, ամերիկեան աջակցութիւն խնդրելով. Թիւրքիան ցնծագին վերականգնելու համար :

Այս գիրքին մէջ, Դուքնիներու ատրճան տեղը, տպագրական գործիքագիտութեան պահանջովը բաց դգուած ըլլալէն՝ ընթերցողներ ոմանք պիտի մեկնութիւններ ունենան: Կը փութամ ճշդել թէ՝ գրաքննական կամ թարգմանչական յապաւումներ չեն այդ պարագները, որոնց նման գուխի ատրճաններու մէջ, ասկէ հոկը, պիտի գտնուին՝ հեղինակին կողմէ իր յուշագրի ծանօթագրութիւն գիրքին կցուած եւ նիւթերուն մէջ յիշուող Դհմներու կենսագրական հակիրճ ուրուագիծները, հարազատօրէն բնագիրին թարգմանուած, ինչպէս որ արդէն մեր ներկայ հայերէն թարգմանութիւնն ալ՝ Մօրկընթաուի անգլիերէն բնագիրէն, կը կատարուի ամբողջական ներպով, առանց ո՛րեւէ յապաւումի:

Ծանօթ. Թարգմանիչին

ԺԳ. ԳԼՈՒԽ

«ՆՕԹՐԸ ՏԱՄ ՏԸ ՍԻՕՆ»Ի ՎՐԱՅ ԱՐՇԱՒԱՆՔ

Թալէադի յայտնութիւնը թէ՝ գերման Սպայակոյտի պիտ Գոլնարդ կառախումբը կեցուցած էր իրապէս արժէքաւոր տեղեկատուութիւն մըն էր: Որոշեցի խնդիրը աւելի ուսումնասիրել, եւ, այդ նպատակով, յաջորդ օրը գացի Վանկէնհայմի Ըսի թէ՝ թիւրք իշխանութիւնները հանդիսաւորապէս խոստացած էին իրենց թշնամիներուն հետ ազնուօրէն վարուիլ, հետեւաբար գերման ընդհ. Սպայակոյտին կողմէ խնդիրին շուրջը կատարուած ո՛րեւէ միջամտութեան չէի կրնար հանդուրժել: Վանկէնհայմ յաճախակի յայտնած էր ինծի թէ՝ Գերմանները Նախագահ Ուիլսընը կը նկատէին ապագայ հաշտարարը, եւ հետեւաբար, Վանկէնհայմի գործածնցի այն նոյն միտքը՝ որով խօսեր էի Թալէադի: Այս տեսակ ընթացքներ օգտակար չպիտի ըլլային իր երկիրին՝ երբ վերջնական կարգադրութեան օրը հասնէր! Տարօրինակ կացութեան մը դէմ ենք, ըսի. — մէկ կողմը՝ բարբարոս կոչուած ազգ մը կայ, ինչպէս Թիւրքիա, որ կը փորձէ քաղաքակիրթ ձեւով պատերազմ մղել եւ քրիստոնեայ թշնամիներու հետ ազնուութիւնով եւ բարութիւնով վարուիլ, եւ միւս կողմը, կարծեցեալ մշակուած եւ քրիստոնեայ ազգ մը, ինչպէս Գերմանիա, որ կը ջանայ զանոնք համոզել բարբարոսութեան դառնալու. «Ինչ տեսակ տպաւորութիւն մը կը կարծէք որ պիտի գործէ ան՝ ամերիկեան ժողովուրդին վրայ», հարցուցի: Պատրաստակամութիւն յայտնեց ինծի աջակցելու եւ իբր իմ կողմէ փոխարինութիւն այդ աջակցութեան, առաջարկեց որ ջանամ համոզել Միաց.-Նահանգները՝ պահանջելով Գերմանիայի հետ ազատ վաճառականութիւն, այնպէս որ իր երկիրը կարենար մեծաքանակ պղինձ, ցորեն եւ բամպակ ստանալ Ասիկա նիւթ մըն էր, որուն շարունակ կ'անդրադառնար Վանկէնհայմ, ինչպէս որ պիտի պատմեմ:

Հակառակ Վանկէնհայմի խոստումին, գերման Դեսպանատունին կողմէ որեւէ աջակցութիւն չի գտայ՝ օտար բնակիչները թրքական յոռի վարմունքին դէմ պաշտպանելու Խորհեցայ թէ, իմ կրօնքիս հետեւանքով, զանազան շրջանակներու մէջ կրնար գոյութիւն ունենալ սա զգացումը որ՝ այդ քրիստոնեայ ժողովուրդներու եւ կրօնական հաստատութիւններու — հիւանդա-

նոցներ, վարժարաններ, մենաստաններ եւ վանքեր — նպաստին չէի գործածեր իմ ամբողջ կորովս եւ բնականաբար հետեւցուցի թէ՝ Թիւրքերու վրայ իմ ազդեցութիւնս պիտի զօրանար, եթէ կարենայի իմ աւէնէն զօրաւոր քրիստոնեայ պաշտօնակիցներուս օժանդակութիւնը վայելել: Այս խնդիրին շուրջը երկար խորհրդակցութիւն մը ունեցայ Փալլավիչինիի հետ, ինքն ալ կաթոլիկ մը. եւ ներկայացուցիչը կաթոլիկ մեծագոյն ուէրութեան: Փալլավիչինի անկեղծօրէն յայտարարեց ինծի թէ՝ Վանկէնհայմ Թիւրքերուն դժգոհութիւն պատճառող որեւէ բան չպիտի ընէր: Այդ առեն մշտական վախ մը կար որ՝ Անգլիացիները եւ Ֆրանսացիները Տարտանէլի վրայ պիտի յարձակէին, Պոլիսը պիտի գրաւէին եւ զայն Ռուսիայի պիտի յանձնէին, եւ միայն Թրքական ուժերն էին որ, ըսաւ Փալլավիչինի, կրնային արգիլել այդ տեսակ ազէտ մը: Հետեւաբար Գերմանները կը հաւատային թէ՝ իրենք Թիւրք կառավարութեան բարիկամեցողութեանը ենթակայ էին եւ զանոնք թշնամացնելու բան մը չպիտի ընէին Փալլավիչինի յայտնապէս կը փափաքէր հաւատացնել ինծի թէ՝ Վանկէնհայմ եւ ինք՝ կ'ուզէին ինծի աջակցիլ: Սակայն այդ պաշտպանողականը անկեղծ չէր, որովհետեւ մի'շտ կը հաւատայի թէ, եթէ Գերմանները շա'րունակ միջամտութիւն չի գործէին, Թիւրքիա ազնուօրէն պիտի շարժէր: Նշրակացուցի թէ՝ չար ոգին Թիւրք կառավարութիւնը չէ ր, այլ գերման Սպայակոյտի պետը՝ Ֆօն Պռօնսարդ: Այն իրողութիւնը թէ՝ Թիւրք Դահլիճին անդամներէն ոմանք, որոնք եւրոպական եւ քրիստոնեայ մշակոյթ ունէին — Պուսթանիի եւ Ոսկանի պէս մարդիկ — հրաժարած էին՝ իբր բողոք՝ Թիւրքիայի պատերազմի մէջ մտնելու գործողութեանը դէմ, օտարականներու կացութիւնը աւելի վտանգաւոր դարձուց: Ասկէ զատ, հեղինակութեան մեծ պայքար ալ կար. այսօր որդեգրուած քաղաքականութիւն մը, յաջորդ օրը կը շրջէր, որուն արդիւնքը ան կ'ըլլար որ՝ երբեք չէինք գիտնար ո՛ւր գտնուելնիս: Օրինակի համար, կառավարութեան ինծի ուղած խոստումը թէ՝ օտարներուն հետ գէշ չպիտի վարուէր, որեւէ կերպով չկարգադրեց խնդիրը, որովհետեւ ատոր դաս պաշտօնեայ մը, ինչպէս Պէտրի, կրնար միշտ հրահանգներուն անսաստելու չքմեղանք մը գտնել: Հետեւաբար, ա'յն տեսակ կացութիւն մը կար, որ անդուլ արթնութիւն կը պահանջէր: Ես ոչ միայն պէտք էի հաւատիքներ առնել Թալէադի եւ Էնվէրի պէս մարդոցմէ, այլ նաեւ պէտք էի անձնապէս հսկել թէ՝ այդ հաւատիքները կը գործադրուէին:

Նոյեմբերի առտու մը, ժամը չորսին արթնցայ: Երազէ կը

սթափէի, կամ «նախազգացում» մը ունեցած էի թէ Սիօնի Գոյբերուն գործը գէշ էր. Ֆրանսայի միանձնուհիներու միութիւն մըն է ատ, որ տարիներէ իվեր աղջիկներու վարժարան մը կը վարէ Գոլիսի մէջ: Ֆրանսական Դեսպանին կինը՝ Տկն. Գոնփառ եւ Ֆրանսական գաղութէն ուրիշ կիներ մեզմէ մանաւորաբար խնդրած էին որ՝ ուշադիր աչքով հսկենք այդ հաստատութիւնը: Շատ յաջողապէս կազմակերպուած վարժարան մըն էր ատ. ամէն ազգութիւններու լաւագոյն ընտանիքներուն շատ մը աղջիկները հոն կը յաճախէին, եւ երբ խմբուէին այս աղջիկները, որոնցմէ քրիստոնեաները արծաթ խաչեր կը կրէին, եւ ոչ-քրիստոնեաները արծաթ աստղեր, եզականօրէն գեղեցիկ եւ տպաւորիչ տեսարան մը կը պարզէին: Բնականաբար, կոպիտ Թիւրքերու այդ տեսակ մենաստանի մը մէջ թափանցումին գաղափարը բաւական էր՝ խելքը գլուխը եղող ո՛րեւէ մարդու զայրոյթը յարուցանելու: Թէեւ բացի վրդովիչ զգացումէ մը ստոյգ ոչինչ չգիտնայինք, բայց Տկն. Մօրկընթաու եւ ես որոշեցինք նախաճաշէն անմիջապէս ետքը հոն երթալ: Երբ շէնքին մօտեցանք, մանաւորապէս կասկածելի ոչինչ չի նշմարեցինք. վայրը հանդարտ էր եւ ամբողջ միջավայրը խաղաղ ու սլաքաշուք: Սակայն, աստիճաններէն վար իջնելնուս պէս, հինգ Թիւրք ոստիկաններ հետեւեցան մեր քայլերուն: Անոնք մեր ետեւէն գաւիթ մտան, մեծ սարսափ պատճառելով խումբ մը քոյրերու, որոնք պատահաբար նախասենեակին մէջ կը գտնուէին: Այն պարզ իրողութիւնը թէ՝ ամերիկեան Դեսպանը ոստիկանութեան հետ եկած էր, ինքնին ուստակացուց իրենց վրդովանքը, թէեւ մեր մէկտեղ ժամանումը պարզապէս դիպուածական էր:

— Ի՞նչ կ'ուզէք, հարցուցի, այդ մարդոց դառնալով: Որովհետեւ միայն Թիւրքերէն կը խօսէին, բնականաբար ըսածս չի հասկցան եւ ուզեցին զին բաց վանել: Իմ Թիւրքերէնի ծանօթութիւնս չափազանց սահմանափակ էր, բայց գիտէի թէ՝ «էլչի» բառը՝ «դեսպան» կը նշանակէր: Որով, ինքզինքս ցուցնելով, ըսի.

— Ամերիկեան «էլչի»:

Թիւրքերէնի այս փշրանքը մոգական դեր կատարեց: Թիւրքիայի մէջ, դեսպան մը գերամեծար անձաւորութիւն մըն է, եւ այդ ոստիկանները անմիջապէս յարգեցին հեղինակութիւնս: Նոյն միջոցին, քոյրերը կանչած էին իրենց մեծաւորուհին՝ Մայր Էլվիուան: Այս կինը խիստ նշանաւոր եւ ազդեցիկ անձնաւորութիւն մըն էր Գոլիսի մէջ: Այդ առտուն, երբ ան ներս եկաւ անվրդով եւ դէմը ելաւ այդ Թիւրք ոստիկաններուն, վախի ո՛չ մէկ նշան չի ցուցնելով եւ իր դէրքին շուքովը եւ արժէքովը զանոնք պատկառե-

ցնելով, ան իմ աչքիս թուեցաւ գրեթէ գերբնական էակ մը. Մայր Էլվիրա՝ Ֆրանսայի ամէնէն ազնուապետական ընտանիքներէն մէկուն աղջիկն էր. քառասուն տարեկանի մօտ կին մըն էր, սեւ մազերով եւ շողացող սեւ աչքերով, համովին շեշտուած տժգոյն դէմքով մը՝ որ կրթութիւն, նկարագիր եւ իմաստութիւն կը ճառագայթէր: Այդ առտուն զինքը դիտած ատեն, չկրցայ արգիլուիլ խորհելէ թէ՝ աշխարհի վրայ չի կար դիւանագիտական շրջանակ մը՝ որուն շուքը եւ շնորհը չաւելցնէր ան: Քանի մը վայրկեանի մէջ, Մայր Էլվիրա կատարելապէս տիրացաւ ներկայ անստոյգ կացութեան: Կանչեց քոյրերէն մէկը՝ որ թիւրքերէն կը խօսէր եւ հարցաքննեց ոստիկանները: Անոնք ըսին թէ՝ Պէտրիին հրահանգներուն համեմատ կը գործէին: Բոլոր օտար վարժարանները այդ առտուն պիտի վակուէին, որովհետեւ կառավարութիւնը որոշած էր անոնց շէնքերը գրաւել: Այդ վանքին մէջ մօտաւորապէս եօթանասուն երկու ուսուցչուհիներ եւ քոյրեր կային: Ոստիկանութիւնը հրահանգ ունէր բոլոր ատոնք սենեակներու մէջ փակելու, ուր անոնք գործնականապէս իբր բանտարկեալ պիտի մնային: Շուրջ երկու հարիւր աղջիկներ կային. ատոնք փողոց պիտի հանուէին եւ պիտի թողուէին իրենց տուները փոխադրուիլ: Այն իրողութիւնը որ՝ հեղեղանման անձրեւ կը տեղար եւ օդը սարսափելի ցուրտ էր, կը շեշտէր այդ վարմունքին բարբարոսութիւնը: Սակայն. Պոլիսի ամէն թշնամի վարժարան եւ կրօնական հաստատութիւն, այդ պահուն, նմանօրինակ փորձի մը պիտի ենթարկուէր: Որուշ էր որ՝ ասիկա կացութիւն մըն էր՝ զոր չէի կրնար մինակս վարել. որով, անմիջապէս հեռաձայնեցի Թրքախօս օրէնսգէտ խորհրդականիս: Հոս կայ միջադէպ մը՝ որ կրնայ շահագրգռական ըլլալ անոնց՝ որոնք կը հաւատան նախախնամական միջամտութեան: Երբ Պոլիս հասայ, հեռաձայնը անծանօթ էր. բայց, յաջորդ ամիսներու ընթացքին, անգլիական ընկերութիւն մը զայն հաստատելու վրայ էր: Սիոնի Քոյրերուն հետ իմ պատահարիս նախընթաց գիշերը, օրէնսգէտ խորհրդականս եկած էր ինծի եւ հպարտօրէն յայտարարած թէ՝ իր հեռաձայնը հաստատուած էր: Իր թիւը արձանագրեցի եւ հիմա այդ յիշատակութիւնը գրպանս կը գտնեմ: Առանց իմ թարգմանիս՝ ես շատ պիտի նեղուէի. եւ առանց այդ հեռաձայնին՝ չպիտի կրնայի զայն անմիջապէս հոն կանչել:

Մինչ անոր հասնելուն կը սպասէի, ոստիկաններուն գործողութիւնը եւսաձգեցի, եւ կինս, որ բարեբաղդաբար Ֆրանսերէն կը խօսէր, ամէն մանրամասնութիւններու կը տեղեկանար քոյրերէն: Տկն. Մօրկրնթաու բաւական լաւ կը ճանչնար Թիւրքերը,

գիտնալու համար որ՝ անոնք քոյրերուն եւ իրենց աշակերտներուն պարզ վտարումէն ուրբեր ծրագիրներ ունէին Թիւրքերը այդ հաստատութիւնները գանձարաններ կը նկատեն. ժողովուրդին միտքին մէջ անոնց բովանդակած արժեղէնները մեծապէս չափազանցուած են. եւ սոյգ ենթադրութիւն մըն է սա թէ՝ ուրիշ նկատումներու կարգին՝ այդ վտարումը ճարտար առաջատակային արշաւանք մըն էր՝ հարստութիւնը շօշափելի կերպով երեւան հանելու:

—Դրամ կամ ուրիշ արժեղէններ ունի՞ք հոս, հարցուց Տկն. Մօրկընթաու՝ քոյրերէն մէկուն:

Այո՛, անոնք բաւական մեծ գումար մը ունէին. ան պահուած էր աղահով վերնայարկի մը մէջ: Կինս պատուիրեց ինծի զբաղեցնել ոստիկանները. յետոյ ինք եւ քոյրերէն մէկը՝ լուիկ անհետացան տեսարանէն: Վերը, քոյրերը սպահած էին հարիւր քառակուսի կտոր ասուեակ, որոնց իւրաքանչիւրին մէջ կարած էին քսան ոսկի դրամներ: Սիոնի Քոյրերը, այդ կակուղ ծիւին մէջ համագումար ունէին շուրջ չիւուն հազար ֆիրանք: Ատենէ մը իվեր կը վախնային վտարումէ եւ այս կերպով իրենց դրամը ամփոփած էին, որպէսզի կարենան հետերնին տանիլ, երբ բռնադատուէին Թիւրքիայէն մեկնելու: Աւտկէ զատ, քոյրերը ունէին բազմաթիւ ծրարներով գրաւականներ եւ շատ մը արժէքաւոր թուղթեր, ինչպէս իրենց վարժարանին հրամանագիրը: Անշուշտ ադ բան մըն էր որ պիտի զրգռէր Թիւրք ընչաքաղցութիւնը: Տկն. Մօրկընթաու գիտէր որ՝ եթէ ոստիկանութիւնը անգամ մը տիրանար շէնքին, քիչ հաւանականութիւն պիտի մնար որ՝ Սիոնի Քոյրերը ա՛լ երբեք տեսնէին իրենց դրամը: Քոյրերուն օգնութիւնովը՝ կինս անմիջապէս վրան պահեց ո՛րչափ բան որ կրնար, սանդուղներէն իջաւ եւ ոստիկան-զինուորներուն մէջէն դուրս անծրեւին տակը ելաւ: Տկն. Մօրկընթաու ետքէն ինծի պատմեց թէ՝ օրէնքի այդ պահապաններուն քովէն անցած ատեն՝ գրեթէ արիւնը սառած էր սոսկումէն. սակայն, արտաքին նշաններով, ան բացարձակապէս խաղաղ եւ ինքնամիտ էր: Ան մտաւ սպասող ինքնաշարժին մէջ եւ գնաց ամերիկեան Դեսպանատուն, դրամը զետնեց մեր նկուղը եւ անմիջապէս դարձաւ վարժարան: Նորէն Տկն. Մօրկընթաու հանդիսաւորապէս վեր ելաւ քոյրերուն հետ: Այս անգամ անոնք զինքը տարին կաթուղիկէին թանգարանը, որ կը գտնուէր վանքին ետեւը եւ ուր կը մտնուէր վանքէն: Քոյրերէն մէկը՝ գետնին տակ մասնաւոր տեղէ մը քար մը վերցուց եւ կրկին մէջտեղ հանեց ոսկի դրամի դէզ մը: Զայն պահեցին Տկն. Մօրկընթաուի զգեստներուն մէջ, եւ անգամ մըն

ալ ան ոստիկան-զինուորներու մէջէն անցաւ դուրս ելաւ անձրեւին տակ ու ապաւորէն գնաց Դեսպանատուն: Այս երկու շրջաններուն միջոցին կինս յաջողեցաւ քոյրերուն դրամը զետեղել տեղ մը՝ ուր Թիւրքերը ձեռնամուխ չէին կրնար ըլլալ

Տկն. Մօրկընթաւի երթուդարձին միջոցին, Պէտրի հասած էր Ան ինձի յայտնեց թէ՝ ինչը Թալէաղ հրաման տուած էր բոլոր հաստատութիւնները փակելու եւ թէ՝ ծրագրած էին որ՝ ամբողջ գործը ժամը իննէն առաջ աւարտի Ըսի արդէն թէ՝ Թիւրքերը զուարթախոհութեան հակամէտութիւն մը ունին. բայց այդ հաստատին պէտք է տեղեկացնեմ թէ՝ առիկա երբեմն այլանդակ ձեւով մը կ'արտայայտուի: Պէտրի կալծես կը խորհէր որ՝ եօթանասուն աւելի կաթոլիկ քոյրերը երկու սենեակի մէջ արգելափակելը եւ երկու հարիւր խնամքով մեծցուած աշակերտուհիներ Պոլիսի փողոցները թափելը՝ մեծ ծաղրածութիւն մըն էր:

—Առաւօն կանուխ գործի սկսած էինք եւ ամէն բան պիտի լմնցնէինք՝ այդ մասին ձեր ո՛րեւէ բան լսելէն առաջ, բաւ ան խնդալով: Բայց կ'երեւայ թէ՝ դուք բնաւ չէք քնանար

—Դուք շատ անխելք էր, երբ մեզի այդ տեսակ խաղ խաղալ կը փորձէք, ըսի Ձէ՞ք գիտեր որ մտադիր եմ գիրք մը գրել: Եթէ շարունակէք ասանկ վարուիլ, ձեզ գիրքիս մէջ պիտի անցնեմ՝ իբր անշնորհք մէկը

Այս դիտողութիւնը վայրկեանին մէկ ներշնչումն էր. այլ պահուն էր որ՝ առաջին անգամը ըլլալով՝ ինծի թուեցաւ թէ՝ այդ պատմութիւնը կրնար հրատարակուելու չափ հետաքրքրական ըլլալ: Պէտրի յայտարարութիւնս լուրջ նկատեց եւ կարծես իր վրայ զգաստացուցիչ ազդեցութիւն մը գործեց:

—Իրա՞ւ մտադիր էք գիրք մը գրելու, հարցուց գրեթէ անձկոտ:

—Ինչո՞ւ չէ, աւելցուցի, զօրաւար Լիու Ուէլլէյս, որ հոս դեսպան էր, գիրք մը չի գրե՞ց: «Սընսէդ» Քօքս ալ հոս դեսպան էր. — ան ալ գիրք մը չի գրե՞ց: Ինչո՞ւ ես չի գրէի: Եւ դուք ա՛յնչափ կարեւոր անձնաւորութիւն մըն էք որ՝ ես ստիպուած եմ ձեր մասին խօսիլ: Ինչո՞ւ կը շարունակէք գործել ա՛յն տեսակ ձեւով մը, որ զիս կը պարտաւորէք ձեզ նկարագրել իբր գէշ մարդ մը: Այս քոյրերը միշտ ձեր բարեկամները եղած են: Անոնք ձեզի մի՛այն բարիք ըրած են: Անոնք դաստիարակած են ձեր աղջիկներէն շատերը: Ինչո՞ւ անոնց հետ կը վարուիք այս ամօթալի ձեւով:

Այս պաշտպանողականը արդիւնք մը առաջ բերաւ: Պէտրի հաւանեցաւ հրահանգին գործադրութիւնը ետածգել, մինչեւ որ

կարենայինք Թալէադի հետ հեռաձայնել : Գանի մը վայրկեանէն լսեցի որ՝ Թալէադ հեռաձայնին մէջէն կը խնդար :

—Ես ջանացի ծեզմէ խուսափիլ , ըսաւ , բայց դուք նորէն բռնեցիք զիս : Ինչո՞ւ այդ խնդիրին շուրջը ատանկ աղմուկ կը յարուցուի : Ֆրանսացիները իրենք չի վտարեցին բոլոր մայրապետները եւ վարդապետները: Մե՞նք ինչու չպիտի ընենք :

Ապացուցանելէս ետքը թէ՝ անագնիւ աճապարանք մըն էր ադ, Թալէադ հրամայեց Պէտրիի՝ հրահանգը եւոածգել, մինչեւ որ առիթը ունենայինք խնդիրին վրայ տեսակցելու: Ընտկանաբար ասիկա մեծապէս սփոփեց Մայր Էլվիւան եւ քոյրերը: Ձիշդ մնկնելու ատեննիս, Պէտրի յանկարծ նոր գաղափար մը ունեցաւ :

— Մենք հիմակուհիմա ազատ պիտի Թողունք Սիոնի քոյրերը, ըսաւ, բայց պէտք է գրաւենք իրենց դրամը :

Ակամայ զիջում ըրի իր առաջարկին . գիտնալով որ բոլոր արժեղէնները ապահով կերպով կը հանգչէին ամերիկեան Դեսպանատունին մէջ: Այսպէս, հաճոյքը ունեցայ մնալ եւ դիտելու Պէտրիի եւ իր ընկերներուն խուզարկութիւնը՝ ամբողջ հաստատութեան մէջ: Ինչ որ գտան, թիթեղէ պզտիկ տուփ մըն էր՝ որ կը պարունակէր քանի մը պղինձէ դրամներ, ա՛յնպէս աննշան աւար մը՝ զոր Թիւրքերը չզիջան գրաւել : Սիոնէք շատ շփոթուած եւ հիասթափ եղած էին եւ այդ օրէն մինչեւ հիմա չգիտցան երբեք թէ՝ դրամը ի՛նչ եղաւ: Եթէ իմ թիւրք բարեկամներս պատուիրեն ընեն ինծի՝ այս էջերը կարդալու, պիտի տեսնեն թէ՝ հոս առաջին անգամը ըլլալով պարզած եմ այդ տագնապալի օրերուն գաղտնիքներէն մէկը :

Որովհետեւ վանքին պատուհաններէն մէկը կը բացուէր Կաթուղիկէին գաւիթին վրայ, որ Վատիկանի սեփականութիւն էր , մենք առարկեցինք թէ՝ Թիւրք կառավարութիւնը զայն չէր կրնար գրաւել: Քոյրերէն անոնք՝ որոնք չէզոք ազգերու կը պատկանէին, արտօնուեցան շէնքին Վատիկանի հողին դէմը գտնուող մասին տէր մնալ, մինչդեռ շէնքին մնացած մասը երկրաչափական վարժարանի վերածուեցաւ : Կարգադրեցինք որ՝ Ֆրանսացի մայրապետները տասը օր պայմանաժամ ունենան՝ իրենց երկիրը մեկնելու . անոնք ամէնքն ալ ապահով հոն հասան եւ շատերը հիմա բարեգործական եւ պատերազմական աշխատանքներու նուիրուած են Ֆրանսայի մէջ :

Իմ կատակաբան յայտարարութիւնս թէ՝ մտադիր էի գիրք մը գրելու՝ խորապէս տպաւորեց Պետրին , եւ, յաջորդ քանի մը շաբաթներուն, ան յաճախակի ակնարկեց ատոր: Ես միշտ զուարճաբանօրէն ըսի իրեն թէ՝ եթէ իր ընթացքը չի բարւոքէր, ստիպ-

ուած պիտի ըլլայի զինքը իբր անշնորհք մը նկատել : Օր մը, կատարեալ լրջութիւնով ինծի հարցուց թէ՝ էՀ՞ր կրնար ընել բան մը՝ որ իրաւունք տար ինծի զինքը աւելի նպաստաւոր գոյնով մը դիմանկարելու : Իր այդ դիրքը՝ ինծի հայթայթեց այն առիթը՝ զոր ատենէ մը իվեր կը փնտռէի: Պոլիսը տարիներէ իվեր կեդրոն մը եւած էր ճերմակ-գերիներու առուտուրի, եւ զեղծ խումբ մը կը գործէր խարդախ սինակոկի մը հովանիին տակ : Ծանծնախումբ մը, որ կազմուած էր այդ մարդոց դէմ պայքարելու համար, գիս պատուակալ անդամ ընտրած էր : Պէտրիի ըսի թէ՝ հիմա առիթը ունէր հաւմբաւ մը շինելու . պատերազմին պատճառով, իր իշխանութիւնը՝ իբր ոստիկանապետ՝ մեծապէս աւելցած էր եւ իր կողմէ ցուցուած քիչ մը կորովի գործունէութիւն՝ յաւիտեան պիւոի փրկէր քաղաքը այդ անպատուութենէն Այն խանդավառութիւնը՝ որով Պէտրի ողջունեց առաջարկս եւ այն կատարելութիւնը եւ ճարտարութիւնը՝ որով գործեց, զինքը արժանի կ'ընէին ամէն պարկեշտ մարդու երախտագիտութեանը : Քանի մը օրուան մէջ, Պոլիսի ճերմակ-գերիներու բոլո՛ր գործակալները ապաստան կը փնտռէին. շատերը ձերբակալուած էին . ոմանք փախուստ տուած. անոնցմէ օտարականները, ատեն մը բանտ մնալէ ետքը, երկիրէն արտաքսուեցան: Պէտրի ինծի յանձնեց այդ բոլոր չարագործներուն լուսանկարները, որոնք հիմա թղթածրար կազմած են մեր կառավարական մասնաւոր պաշտօնատունին մէջ: Այդ միջոցին գիրք չէի գրեր, բայց պարտք զգացի հանրութեան ծանօթացնել Պէտրիի աշխատանքը: Հետեւաբար իր լուսանկարը, իր դերին մասին քանի մը ծանօթութիւններով, ղրկեցի Նիւ-Եօրքի Թայմզին, որ զայն հրատարակեց կիրակի օրուան թիւի մը մէջ: Ամերիկեան մեծ թերթի մը զինքը այդ կերպով պատուած ըլլալը՝ անսահման ուրախութիւն պատճառեց իրեն: Ամիսներով իր գրպանին մէջ պտըտցուց իր պատկերը պարունակող Թայմզի էջը, զայն իր բոլո՛ր բարեկամներուն ցուցնելով : Այս դէպքը վերջ դրաւ ոստիկանապետին հետ իմ կնճիռներուս. անկէ ետքը, որչափ որ Պոլիս մնացի , շատ քիչ լուրջ բաղխումներ ունեցանք :

ԺԴ. ԳԼՈՒԽ

ՎԱՆԿԷՆՀԱՅՄ ԵՒ «ԲԷՔԼԵՀԷՄ ՊՈՂՊԱՏԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ»Ը

ԳԵՐՄԱՆԻԱՑԻ ՄԷՋ ՑԱՅՏԱՐԱՐՈՒԱԾ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Այդ միջոցին, աւելի խոր կը ծանօթանայի գերման ժամանակակից նկարագիրին, զոր կ'անձնաւորէին Վանկէնհայմ եւ իր ընկերները. պատերազմի առաջին օրերուն Դիւմաններուն շատ նպաստաւոր արտայայտուեցան Ամերիկացիներուն հանդէպ. բայց ժամանակ անցնելով, երբ երեւան եկաւ որ Միաց-Նահանգներուն մէջ հանրային կարծիքը միաձայնօրէն Դաշնակիցները կը պաշտպանէր եւ Ուաշինկթընի կառավարութիւնը չէզոքութեան օրէնքները չպիտի արհամարհէր՝ որպէսզի գերման շահերը պաշտպանուէին, Գերմանիայի բարեկամական վերաբերումը փոխուեցաւ եւ գրեթէ թշնամական դարձաւ :

Այն տրտունջը՝ որուն շարունակ կ'անդրադառնար գերման Դեսպանը՝ ծածրացուցիչ կրկնարանութիւնով մը՝ հին ծանօթ տրտունջն էր — Ամերիկայի՝ Դաշնակիցներուն ռազմանիւթ ծախելը: Քիչ պատահած է որ՝ զինքը տեսած առենս՝ այդ նիւթին վրայ չխօսի : Միշտ կը խնդրէր ինձմէ որ՝ նախագահ Ուիլսընի զրեմ, առաջարկելով անոր որ՝ նաւարգելք [embargo] հրատարակէ. անշուշտ ան չէր ազդուեր իմ ընդդիմախօսութենէս թէ՝ ռազմանիւթի վաճառականութիւնը կատարելապէս օրինաւոր էր: Երբ Տարտանէլի մէջ պատերազմը սաստկացաւ Ամերիկայի ռազմանիւթ հայթայթելուն մասին Վանկէնհայմի տարակուսիւնը աւելցաւ: Պնդեց թէ՝ Տարտանէլի մէջ գործածուած ռումբերէն շատերը Ամերիկա շինուած էին եւ թէ՝ Ամերիկա իրապէս պատերազմ կը մղէր Թիւրքիայի դէմ:

Օր մը, սովորականէն աւելի բարկացած, ռումբի կտոր մը բերաւ ինծի : Անոր վրայ որոշակի կը տեսնուէր «Բ. Գ. Ընկ.» արձանագրութիւնը :

— Տեսէ՛ք սա, ըսաւ : կարծեմ գիտէ՛ք թէ՝ ինչ կը նշանակէ «Բ. Գ. Ընկ »: «Բնթրեհէմ Պողպատի Ընկերութիւն»ն է ադ ! Աւիկա Թիւրքերը պիտի կատղեցնէ Մի՛ մոռնաք որ՝ ասոր համար մենք Միաց.-Նահանգները պատասխանատու պիտի նկատենք : Ամէն օր նոր-նոր ապացոյցներ ձեռք կը բերենք. ամերիկեան ռումբէն առաջ եկած իւրաքանչիւր մահուան համար

ձեզմէ հատուցում պիտի պահանջենք: Եթէ դուք միայն գրէիք ձեր կառավարութեան եւ մեր թշնամիներուն ռազմանիւթ ծախելը դադրեցնել տայիք, պատերազմը շուտով վերջ պիտի գտնէր:

Սովորական պաշտպանողականս խօսեցայ, Վանկէնհայմի ուշադրութիւնը հրաւիրելով այն իրողութեան վրայ թէ՝ Գերմանիա ռազմանիւթ ծախած էր սպանիական պատերազմի միջոցին. բայց այս բոլորը անօգուտ էր: Ինչ որ Վանկէնհայմ կը տեսնէր, սա էր թէ՝ ամերիկեան հայթայթումը՝ իր թշնամիին օգնութիւն մը կը հանդիսանար. կացութեան օրինականութիւնը զինքը չէր շահագրգռեր: Անշուշտ ես բացայայտօրէն մերժեցի գրել Նախագահին, այդ նիւթին մասին:

Քանի մը օր ետքը, Իգտամի մէջ երեւցաւ յօդուած մը, որ թրքական եւ ամերիկեան յարաբերութիւններուն վրայ կը խօսէր: Այդ հրատարակութիւնը, մեծ մասով, չափազանց ներբողական էր Ամերիկայի, բայց անոր իրական նպատակը, ներկան բաղդատել էր անցեալին հետ, եւ ցուցնել թէ՝ Թուրքիայի թշնամիներուն ռազմանիւթ հայթայթելու մեր գործը չէր հաշտուեր ընաւ երկու երկիրներու միջեւ գոյութիւն ունեցող պատմական բարեկամութեան: Ամբողջ յօդուածը գրուած էր թուրք ժողովուրդին ներկայացնելու գաղափար մը՝ որ գրեթէ համառօտակի կ'ամփոփուէր վերջին պարբերութեան մէջ. «Տարտանէլի թղթակիցներուն տեղեկագիրէն կը հասկցուէր թէ՝ վերջին ռմբակոծութեան միջոցին Անգլիացիներու եւ Ֆրանսացիներու կողմէ արձակուած ռումբերուն շատերը շինուած են Ամերիկայի մէջ»:

Այդ ատեն, գերման Դեսպանատունին ազդեցութեանը տակ էր Իգտամը, որ զայն կը վարէր ամբողջովին գերման փրոփականտի՝ շահերուն համեմատ: Դիւրագրգիռ եւ մոլեռանդ Թուրքերու միտքին մէջ կաթեցուած այդ տեսակ գաղափար մը՝ կրնար վտանգաւոր հետեւանքներ ունենալ: Հետեւաբար, անմիջապէս նիւթը բացի այն մարդուն՝ զոր այդ յարձակումին գլխաւոր պատասխանատուն կը նկատէի — գերման Դեսպանը: Նախ, իր անմեղ ըլլալը յայտարարեց. տղու մը չափ հեզ էր՝ ամբողջ խնդիրէն անտեղեակ ըլլալը փաստած ատեն: Իր ուշադրութիւնը հրաւիրեցի այն իրողութեան վրայ թէ՝ Իգտամի գաղափարները գրեթէ համանմանօրէն նոյնն էին՝ քանի մը օրեր առաջ իր ինծի յայտնածներուն, թէ՝ զանազան տեղեր, իրապէս, լեզուն գրեթէ իր խօսակցութեան մէկ կրկնութիւնն էր:

—Կա՛մ դուք գրած էք այդ յօդուածը, ըսի, կամ լրագրողը կանչած եւ անոր թելադրած գլխաւոր գաղափարները:

Վանկէնհայմ զգաց որ՝ հեղինակութիւնը ալ աւելի ժխտելը օգուտ չունէր :

—Լա՛ւ, ըսաւ, գլուխը վեր առնելով, ի՞նչ պիտի ընէք հիմա այդ մասին:

Այս «Թուիտ*»ական վարմունքը վիրաւորեց զիս եւ ես զայն հարուածեցի անմիջապէս :

—Գիտի ըսեմ թէ՝ ի՛նչ պիտի ընեմ այդ մասին, պատասխանեցի, եւ դուք գիտէ՛ք թէ՝ ես կարող ալիսի ըլլամ գործադրել սպառնալիքներս : Կա՛մ դուք կը դադրեցնէք Թիւրքիայի մէջ հակա-ամերիկեան զգացում յուզելը, կա՛մ ես հակա-գերման զգացումի պայքար մը կը բանամ հոս: Դուք գիտէք, Գաւոն, թէ դուք Գերմաններդ շատ բարակ սառի մը վրայ կը չմշկէք այս երկիրին մէջ : Դուք գիտէք թէ՝ Թիւրքերը ձեզ այնչափ շատ չեն սիրեր : Մինչդեռ, գիտէք որ՝ Ամերիկացիները հոս ձեզմէ աւելի ժողովրդական են: Ենթադրեցէք որ ելլեմ Թիւրքերուն հասկցնել թէ՝ դուք զիրենք պարզապէս ձեր շահուն կը գործածէք, թէ՝ դուք զիրենք իրապէս ձեր զինակիցները չէք նկատեր, այլ միայն վահա՛ն՝ այն խաղին մէջ, զոր կը խաղաք: Արդ, այս երկիրին մէջ հակա-ամերիկեան զգացում գրգռելով՝ դուք իմ ամէնէն փափուկ կէտիս կը դպչիք: Դուք մեր կրթական եւ կրօնական հաստատութիւնները Թիւրքերու յարձակումներուն կ'ենթարկէք : Մա՛րդ չգիտեր թէ՝ անոնք ինչ կրնան ընել , եթէ համոզուին որ՝ իրենց ազգականները ամերիկեան գնդակներով կը զարնուին : Դուք այդ զգացումը կա՛մ կը խափանէք, կա՛մ Լրեք շարաթուան մէջ ամբողջ Թիւրքիան կը լեցնեմ Գերմաններու դէմ ատելութիւնով : Ատիկա պատերազմ մը պիտի ըլլայ մեր միջեւ. եւ ես պատրաստ եմ ատոր :

Վանկէնհայմի վարմունքը յա՛նկարծ փոխուեցաւ: Դարձաւ , ձեռքը ուսիս վրայ դրաւ եւ շատ հաշտասէր , զրեթէ գորովագին կերպարանք մը առաւ :

—Եկէ՛ք, հաշտուի՛նք, ըսաւ: Կ'ընդունիմ որ՝ իրաւունք ունիք այդ մասին : Կ'ըմբռնեմ որ՝ այդ տեսակ յարձակումներ կրնան վիրաւորել ձեր բարեկամները , վհսհօնարները : Կը խոստանամ ձեզի որ՝ պիտի դադրին այդ յարձակումները :

Այդ օրէն , Թիւրք մամուլը երբեք ամենաթեթեւ չարակամ ակնարկութիւն մը իսկ չըրաւ Միաց.-Նահանգներուն : Ցարձա-

---

* Հոլլակաւոր «գործադրել», որ 1870ին, Նիւ-Եորք խոպանին մէջ, Թամմընի Հոլի շահերը պաշտպանեց: Միաց.-Նահանգներու մէջ, իր անունը հոմանիշ է ընդհանուր գնդակոծութեան եւ ոչդամին խոպանացիներու յափտակեց իրաւացի ներողամտութիւնը կը նշանակէ:

կումներուն յանկարծակի դադրելէն զգացի թէ՝ Գերմանները, Թիւրքիայի մէջ որոշապէս տարածած էին իրենց Հայրենիքին սիրելագոյն միջոցներէն մէկը — կառավարական բացարձակ հսկողութիւն՝ մուտուլին վրայ: Բայց երբ կը խորհիմ այն խայտառակ դաւերուն վրայ՝ զորս Վանկէնհայմ կը նիւթէր այդ ատեն, անգլիական մարտանաւերու կողմէ գործածուած քանի մը ռումբերու դէմ իր բողոքը — եթէ երբեք անգլիական մարտանաւեր գործածած են այդ տեսակ ռումբեր, բան մը՝ որուն համար լրջօրէն կը տարակուսիմ — գրեթէ այլանդակ կը թուի: Առաջին օրերը, Վանկէնհայմ ինծի բացատրած էր Գերմանիայի գլխաւոր նպատակներէն մէկը, Թիւրքիան պատերազմի մղելուն մէջ: Անիկա այդ յայտարարութիւնը ըրած էր հանդարտօրէն եւ անփութօրէն, իբր թէ ան՝ աշխարհի ամէնէն սովորական խնդիրը ըլլար: Իր գրասենեակին մէջ նստած, մչնչով իր խոշոր սեւ գերմանական սիկառը, ան պարզեց Գերմանիայի ծրագիրը՝ ամբողջ իսլամական մոլեռանդ աշխարհը՝ Քրիստոնեաներու դէմ հանելու: Գերմանիա ծրագրած էր իրական «սրբազան պատերազմ»ը՝ անգլիական եւ Ֆրանսական իշխանութիւնը կործանելու համար աշխարհի մէջ:

— Թիւրքիա ինքնին կարեւոր ուժ մը չէ իսկապէս, ըսաւ Վանկէնհայմ: Իր բանակը տկար է եւ մենք չենք յուսար որ մեծ բան մը կրնայ ընել: Մեծ մասով՝ ան պաշտպանողական դեր մը պիտի կատարէ: Այլ, մեծ խնդիրը Իսլամական աշխարհն է: Եթէ մենք կարենանք Մահմետականները Անգլիացիներուն եւ Ռուսերուն դէմ գրգռել, կրնանք զանոնք բռնադատել հաշտութիւն կնքելու:

Ինչ որ Վանկէնհայմ որոշակի հասկցնել կ'ուզէր իր «մեծ ծեռնարկ»ով, յայտնի եղաւ Նոյեմբեր 13ին, երբ Սուլթանը պատերազմի յայտարարութիւնը հրատարակեց. այս յայտարարութիւնը իրապէս կոչ մըն էր ձիհատի համար, այսինքն «սրբազան պատերազմ», անհաւատներուն դէմ: Քիչ ետքը, Շէյխ-իւլ-Իսլամը, հրատարակեց իր յայտարարութիւնը, ամբողջ իսլամ աշխարհը հրաւիրելով ոտքի կանգնելու եւ ջարդելու իրենց քրիստոնեայ հարստահարիչները: «Ո՛վ Իսլամներ, կ'եզրակացնէր այդ վաւերագիրը, դուք որ գրաւուած էք երջանկութենէ, եւ իրաւունքի դատին համար ձեր կեանքը եւ ձեր ինչքը զոհելու եւ վտանգներու դիմագրաւելու նախօրեակին մէջ կը գտնուիք, խմբուեցէ՛ք հիմա կայսերական գահին շուրջը, հնազանդեցէ՛ք պատուիրաններուն Ամենակարողին, որ, Քուրանի մէջ, մեզի կը խոստանայ երանութիւն՝ աստեղի եւ հանդերձեալ կեանքին մէջ. համբուրել խոնարհեցէ՛ք Խալիֆային գահին ոտքը, եւ գիտցէ՛ք թէ՝ պետութիւնը պատե-

բազմի մէջ է Ռուսիայի, Անգլիայի, Ֆրանսայի եւ անոր դաշնակիցներուն հետ. գիտէ՛ք թէ՝ ասոնք Իսլամութեան թշնամիներն են: Հաւատացեալներու պետը՝ Խալիֆան՝ ձեզ բոլոր Իսլամներդ կը հրաւիրէ միանալ Սրբազան Պատերազմին»:

Կրօնապետները այս հրովարտակը կարդացին, մզկիթներու մէջ, իրենց համախումբ հաւաքուած ժողովուրդին. բոլոր թերթերը զայն տպագրեցին մեծ տուներով. անիկա լայնօրէն տարածուեցաւ այն ամէն երկիրներուն մէջ, ուր մահմետական ժողովուրդներ կային — Հնդկաստան, Չինաստան, Պարսկաստան, Եգիպտոս, Ալճերի Տրիպոլիս, Մարոք եւ նմանները. բոլո՛ր այս վայրերուն մէջ անիկա կարդացուեցաւ համախմբուած ամբոխներու, եւ ժողովուրդին յորդոր տրուեցաւ հնազանդիլ հրամանագիրին: Իրաւամբ, այն լրագիրը, որ գերման սեփականատիրոջ փոխանցուած էր, շա՛րունակ կը գրգռէր խուժանը: «Մեր թշնամիներուն արարքները Աստուծոյ շայլոյթը զրգռած են, կը գրէր այս թիւրք-եւ-գերման հրատարակիչը: Յոյսի ճաճանչ մը երեւցած է: Բոլոր Մահմետականները, երիտասարդ եւ ծեր, այր, կին կամ տղայ, պէտք է կատարեն իրենց պարտքը, որպէսզի ճաճանչը չի ցնդի, այլ մեզի յաւիտեան լոյս տայ: Ո՛րչափ մեծ գործքեր կրնան կատարուիլ կորովի մարդերու բազուկներով եւ ուրիշներու՝ կիներու եւ տղոց օգնութիւնով! Գործելու ժամանակը հասած է: Մենք պէտք է մեր բովանդակ ուժովը, մեր ամբողջ հոգիովը, մեր ակռաներովը եւ եղունգներովը. մեր մարմինին եւ միտքին ամբողջ ուժերովը կռուինք: Եթէ այդ կռիւը մղենք, մահմետական աւրկացած երկիրներու փրկութիւնը ապահովուած է: Այն աստեն, եթէ Տէրը կամենայ, մենք ճակատաբաց պիտի քալենք մեր բարեկամներուն կողքին, որոնք իրենց ողջոյնները կը ղրկեն Մահիկին: Ալլահը մեր օգնականն է եւ Մարգարէն մեր ապաւէնը»:

Սուլթանին հրովարտակը պաշտօնական վաւերագիր մըն էր եւ առաջադրուած Սրբազան Պատերազմով կը զբաղէր՝ ընդհանուր կերպով մը. բայց գրեթէ ճիշդ այդ ատենը, երեւցաւ գաղտնի տետրակ մը, որ հաւատացեալներուն հրահանգներ կու տար, աւելի՛ մասնայատուկ ձեւով մը: Այս տետրակը մզկիթներու մէջ չկարդացուեցաւ. ան գաղտագողի ցրուեցաւ բոլո՛ր մահմետական երկիրներու մէջ — Հնդկաստան, Եգիպտոս, Մարոք, Սուրիա եւ բազմաթիւ ուրիշներ. ան — նշանակալից պարագայ — Քուրանի լեզուովը՝ արաբերէն տպագրուած էր: Երկարապատում վաւերագիր մըն էր ան — անգլիերէն թարգմանութիւնը կը բովանդակէ 10,000 բառ — Քուրանէն յիշատակութիւններով լեցուն

եւ որ մոլեգին ոճով ցեղային եւ կրօնական ատելութեան կոչ մըն էր : Ան կը նկարագրէր գործողութիւններու մանրամասն ծրագիր մը՝ սպանելու եւ ընաջնջելու համար բոլոր Քրիստոնեաները — բացի գերման ազգէ եղողներէն: Քանի մը քաղուածքներ կրնան որոշակի պատկերացնել անոր ոգին. «Ո՛վ հաւատացեալ ժողովուրդ եւ ո՛վ սիրեցեալ Իսլամներ, աչքի առջեւ բերէք, հոգ չէ գո՛նէ կարճ վայրկեան մը, իսլամական աշխարհին ներկայ վիճակը: Որովհետեւ նկէ քիչ մը նկատի առնէք զայն, դուք երկար ատեն պիտի լաք: Դուք պիտի տեսնէք գործերու խառնակ կացութիւն մը, որ արցունք պիտի հոսեցնէ աչքերնուդ եւ վիշտի կրակէն պիտի այրէ ծոգ : Տեսէ՛ք Հնդկաստան մեծ երկիրը, որ հարիւր հազար միլիոններով Իսլամ կը պարունակէ , կրօնական երկպառակութիւններու եւ տկարացումներու պատճառով՝ Աստուծոյ Թշնամիներուն՝ անհաւատ Անգլիացիներուն ճանկը ինկած է: Տեսէ՛ք, Ճավայի մէջ քառասուն միլիոն Իսլամներ, ստրկութեան եւ տառապանքի շղթաներով կաշկանդուած են, Հոլանտացիներու լուծին տակ, թէեւ այս անհաւատները թիւով աւելի քիչ են, քան հաւատացեալները եւ աւելի բարձր քաղաքակրթութիւն մը չունին : Տեսէ՛ք Եգիպտոսը , Մարոքը , Թունուզը , Ալճէրին եւ Սուտանը, որոնք տարապայման չարչարանքներով կը տառապին եւ կը հեծեն Աստուծոյ եւ իր առաքեալին Թշնամիներուն ճանկին մէջ: Տեսէ՛ք ընդարձակ Սիպերիան եւ Թիւրքիստանը եւ Խիվան եւ Պուխարան եւ Կովկասը եւ Խրիմը եւ Քազանը եւ Աժտերհանը եւ Խուժաստանը , որոնց իսլամ ժողովուրդները Աստուծոյ միութեան կը հաւատան, բայց ոտքի կոխանը եղած են իրենց բռնակալներուն՝ որոնք արդէն մեր կրօնքին Թշնամիներն են: Դիտեցէ՛ք Պարսկաստանը , որ բաժան-բաժան ըլլալու նախօրեակին մէջ է եւ տեսէ՛ք խալիֆայական քաղաքը, որ տարիներով կուրծք-կուրծքի կռիւ մղած է մեր կրօնքին Թշնամիներուն դէմ, հիմա նշանակէտ դարձած է ճնշումի եւ բռնութեան: Այսպէս , ո՛ր կողմը որ դիտէք, կը տեսնէք որ՝ ճշմարիտ կրօնքի Թշնամիները , մասնաւորաբար Անգլիացիները , Ռուսերը եւ Ֆրանսացիները, ճնշած են Իսլամութիւնը եւ անոր իրաւունքները ամէն հնարաւոր միջոցներով բռնաբարած են : Ջենք կրնար թուել այն անարգանքները, զորս կրած ենք այդ ազգերուն լուծին տակ , որոնք կը բաղձան ջնջել Իսլամութիւնը եւ աշխարհի երեսէն վտարել բոլո՛ր Մահմետականները : Այս բռնակալութիւնը տանելի ամէն սահման անցած է. մեր ստրկութեան բաժակը յորդելու չափ լեցուած է . . . Կարճ խօսքով , Իսլամները կ'աշխատին եւ անհաւատները կը վայելեն: Իսլամները անօթի են եւ կը տառապին, մինչդեռ ան-

հաւատները յափրանքէ կը յղփանան եւ պերճանքի մէջ կ'ապրին: Իսլամական աշխարհը կը գահավիժի եւ ետ կ'երթայ, մինչդեռ քրիստոնեայ աշխարհը կ'առաջդիմէ եւ հետզհետէ կը բարձրանայ: Իսլամները ստրկացած են, մինչդեռ անհաւատները մեծ երկրավարներ են: Այս բոլորը ա՛յն պատճառով է որ՝ Իսլամները լքեցին Քուրանի կողմէ գծուած օրէնքը եւ մոռցան անոր հրամայած Սրբազան Պատերազմը . . . Բայց հիմա Սրբազան Պատերազմին ժամանակը եկած է եւ անոր միջոցով Իսլամութեան հայրենիքը յաւիտեան պիտի փրկուի զայն ճնշող անհաւատներու իշխանութենէն: Այս Սրբազան Պատերազմը, հիմա նուիրական պարտականութիւն մը դարձած է: Դիտցէ՛ք որ՝ իսլամական երկիրներու մէջ անհաւատներու սրիւնը կրնայ թափուիլ անպատիժ կերպով — բացի անոնցմէ՝ որոնց ապահովութիւն խոստացած է իսլամական իշխանութիւնը եւ որոնք իրեն զինակից են: [Ասկէ կը հասկնանք թէ՝ Դերմանացինելը եւ Աւստրիացինելը բացառութիւն կը կազմեն կոտորածէ]: Իսլամութեան վրայ իշխող անհաւատները սպաննելը սրբազան պարտականութիւն մը դարձած է, հոգ չէ թէ գաղտնապէս կատարէք կամ բացայայտօրէն, ինչպէս Քուրանը հրամանագրած է. «Բռնեցէք զանոնք եւ սպաննեցէք, ե՛րբ որ գտնէք: Դիտցէք որ՝ մենք զանոնք ձեր ձեռքը յանձնած ենք եւ ձեզի գերագոյն իշխանութիւն տուած՝ անոնց վրայ»: Ան որ մեր վրայ իշխողներէն նոյն իսկ մէկ անհաւատ մը կը սպաննէ, գաղտնապէս ըլլայ թէ բացայայտօրէն, պիտի վարձատրուի Աստուծմէ: Եւ թող իւրաքանչիւր Իսլամ, աշխարհի ո՛ր կողմն ալ որ գտնուի, հանդիսաւոր երդում կատարէ իր վրայ իշխողներէն գոնէ երեք կամ չորս անհաւատ սպաննելու, որովհետեւ անոնք Աստուծոյ եւ հաւատքի թշնամիներն են: Թող իւրաքանչիւր Իսլամ գիտնայ թէ՝ այդ արարքը գործելուն համար իր վարձատրութիւնը պիտի կրկնուի Աստուծոյ կողմէ՝ որ ստեղծեց երկինքը եւ երկիրը: Այն Իսլամը՝ որ այս գործը կը կատարէ, փրկուած պիտի ըլլայ Դատաստանի օրուան՝ մեռելի յարութեան սարսափներէն: Ո՞վ է այն մարդը՝ որ կրնայ մերժել այդ տեսակ վարձատրութիւն մը, այդ տեսակ չնչին գործքի մը համար Նաեւ, եկած է ժամանակը որ՝ մենք ամէնքս ոտքի կանգնինք մէ՛կ մարդու պէս, որ մէկ ձեռքը ունի սուր մը, միւս ձեռքը հրացան մը, գրպանը հրացանի գնդակներ եւ մահ սփռող ատրճանակներ, սիրտը վառուած հաւատքի լոյսով. եւ պէտք է բարձրացնենք մեր ձայնը, գոչելով — Հնդկաստանը՝ հնդիկ Իսլամներուն, Ճավան՝ ճավացի Իսլամներուն, Ալճերիան՝ ալճերիացի Իսլամներուն, Մարոքը՝ մարոքցի Իսլամներուն, Թունուզը՝ թունուզցի Իսլամներուն,

Եգիպտոսը՝ եգիպտացի Իսլամներուն, Պարսկաստանը՝ պարսիկ Իսլամներուն, Թուրանը՝ Թուրանեան Իսլամներուն, Պուխարան՝ պուխարացի Իսլամներուն, Կովկասը՝ կովկասցի Իսլամներուն եւ Օսմանեան Կայսրութիւնը՝ օսմանցի Թիւրքերուն եւ Արաբներուն»:

*Այս սրբազան նպատակը առաջ տանելու համար՝ մանուկ-տուկ հրահանգներ կը յաջորդեն: Դոյութիւն պիտի ունենան՝ «սիրտի պատերազմ» մը — մարգարէի իւրաքանչիւր հետեւորդ միշտ իր միտքին մէջ ատելութիւն պիտի սնուցանէ անհաւատին հանդէպ: «Խօսքի պատերազմ» մը — իւրաքանչիւր իսլամ՝ լեզուով եւ գրիչով պիտի տարածէ այս նոյն ատելութիւնը՝ ո՛ւր որ Մահմետականներ կ'ապրին: «Դործի պատերազմ» մը — զարնել եւ սպաննել անհաւատը՝ ո՛ւր որ գլուխը ցոյց տայ ան: Այս վերջին պատերազմը, կ'ըսէ տետրակը, «ճշմարիտ պատերազմ»ն է: Դոյութիւն պիտի ունենան «պզտիկ սրբազան պատերազմ» մը եւ «մեծ սրբազան պատերազմ» մը. առաջինը կը կազմէ այն պայքարը՝ զոր իւրաքանչիւր Մահմետական պարտաւոր է մղել իր գտնուած հասարակութեան մէջ՝ ամէն քրիստոնեայ դրացիի դէմ. երկրորդը՝ աշխարհային մեծ պայքարն է՝ զոր Հնդկաստանի, Արաբիայի, Թիւրքիայի, Եւրիկէի եւ ուրիշ երկիրներու միացած Իսլամութիւնը պարտաւոր է մղել անհաւատ բռնաւորներուն դէմ: Տետրակը կ'ըսէ. «Սրբազան Պատերազմը երեք ձեւ ունի: Առաջին՝ անհատական պատերազմը, որ կը բաղկանայ անհատական անձնական գործքերէ: Ասիկա կրնայ կատարուիլ կտրող, սպաննող գործիքներով, ինչպէս այն սրբազան պատերազմը՝ զոր հաւատացեալներէն մէկը գործադրեց անգլիացի անհաւատ կառավարիչին՝ Փիթըր Կէշիի վրայ. ինչպէս Հնդկաստանի մէջ անգլիացի ոստիկանապետի մը սպաննութիւնը. եւ ինչպէս Մէքկէ հասած պաշտօնատարի մը՝ Ալի Պուսերի կողմէ սպաննութիւնը (Թո՛ղ Աստուծոյ շնորհին արժանանայ)»: Վաւերագիրը սպաննութեան ուրիշ զանազան պարագաներ կը յիշէ՝ զորս հաւատացեալները արտօնուած են օրինակել: Երկրորդ, հաւատացեալները կը հրաւիրուին կազմակերպել «խումբ»եր եւ երթալ քրիստոնեաները սպաննել: Ամէնէն օգտակարները գաղտնի կազմակերպուած եւ գաղտնի գործողներն են: «Կը յուսացուի որ՝ այսօրուան իսլամական աշխարհը խիստ մեծապէս պիտի օգտուի այդ տեսակ խումբերէ»: Երկրորդ մէթոտն է՝ «կազմակերպուած պայքար»ով կատարուածը, այսինքն մարզուած բանակներով:

Ոճիրի եւ սպաննութեան գրգռիչ այս տետրակին իւրաքանչիւր մասին մէջ՝ նշաններ կան որ՝ գերման ծեռք մը խմբագրական վերհսկողութիւն կատարած է հոն: Միայն այն անհաւատները

պիտի սպաննուին՝ «որոնք կ'իշխեն մեր վրայ» — այսինքն անոնք՝ որոնք մահմետական հպատակներ ունէին: Որովհետեւ Գերմանիա այդ կարգի հպատակ չունի, այդ փրկարար պարբերութիւնը կը յուսացուէր որ՝ պիտի պաշտպանէր Գերմանները յարձակումէ: Գերմանները՝ որոնք սովոր են միայն իրենց անձնական բարօրութիւնովը շահագրգռուիլ եւ նկատի չառնել իրենց զինակիցը, յայտնապէս անտես ըրած են այն իրողութիւնը թէ՝ Ալբոստրիա բազմաթիւ մահմետական հպատակներ ունէր Պօսնայի եւ Հերսէքի մէջ: Իսլամներուն հրահանգ կը տրուէր որ՝ պէտք էին բանակներ կազմել, «եթէ նոյն իսկ անհրաժեշտ ըլլար զանազան օտար տարրեր մտցնել» — այսինքն գերման կրթիչներ եւ գերման սպաներ առնել: «Պէտք է յիշէք որ — ասիկա յայտնապէս կանխամտածուած է ամէն կողմ գտնուող Գերմաններու իբր քօղածածուկ պաշտպանութիւն — բացարձակապէս ապօրէն է կռուիլ ուրիշ կրօնքէ ժողովուրդներէն ուրիշ որեւէ մէկուն դէմ՝ որուն եւ Իսլամներուն միջեւ դաշինք կայ կամ անոնց դէմ՝ որոնք թշնամութիւն յայտնած չեն Խալիֆայական աթոռին դէմ, կամ անոնց՝ որոնք Իսլամներու պաշտպանութեան տակ մնացած են»:

Եթէ նոյն իսկ լսած չըլլայի Վանկէնհայմի անձնական յայտարարութիւնը թէ՝ Գերմանները ծրագրած են ամէն կողմի Մահմետականները ոտքի հանել՝ Անգլիայի, Ֆրանսայի եւ Ռուսիայի դէմ, տեսորակին այս յաւելուածները բաւական յստակօրէն պիտի ցուցնէին ապշեցուցիչ վաւերագիրին իրական նպատակը: Վանկէնհայմի՝ ինծի հետ նիւթին վրայ խօսած ատեն, իր տիրական գաղափարը կը թուէր ըլլալ սա՛ թէ՝ այս տեսակ «սրբազան պատերազմ» մը էն արագ միջոցը պիտի ըլլար Անգլիան հաշտութիւն կնքել բռնադատելու: ԵՒյս տեսակէտին համաձայն, «սրբազան պատերազմ»մը իրապէս մեծ յարձակողական մըն էր: Այդ ատեն Վանկէնհայմ արտայայտեց այն համոզումը թէ, — ինչ որ պաշտօնական բոլոր շրջանակներու մէջ տիրող համոզումն էր, — Գերմանիա սխալ մը գործած էր Անգլիան պատերազմի մտցնելով, եւ հիմա յայտնապէս իր կարծիքը ան էր թէ՝ եթէ Անգլիայի դէմ կռնակէն հրդեհներ կարենային յարուցուիլ՝ Հնդկաստանի, Եգիպտոսի եւ Սուտանի եւ ուրիշ վայրերու մէջ, Բրիտանական կայսրութիւնը պիտի ետ քաշուէր: Վանկէնհայմ կը հաւատար որ՝ եթէ միայն Բրիտանական Մահմետականները մերժէին ոտքի կանգնիլ, այդ տեսակ ապստամբութեան մը չնչին սպառնալիքը իսկ պիտի մղէր Անգլիան՝ Պելճիքան եւ Ֆրանսան իրենց ճակատագիրին ձգելու: Վայրենօրէն մոլեռանդ ժողովուրդի մը մէջ այդ տեսակ հրծիգ գրականութիւն մը տարածելուն վտանգը ակ-

ներեւ է: Ես միակ չէզոք դիւանագէտը չէի որ՝ կը սոսկայի ատոր չափազանց ծանրակշիռ հետեւանքներէն: Դիւանագիտական մարմինին կարողագոյն անդամներէն մէկը, պուլկար Դեսպան՝ Մ. Թօչէֆ, չափազանց վրդովուած էր: Այդ միջոցին Պուլկարիա չէզոք էր. եւ Մ. Թօչէֆ յաճախ կ'ըսէր ինծի թէ՝ կը յուսար որ իր երկիրը չէզոքութիւնը միշտ պահէր: Իւրաքանչիւր կողմը, կ'ըսէր, կը յուսայ որ Պուլկարիա իր դաշնակիցը պիտի դառնայ. եւ Պուլկարիայի քաղաքականութիւնն է՝ իւրաքանչիւր կողմը միտքի այդ ակնկալու վիճակին մէջ պահել: Եթէ Գերմանիա յաջողի «Սրբազան Պատերազմ» յարուցանել եւ եթէ ջարդեր սկսին, կ'աւելցնէր Մ. Թօչէֆ, Պուլկարիա անշուշտ Համաձայնութեան ուժերուն պիտի միանայ:

Որոշեցինք որ՝ ինք Վանկէնհայմի երթայ եւ այդ յայտարարութիւնը կրկնէ եւ ես ալ նման հնչում մը բանեցնեմ Էնվէրի վրայ Սակայն, աւաջին օրէն, Սրբազան Պատերազմը ծախտութիւն մը ելաւ: Հնդկաստանի, Եգիպտոսի, Ալճերիի եւ Մարոքի պէս երկիրներու Մահմետականները գիտէին թէ՝ շա՛տ աւելի լաւ վարչութեան ենթակայ էին, քան զոր կրնային գտնել ուրիշ որեէ երեւակայելի պայմանի մէջ: Աւելի զատ, պարզամիտ Մահմետականները չէին կրնար ըմբռնել թէ՝ ինչո՞ւ սրբազան պատերազմ մը պիտի մղէին Քրիստոնեաներու դէմ եւ թէ ինչո՞ւ, նոյն ատեն, Գերմանիայի եւ Աւստրիայի պէս քրիստոնեայ ազգերու դաշնակիցը ըլլային: Այս ընկերակցութիւնը ամբողջ նպատակը ծաղրելի կը դարձնէր: Իրաւ է թէ, Քուրանը կը պատուիրէ Քրիստոնեաներու սպանութիւնը, բայց այդ նուիրական մատեանը բացառութիւն չի դներ Գերմաններուն, եւ, մոլեռանդ Մահմետականի մը միտքին առջեւ, գերման ռայա մը այնչափ քրիստոնեայ տիպ մըն է, որչափ Անգլիացի մը եւ Ֆրանսացի մը, եւ իր ջարդը իրապէս նոյնչափ արժանաւոր գործք մըն է: Եւրոպական դիւանագիտութեան կողմէ անհրաժեշտ դատուած զանազանումէն անիկա այնչափ որոշ բան կը հասկնայ, որչափ կը հասկնայ ծխողական զօրութեան օրէնքէն կամ միգամածային վարկածէն: Ասիկա հաշիւի չառնող գերման ծախողութիւնը պարզապէս ուրիշ մէկ ապացոյցն է գերման արմատական տխմարամտութեան եւ հիմնական հոգեբանութեան իրական տգիտութեան: Միակ շօշափելի իրողութիւնը, որ յատակօրէն երեւան կու գայ, Բայզէրին բաղձանքն է 300,000,000 Մահմետականները Ս. Բարթուղիմէոսական հսկայական ջարդարարութեան մը մղելու՝ Քրիստոնեաներու դէմ:

Ուրեմն «սրբազան պատերազմ» տեղի չունեցաւ երբեք:

Վանկէնհայմի «Մեծ Զեռնարկ»ը իրապէս ծախողեցա՞ւ : Ամէն անգամ որ խորհիմ այս ծիծաղելի ձիհաւին վրայ, ամերիկեան Դեսպանատունին մէջ պատահած Հասնայատուկ տեսարան մը միտքս կու գայ : Սեղանին մէկ կողմը նստած էր Էնվէր եւ շատ հանդարտօրէն ումպ-ումպ թէյ կը խմէր ու ֆէյֆ կը ճաշակէր. միւս կողմը նստած էի ես, նոյն խաղաղ զբաղումին անձնատուր: Նոյեմբեր 14ն է, Սուլթանին «սրբազան պատերազմ» յայտարարելուն յաջորդ օրը. մզկիթներու եւ ուրիշ վայրերու մէջ հաւաքումներ տեղի ունեցած են, ուր յայտարարութիւն մը կարդացուած է եւ հրաբորբոք ճառեր արտասանուած են: Էնվէր կը վստահացնէ ինծի թէ՝ Ամերիկացիներուն բացարձակապէս ո՛չ մէկ չարիք չպիտի հասնի, թէ՝ իրապէս՝ ոչ մէկ տեղ որեւէ ջարդ տեղի չպիտի ունենայ : Մինչ ան կը խօսի, քարտուղարներէս մէկը ներս կու գայ եւ կը հաղորդէ ինծի թէ՝ պզտիկ խուժան մը ցոյցեր կ'ընէ զանազան օտար հաւատաւորութիւններու դէմ: Խուժանը յարձակած է աւստրիական խանութի մը վրայ, որ անխելքօրէն պահած է իր ծախու «անգլիական գգեստներ» ազդանշանը : Հարցուցի Էնվէրի թէ ինչ կը նշանակէր ատ. պատասխանեց թէ՝ կատարելապէս սխալ մըն է ատ, թէ՝ որեւէ մարդու վրայ յարձակելու ծրագիր չի կայ : Իր մեկնումէն քիչ ետքը կը տեղեկանամ որ՝ խուժանը յարձակած է Ֆրանսական ապրանքներու մթերանոցի մը՝ Պօն Մառշէի վրայ եւ շիտակ կ'ուղղուի դէպի անգլիական Դեսպանատուն : Հեռաձայնով անմիջապէս կը խօսիմ Էնվէրի հետ. բան չի կայ, կ'ըսէ, Դեսպանատունին բան չպիտի պատահի : Մէկ-երկու վայրկեան ետքը, խուժանը անմիջապէս կը դառնայ եւ կը խոյանայ Գոլիսի ամէնէն կարեւոր ճաշարանին՝ Թօֆաթեանի վրայ : Այն պարագան որ՝ այդ ճաշարանին պետը Հայ մըն է, ամէն բան կը բացատրէ : Մայրը կեռով ծողեր կրող վեց մարդիկ կը կոտրեն բոլոր հայելիները եւ ապակիները. ուրիշներ սեղաններուն վրայէն կը վերցնեն մարմարները եւ զանոնք բազմակոտոր կը փշրեն : Քանի մը վայրկեանի մէջ, ճաշարանը կատարելապէս աւերուած է : Այս ցոյցը կը պատկերացնէր Սրբազան Պատերազմը, այնպէս ինչպէս Գոլիս զայն հասկցած էր : Այս էր 300,000,000 Մահմետականները քրիստոնեայ աշխարհին դէմ հանելու Գերմանիայի փորձին անփառունակ վախճանը ! Քայզէրը միակ որոշ արդիւնք մը ձեռք բերաւ այդ գրգռիչ հրատարակութիւնը տարածելով : Ան մահմետական հոգիին մէջ առաջ բերաւ Քրիստոնեային հանդէպ անսահման ատելութիւն մը՝ ինչ որ անոր յուզումնավար տարօրինակ բնաւորութեան հիմնական նշանն է, եւ այդպէսով ոտք հանեց կիրքերու բռնկումը, որոնք ետքէն յայտնագործուեցան Հայերու եւ ուրիշ հպատակ ժողովուրդներու ջարդերուն մէջ:

ԺԵ. ԳԼՈՒԽ

ՁԷՄԱԼ, ՎՐԴՈՎԻՉ ՄԱՐԿՈՍ ԱՆՏՈՆԻՈՍ ՄԸ

ԳԵՐՄԱՆԻԱՑԻ՝ ՀԱՇՏՈՒԹԻՒՆ ՁԵՌՔ ԲԵՐԵԼՈՒ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՐՁԸ

1914ի Նոյեմբերի սկիզբը, Հայտար Փաշայի երկաթուղիի կայարանը մեծ ցոյցի մը բեմը դարձած էր: Ծովային նախարար Ձէմալ, որ Թիւրք Կայսրութեան մէջ երեք հզօրագոյն անձերէն մէկն էր, կը մեկնէր հրամանատարութիւնը ստանձնելու թրքական չորրորդ զօրաբանակին, որուն բանակատեղին կը գտնուէր Սուրիա: Դահլիճին բոլոր անդամները, ինչպէս նաեւ Պոլիս գտնուող ուրիշ ազդեցիկ անձնաւորութիւններ՝ հաւաքուած էին այս մեկնող մարզպանին խանդավառ ողջերթ մը կատարելու: Անոնք զինքը ողջունեցին իբր «եգիպտոսի փրկիչ»ը, եւ ինքը Ձէմալ, կառախումբին մեկնումէն առաջ, իր հրապարակային յայտարարութիւնը ըրաւ.

—Մինչեւ որ եգիպտոսը նուաճած չըլլամ, Պոլիս չպիտի դառնամ:

Ամբողջ արարողութիւնը ինծի չափազանց ուռուցիկ թուեցաւ: Անխուսափելիօրէն ան միտքս բերաւ ուրիշ արիւնուշտ եռապետութեան մը երրորդ անդամը, որ մօտաւորապէս երկու հազար տարի առաջ, իր հայրենիքէն մեկնած էր, Արեւելքի գերագոյն դիկտատորը դառնալու համար: Եւ Ձէմալ մէկէ աւելի յատկանշական նմանութիւններ ունէր Մարկոս Անտոնիոսի հետ: Իր հռոմայեցի նախահայրին պէս, իր ներքին կեանքը անբարոյական էր. Անտոնիոսի պէս՝ անյագ խաղասէր մըն էր եւ իր հաճոյքի ժամերուն մեծ մասը Սէռքլը տ'Օրհանի մէջ, թղթախաղի սեղանին շուրջը կը վատնէր: Ուրիշ յատկանիշ մը՝ որով կը նմանէր հռոմայեցի մեծ ճարտասանին, իր ահարկու անպարտութիւնն էր: Թրքական աշխարհը Ձէմալի օրովը կը թուէր անդամահատուիլ, եթէ ինչպէս որ Հռոմէական Հանրապետութիւնը կը լուծուէր Անտոնիոսի օրովը: Ձէմալ կը հաւատար թէ՝ ինք կրնար անոր մէկէ աւելի նահանգներուն ժառանգորդը դառնալ եւ հաւանօրէն հարստութիւն [dynasty] մը հիմնել: Կը յուսար որ՝ այն զինուորական արշաւանքը՝ որուն իբր հրամանատար կը մեկնէր հիմա, զինքը ո՛չ միայն Թիւրքիայի գեղեցկագոյն նահանգին յաղթականը պիտի դարձնէր, այլ նաեւ

ՊԱՌՕՆ ՖՕՆ ՎԱՆԿԷՆՀԱՅՄ

ՆԱԽԿԻՆ ԳԵՐՄԱՆ ԴԵՍՊԱՆ ԹԻՒՐԻՒՑԻ

աշխարհի հզօր դէմքերէն մէկը: Ետքէն, Սուրիայի իշխեց ա՛յնչափ անկախօրէն, որչափ միջնադարեան պատուն մը — որուն կը նմանէր ուրիշ մասնայատ րով: Ան դարձաւ տեսակ մը փոխ-սուլթան, որ սեփակ նիք ունէր, իր սեղմագրը ունէր եւ սեփական հրահ յայտարարէր, ազատօրէն գործադրելով իրեն յատուկ թիւնը եւ յաճախ արհամարհելով Պոլիսի իշխանութիւ

Այն ցնծութիւնը, որով ճէմալի ընկերակիցները ցնէին մեկնումը, բոլորովին անշահախնդրական չէր: Ի ա՛ն էր որ՝ անոնցմէ շատերը ծայրայեղօրէն ուրախ երթալը տեսնելով: Անիկա ատեն մը Թալէաթի եւ Էնվ

ՃԵՄԱԼ ՓԱՇԱ, ԾՈՎԱՅԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐ

1914ին, Ճեմալ Ոստիկանութեան պետ էր. իր պաշտօնն էր ճզմել այն քաղաքացիները՝ որոնք Թիւրքիան կառավարող քաղաքական խմբակին դէմ կ'ելլէին։ Այդ տեսակ հակառակորդներ՝ ընդհանրապէս կը սպաննուէին կամ օրէնքով կը դատապարտուէին։ Ետքէն, Ճեմալ ծովային նախարար եղաւ, եւ իբր այդ՝ բուռն կերպով բողոքեց ամերիկեան մարտանաւերուն Յունաստանի ծախուելուն դէմ։ Աւելի ետքը, իբր չորրորդ զօրաբանակի հրամանատար, ղրկուեցաւ Պաղեստին, ուր նշանաւոր դարձաւ իբր պարագլուխ՝ ոչ-իսլամ ժողովուրդին զանգուածային հալածանքին մէջ։

Դեսպան Մորկընթաուի Յիշատակները *10*

Անգլերէն բնագիրէն թարգմանիչ ԵՆՈՎՔ ԱՐՄԷՆ

փուշ մը եղած էր, եւ անոնք կատարելապէս գոհ էին որ՝ ան իր գոռոզ եւ բիրտ վարքը պիտի գործադրէր Սուրիացիներու, Հայերու եւ միջերկրականեան նահանգներու ուրիշ ոչ-իսլամ տարրերուն դէմ: Ճէմալ Գոլիսի մէջ ժողովրդական մարդ մը չէր: Եւ ապետութեան միւս անդամները, իրենց քիչ փափաքելի յատկութիւններուն յաւելուածօրէն, զանազան առինքնող յատկանիշեր ունէին — Թալէաթ՝ իր բիրտ կորովը եւ բնածին միամտութիւնը. Էնվէր՝ իր յանդգնութիւնը եւ անձնական շնորհալիութիւնը. բայց Ճէմալի վրայ քիչ բան կար որ հաճելի ըլլար: Ամերիկացի բժիշկ մը, որ դիմագիտութեան մասնագէտ էր, Ճէմալը հիանալի ենթակայ մը նկատած էր: Ան ըսաւ ինծի թէ՝ երբեք չէր տեսած դէմք մը՝ որ վայրենութիւնը այնչափ միացնէր հեղինակաւորութեան եւ կորովամտութեան: Էնվէր, ինչպէս իր կեանքը կը ցուցնէր, կրնար անգութ եւ արիւնածարաւ ըլլալ. բայց ան՝ իր նենգաւոր յատկութիւնները կը ծածկէր մեղմ, անխորշում եւ նոյն իսկ հաճելի դէմքի մը տակ: Սակայն Ճէմալ չէր ծածկեր իր հակումները, որովհետեւ իր դէմքը յստակօրէն կը պատկերացնէր ներքին հոգին: Իր աչքերը սեւ ու թափանցող էին. անոնց սրութիւնը, արագաթարթութիւնը եւ խայթողութիւնը՝ որով կը սեւեռէին մէկ առարկայէն միւսին, քանի մը փայլականման ակնարկի մէջ յայտնապէս ընդգրկելով ամէն բան, կը մատնէին ծայրայեղ ասութիւնով խորամանկութիւն, անխղճութիւն եւ անձնապաշտութիւն: Նոյն իսկ իր խնդուածքը, որ մէջտեղը կը հանէր իր ճերմակ ակռաները, անհաճոյ եւ կենդանակերպ էր: Իր սեւ մազերը եւ սեւ մօրուքը, որոնք հակադրութիւն կը կազմէին իր տժգոյն դէմքին հետ, այդ տպաւորութիւնը կը սաստկացնէին միայն: Առաջին ակնարկով, Ճէմալի կերպարանքը քիչ մը աննշան կ'երեւար — միջահասակ էր, գլխէն կարճ եւ գէր եւ քիչ մը կորաքամակ. բայց շարժիլ սկսելուն պէս, կը տեսնուէր որ՝ իր մարմինը կորովալից էր: Երբ ձեր ձեռքը սեղմէր, ճնշելով ձեզ մամուլի պէս բռնուածքի մը մէջ եւ ձեզ դիտելով իր թափառուն եւ թափանցող ակնարկովը, մարդուն անձնական ուժը տպաւորիչ կը դառնար:

Առաջին տեսակցութենէ մը ետքը, չզարմացայ լսելով որ՝ Ճէմալ մարդ մըն էր, որուն համար քաղաքականութիւնը եւ օրինական դատապարտութիւնը պարզ խնդիրներ էին: Բոլոր Թէօն Թիւրքերուն նման, չափազանց խոնարհ ծագում ունէր: Միութիւն եւ Առաջդիմութիւն Կոմիթէին շատ կանուխէն անդամակցած էր, եւ իր անձնական հեղինակութիւնը եւ կամապաշտութիւնը շուտով զինքը անոր պարագլուխներէն մէկը դարձուցած էին: Նազըմի

սպաննութենէն ետքը, ձէմալ Գոլիսի զինուորական կառավարիչ եղած էր. այս պաշտօնին մէջ իր գլխաւոր պարտականութիւնն էր՝ տիրող իշխանութեան հակառակորդները ասպարէզէն վտարել: Այս կուսակցական պաշտօնը ան կատարեց մեծ տաղանդով եւ այն սարսափը՝ որ յաջորդեց, մեծ մասով ձէմալի գործն էր: Ետքէն, ձէմալ Դահլիճի անդամ եղաւ, բայց չի կրցաւ իր ընկերակիցներուն հետ ներդաշնակօրէն գործել. ան միշտ վրդովիչ ընկեր մըն էր: Համածայնութեան հետ խզումի նախընթաց օրերուն, ան հանրութեան մէջ ֆրանսասէր մը նկատուած էր: Ինչ զգացում որ ալ ձէմալ տածած ըլլայ Համածայնութեան հանդէպ, ան քիչ ճիգ գործեց ծածկելու իր արհամարհանքը՝ Գերմաններուն հանդէպ: Կը պատմուի թէ՝ անիկա իրենց ներկայութեանը կը քֆրէր անոնց, անշուշտ թիւրքերէն լեզուով. եւ անիկա թիւրք կարեւոր հազուագիւտ պաշտօնատարներէն մէկն էր՝ որ երբեք անոնց իշխանութեանը տակ չինկաւ: Իրողութիւնը ա՛ն էր որ՝ ձէմալ կը ներկայացնէր այն ծգտումը՝ որ արագօրէն գերակշռութիւն կը շահէր թիւրք քաղաքականութեան մէջ — համաթրքութիւն: Ան կ՚ատէր օսմանեան երկիրին հպատակ ժողովուրդները, Արաբները, Յոյները, Հայերը, Չէրքէզները, Հրեաները եւ իր փափաքն էր՝ թրքացնել ամբողջ կայսրութիւնը: Իր անծնական փառատենչութիւնը զինքը յառաջ վէճի կը բռնուցընէր Էնվէրի եւ Թալէադի հետ, որոնք քանի՛ անգամներ ինծի ըսած են թէ՝ չէին կրնար զայն զսպել: Այս պատճառով էր որ, ինչպէս ըսի, անոնք ուրախ էին ձէմալի երթալը տեսնելով. — ո՛չ թէ իրապէս յուսալնուն որ՝ ան Սուէզի Ջրանցքը կը գրաւէ եւ Անգլիացիները Եգիպտոսէն կը վտարէ Իբր օրինակ, այս պաշտօնը որոշակի կը պարզէ այն անշահ կազմակերպութիւնը՝ որ այդ ատեն գոյութիւն ունէր Թիւրքիայի մէջ: Իբր ծովային նախարար, ձէմալի տեղն էր ծովային նախարարութիւնը: Փոխանակ աշխատելու այս պաշտօնական ասպարէզին մէջ, նաւատորմիղին պետը կը ղրկուէր բանակ մը վարելու, Սուրիայի եւ Սինայիի արեւակէզ աւազներուն վրայ:

Սակայն, ձէմալի արշաւանքը կը ներկայացնէր ամէնէն թատերական ջանքը, հաստատելու իր զինուորական կարողութիւնը՝ Համածայնականներուն դէմ: Երբ ձէմալ հեռացաւ կայսրանէն, ամբողջ թիւրք ժողովուրդը զգաց թէ՝ պատմական վայրկեան մը հասած էր: Կէս դարէ պակաս ժամանակաշրջանի մը մէջոցին, Թիւրքիա կորնցուցած էր իր հողամասին մեծագոյն մասը. բայց ոչինչ ա՛յնչափ վիրաւորած էր իր ազգային հպարտութիւնը՝ քան Եգիպտոսի անգլիական գրաւումը: Այդ գրաւու-

մին ամբողջ ընթացքին, թիւրք վեհապետութիւնը ճանչցուած էր: Սակայն, Թիւրքիա Մեծ Բրիտանիայի դէմ պատերազմ յայտարարելուն պէս, Բրիտանացիները վերջ դրած էին այդ առասպելին եւ պաշտօնապէս գրաւած էին այդ մեծ նահանգը: Ճէմալի արշաւանքը Թիւրքիայի փոխարինութիւնն էր՝ Անգլիայի այդ արարքին: Թիւրք ժողովուրդին յայտարարուած էր թէ՝ պատերազմին իսկական նպատակը՝ անհետացող Թիւրքիան վերականգնել էր, եւ այդ մեծ ձեռնարկին մէջ՝ Եգիպտոսի վերստացումը՝ առաջին քայլն էր միայն: Թիւրքերը գիտէին նաեւ թէ՝ անգլիական վարչութեան տակ՝ Եգիպտոս բարգաւաճ երկիր մը եղած էր եւ թէ, հետեւաբար, մեծ գանձ պիտի հայթայթէր յաղթականին: Զարմանալի չէ ուրեմն որ՝ Ճէմալի մեկնումին յաջորդեցին թիւրք ժողովուրդին կեցցէները:

Գրեթէ նոյն միջոցներուն, Էնվէր մեկնեցաւ ստանձնելու Թիւրքիայի ուրիշ զինուորական ձեռնարկներուն հրամանատարութիւնը — Կովկասի վրայէն Ռուսիայի դէմ յարձակումը: Հոս ալ կային «վերագրաւելի» թրքական նահանգներ: 1878ի պատերազմէն ետքը, Թիւրքիա հարկադրուած էր Ռուսիայի թողուլ զանազան հողամասեր՝ Կասպից եւ Սեւ Ծովերուն միջեւ, գլխաւորաբար բնակուած Հայերէն. ահա այս երկիրն էր որ՝ Էնվէր կը ձեռնարկէր վերանուաճել հիմա: Բայց Էնվէր մեկնած ատեն ցոյցի առարկայ չեղաւ: Ան լուռ եւ աննշմար գնաց: Այս երկու մարդերուն մեկնումովը պատերազմը իրապէս սկսած էր:

Հակառակ այս զինուորական ձեռնարկներուն, ռազմականէ տարբեր պատրաստութիւններ կը տեսնուէին Պոլիսի մէջ: Այդ միջոցին — 1914ի վերջին մասին մէջ — Պոլիսի արտաքին յատկանիշե՛րը միայն պատերազմ կը մատնէին, բայց հիմա յանկարծ ան դարձած էր խաղաղութեան մեծ կեդրոնը: Անգլիական նաւատորմիղը շա րունակ կը սպառնար Տարտանէլի եւ ամէ՛ն օր թիւրք զօրախումբեր կ՚անցնէին փողոցներէն: Բայց այդ գործունէութիւնը չէ՛ որ գլխաւորաբար կը գրաւէր ուշադրութիւնը գերման Դեսպանատունին: Վանկէնհայմ կը խորհէր միակ բանի մը եւ միա՛կ բանի մը վրայ միայն: Այս գերման սուտ-կորիճը յանկարծ հաշտասէր դարձած էր: Որովհետեւ ան հիմա ըմբռնած էր թէ՝ մեծագոյն ծառայութիւնը զոր գերման Դեսպան մը կրնար մատուցանել իր Կայսրին, պատերազմին վերջ տալն էր, այն տեսակ պայմաններով՝ որոնք Գերմանիան փրկէին հիւծումէ եւ նոյն իսկ կործանումէ: Ձեռք բերել կարգադրութիւն մը՝ որ իր հայրենիքը վերահաստատէր ազգերու ընկերութեան մէջ:

Նոյեմբերի մէջ, Վանկէնհայմ սկսաւ այս նիւթին վրայ

ճառել: Կ'ըսէր թէ՝ Գերմանիայի կազմակերպութեանը մաս կը կազմէ ո՛չ միայն պատերազմի պատրաստ ըլլալ կատարելապէս, այլ նաեւ հաշտութեան: «Իմաստուն զօրավար մը, երբ կռիւի կը սկսի, միշտ պատրաստ ունի նահանջին համար իր յատակագիծերն ալ, այն պարագային՝ երբ յաղթուի», կ'ըսէր գերման Դեսպանը «Այս սկզբունքը ճշդօրէն կը պատշաճի նաեւ պատերազմ սկսող ազգի մը: Պատերազմի մասին միակ ստոյգ բան մը կայ — եւ ան ալ սա՛ է թէ՝ օր մը պիտի վերջանայ: Այսպէս, երբ մենք պատերազմ ծրագրենք, մենք պէտք է նկատի ունենանք նաեւ հաշտութեան պայքար մը»:

Բայց այդ առեն Վանկէնհայմ այս փիլիսոփայական սղզբունքէն աւելի՛ շօշափելի բանով մը շահագրգռուած էր: Գերմանիա անմիջական պատճառներ ունէր թշնամութիւններուն վերջ գտնելը փափաքելու, եւ Վանկէնհայմ այդ պատճառներուն վրայ կը խօսէր անկեղծօրէն եւ անպատկառօրէն: Կ'ըսէր թէ՝ Գերմանիա կարճ տեւող պատերազմի մը համար միայն պատրաստուած էր, որովհետեւ կը յուսար վեց ամիսէն աւելի չտեւող երկու կարճ ճակատամարտներու մէջ Ֆրանսան եւ Ռուսիան ճզմել: Այս ծրագիրը բացորոշապէս ծախսոյած էր եւ քիչ հաւանականութիւն կար որ՝ Գերմանիա շահէր պատերազմը. Վանկէնհայմ երկարօրէն բացատրեց ինծի ատիկա. «Գերմանիա, աւելցուց, մեծ սխալ մը պիտի գործէր, եթէ յամառէր հիւծելու աստիճան կռուիլ, որովհետեւ այդ տեսակ կռիւ մը՝ իր գաղթավայրերուն, իր առեւտրական նաւատորմին եւ իր ամբողջ տնտեսական եւ առեւտրական կարգերուն վերջնական կորուստը պիտի նշանակէր»: Վանկէնհայմ Օգոստոսի մէջ ինծի ըսած էր. «Եթէ երեսուն օրուան մէջ Փարիզը չգրաւենք, յաղթուած ենք»: Եւ թէեւ Մառնի ճակատամարտէն ետքը իր հաւատքը քիչ մը փոխուած էր, բայց չէր ջանար ծածկել այն սլարագան թէ՝ յարձակողական մեծ կռիւը տկարացած էր, թէ՝ միակ բանը՝ որուն կրնային յառիլ Գերմանները, դանդաղ, հիւծող պատերազմ մըն էր, եւ թէ՝ ինչ որ կրնային ծեռք բերել գոյութիւն ունեցող կացութենէն՝ երկարաձիգ մարտնչում մըն էր: Այս անգամ սխալ մը գործեցինք՝ ըսաւ Վանկէնհայմ, երկարատեւ պատերազմի մը համար չի պարէնաւորուելով. ասիկա սխալ մըն էր, զոր սակայն չպիտի կրկնենք: Յաջորդ անգամ, հինգ տարի տեւելու բաւականաչափ պղինձ եւ բամպակ պիտի մթերենք»:

Վանկէնհայմ անմիջական հաշտութիւն ուզելու ուրիշ պատճառ մըն ալ ունէր.. ատիկա պատճառ մըն է՝ որ բաւական լոյս կը սփռէ գերման դիւանագիտութեան անպատկառութեանը

վրայ: Այն պատրաստութիւնը՝ զոր Թիւրքիա կը կատարէր Եգիպտոսը նուաճելու համար, այս գերման Դեսպանին շատ սրտնեղութիւն եւ մտահոգութիւն կը պատճառէր: Ան չափազանց կը վրդովուէր այն կորովէն՝ զոր Թիւրքերը կը ցուցնէին այս ծեռնարկին մէջ: Նախապէս բնականաբար խորհեցայ թէ՝ Վանկէնհայմ կը վախնար որ Թիւրքիա պիտի յաղթուէր: Սակայն, ան խոստովանեցաւ ինծի թէ՝ իր ճշմարիտ վախը ա՛ն էր որ՝ իր դաշնակիցը կը յաջողէր: Եգիպտոսի մէջ Թրքական յաղթական պատերազմ մը, բացատրեց Վանկէնհայմ, կրնար լրջօրէն խանգարել գերման ծրագիրները: Եթէ Թիւրքիա նուաճէր Եգիպտոսը, բնականաբար հաշտութեան սեղանին վրայ պիտի պնդէր այդ մեծ նահանգը սեփականել եւ Գերմանիայէն պիտի ակնկալէր ուժ տալ այդ պահանջումին: Բայց Գերմանիա դիւտաւորութիւն չունէր Թիւրք կայսրութեան վերահաստատումը քաջալերելու: Այդ ատեն, Գերմանիա կը յուսար Անգլիայի հետ հասկացողութեան մը գալ՝ Արեւելքի մէջ շահերու բաժանումի բնոյթը ունեցող հիմի մը վրայ: Գերմանիա ամէն բանէ առաջ կ'ուզէր ծեռք անցընել Միջագետքը, իբր անխուսափելի մաս իր Համպուրկ-Պաղտատ ծրագիրին: Ասոր փոխարէն, ան պատրաստ էր հաւանիլ՝ Եգիպտոսի Անգլիայի կցուելուն: Այդ ատեն, Գերմանիայի ծրագիրը ա՛ն էր որ՝ ինք եւ Անգլիա բաժնէին Թիւրքիայի երկու գեղեցկագոյն երկիրները: Ա՛ս էր մէկը այն առաջարկներէն՝ զոր Գերմանիա կը մտադրէր ներկայացնել Վանկէնհայմի ծրագրած հաշտութեան ժողովին, եւ որոշ էր որ՝ Թուրքիայի Եգիպտոսը նուաճելը՝ կնճռոտութիւններ պիտի բանար այդ ծրագիրը յաջողցնելու ճամբուն մէջ: Պէտք չկայ երբեք փաստելու՝ Գերմանիայի դիրքին բարոյականին մասին՝ հանդէպ իր զինակիցին՝ Թիւրքիայի: Ամբողջ եղելութիւնը կը ներդաշնակուէր արտաքին յարաբերութիւններու մէջ Գերմանիայի հետապնդած «իրապաշտութեան» քաղաքականութեանը:

1814ի վերջին մասին եւ 1915ի սկիզբի մասին մէջ, գրեթէ բոլո՛ր գերման դասակարգերը անծկոտ կերպով հաշտութիւն կը սպասէին եւ իրենց ակնարկը սեւեռած էին դէպի Գոլիս՝ իբր ամէնէն խոստմնալից վայրը՝ ուր հաշտութեան բանակցութիւնները ամէնէն նպաստաւոր կերպով կրնային սկսիլ: Գերմանները համոզուած էին որ՝ հաշտարարը նախագահ Ուիլսըն պիտի ըլլար: Իրաւցնէ՛, այդ կարողութիւնը ունեցող ուրիշ որեւէ մէկուն վրայ վայրկեան մը անգամ չի խորհեցան երբեք: Նկատի առնուելիք միակ կէտը որ կը մնար՝ Նախագահին մօտենալու լաւագոյն կերպն էր: Այդ բանակցութիւնները՝ մեծ հաւանականութիւնով պիտի կատարուէին Եւրոպայի ամերիկեան Դեսպաններէն

մէկուն միջոցով: Բացորոշ էր որ՝ Գերմանիա թշնամի մեծ մայրաքաղաքներու ամերիկեան Դեսպաններուն հետ հաղորդակցելու միջոց չունէր. ուրիշ պարագաներ ալ գերման պետական-մարդերը մղեցին Թիւրքիայի ամերիկեան Դեսպանը աչքի ունենալ

Այս միջոցին, Պոլիսի մէջ երեւցաւ գերման դիւանագէտ մը, որ նորագոյն ժամանակներու պատմութեան մէջ մեծ տեղ գրաւած է — Տքթ. Ռիխարտ ֆօն Քիւլման, եւոքէն Գերմանիայի արտաքին գործերու նախարար: Վերջին հինգ տարիներու ընթացքին, Տքթ. ֆօն Քիւլման երեւցած է ամէն ո՛ւր որ դիւանագիտական գաղտնի կարեւոր բանակցութիւններ տեղի ունեցած են գերման կայսրութեան կողմէ Իշխան Լիխնովսքի նկարագրած է անոր գործունէութիւնը Լոնտոնի մէջ 1913 եւ 1914ին. ան աւելի բացայայտօրէն երեւցաւ Պրէսդ-Լիտովսքի անշնորհ հաշտութեան դաշնագիրին մէջ: Պատերազմին սկսելէն անմիջապէս եւոքը, Տքթ. ֆօն Քիւլման Պոլիս եկաւ, իբրեւ գերման Դեսպանատունի խորհրդական, յաջորդելով ֆօն Մուլթիուսի, որ դրօշի տակ կոչուած էր: Իր նշանակումը միակ պատճառով մը յարմար էր, որովհետեւ Քիւլման Պոլիս ծնած էր եւ իր երիտասարդութիւնը հոն անցուցած էր, իր հայրը Անատոլուի երկաթուղիին տնօրէնը ըլլալուն: Հետեւաբար, ան Թիւրքերը կը ճանչնար այնպէս՝ ինչպէս այն միակ մարդը՝ որ շատ մը տարիներ անոնց հետ ապրած է: Անծնապէս, ան դիւանագիտական գաղութին ապացուցած՝ իր կարեւոր ուժ մը ըլլալը: Ան իմ վրաս ոչ թէ նշմարելիօրէն կոտւածէր, այլ շատ հեզահամբոյր մարդու մը տպաւորութիւնը գործեց: Յայտնապէս փափաքող էր ամերիկեան Դեսպանատունին հետ բարեկամ ըլլալու եւ մեզի ամէնուս համար մասնաւոր հրապոյր մը ունէր, որովհետեւ նոր դարձած էր խրամատներէն եւ մեզի շատ կենդանի պատկերներ կը պարզէր ռազմաճակատի կեանքէն: Այդ ատեն, մենք ամէնքս բուռն կերպով շահագրգռուած էինք Ժամանակակից պատերազմի կերպերովը եւ խրամային պատերազմներու մասին Քիւլմանի նկարագրած մանրամասնութիւնները՝ շատ ցորեկէ-ետքեր եւ իրիկուններ՝ կը թովէին մեզ: Հասկացութեան իր միւս սիրական նիւթն էր տիեզերական քաղաքագիտութիւնը [Welt-Politik] եւ բոլոր արտաքին խնդիրներու մասին նշանակելի կերպով քաջատեղեակ կ'երեւար ինծի: Այդ ատեն, ֆօն Քիւլմանը, կարեւոր մարդ մը չի նկատեցինք. սակայն այն ճարտարութիւնը որով կը ծառայէր իր գործին՝ ամէնուն ուշադրութիւնը գրաւեց, նոյն միջոցին իսկ: Բայց շուտով, սկսայ զգացում մը ունենալ թէ՝ ան հզօր ազդեցութիւն մը կը գործադրէր խաղաղ եւ կակուղ կերպով մը: Քիչ կը խօսէր, բայց կը զգայի որ՝ ամէն բանի կ'ուն-

կնդրէր եւ իր միտքին անծանօթ ամէն կարգի տեղեկութիւններ կ'ամբարէր: Յայտնապէս Վանկէնհայմի մօտաւորագոյն մտերիմն էր, եւ այն մարդն էր, որուն կապուած էր Դեսպանը, գերման արտաքին գործերու նախարարութեան հետ իր յարաբերութիւններուն մէջ: Դեկտեմբերի կէսին միջոցները, Հօն Հիւլման Գերլին մեկնեցաւ, ուր մնաց երկու շաբաթի չափ: Յարձին, 1915 Յունվարի սկիզբները, գերման Դեսպանատունի մթնոլորտին մէջ նշմարելի փոփոխութիւն մը կար: Մինչեւ այդ ատեն, Վանկէնհայմ հաշտութեան բանակցութիւններուն վրայ խօսած էր քիչ կամ շատ անպաշտօն կերպով, բայց հիմա խնդիրը ձեռք կ'առնէր մասնաւոր կերպով: Հասկցայ որ՝ Հիւլման Գերլին կանչուած էր՝ այդ խնդիրին վերջնագոյն մանրամասնութիւններուն ծանօթանալու եւ վերադարձած էր այն վերջնական հրահանգներով՝ որոնց համեմատ պիտի գործէր Վանկէնհայմ անմիջապէս: Գերման Դեսպանին հետ հաշտութեան վրայ իմ բոլոր խօսակցութիւններուս մէջ, Հիւլման միշտ հեռանկարին մէջ կը պտըտկէր. խիստ կարեւոր տեսակցութեան մը միջոցին, ան ներկայ ալ էր, թէեւ բնաւ չմասնակցեցաւ խօսակցութեան. ըր դերը եղաւ, ինչպէս միշտ, երկրորդական եւ լուռ կերպով հետաքրքիր ունկնդիրի դերը:

Վանկէնհայմ ինծի ծանուց թէ՝ 1915 Յունվարը սքանչելի շրջան մը պիտի ըլլար պատերազմը վերջացնելու: Իտալիա դեռ պատերազմի մտած չէր, թէեւ ամէն պատճառ կար հաւատալու թէ՝ պիտի մասնակցէր գարունին: Պուլկարիա եւ Ռումանիա դեռ չէզոք կը կենային, թէեւ ո՛չ մէկը չէր յուսար որ իրենց սպասողական դիրքը տեւական ըլլար: Ֆրանսա եւ Անգլիա կը պատրաստուէին առաջին «գարունի յարձակողական»ներուն եւ Գերմանները վստահ չէին թէ՝ ան չպիտի յաջողէր: Իրաւցնէ՛, անոնք շատ կը վախնային որ՝ գերման բանակները աղէտի հանդիպէին: Բրիտանական եւ Ֆրանսական մարտանաւերը կը խմբուէին Տարտանէլ. եւ գերման ընդհանուր սպայակոյտը եւ Պոլիս գտնուող բոլոր զինուորական եւ ծովային փորձագէտները կը հաւատային որ՝ համաձայնական մարտանաւերը կրնայի՛ն իրենց ճամբան բանալ եւ մայրաքաղաքը գրաւել: Այդ միջոցին, շատ Թիւրքեր պատերազմէ զզուած էին եւ Գերմանիա միշտ նկատի ունէր որ՝ Թիւրքիա կրնար անջատ հաշտութիւն կնքել: Ետքէն հասկցայ թէ՝ ո՛ր ատեն որ զինուորական կացութիւնը Գերմանիայի աղէտաւոր երեւար, ան միշտ հաշտութեան վրայ կը խորհէր, բայց եթէ կացութիւնը բարւոքէր, ան անմիջապէս նորէ՛ն ռազմասէր պիտի դառնար. հիւանդ-սատանայի եւ առողջ-սատանայի պարագան էր ան: Սակայն, ո՛րչափ ալ Վանկէնհայմ 1915 Յունվարին բուռն

կերպով հաշտութեան փափաքէր, չափազանց ակներեւ էր որ՝ տեւական հաշտութեան մը վրայ չէր խորհեր։ Այդատեն հաշտութեան ամէնէն մեծ արգելքը այն պարագան էր որ՝ Գերմանիա նշան չէր ցուցներ իր ոճիրներուն ցաւելու եւ ներկային՝ Վանկէնհայմի վարմունքին մէջ սուգի ամենաթեթեւ արտայայտութիւնը իսկ չի կար։ Գերմանիա մոլար ենթադրութիւն մը ըրած էր․ ուրիշ ոչի՛նչ։ Ինչ որ Վանկէնհայմ եւ ուրիշ Գերմաններ կը տեսնէին կացութեան մէջ, սա էր թէ՝ ցորենի, բամպակի եւ պղինձի մթերքը անբաւական էր երկարատեւ պատերազմի մը։ Վանկէնհայմի հետ իմ տեսակցութիւններու նօթերուս մէջ կը գտնեմ իր յաճախակի գործածելը սա տեսակ բացատրութիւններ «յաջորդ պատերազմ», «յաջորդ անգամ», եւ ներքնովին հեռատեսելով հիմակուանէն հսկայագոյն ուրիշ աշխարհաւերութիւն մը, ան տիրող junker-զինուորական դասակարգին մտայնութիւնը միայն կը ցոլացնէր։ Ցայտնապէս, Գերմանները իրաւախոհութիւն մը կ'ուզէին — տեսակ մը զինադադար — ինչ որ իրենց զօրավարներուն եւ ճարտարուեստի պետերուն ժամանակ պիտի տար յաջորդ պատերազմին պատրաստուելու։ Այդ ատեն, մօտաւորապէս չորս տարի առաջ*, Գերմանիա կ'առաջարկէր այն նո՛յն ձեւով հաշտութեան բանակցութիւնները, զորս անկէ ետքը քանի՛ անգամներ առաջարկեց եւ կ'առաջարկէ հիմա՛ ալ։ Վանկէնհայմի ծրագիրը ա՛ն էր որ՝ պատերազմիկ տէրութիւններու ներկայացուցիչները սեղանի մը շուրջը խմբուէին եւ գործերը կարգադրէին «տո՛ւր եւ ա՛ռ»ի [«give and take»] սկզբունքին համաձայն։ Կ'ըսէր թէ՝ անիմաստ էր պահանջել որ՝ իւրաքանչիւր կողմը կանխապէս իր պայմանները որոշէ

— Երկու կողմէ իրենց պայմանները նախապէս որոշելը՝ պիտի փճացնէր ամբողջ գործը, ըսաւ ան։ Ընելիքնիս ի՞նչ պիտի ըլլար։ Անշուշտ Գերմանիա պահանջքներ պիտի ընէր՝ զորս միւս կողմը ծիծաղելի կերպով անհեթեթ պիտի նկատէր։ Համաձայնութիւնը պիտի առաջարկէր պայմաններ՝ որոնք պիտի կատղեցնէին Գերմանները։ Իբր արդիւնք, երկու կողմերը ա՛յնչափ պիտի գրգռուէին որ՝ ժողով տեղի չպիտի ունենար։ Ո՛չ — եթէ մենք իրապէս կ'ուզենք վերջացնել պատերազմը, պէտք է զինադադար մը կնքենք։ Անգամ մը որ դադրեցնենք պատերազմը, զայն կրկին չպիտի սկսինք։ Պատմութիւնը չի ներկայացներ մեծ պատերազմի մը մէջ պարագայ մը՝ ուր զինադադարը հաշտութիւնով վերջացած չըլլայ։ Նոյնը պիտի ըլլայ այս պարագային ալ»։

* Ինչպէս հեղինակին Առաջաբանին թուականէն կը հասկցուի, այս գիրքը հրատարակուած է 1918ին, Նիւ-Եորքի մէջ։

Ծանօթ. Թարգմանիչին

Եւ սակայն, Վանկէնհայմի խօսքերէն՝ Գերմանիայի պայմաններուն հակումին մասին հարեւանցի գաղափար մը կազմեցի: Այդ պայմաններէն մէկն էր՝ Եգիպտոսի եւ Միջագետքի վերաբերեալ խնդիրը: Վանկէնհայմ ոգեւին կը պնդէր որ՝ Գերմանիա մշտական նաւային խարիսխ ունենայ Պելճիքայի մէջ, որով իր նաւատորմը ամէն տեսն պաշարումով կարենայ Անգլիայի սպառնալ եւ այդպէսով ապահովէ «ծովերու ազատութիւն»ը: Գերմանիա ամէն կողմ կ'ուզէր հանքածխային իրաւունքներ. այդ պահանջքը անհամատ կը թուէր. որովհետեւ Գերմանիա խաղաղութեան ժամանակ միշտ վայելած է այդ տեսակ իրաւունքներ: Գերմանիա կրնար Ֆրանսայի տալ Լօռէնէն բաժին մը եւ Պելճիքայի մէկ մասը — թերեւս Պրիւքսէլը — տուգանքի հատուցումի մը փոխարէն:

Վանկէնհայմ խնդրեց որ՝ Գերմանիայի առաջարկը ներկայացնեմ ամերիկեան կառավարութեան: Իմ Ուաշինկթըն ուղղած նամակս 11 Յունուար 1915 թուականը կը կրէ: Ան լիովին կը պարզէ այդ առեն տիրող ներքին կացութիւնը եւ այն պատճառները թէ՝ ինչո՛ւ Գերմանիա եւ Թիւրքիա հաշտութիւն կ'ուզէին:

Այս դէպքին յատկանշականօրէն շահեկան մասը ան է որ՝ Գերմանիա որոշապէս կ'անուեսէր Աւստրիան: Աւստրիական Դեսպանը՝ Փալլաւիչինի՝ ոչինչ չէր գիտեր մշակուող բանակցութիւններէն, մինչեւ որ ես ինքս զանոնք տեղեկացուցի իրեն: Գերման Դեսպանը այսպէս անուեսելով իր զինակիցը՝ անձնական արհամարհանքի նպատակ չունէր. անիկա միայն ճշդօրէն անոր հետ կը վարուէր ա՛յնպէս՝ ինչպէս իր պետութեան արտ. գործերու նախարարութիւնը՝ Վիէննայի հետ — ո՛չ թէ իբր հաւասարի, այլ իրականապէս իբր ծառայի: Աշխարհ բաւական ծանօթ է՝ Գերմանիայի՝ Աւստր-եւ-Հունգարիան զինուորական եւ դիւանագիտական տեսակէտով ծծելուն. բայց թէ Վանկէնհայմ ա՛յնչափ կարեւոր շարժում մը ընէ որ՝ հաշտութեան բանակցութիւններ փորձէ եւ թողու որ՝ Փալլաւիչինի անոր տեղեկանայ երրորդ անձի մը միջոցով, կ'ապացուցանէ որ՝ 1915 Յունվարէն իվեր, աւստր-եւհունգարական կայսրութիւնը դադրած էր անկախ ազգ մը ըլլալէ:

Անշուշտ այդ առաջարկ ո՛չ մէկ հետեւանք չունեցաւ: Մեր կառավարութիւնը մերժեց միջամտել, անտարակոյս ժամանակը պատեհ չի նկատելով: Թէ՛ Գերմանիա եւ թէ՛ Թիւրքիա, ինչպէս պիտի յայտնեմ, այս խնդիրին անդրադարձան հետքէն: Այս մասնաւոր բանակցութիւնը վերջ գտաւ Մարտի վերջին մասին մէջ, երբ Քիւման մեկնեցաւ Պոլիսէն, լա Հէյի դեսպան ըլլալու: Ամերիկեան Դեսպանատուն եկաւ, իր հրաժեշտի այցելութիւնը կատարելու, ա՛յնչափ հրապուրիչ, ա՛յնչափ հաճոյական եւ ա՛յնչափ բարեմոյն՝ որչափ չէր երբեք: Ջնդքս սեղմելով, շէնքէն մեկնած առեն՝ իր վերջին խօսքերը եղան յաջորդող դէպքերը բնականաբար պատճառ եղան որ զանոնք վերյիշեմ. —

— Երեք ամիսէն հաշտութիւն պիտի կնքենք, Վսեմաշուք!

Այս պզտիկ տեսարանը տեղի ունեցաւ եւ այս գեղեցիկ նախատեսութիւնը կատարուեցաւ 1915 Մարտին:

ԺԶ. ԳԼՈՒԽ

ԹԻՒՐՔԵՐԸ ԿԸ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԻՆ ՊՈԼԻՍԷՆ ՓԱԽՉԻԼ ԵՒ ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՅԻ ՄԷՋ ՆՈՐ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ՄԸ ՀԱՍՏԱՏԵԼ

ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԿԱՆ ՆԱԻԱՏՈՐՄԸ ԿԸ ՌՄՐԱԿՈՒԷ ՏԱՐՏԱՆԷԼԸ

*Հաւանօրէն բան մը՝ որ Գերմանիան հաշտութեան այս բաղձանքին մղեց՝ Տարտանէլի կացութիւնն էր: Յունվարի սկիզբը, երբ Վանկէնհայմ կը յորդորէր Ինծի Ուաշինկդըն նամակ գրել, Պոլիս ծայրայեղ յուզումի վիճակի մը մէջ էր: Տեղեկացուած էր թէ՝ Դաշնակիցները քառասուն մարտանաւերով նաւատորմիղ մը խմբած էին Տարտանէլի բերանը եւ մտադիր էին նեղուցէն անցնել փորձելու: Ինչ որ կացութեան մանաւանդ լարուած գոյն մը տուաւ՝ այն հաւատքն էր թէ՝ այդ տեսակ ձեռնարկ մը պիտի յաջողէր այդ ատեն, Պոլիսի մէջ տիրող ընդհանուր գաղափարը աս էր: Վանկէնհայմի հաւատքն ալ աս էր՝ բարեփոխուած ձեւով մը. նո՛յնը կը հաւատար նաեւ Ֆօն տէր Կօլց, որ հաւանօրէն Տարտանէլի պաշտպանութեանը մասին ա՛յնչափ քաջատեղեակ էր, որչափ ուրիշ մասնագէտ մը, որովհետեւ չորս տարի Թիւրքիայի զինուորական կրթիչը եղած էր: Օրագիրիս մէջ կը գտնեմ Ֆօն տէր Կօլցի ճիշդ կարծիքը այս կէտին մասին, Վանկէնհայի կողմէ ինծի տեղեկագրուած. զայն կը յիշատակեմ հոս նոյնութիւնով, ճիշդ այն ատեն գրուածին պէս. «Թէեւ, կ՚ըսէր, գրեթէ անկարելի է Տարտանէլը ճեղքել, բայց, եթէ Անգլիացիները ընդհ. պատերազմին մէջ կարեւոր շարժում մը նկատեն զայն, կրնան ուսաը նաւ զոհելով ներս մտնել, եւ ատիկա կրնան ընել շատ արագ կերպով եւ ռմբակոծութեան սկսելէ ուսաը ժամ ետքը կրնան Մարմարայի մէջ գտնուիլ»:

Ճիշդ այն օրը որ՝ Վանկէնհայմ Ֆօն տէր Կօլցի այս մասնագիտական կարծիքը հաղորդեց Ինծի, Ինծմէ խնդրեց ամերիկեան Դեսպանատունին մէջ պահել իր արժեղէնները պարունակող քանի մը արկղներ: Անկասկած իր մեկնումին համար պատրաստութիւն կը տեսնէր:

Տարտանէլի ռմբակոծութեանը մասին Քրօմըրի տեղեկագիրը կարդալով, կը տեսնեմ որ ծովակալ Սըր Ճօն Ֆիշըր, այդ ատեն առաջին Ծովակալ, յաջողութեան գինը տասերկու նաւ կը գնէր:

Կը տեսնուի որ՝ ֆօն տէր Կօլց եւ Ֆիշըր զգալապէս չէին տարբերեր իրենց գնահատումին մէջ:

Համաձայնական ռմբակոծութեան այս առաջին շշուկները երբ մեզի հասան, Թիւրքիայի կացութիւնը չափազանց յուսահատական էր: Ամէն կողմ վախի եւ տագնապի նշաններ կային, որոնք ազդած էին ո՛չ միայն ժողովուրդին, այլ նաեւ պաշտօնական շրջանակներու վրայ: Ամէն կողմէ՝ երկիրին վրայ աղէտներ կը խուժէին որոշապէս Մինչեւ 1915 1 Յունուար, Թիւրքիա բան մը չէր ըրած՝ պատերազմին իր մասնակցութիւնը արդարացնող. ընդհակառակը, ամէն կողմ ճշմարիտ պարտութեան ենթարկուած էր: Ճէմալ, ինչպէս արդէն տեղեկացուեցաւ, Պոլիսէն մեկնած էր, իբր ապագայ «Եգիպտոսի աշխարհակալ», բայց իր արշաւանքը արիւնալի եւ նուաստացուցիչ ձախողութիւն մը եղաւ Կովկասը Ռուսիայի լուծէն փրկելու ձգտող Էնվէրի փորձը՝ զինուորական ա՛լ աւելի զարհուրելի ձախողութեան մը յանգեցաւ: Ան արհամարհած էր Գերմաններուն խորհուրդը, որ էր թողուլ որ Ռուսերը առաջանան մինչեւ Սըվազ եւ հո՛ն գործել իր յարձակումը. մինչդեռ ընդհակառակը, ան յանդգնօրէն ջանացած էր ռուսական հող շահիլ Կովկասի մէջ: Այս բանակը պարտուած էր ամէն կէտի վրայ. բայց զինուորական ձախողանքները վերջ չի դրին անոր տառապանքներուն: Թիւրքերը բժշկական եւ առողջապահական չափազանց անբաւական սպասարկութիւն մը ունէին: Թիֆուսը եւ տիֆանթէրին երեւան եկան բոլոր բանակետղներուն մէջ եւ այդ հիւանդութիւններէն՝ մահերը հասան 100,000 անձի: Սոսկալի պատմութիւններ կը հասնէին շարունակ, որոնք կը նկարագրէին այդ զինուորներուն տառապանքները Թէ Անգլիա Միջագետքը նուաճելու կը պատրաստուէր՝ քաջածանօթ էր, եւ այդ ատեն ո՛չ մէկը պատճառ ունէր հաւատալու թէ՝ նուաճումը չպիտի յաջողէր: Ամէն օր Թիւրքերը կը սպասէին այն լուրին թէ՝ Պուլկարները պատերազմ յայտարարած են եւ Պոլիսի վրայ կը քալեն. անոնք գիտէին թէ՝ այդ տեսակ յարձակում մը՝ անհրաժեշտապէս պատերազմի մէջ պիտի մտցնէր Ռումանիան եւ Յունաստանը: Ա՛լ դիւանագիտական գաղտնիք չէր որ՝ Իտալիա կը սպասէր տաք օդերու հասնելուն՝ միանալու համար Դաշնակիցներուն Այդ պահուն, ռուսական նաւատորմիղը կը ռմբակոծէր Սեւ Ծովի Տրապզոն քաղաքը. եւ ամէն օր կը սպասուէր անոր Վոսփոր մուտքը: Այդ միջոցին, ներքին կացութիւնը ողբալի էր. բովանդակ Թիւրքիայի մէջ. ժողովուրդէն հազարաւորներ ամէն օր կը մեռնէին անօթութենէ: Խնդիրը ան էր որ՝ բոլոր քաջակազմ մարդիկը բանակին մէջ առնուած էին որով միայն շատ քիչ մարդիկ մնացած

էին արտերը մշակելու . աւազակային գրաւումները գրեթէ քանդած էին բոլոր առեւտրական գործերը. ելեւմտական գանձը շատ ապառած վիճակի մէջ էր, քան բնական ատեն, որովհետեւ Տարտանէլի փակումը եւ Միջերկրականի նաւահանգիստներուն պաշարումը՝ դադրեցուցած էին բոլոր ներածումները եւ մաքսային տուրքերը . եւ ժողովուրդին յարաճուն ատելութիւնը հաւանական կը թուէր օր մը պայթիլ Թալէադի եւ իր ընկերակիցներուն դէմ: Եւ ահա, ամէն կողմէ ծաւալուն դժուարութիւններէ պաշարուած, Թիւրքերը զգացին թէ՝ Անգլիայի եւ իր դաշնակիցներուն հզօր նաւատորմիղը կը մօտենար , որոշած ըլլալով ամրութիւնները քանդել եւ մայրաքաղաքը գրաւել : Այդ ատեն , չի կար ուժ մը՝ որմէ Թիւրքերը ա՛յնչափ ուժգնօրէն սոսկային, որչափ կ'ահաբեկէին բրիտանական նաւատորմիղէն : Դարերու ընթացքին անոր անընդմիջական յաղթանակներուն աւանդութիւնը ամբողջովին գրաւած էր անոնց երեւակայութիւնը : Անիկա իրենց կը թուէր գերմարդկային — այն գերակշիռ ուժը՝ որուն դէմ մաքառիլ անօգուտ էր :

Վանկէնհայմ, ինչպէս նաեւ գրեթէ բոլոր գերման զինուորական եւ նաւային ուժերը՝ ո՛չ միայն Տարտանէլի գրաւումը կարելի կը նկատէին, այլ կը հաւատային թէ՝ անխուսափելի էր ան : Բրիտանական յաջողութեան կարելիութիւնը՝ վիճաբանութեան ամէնէն սովորական նիւթերէն մէկն էր, եւ, թէ՛ ժողովրդային եւ թէ՛ պաշտօնական կարծիքի ծանրութիւնը կը հակէր դաշնակից նաւատորմիղին կողմը : Թալէադ խոստովանեցաւ ինծի թէ՝ Նեղուցը ճեղքելու փորձ մը պիտի յաջողէր -- ատիկա միայն կախում ունէր Անգլիայի քանի մը նաւ զոհելու կամեցողութենէն: Թալէադ աւելցուց թէ՝ Թիւրքիայի՝ Եգիպտոսի դէմ ուժ մը ղրկելուն իրական պատճառն էր Անգլիան շեղեցնել կէլիպոլուի թերակղզիին վրայ յարձակում գործելէ : Տիրող միտքի վիճակը կ'ապացուցուի այն պարագայով որ՝ Յունվար 1ին, Թիւրք կառավարութիւնը երկու կառախումբ պատրաստած էր, որոնցմէ մէկը Սուլթանը եւ իր հետեւորդները Փոքր Ասիա փոխադրելու համար , մինչ միւսը յատկացուած էր Վանկէնհայմի, Փալլավիչինիի եւ դիւանագիտական մարմինի մնացած անդամներուն : Յունվար 2ին, Փալլավիչինիի հետ լուսաբանական տեսակցութիւն մը ունեցայ : Ան ինծի ցուցուց ոստիկանապետ Պէտրիի կողմէ տրուած պրոտնագիր մը՝ զինքը, իր քարտուղարները եւ ծառաները այդ գաղթական կառախումբերէն մէկը մտնելու թոյլատրող : Ան ունէր նաեւ նստարանի տոմսակներ՝ իրեն եւ իր բոլոր հետեւորդներուն համար : Ըսաւ թէ՝ իւրաքանչիւր կառա-

խումբ երեք վակօճ միայն ունէր, որով կրնար մեծ արագութիւնով ընթանալ. իրեն պատուէր տրուած էր որ՝ ամէն բան պատրաստէ, ազդարարուած ժամուն մեկնելու համար Վանկէնհայմ ջանք չըրաւ ծածկելու իր վախերը: Յայտնեց ինծի թէ՝ ամէն պատրաստութիւն տեսած էր իր կինը Պերլին ղրկելու համար եւ հրաւիրեց Տկն. Մօրկընթաուն անոր ընկերանալ, որպէսզի ան ալ վտանգի գօտիէն կարենայ փրկուիլ: Վանկէնհայմ վախ յայտնեց որ, — այդ վախը օրուան տիրող զգացումն էր,— յաջող ումբակոծութիւն մը ծնունդ պիտի տար հրծիգութիւններու եւ ջարդերու՝ Պոլիսի, ինչպէս նաեւ Թիւրքիայի միւս մասերուն մէջ: Այդ տեսակ խառնակութիւններու իրը նախագուշակութիւն՝ յատկանշական մուռածում մը արուայայտեց: «Եթէ նաւատորմիղը Ֆարտանէլը անցնի, ըսաւ, Թիւրքիայի մէջ ո՛չ մէկ Անգլիացիի կեանքը ապահով պիտի ըլլայ — անոնք ամէնքն ալ պիտի կոտորուին»: Որովհետեւ շատ դժուար էր Անգլիացի մը Ամերիկացիէ մը զանազանել, առաջարկեց որ Ամերիկացիներուն տամ՝ կրելու՝ յատկորոշիչ կոճակ մը՝ որ զանոնք պաշտպանէր Թիւրք վայրագութենէ: Որովհետեւ համոզուած էի Վանկէնհայմի իրական նպատակին, որ էր ապահով միջոց մը կարգադրել Անգլիացիներու ինքնութիւնը երեւան հանելու եւ այդպէսով զանոնք Թրքական խոշտանգումներու ենթարկելու, մերժեցի այդ բարեացակամ Թելադրութեան համեմատ շարժիլ:

Ուրիշ դէպք մը՝ կը լուսաբանէ այն ջղային լարուածութիւնը՝ որ կը տիրէր այդ Յունվարի օրերուն: Նշմարեցի որ՝ անգլիական Դեսպանատունին մէջ քանի մը փեղկեր բացուած էին. Տկն. Մօրկընթաու եւ ես հետազօտութեան մը գացինք: Պատերազմին առջի օրերը, կնքած էինք այդ շէնքը, որուն պաշտպանութիւնը ինծի յանձնուած էր, եւ հիմա առաջին անգամն էր որ՝ հոն մտնելու համար կնիքը կը քակէինք: Այդ քննական այցելութենէն մեր դարձէն երկու ժամ ետքը, Վանկէնհայմ գրասենեակս եկաւ, ա՛լ հիմա ծանօթ եղող իր գրգռուած մէկ կերպարանքով:

—Տեղեկութիւն առնուած է որ, ըսաւ, Տկն. Մօրկընթաու եւ դուք Դեսպանատուն գացած էք, պատրաստելու համար անգլիական ծովակալին՝ որուն շուտով զայն գրաւելուն կը սպասուի!

Հիմա այս բոլորը քիչ մը անիմաստ կը թուի, որովհետեւ, իրականութեան մէջ, դաշնակից նաւատորմիղը այդ ատեն յարձակում չէր գործեր: Ճիշդ այն պահուն՝ երբ ամբողջ Պոլիս տենդոտ կերպով բրիտանական տոհեօքներուն կը սպասէր, Լոնտոնի մէջ բրիտանական Դահլիճը նկատողութեան կ'առնէր միայն թէ՝ այդ տեսակ ծեռնարկ մը յանձնարարելի՞ էր: Դիւանագիտական

ատենագրութիւնը կը ցուցնէ որ՝ Յունվար 2ին, Փեթրօկրատ հեռագրած է բրիտանական Կառավարութեան, խնդրելով որ՝ որեւէ ցոյց մը կատարուի Թիւրքերու դէմ, որոնք Ռուսերը կը ճնշէին Կովկասի մէջ: Թէեւ այդ խնդրանքին քաջալերական պատասխան մը ղրկուած էր անմիջապէս, բայց Յունվար 28ին է որ՝ բրիտանական Դահլիճը Տարտանէլի վրայ յարձակումի հրահանգ հանեց վերջնապէս: Ա՛լ գաղտնիք մը չէ՛ որ՝ միաձայն վստահութիւն չի կար՝ այդ տեսակ ձեռնարկի մը յաջողութեանը համար: Ծովակալ Գէրտըն տեղեկագրեց իր հաւատքը թէ՝ «Նեղուցը չէր կրնար ճեղքուիլ, այլ մեծաթիւ մարտանաւերով երկարատեւ գործողութիւններ միայն կրնային յաջողիլ»: Ձախողութեան պարագային, կ՚աւելցնէր, պիտի ըլլար Արեւելքի մէջ հեղինակաւորութեան [prestige] եւ ազդեցութեան այն մեծ կորուստը՝ որուն պիտի ենթարկուէր Անգլիա: Թէ այս մարգարէութիւնը ո՛րչափ ճշդօրէն կատարուեցաւ, առիթ պիտի ունենամ ապացուցանելու: Մինչեւ այդ ատեն, նաւային գործողութիւններու հիմնական եւ ընդհանրապէս ընդունուած սկզբունք[axiom]ներէն մէկն էր որ՝ մարտանաւեր պէտք չէին յարձակում փորձել անխախտ հողային ամրութիւններու վրայ: Բայց Գերմանացիները Լիէժի եւ Նամիւռի ամրութիւնները քանդելով, ապացուցած էին շարժուն թնդանօթներու ուժը՝ ամրոցներու դէմ. այս պատճառով, Անգլիայի զանազան շրջանակներուն մէջ կարծիք մը կը տիրէր թէ՝ այդ դէպքերը բարեփոխած էին վերը յիշուած նաւային սկզբունքը: Մր. Չըրչիլ, այդ ատեն Ծովակալութեան պետ, մեծ հաւատք կը սնուցանէր աւերիչ ուժին վրայ ճիշդ այդ օրերը աւարտած նոր սիուփըրտռէտնօթի մը, — Քուին Էլիզապէթը, — որ ճամբայ ելած էր՝ միանալու Միջերկրականեան նաւատորմիղին:

Մենք, Պոլիսի մէջ, այդ պահուն, ոչինչ գիտէինք այդ խորհրդակցութիւններուն մասին, բայց արդիւնքը ականերեւ եղաւ Փետրվարի վերջին մասին մէջ: Փետրվար 19ի ցորեկէ-ետքը, աւստրիական Դեսպան Փալլավիչինի ինծի եկաւ՝ կարեւոր լուրերով: Մարքիզը անհատական մեծ շուք ունեցող անձ մըն էր, բայց յայտնի էր որ՝ այդ օրը ծայրայեղօրէն ջղայնացած էր, եւ իրաւցնէ. երբեք չփորձեց ծածկել իր վախերը: Դաշնակից Նաւատորմիղը, ըսաւ, վերսկսած է Տարտանէլի վրայ իր յարձակումներուն եւ այս անգամ ռմբակոծութիւնները արտասովոր կերպով կատաղի եղած են: Այդ ատեն, գործերը գէշ կ՚ընթանային Աւստրիացիներուն համար. ռուսական բանակները յաղթականօրէն կ՚առաջանային. Սերպիա՝ Աւստրիացիները սահմանագլուխէն անդին նետած էր. եւ եւրոպական մամուլը լեցուն էր Աւստրիական Կայսրութեան

փլուզումին կանխագուշակութիւններով: Այդ օրը, Փալլավիչինիի վիճակը կատարեալ ցոլացուցիչն էր այն վտանգներուն՝ որոնք պաշարած էին իր երկիրը: Զգայուն եւ հպարտ մարդ մըն էր ան. հպարտ՝ իր կայսրին համար եւ հպարտ՝ աւստր-եւ-հունգարական մեծ կայսրութեան պաւականելուն համար: Իսկ հիմա, կը թուէր ընկճուած ըլլալ այն վախով որ՝ այդ Հապսպուրկեան հսկայ շէնքը, որ ահնչափ դարերու յարձակումներուն դիմագրաւած էր, արագօրէն քայքայուելով կը փլէր: Ինչպէս մարդկային շատ էակներ, Փալլավիչինի համակրանքի կը կարօտէր. ո՛չ մէկ համակրանք կրնար գտնել Վանկէնհայմէն, որ զինքը մտերիմ չէր նկատեր եւ հետեւաբար իրեն հետ կը վարուէր իբր նիւրկայացուցիչին ազգի մը՝ որ դաւադրուած էր Գերմանիայի գերիշխանութեանը հպատակիլ: Թերեւս ադ է պատճառը որ՝ աւստրիական Դեսպանը սովոր էր իր սիրտը ինծի բանալ: Եւ հիմա Դաշնակիցներուն Տարտանէլը ռմբակոծելը՝ իր վիշտերուն լրումը եղաւ: Այդ միջոցին, Կեդրոնի Տէրութիւնները կը հաւատային որ՝ Ռուսիան ամրափակած էին թէ՝ Տարտանէլը խցած էին, եւ թէ՝ Ռուսիա չպիտի կրնար ո՛չ իր ցորենը՝ արտածել, ո՛չ ալ պատերազմը շարունակելու համար անհրաժեշտ եղող ռազմանիւթը ներածել: Գերմանիա եւ Աւստրիա այսպէս խեղդիչ աքցան մը դրած էին իրենց հսկայ թշնամիին կոկորդին, եւ, եթէ այս վիճակը կարենար պահպանուիլ անհունօրէն, Ռուսիայի քայքայումը անխուսափելի պիտի ըլլար: Ճիշդ է որ, այդ միջոցին Զարին ուժերը յաղթական պայքար մը կը մղէին եւ ասիկա ինքնին բաւականչափ վրդովիչ էր Աւստրիայի համար. բայց իրենց ներկայ ռազմանիւթի մթերքը եւոքէն պիտի սպառէր եւ ան ատեն իրենց զինուորի թիւի գերակշռութիւնը ոչինչի պիտի ծառայէր եւ իրենք անխուսափելիօրէն պիտի քայքայուէին: Բայց եթէ Ռուսիա Պոլիսի տիրանար, իշխելով Տարտանէլի եւ Վոսփորի, պատերազմը շարունակելու համար անհրաժեշտ եղող ամբողջ ռազմանիւթը պիտի կրնար ստանալ մեծագոյն չափով, եւ Կեդրոնի Տէրութիւններու պարտութիւնը կրնար անմիջապէս յաջորդել. եւ Փալլավիչինի կ'ըմբռնէր թէ՝ այդ տեսակ պարտութիւն մը աւելի՛ ծանրակշիռ պիտի ըլլար Աւստրիայի, քան Գերմանիայի: Վանկէնհայմ ինծի յայտնած էր թէ՝ աւստր-եւ-հունգարական Կայսրութեան բաժնուելու պարագային, Գերմանիայի ծրագիրն էր՝ անոր 12,000,000 Գերմանները կցել Հոհէնցօլէրնեան երկրամասին, եւ Փալլավիչինի, անշուշտ, ծանօթ էր այս վտանգին: Այսպէս, Տարտանէլի վրայ Դաշնակիցներու յարձակումը Փալլավիչինիի աչքին կը նշանակէր իր երկիրին խաւարումը, որովհետեւ եթէ ուզենք որոշապէս հասկնալ

ՏԿՆ. ՀԷՆՐԻ ՄՈՐԿԸՆԹԱՈՒ

1913 1916 Պոլիսի ամերիկեան Դեսպանին կինը, Ֆրանսական Հիւանդանոցի մեծաւորուհի քոյր Ժաննի հետ:

իր մտքի վիճակը, պէտք է յիշենք որ՝ ինք հաստատապէս կը հաւատար որ՝ այդ յարձակումը պիտի յաջողէր, — ինչպէս կը հաւատային նաեւ Պոլիս գտնուող ուրիշ բոլոր կարեւոր անձնաւորութիւնները:

Վանկէնհայմի կեանքն ալ այս նոյն հալածող համոզումէն խռովուած էր: Ինչպէս արդէն ցուցուցի, Ռուսիայի ամրափակումը գրեթէ տարամերժօրէն գերման Դեսպանին գործն էր: Ան Պոլիս բերած էր Կէօպէնը եւ Պրէսլաուն եւ այս դարձուածքով Թիւրքիան մղած էր պատերազմի: Նեղուցը ճեղքելը աւելի՛ մեծ նշանակութիւն պիտի ունենար, քան Ռուսիան մշտական եւ հզօր

պատերազմի մասնակցող մը դարձնելը : Ադ պիտի նշանակէր — ինչ որ Վանկէնհայմի համար երբե՛ք անկարեւոր նկատում մը չէր — իր անձնական մեծ ձեռնարկին ջլատումը: Ծակայն, Վանկէնհայմ իւ վախը Փալլավիչինիէն բոլորովին տարբեր կերպով մը կ'արտայայտէր : Իբր ճշմարիտ Գերմանացի , կը դիմէր սպառնալիքներու եւ մեծաբանութեան: Վհատութեան արտաքին նշաններ ցոյց չէր տար. բայց իր ամբողջ մարմինը կատաղութենէ կը դողար: Իր ճակատագիրը չէ՛ որ կ'ողբար, այլ միջոցներ կը փնտռէր վրէժ առնելու: Դրասենեակս կը նայէր, իր սովորական կորովովը կը ծխէր եւ ինծի կը պատմէր այն զարհուրելի բաները՝ զորս կը ծրագրէր ընել իր թշնամիին : Այն բանը՝ որ մասնաւորաբար կը ճնշէր Վանկէնհայմի միտքը , գերման Դեսպանատունին արտաքարկաւ դիրքն էր: Ան բլուրի մը վրայ կանգնած էր եւ քաղաքին ամէնէն այլի զարնող շէնքերէն մէկն էր , կատարեալ նշանակէտ մը անգլիացի յանդուգն ծովակալի մը համար : Բրիտանական նաւատորմիղը նաւահանգիստ մտնելուն պէս , գրեթէ առաջին առարկան որ տեսանելի պիտի ըլլար, Հօհէնձօլէրններուն այս դեղին շէնքն էր եւ զայն ռմբակոծելու փորձութիւնը անդիմադրելի պիտի դառնար :

Տեսնեմ ի՛նչպէս պիտի համարձակին քանդել Դեսպանատունս, ըսաւ Վանկէնհայմ: Անոնց ընելիքս գիտեմ ! Եթէ միակ ռումբ մը արձակեն անոր վրայ , Ֆրանսական եւ անգլիական Դեսպանատուննրը օդը պիտի հաններ ! Գացէք ծովակալին ըսէք որ հոգը չպիտի ընէր. ըսէ՛ք անոր նաեւ թէ՝ ատոր համալ մեր ուժանակը արդէ՛ն պատրաստ է !

Վանկէնհայմ նաեւ մեծ տագնապ կը ցուցնէր՝ կառավարութեան էսկի-Շէհիր փոխադրուելու մտադրութեանը մասին: Ցունվարի սկիզբը, երբ ամէն մարդ համաձայնական նաւատորմիղին ժամանումին կը սպասէր, պատրաստուած էին կառավարութիւնը Փոքր Ասիա փոխադրելու: Եւ հիմա, երբ բրիտանական եւ Ֆրանսական թնդանօթներու առաջին որոտումին, մասնաւոր կառախումբերը անգամ մըն ալ պատրաստուած էին, Վանկէնհայմ եւ Փալլավիչինի երկուքն ալ յայտնեցին ինծի իրենց չկամութիւնը՝ Սուլթանին եւ կառավարութեան հետ ընկերանալու դէպի Փոքր Ասիա: Եթէ Դաշնակիցները գրաւէին Պոլիսը , կեդրոնի Տէրութիւններու Դեսպանները ինքզինքնին իրենց մայր-հայրենիքէն անջատուած եւ կատարելապէս թիւրքերուն ձեռքը ինկած պիտի գտնէին : «Այն ատեն, թիւրքերը կրնան մեզ իրր պատանդ վար դնել», ըսաւ Վանկէնհայմ: Անոնք դրդեցին Թալէադը որ՝ գաղթական կառավարութիւնը Ադրիանուպոլիս հաստատէ, ուրկէ

կրնային Պոլիս ելեւմուտք գործել, եւ, մայրաքաղաքին գրաւուելու պարագային, կրնային հայրենիք փախչիլ : Միւս կողմէ, սակայն, Թիւրքերը մերժեցին անսալ այս թելադրութեան, որովհետեւ Պուլկարիայէ յարձակումէ մը կը վախնային: Վանկէնհայմ եւ Փալլավիչինի հիմա ինքզինքնին գտան երկու կրակներու մէջ : Եթէ Պոլիս մնային, կրնային գերի իյնալ Անգլիացիներուն եւ Ֆրանսացիներուն. միւս կողմէ, եթէ Էսկի-Շէհիր երթային, անհաւանական չէր որ Թիւրքերուն գերի դառնային: Ուշադրութեանս զարկած էին բազմաթիւ ապացոյցներ այն թոյլ կառուանին մասին՝ որուն վրայ հիմնուած էր գերման-եւ-Թիւրք զինակցութիւնը, բայց ասիկա ամէնէն բացառորոշականն էր: Վանկէնհայմ, ինչպէս ուրիշ ամէ՛ն մարդ ալ, գիտէր որ՝ այն պարագային, երբ Ֆրանսացիները եւ Անգլիացիները գրաւէին Պոլիսը, Թիւրքերը իրենց կատաղութիւնը պիտի դարձնէին ո՛չ թէ գլխաւորաբար Համաձայնութեան դէմ, այլ Գերմաններուն դէմ, որոնք զիրենք պատերազմի հրապուրած էին:

Ո՛րչափ ալ հիմա շատ տարօրինակ թուի , սա համոզումը կը տիրէր այն ատեն ամէնուն միտքին մէջ գերագոյն ձեւով — թէ դաշնակից նաւատորմիղին Տարտանէլի վրայ յաջողութիւնը անխուսափելի էր եւ թէ Պոլիսի գրաւումը քանի մը օրուան խնդիր էր : Կը յիշեմ ոգեւոր վիճաբանութիւն մը , որ տեղի ունեցաւ ամերիկեան Դեսպանատունը, 24 Փետրվարի ցորեկէ-ետքը: Տկն. Մօրկընթաւի շաբաթական ընդունելութեան առիթով էր — հաւաքոյթներ, որոնք գրեթէ միակ պատեհութիւնը կ'ընձայէին, այդ օրերուն մէջ, դիւանագէտներու համախմբուելուն : Այդ ցորեկէ - ետքը , գրեթէ բոլորն ալ ներկայ էին : Տարտանէլի առաջին մեծ ռմբակոծութիւնը տեղի ունեցած էր հինգ օր առաջ, ինչ որ պարզապէս նեղուցին բերանը գտնուող ամրութիւնները քանդած էր: Բնականաբար վիճաբանութեան միակ նիւթ մը կար . — դաշնակից մարտանաւերը ներս պիտի մտնէին : Ի՞նչ պիտի պատահէր , եթէ մտնէին : Ամէն մարդ կարծիք մը յայտնեց. Վանկէնհայմ, Փալլավիչինի , իտալական դեսպան՝ Կառօնի, շուէտական դեսպան՝ Տ' Անքէրսվէտ , պուլկարական դեսպան՝ Քօլուչէֆ, Քիւլման եւ գերման Դեսպանատունի առաջին քարտուղար՝ Շառլֆէնպէրկ. ամէնուն կարծիքը այն էր թէ՝ Դաշնակիցները պիտի յաջողէին : Մանաւորաբար կը յիշեմ Քիւլմանի արտայայտութիւնը : Պոլիսի գրաւումին վրայ գրեթէ կը խօսէր՞ այնպէս՝ իբր թէ արդէն կատարուած բան մը ըլլար : Պարսկական Դեսպանը մեծ անձկութիւն կը ցուցնէր. իր Դեսպանատունը Բ. Դուռին մօտը կը գտնուէր. ինծի ըսաւ թէ՝ կը վախնար որ այս վերջին շէնքը

ումբակոծուէր եւ թէ՝ քանի մը մոլորած ռումբեր կրնային դիւրին հրկիզել իր պաշտօնատունը. ու հարցուց որ՝ կրնա՞ր իր դիւանաթուղթերը ամերիկեան Դեսպանատուն փոխադրել: Ամենասոսկալի զրոյցներ կը շրջէին. կը հաւաստուէր որ՝ Սթէնտրըտ Օյլի գործակատարը Տարտանէլի մէջ համրած էր տասը եօթը փոխադրանաւեր՝ զինուորով բեռնաւորուած. թէ՝ մարտանաւերը արդէն 800 ռումբ արձակած էին եւ մուտքին բոլոր բլուրները հարթած էին, թէ՝ Թալէադի անձնապահը զարնուած էր, ինչ որ ծածուկ լեզուով կը նշանակէր որ՝ գնդակը նպատակէն վրիպած էր: Կ'ըսուէր թէ՝ ամբողջ թիւրք ժողովուրդը սարսափէ բռնկած էր որ՝ երբ Անգլիացիները եւ Ֆրանսացիները մայրաքաղաք հասնէին, այդ յաջողութիւնը պիտի տօնէին միահամուռ յարձակումով մը թիւրք կիներու վրայ: Անշուշտ վերջին տեղեկութիւնները անիմաստ էին. անոնք Գերմաններուն եւ իրենց թիւրք ընկերակիցներուն կողմէ շրջաբերութեան հանուած տարօրինակ զրոյցներ էին: Իրողութիւնը ան էր որ՝ Պոլիսի ժողովուրդին մեծ զանգուածը հաւանօրէն կ'աղօթէր որ Դաշնակիցներու յարձակումը յաջողէր եւ այդպէսով փրկէր գլուխնիք երկիրին վրայ այդ աւուրն իշխող քաղաքական խմբակին լուծէն :

Եւ այս բոլոր գրգռութեան մէջ միակ մենախոհ եւ յուսահատ դէմք մը կար—Թալէաւն էր ան: Երբ զինքը այդ տագնապալի օրերուն մէջ տեսայ, ան վհատութեան եւ պարտութեան պատկերը կը ներկայացնէր: Թիւրքերը, ինչպէս նախնական ժողովուրդներէ շատերը, իրենց յուզումները մակերեսին վրայ կը կրեն, եւ իրենց համար ցնծութենէ յուսահատութեան փոխանցումը դիւրին բան մըն է: Վստահօրէն՝ Նեղուցին մէջ թնդանօթներու որոտումը Թալէադին վերջին դաւաստանը կարդաց: Աղրիանուպոլիսի նամակի ցրուիչը [letter carrier] կարծես հասած էր իր առպարէզին [career*] վախճանին: Նորէ՛ն խոստովանեցաւ ինծի իր ակնկալութիւնը թէ՝ Անգլիացիները պիտի գրաւէին թիւրք մայրաքաղաքը, եւ անգա՛մ մըն ալ յայտնեց թէ՝ կը ցաւէր Թիւրքիայի պատերազմի մտնելուն: Թալէադ լաւ գիտէր թէ՝ դաշնակից նաւատորմը Մարմարա Ծովը մտնելուն պէս ի՛նչ պիտի պատահէր: Քրօմըր Ճանճնախումբին տեղեկագիրին համաձայն, Լօուտ Քիչնէր հաւանութիւն չայտնելով մէկտեղ պարզ նաւային արշաւանքի մը, ապաւինած էր յեղափոխութեան մը՝ Թիւրքիայի մէջ, ձեռնարկը յաջողցնելու համար: Տարտանէլի*

---

* Հեղինակը հոս սխալմամբ բառախաղ մը կ'ընէ carrier և career անգլիերէն բառերով:

յարձակումին համար Լօռտ Բիչնէր շատ քննադատուած է: Բայց իր յիշատակին իբր յարգանք պէտք է ըսեմ թէ՝ այս կէտին մէջ բացարձակապէս իրաւունք ունէր: Անգամ մը որ դաշնակից մարտանաւերը Նեղուցին պաշտպանութեան գիծերը անցնէին, Ժէօն Թիւրքերու վարչութիւնը արիւնալի վախճանի մը պիտի հասնէր: Թնդանօթներուն կրակել սկսելուն պէս, ծովերու վրայ գրգռազդեր հրեւցան, որոնք կը դատապարտէին Թալէաթը եւ իր ընկերակիցները՝ իբր պատասխանատու այն բոլոր աղէտներուն, որոնք Թիւրքիայի գլխուն եկած էին: Ուտիկանապետ Պէտրին՝ նուիրուած էր հաւաքելու բոլոր անգործ երիտասարդները եւ զանոնք քաղաքէն դուրս հանելու: Իր նպատակն էր Պոլիսը փրկել բոլոր անոնցմէ՝ որոնք կրնային Ժէօն Թիւրքերու դէմ յեղափոխութիւն մը յարուցանել: Հանրածանօթ էր թէ՝ Պէտրի այդ յեղափոխութենէն աւելի կը վախնար, քան անգլիական նաւատորմիղէն: Եւ այս նոյն Նեմեսիսն էր որ՝ ամէն վայրկեան կը հալածէր Թալէաթը:

Միակ դրուագ մը կը պատկերացնէ այն ջղային յուզումը՝ որ կը տիրէր: Պետրոսեան Թակուորի թղթակիցը Տքթ. Լիտըրըր, կարճ այցելութիւն մը կատարեց Տարտանէլ, եւ, դարձին, դիւանագիտական շրջանակի տիկիններէ ոմանց տեղեկացուց որ՝ գերման սպաները իրենց յայտնած էին թէ՝ պատանք կը կրէին, որովհետեւ մէկ վայրկեանէն միւսը հոն թաղուելու կը սպասէին: Այս խօսքերը կայծակի արագութիւնով տարածուեցան քաղաքին մէջ եւ Տքթ. Լիտըրըրի ձերբակալութեան սպառնալիք եղաւ, այդ զրոյցը հանելուն համար: Իմ օգնութեանս դիմեց. զինքը տարի Վանկէնհայմին, որ մերժեց անոր հետ ո՛րեւէ գործ ունենալ: Լիտըրըրը, ըսաւ, աւստրիական հպատակ մըն է, թէեւ գերման թերթի մը ներկայացուցիչը ըլլայ: Լիտըրըրի դէմ չափազանց զայրոյթ կը զգար, այդ անզգուշութեան համար: Վերջապէս յաջողեցայ այդ անժողովրդական լրագրողը աւստրիական Դեսպանատունը ընդունիլ տալ, ուր գիշերեց: Քանի մը օր ետքը, Լիտըրըր ստիպուեցաւ մեկնիլ քաղաքէն:

Այս բոլոր յուզումներուն մէջ, մէկ անձ միայն կար որ վրդովուած չէր երեւար: Թէեւ Դեսպանները, զօրավարները եւ քաղաքագէտները կը կանխատեսէին յոռեգոյն աղէտները, բայց Էնվէրի խօսքը սրտապնդիչ եւ խաղաղ էր: Երբեք լաւագոյն առիթ մը չէր եղած՝ մարդուն պաղարիւնութեան եւ իրապէս քաջասիրտ ոգիին փայլելուն: Վերջին Դեկտեմբերին եւ Յունվարին, երբ քաղաքը ամբակործութեան առաջին զարհուրանքը ունեցած էր, Էնվէր Կովկասի մէջ Ռուսերուն դէմ կը կռուէր: Այդ կռիւին մէջ

իր քաղած արդիւնքները, ինչպէս արդէն նկարագրուեցաւ, շատ հեռու եղած էին փառայեղ ըլլալէ: Էնվէր Պոլիսէն մեկնած էր Նոյեմբերին՝ միանալու իր բանակին՝ իբր ապագայ յաղթական. բայց Յունվարի վերջերը դարձաւ՝ իբր հրամանատարը ամբողջովին պարտուած եւ բարոյալքուած ուժի մը: Այդ տեսակ աղէտալի վախճան մը գրեթէ բոլորովին պիտի կործանէր ուրիշ ո՛րեէ զինուորական պետ, եւ Էնվէրի՝ իր ձախողութիւնը զգալը որոշապէս ակներեւ էր այն վարմունքէն՝ որով հասարակութենէն իր երեսը պահեց: Իր դարձէն եւոքը, վհիւքը առաջին անգամ տեսայ, Կարմիր Մահիկի նպաստին տրուած հանդէսի մը: Հոդ, Էնվէր նստած էր հեռուները գտնուող օթեակի մը մէջ, կարծես ուզած ըլլար կարելի եղածին չափ աչքէ հեռու մնալ. կատարեալապէս յայտնի էր որ՝ կասկած ունէր հանրութեան սրտագին ընդունելութեանը:

Պոլիսի բոլոր ականաւոր անձնաւորութիւնները, գահաժառանգ Իշխանը, Դահլիճին անդամները եւ Դեսպանները ներկայ էին այդ հաւաքոյթին, եւ սովորութեան համաձայն, գահաժառանգ Իշխանը այդ բարձրաստիճան անձերը յաջորդաբար կանչեց, բարեւի եւ շնորհաւորութեան քանի մը խօսք ուղղելու անոնց: Ակէ ետքը, օթեակէ օթեակ այցելութիւնը սովորական դարձաւ: Գահաժառանգը միւսներուն ըրածին պէս, Էնվէրն ալ հրաւիրեց. այս մեծարանքը անշուշտ նոր քաջալերանք մը տուաւ անոր, որովհետեւ ան սկսաւ դիւանապետներուն մէջ մտնել, որոնք նոյնպէս իրեն հետ վարուեցան ծայրայեղ մտերմութիւնով եւ մեծարանքով: Էնվէր այդ նպաստաւոր վերաբերումէն վստահօրէն իր դիրքը ամրապնդուած նկատեց եւ անգա՛մ մըն ալ առաջնորդող դեր մը ստանձնեց տիրող տագնապին մէջ: Քանի մը օր ետքը՝ կացութեան վրայ ինծի հետ տեսակցութիւն մը ունեցաւ: Ըսաւ թէ՝ շատ զարմացած էր ամէն կողմ տիրող վախին մասին եւ տհաճութիւն զգացած էր՝ մայրաքաղաքը պարզապէս Անգլիացիներուն իբր աւար լքելով՝ Սուլթանը եւ Կառավարութիւնը ղրկելու համար կատարուած պատրաստութիւններէն: Ջէր հաւատար որ՝ դաշնակից մարտանաւերը կարենային անցնիլ Տարտանէլէն: Վերջերս այցելած էր բոլոր ամրութիւնները եւ կատարեալ վստահութիւն ունէր անոնց յաջողապէս դիմադրելու ուժին վրայ: Կը պնդէր որ՝ եթէ մինչեւ անգամ մարտանաւերը մտնէին, Պոլիսը պէտք էր պաշտպանուիլ մինչեւ վերջին մարդը:

Բայց Էնվէրի վստահեցումը չի զոհացուց իր ընկերակիցները: Անոնք ամէն պատրաստութիւն տեսան՝ բրիտանական նաւատորմիղին մուտքին պատահականութեան դէմ: Եթէ հակառակ բոլոր

դիւցազնական դիմադրութեան՝ զոր Թիւրք բանակները կրնային կատարել, պատահէր որ՝ Դաշնակիցներուն քաղաքը գրաւելը հաւանական ըլլար, կառավարական իշխանութիւնները պատրաստած էին իրենց վճռական ծրագիրները : Անոնք որոշած էին այս մեծ մայրաքաղաքին ընել ան՝ ինչ որ Ռուսները ըրած էին Մոսքուայի, երբ Նափոլէոն երեւցաւ անոր առջեւ :

« Կենդանի քաղաք մը չէ՛ երբեք որ պիտի գրաւեն , ըսին ինծի , այլ մոխիրներու դէզ մը » : Ճիշդը ըսելու համար , ասիկա չոր սպառնալիք մը չէր՝ Տեղեկացած էի թէ՝ Թիթեղներով քարիւղ մթերուած էր արդէն բոլոր պահականոցներու եւ ուրիշ վայրերու մէջ , պատրա՛ստ՝ քաղաքը կրակելու , նշան տրուած վայրկեանին : Որովհետեւ Պոլիս մեծ մասով փայտաշէն է, շատ դժուար գործ չպիտի ըլլար ատ: Բայց որոշած էին այդ նոր շէնքերէն շատ աւելին աւերել. մտադրած էին ջնջել այն ճարտարապետական գեղեցիկ յիշատակարանները՝ որոնք Թիւրք տիրապետութենէն առաջ Քրիստոնեաներու կողմէ կառուցուած էին : Թիւրքերը մասնաւորաբար մտադրած էին Այա - Սոֆիայի մզկիթը օդը հանել : Այս շէնքը. որ քրիստոնէական եկեղեցի մը եղած էր՝ մահմետական մզկիթի վերածուելէ դարեր առաջ, բիւզանդական անհետացող կայսրութեան ամէնէն շքեղ շինուածքներէն մէկն է: Բնականաբար այդ տեսակ վանդալական արարքի մը մտածումը մեզ ամէնքս զայրացուց եւ ես Թալէադի հարց ներկայացուցի որ՝ Այա-Սոֆիան խնայուի : Թեթեւօրէն վերաբերուեցաւ այդ առաջադրուած աւերումին մասին :

«Միութիւն եւ Առաջդիմութիւն Քոմիթէին մէջ վեց մարդ չի կայ որ, ըսաւ ինծի, մտահոգ ըլլայ հնութիւն եղող բանի մը համար : Մենք ամէնքս նոր բան կը սիրենք » :

Այդ խնդիրին մասին, այդ առեն ինծի տրուած գոհացումը ատ եղաւ միայն :

Էնվէրի պնդումը թէ՝ Տարտանէլը կրնայ դիմադրել. պատճառ եղաւ որ՝ իր ընկերակիցները ջնջեն իրենց վստահութիւնը անոր դատողութեանը մասին : Տարիի մը չափ ետքը, ոստիկանապետ Ֆէտրի պէյ, յաւելուածական մանրամասնութիւններ հաղորդեց ինծի : Երբ տակաւին Էնվէր կովկաս կը գտնուէր. ըսաւ Ֆէտրի , Թալէադ՝ Տարտանէլի մասին ժողով մը՝ տեսակ մը պատերազմական խորհուրդ՝ գումարած էր: Անոր ներկայ եղած էին՝ Լիման ֆօն Զանտէրս, այն գերման զօրավարը՝ որ Թիւրք բանակը վերակազմած էր, օսմանեան ծովային ամրութիւններու ընդհանուր քննիչ գերման ծովակալ Ուզտօմ, Թիւրք բանակին սպայակոյտին գերման նախագահ՝ Ֆրօնսարդ եւ շատ ուրիշներ : Բոլոր

Ներկայ եղոյնները կարծիք յայտնեցին Թէ՝ ջրհեղեղական եւ ջրհեղեղական մարդաբանական կրնային ծեղրել Նեղուցը. վիճաբանութեան միտք առաջին սա էր Թէ, քանա Պէտրի, մարտանաւերը ամրութիւնները քանդուին ժ՛ի՞ն Թէ քանի մայ ետքը Պոլիս պիտի ճանաչէին: Եւ Քէնէ Էֆէնդի ծեղրելու կը հաշուէր առնուած էր, բայց այս խորհուրդը զրուելը անանկ պիտի եւ առանց իր գիտակցութեան պատրաստութիւն տեսնել գանէ մարմանգարագործութեան առաջնորդող պատերազմական նախապատրաստ էրենց խորհրդաժողովներուն :

Մարտի ութերը, Պէտրի եւ Հանգստեան՝ որ Հանդիպին Ազգահաւաքներուն առաջին էր. նկատ պիտ տեսնէր. Այդ միջոցին մարդաբաղաքէն պատգամները ալսած էր. Քէլերը կիները եւ տղաքը զէշ նեղրնաւագատ կը մնային. բարդ գրամատուներեր ահագուսէր էին էրենց ամփոփումը Փորը Ամիս դրկել. Բ. Դատի պատասխանատուներուն ազդէն էական-Շէֆին փոխադարձած էին. եւ գրեթէ բարդ Դեպարտմենտը եւ էրենց հետեւորդները. Ինչպէս նաեւ կատարողական պատասխանատու մեծ մասը՝ մեղմելու պատրաստութեան տեսած էին: Բանդարանի տեսուչը, որ մէկն էր ան մեղ Թէլերդներէն, որոնց Թալէաթ ափնարկած էր իբր ոճատիներ սիրոց, Գալիի արտեսած գեղեցկատրին դործերուն մեծ մասը նկատներու մէջ Քաղած էր կամ գանուց պատրաստանելու համար պահած էր: Պէտրի նկատ էր խորհրդարել իմ մեղեսուիս մանրամասնութիւններուն: Եւ. իբր Դեպարան, ես անձնապէս Սուլթանին համախտորհութիւնը կը փայլէին, տրամ. ես պարզաբանս պատասխանած էի հետեւելի Սուլթանին, ուր որ ան երթար : Կատարելութիւնը տարբէն պատրաստած էր, կ՛ուսնցներ ան. կ՛ուզէր տեղեկանալ Թէ՝ քանի՞ տեղի մոտալիր էի ճեռա առնել, որպէս զի բանակատեղի տեղ պահուէր: Այդ առաջարկին պարզ մերժողական պատասխան մը տուի: Պէտրի ծանուցի Թէ՝ կը խորհէի որ՝ իմ պատասխանատուութիւններս անհրաժեշտ կը դարձնէին Պոլիս մնալս: Ըսի Թէ՝ միայն չէզոք գերատան մը հետեւ տարեկան կարելիը եւ քաղաքին ուսկուսէր, եւ քաղաքացիներ տրնտարի Հանդէպ պարտք ունէի՝ տարկնել ասոր կարգի տէրտեր : նեբէ կարեւոր: Նեբէ իմ գերատունի գերդաս անհատականէն կը գտնեմէր Սուլթանին ճեռնարկ պարտաստրուհիս, պատրաստ էի գնահատել եւ պատասխանել ընդհանուր-Գիւղատուս մը գտնելով:

Թէ՝ Պէտրի եւ. Թէ՝ Հանգստեան ինծի՝ չատ երկխոսացող եւ հատուց վերաբերուն տեսնէր էին. Հետեւաբերաբ էրենց յայն Թէ՝ ապա տեսակ միջոցներուն տարեկանի մը մէջ՝ կը կարտահայն էրենց խորհրդատուն. Երբոյ տարբեր մարդու մը : Ու միտն չտեղացուած

էի պաշտպանելու օտարներէն եւ ամիրայութեան հաստատուածքներէն, այլ նաեւ յաճախագործուած էի, քնչտանաց մարդկայնական եւայլ գիրս, քիւրտ ժողովուրդը նոյ կերպելու, այն նպատակութիւններէն՝ որոնց կը ձգտուէին ամէն կողմէ: Մահատանց բազմազան տզրտիք՝ որոնց չսահերը ունէին տարբեր՝ որոնք տարբ եւ քաջալ հետաքրքրութիւն էին, մեծ անհնարինութիւն կը պատճառէին: Հնութեարտ առանցարկեցի գէտրի եւ ձանապարհի տր՝ մենք երեքս տեսակ մը յանձնախումբ կազմինք, տասնմնդրու համար ժողովուրդա տագնապալի վարչութիւնը: Անոնք հաւանեցան եւ մենք երեքս խորհրդակցեցանք եւ որոշեցինք գործունէութեան ընթացքը մը: Գոյնէ քառասուն մը տարիք եւ նշանակեցինք այն վարդերը՝ զորս գրութիւն ունեցող պատկառելի օրինակներուն համեմատ՝ համաձայն էինք որ դաշնակից ըլլանք ոչխարհրդութիւն իրաւունք ալեսք ունենալու: Որոշեցինք որ՝ պատերազմական պաշտօնեաները, ծովային գաղթականները, հեռագրերէ վարչութիւնները, կայարանները եւ քոյոր ճանապարհն չէնքերը՝ ընդհանրապէս օրինականութիւնով ընդհանրութեան նշանակէտը գառնայ: Ասոր համար, նշանակեցինք զանազան գօռութիւններ, որոնց չէզոք պիտի հաւատային: Գաղաքին էն չատ ընտիրուած գիրգը եւ ան մարդ՝ որ բոլոր Դերսիմեցւոց նշանաւոր հաստատուած են, Բերան է, ուսկեղեն ոճ գիւտերկորդ ոսիտկեն բոցերուն ցոհուտղ չըլլայնպէս: Ամէնս յարձակուէ գերթ նշանակեցինք: Նոյն ձեւով սահմանագծեցինք նաեւ Սիամագւի, կապանոյի գանազան Քրդական բազմաքանակ թաղերը: Ուշադրութիւն դնեցինք, որ հանգիստ պատերազմեան պաշտպանութեան որ՝ այս յատակագիծերուն վրայ ոչ մեր զգուշութիւն եւ մեր զգուշութիւնեան գօռութիւնը յորգիր համակերպեցնէ՝ քրիստոնեական եւ Քրիստոնեան հետաքրքրութիւններու կողմէ: Ձեռնարկս վաւերացնող պատասխան տուցաց:

Ես գնացի, եւ ամէն պատրաստութիւններ ատրաստ էին: Մարքիանը եւ հետաքրքրութիւնը եւ Դերսիմեցիները փոքր Ասիոս փոխադրել սահմանուած հետախուզները հայրապետը կը ապրակէին: Անոնք չորքի վրայ էին, զրահապատ չորհիկով՝ նշան տրուած վազելիանին: Մենք ալ կը ապրակէինք հետեւեալ նետ ատրաստութեան յաջողական ժամանակին:

ԺԷ. ԳԼՈՒԽ

ԻՆՉՊԷՍ ԷՆՎԷՐ ՀԱՍՏԱՏԵՑ «ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՆԱԽԱՏՈՐՄԻՊԻՆ ՊԱՐՏԵԼԻՈՒԹԻՒՆԸ»

ՏՈՐՏԱՆԵԼԻ ՀԻՆ ՁԵՒՈՎ ԱՄՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Երբ կացութիւնը այս տենդոտ վիճակին հասած էր, Էնվէր առաջարկեց ինծի Տարտանէլ այցելել: Ան տա՛կաւին կը պնդէր որ, ամրութիւնները անառիկ էին եւ կ՚ըսէր թէ՝ չէր կրնար ըմբռնել այն տագնապը, որ կը տիրէր Գալիսի մէջ: Ինքն ալ այցելած էր Տարտանէլ, քննած էր իւրաքանչիւր թնդանօթ եւ իւրաքանչիւր ամրավայր եւ կատարելապէս վստահ էր որ՝ իր զինուորները անհունապէս կրնային դիմադրել դաշնակից նաւատորմիղին: Ան Թալէադը հետը առած էր եւ առով մեծապէս փարատած էր այդ պետական-մարդուն վախերը: Էնվէրի համոզումը ա՛ն էր որ՝ եթէ այս ամրութիւնները այցելէի, պիտի համոզուէի որ՝ մարտանաւերը չէին կրնար երբեք ներս մտնել, եւ կարող պիտի ըլլայի ժողովուրդին այն վստահութիւնը ներշնչել թէ՝ տիրող յուզումը անտեղի էր: Նկատի չառի կարգ մը բնական մտածումներ թէ՝ դեսպան մը պէ՞տք էր ինքզինքը ենթարկել այդ տեսակ կացութեան մը վտանգներուն— մարտանաւերը գրեթէ ամէ՛ն օր կը ռմբակոծէին— եւ անմիջապէս ընդունեցի Էնվէրի առաջարկը: 15ի առտուն , Գալիսէն մեկնեցանք երիւրիկ շոգենաւով: Էնվէր մեզի ընկերացաւ մինչեւ Գանաւրմա, որ Մարմարա Ծովին վրայ ասիական քաղաք մըն է: Մեր խումբին մէջ կային կարգ մը ուրիշ աստիճանաւորներ. արդարութեան նախարար՝ Իպրահիմ պէյ, ժէօն Թիւրքերու յեղափոխութեան մէջ Ապտիւլ-Համիտը գահընկէց ընող բանակին հրամանատար՝ զօրավար Հիւսնի փաշա, Մարգարէին սերունդէն Արաբ մը՝ ծերակուտական Շէրիֆ ձուաֆէր փաշա: Մասնաւորապէս համակրելի ընկեր մը՝ Ֆուատ փաշա, ծերունի ֆէլտ-մարաջախտ մը, որ արկածահնդրական ասպարէզ մը ունեցած էր. հակառակ իր տարիքին, անհուն հակում մը ունէր զուարճութեան. սոսկալի ուտող մը եւ դիմացկուն խմող մըն էր, եւ աքսորի, պատերազմի եւ հրաշապատում փախուստներու մ՚ինչափ շատ պատմութիւններ ունէր, որչափ Օթէլլօ: Բոլոր այս անձերը Էնվէրէն շատ տարէց էին եւ բոլորն ալ շատ աւելի

նշանաւոր ընտանիքներու շառաւիղներն էին, բայց Էնվէր լաճուկին հանդէպ վերջին ծայր ակնածանքով կը վարուէին:

Էնվէր առանձնապէս ուրախ կը թուէր կացութեան վրայ խօսելու այդ պատեհութիւնէն: Նախաճաշէն անմիջապէս ետքը, զիս մէկ կողմ քաշեց եւ մէկուտեղ կամրջակը ելանք: Արեւուտ գեղեցիկ օր մըն էր եւ Մարմարայի երկինքը զգեցած էր այն մութ-կապոյտը՝ զոր աշխարհի այս մասին մէջ միայն կը գտնենք: Ինչ որ ամէնէն աւելի տպաւորութիւն գործեց իմ վրայ, այդ ջուրերուն մէջ տիրող անսահման խաղաղութիւնը. գրեթէ ամայական անշարժութիւնն էր: Մեր նաւը գրեթէ միակ տեսանելի բանն էր եւ այդ ցամաքափակ ծովը որ սովորական ժամանակներ աշխարհի առեւտրական մեծագոյն ճամբաներէն մէկն էր, հիմա պարզապէս նախնական անապատ մըն էր: Ամբողջ տեսարանը պատկերն էր միայն այն մեծ յաղթանակին՝ զոր գերման դիւանագիտութիւնը շահած էր Մօտաւոր Արեւելքի մէջ: Գրեթէ վեց ամիսէ իվեր ո՛չ մէկ ռուսական առեւտրական նաւ էր անցած Նեղուցէն: Ռումանիայի եւ Պուլկարիայի ամբողջ վաճառականութիւնը, որուն դէպի Եւրոպա բնական ճամբան այս ներքնածովէն անցքը եղած էր, շատոնց է որ անհետացած էր: Եւ այս բովանդակ ամայութեան գերագոյն պատճառը ա՛ն էր որ՝ Ռուսիա արգելափակուած էր եւ իր դաշնակիցներէն կատարելապէս կղզիացուած: Այդ դէպքը որչա՛փ մեծ նշանակութիւն ունեցաւ վերջին երեք տարիներու տիեզերական պատմութեան մէջ. եւ հիմա Անգլիա եւ Ֆրանսա կը ջանային այդ անպատեհութիւնը ջնջել, իրենց զինուորական միջոցները միացնելով իրենց արեւելեան մեծ դաշնակիցին միջոցներուն եւ Տարտանէլ եւ Մարմարա լերադարձնել հազարաւոր նաւերը, ինչ որ Ռուսիայի գոյութիւնը կը նշանակէր, իբր զինուորական եւ տնտեսական, եւ նոյն իսկ, ինչպէս յաջորդ դէպքերը ցուցուցին, իբր քաղաքական ուժ: Կը մօտենայինք պատերազմին մեծագոյն տագնապներէն մէկուն տեսարանին:

Անգլիա եւ իր դաշնակիցները պիտի յաջողէին այս ծեռնարկին մէջ: Իրենց մարտանաւերը Տարտանէլի ամրութիւնները պիտի խորտակէին, պիտի անցնէին հոնկէ եւ Ռուսիան կրկին տեւական ուժ մը պիտի դարձնէին պատերազմին մէջ: Ա՛յս էր նիւթը, որուն վրայ ես ու Էնվէրը խօսեցանք գրեթէ երեք ժամ, մինչ կամրջակին վրայ մէկ ծայրէն միւսը կ'երթեւեկէինք: Էնվէր կրկին ակնարկեց այն «անմիտ վախ»ին, որով պաշարուած էին ամէն դասակարգեր մայրաքաղաքին մէջ: «Եթէ մինչեւ անգամ Պուլկարիա եւ Ծունաստան մեզի դէմ դառնան, ըսաւ, մենք Գոլիսը մինչեւ վերջը պիտի պաշտպանենք: Մենք բազմաթիւ թնդանօթներ

եւ առատ ռազմանիւթ ունինք, որոնք հաստատուն հողի վրայ կը գտնուին, մինչդեռ անգլիական եւ ֆրանսական մարտկոցները ծփուն են : Եւ Նեղուցին բնական առաւելութիւնները այնչափ մեծ են որ՝ մարտանաւերը անոնց դէմ չնչին յաջողութիւն մը միայն կրնան ունենալ : Ես հոգ չեմ ըներ թէ՝ ուրիշ մարդիկ ինչ կը խորհին : Ես այս խնդիրը աւելի՛ կատարելապէս քան անոնցմէ մէկը՝ ուսումնասիրած եմ եւ կը զգամ որ իրաւունք ունիմ: Որչափ ատեն որ ես պատերազմական նախարար եմ, անձնատուր չպիտի ըլլանք մենք : Իրա՛ւ որ, չեմ գիտեր թէ՝ այդ անգլիական եւ ֆրանսական մարտանաւերը ինչ նպատակի կը ծգտին : Ենթադրենք որ՝ անոնք Տարտանէլը անցնին, Մարմարա մտնեն եւ Գոլիս հասնին · ինչ օգուտ պիտի քաղեն ատկէ : Կրնան քաղաքը ռմբակոծել եւ զայն քանդել . կ՚ընդունի՛մ. բայց չեն կրնար զայն գրաւել, քանի որ ցամաք հանելիք բիչ զօրք ունին : Եթէ հսկայ բանակ մը չբերեն, անոնք պարզապէս ցանցի մը մէջ պիտի բռնուին : Թերեւս երկու-երեք շաբաթ կրնան մնալ հոս, մինչեւ որ իրենց սննդեղէնը եւ պարէնը սպառին. անկէ ետքը, ստիպուած են ետ դառնալ — կրկին յարձակում գործել Նեղուցին վրայ եւ կրկին ոչնչացնելու վտանգին ենթարկուիլ : Այդ միջոցին, մենք ամրութիւնները վերանորոգած, ներսը զօրք համախմբած կ՚ըլլանք, պատրաստ գտնուելով անոնց դիմադրելու : — Անոնց ձեռնարկը ինծի շատ յիմարական կը թուի» :

Արդէն ըսած եմ թէ՝ Էնվէր իրեն մտատիպար ըրած էր Նափոլէոնը . հիմա, Տարտանէլի այս արշաւանքին մէջ, ան յայտնապէս Նափոլէոնեան պատեհութիւն մը կը գտնէր : Մինչ կամրջակին վրայ կը պտըտկէինք, Էնվէր կանգ առաւ պահ մը, ակնկառոյց զիս դիտեց եւ ըսաւ .

«Ես պատմութեան մէջ պիտի անցնիմ իբր այն մարդը՝ որ ապացուցած է Անգլիայի եւ իր նաւատորմին պարտելիութիւնը : Գիտի ցուցնեմ որ՝ Անգլիայի նաւատորմը անյաղթելի չէ : Պատերազմէն քանի մը տարի առաջ Անգլիա կը գտնուէի եւ Անգլիայի կացութեանը վրայ վիճաբանեցայ բազմաթիւ ազդեցիկ անձերու հետ, ինչպէս Էսքուիթ, Ջըրչիլ, Հէլտէյն : Ըսի անոնց թէ՝ իրենց ճամբան սխալ էր : Ուինսթըն Ջըրչիլ յայտարարեց թէ՝ Անգլիա կրնար միա՛յն իր նաւատորմովը ինքնապաշտպանուիլ եւ մեծ բանակի չէր կարօտեր : Ջըրչիլի ըսի թէ՝ ո՛չ մէկ մեծ կայսրութիւն կրնար գոյութիւնը պահել, առանց թէ՛ բանակ եւ թէ՛ նաւատորմիղ ունենալու : Տեսայ որ Ջըրչիլի կարծիքը այն կարծիքն էր, որ Անգլիայի մէջ ամէն կողմ կը տիրէր : Միակ մարդ մը կար, որ համաձայն էր ինծի . Լօուտ Ռօպըրդան էր ան: Հիմա, Ջըրչիլ իր

նաւատորմիղը հոս ղրկած է — թերեւս ինծի ցուցնելու համար որ՝ իր նաւատորմիղը կրնայ ընել ամէն ինչ որ ինք ըսաւ թէ կրնայ : Լա՛ւ , պիտի տեսնենք» :

Էնվէր կ'երեւայ թէ Զըրչիլի նաւային արշաւանքը անոր կուլմէ իրեն դէմ ուղղուած անծնական մարտահրաւէր մը կը նկատէր — Լոնտոնի մէջ իրենց ունեցած վիճաբանութեան շարունակութեանը պէս բան մը գրեթէ :

«Դո՛ւք ալ , պէտք է մեծ բանակ մը ունենաք , ըսաւ Էնվէր , Միաց.-Նահանգներուն ակնարկելով : Ես չեմ հաւատար որ , շարունակեց , Անգլիա կը ջանայ Տարտանէլը ճեղքել , անոր համար որ Ռուսիա իրմէ պահանջած է ադ : Երբ Անգլիա էի , Զըրչիլի հետ խօսեցայ համաշխարհային պատերազմի մը կարելիութեանը վրայ: Ինծի հարցուց թէ՝ այդ տեսակ պարագայի մը մէջ Թիւրքիա ի՞նչ պիտի ընէր . եւ յայտնեց որ՝ եթէ մենք Գերմանիայի կողմը անցնէինք բրիտանական նաւատորմիղը պիտի անցնէր Տարտանէլէն եւ Գալիսը պիտի գրաւէր : Զըրչիլ Ռուսիայի օգնել չէ՛ որ կը ջանայ ան այդ ատեն ինծի ըրած սպառնալիքը կը գործադրէ» :

Էնվէր կը խօսեր ծայրայեղ վճռականութիւնով եւ համոզումով . ըսաւ թէ՝ արուաքին ամրութիւններու հասցուած գրեթէ բոլոր վնասները դարմանուած էին եւ թէ՝ Թիւրքերը ունէին պաշտպանողականի միջոցներ՝ որոնց գոյութենէն Շնամին տեղեկութիւն անգամ չունէր : Մեծ զայրոյթ ցուցուց Անգլիացիներուն դէմ. զանոնք ամբաստանեց թէ՝ Թիւրք պաշտօնեաները կաշառել ջանացած են եւ նոյն իսկ ըսաւ թէ՝ Անգլիացիները իր կեանքին դէմ մահափորձեր նիւթած էին : Մեծ կողմէ, մասնաւոր բարեկամականութիւն չէր ցուցներ Գերմաններուն հանդէպ : Վանկէնհայմի ամբարտաւան վարմունքները մեծ գրգռութիւն պատճառած էին իրեն , եւ Թիւրքերը, ըսաւ , գերման սպաներուն հետ շատ լաւ հասկացողութեան մէջ չեն :

« Թիւրքերը եւ Գերմանները , աւելցուց , գիրար չեն սիրեր : Մենք անոնց հետ ենք, որովհետեւ մեր շահը անոնց հետ ըլլալ կը պահանջէ . անոնք մեզի հետ են, որովհետեւ անոնց շահը ատա՛նկ կը պահանջէ : Գերմանիա Թիւրքիայի պիտի օգնէ՝ ա՛յնչափ ատեն միայն որ՝ Թիւրքիա օգնէ Գերմանիայի . Թիւրքիա Գերմանիայի պիտի օգնէ ա՛յնչափ ատեն միայն որ՝ Գերմանիա օգնէ Թիւրքիայի:

Էնվէր շատ ազդուիլ կ'երեւար մեր սրտակից տեսակցութենէն, որով իրարու հետ անձնական մտերիմ կապակցութիւններ հաստատած էինք: Անկասկած կը հաւատար թէ՝ մեծ Էնվէրը, Թիւրք յեղափոխութեան Նափոլէոնը, նուաստացած էր իր ազգին գործերուն վրայ խօսելով պարզ դեսպանի մը հետ :

«Գիտէք որ, բաւ, Գերմանիայի մէջ չիկայ մէկը, որու՛ն հետ կայսրը ա՛յնչափ մտերմօրէն խօսի, որչափ ես այսօր խօսեցայ ձեզի հետ»

Ժամը երկուքին մօտ Պանտրմա հասանք: Հոս էնվէր եւ իր ինքնաշարժը ցամաք հանուեցան եւ մեր խումբը կրկին ճամբայ ելաւ մեր նաւը իրիկուան դէմ Կէլիպօլու հասաւ: Նաւահանգիստին մէջ խարսխեցինք եւ գիշերը նաւին մէջ անցուցինք: Ամբողջ գիշերը լսեցինք թնդանօթներուն՝ ամրութիւնները ռմբակոծելը. բայց պատերազմի եւ մահուան այդ յուշարարները ազդեցութիւն չէին գործեր իմ թիւրք հիւրընկալներուս մտքին վրայ: Այդ առիթը անոնց համար մեծ զուարճութիւն մըն էր. ամիսներով չարատանջ եւ խստակենցաղ աշխատանք թափած էին, եւ հիմա կը վարուէին այն տղոց պէս՝ որոնք յանկարծ զբօսանքի կ'արձակուին: Անոնք կատակաբանութիւններ կ'ընէին, պատմութիւններ կը ճառէին, այլանդակագոյն երգեր կ'երգէին, տղայական չարաճճիութիւններ կ'ընէին իրարու: Պատկառելի Ֆուատը, հակառակ գրեթէ իր իննսուն տարեկան ըլլալուն, զուարճասէրի մեծ յատկութիւններ երեւան բերաւ. իր ընկերակիցները զինքը իրենց ձեռքի կատակներէն շատերուն առարկան դարձուցին, որոնք որոշապէս այդ օրերու իր հաճոյքը կ'աւելցնէին Զուարճութիւնը իր գագաթնակէտին հասաւ, երբ իր բարեկամներէն մէկը. Նենգաբար գաւաթ մը օ տր ֆոյօնը մեծարեց Ծերունին վայրկեան մը այդ նոր ըմպելիին վրայ նայեցաւ եւ յետոյ անոր ջուր խառնեց: Կ'ըսուի թէ՝ թրքական ժողովրդական ըմպելիին՝ ռաքըին՝ ճաշակելու ճշմարիտ կերպն է՝ անոր ջուր խառնելով խմել եթէ ան այդ գործողութիւնով ճերմկի, հարազատ օղի է եւ վստահութիւնով կրնայ խմուիլ: Կ'երեւայ թէ ջուրը նոյն ազդեցութիւնը ունի նաեւ օ տր ֆօյօնրի վրայ, որովհետեւ Ֆուատի գաւաթին պարունակութիւնը, այդ փորձին վրայ, ճերմկեցաւ: Հետեւաբար, ծերունին ամբողջ գաւաթը կոկորդէն վար պարպեց, առանց դէմքի որեւէ ծամածռութեան. — զինքը չարչարողները խելապատառ զուարճութիւն զգացին:

Առտուն, նորէն ճամբայ ելանք: Հիմա ա՛լ Տարտանէլ հասած էինք եւ Կէլիպօլուէն մինչեւ Չանաք-Գալէ գրեթէ քսանը հինգ մղոն ճամբայ կտրելու էինք: Նեղուցին այս հատուածը մեծ մասով հետաքրքրական է, իսկ զինուորական տեսակէտով անկարեւոր է: Նեղուցը գրեթէ երկու մղոն լանք ունի եւ երկու ափունքները ցած եւ ծանծաղուտ են. քանի մը ցանցնուած գիւղեր միայն կեանքի նշան ցոյց կու տան: Ըսին ինծի թէ՝ քանի մը հին ամրոցներ կային, որոնց ժանգոտ թնդանօթները կը ցցուէին

Մարմարայի վրայ. այդ տեղերը շինուած էին տասնըհիններորդ դարու առաջին մասին մէջ, հիւթիսէն մտնող թշնամի նաւերը արգիլելու նպատակով: Սակայն, այդ ամրութիւնները ա՛յնչափ աննշմարելի էին որ՝ զանոնք չկրցայ տեսնել: Հիւրընկալներս տեղեկացուցին ինծի որ՝ անոնք մարտական ուժ չունէին, եւ թէ, իրաւացնէ՛, նեղուցին հիւսիսային մասին մէջ, Նաղարայի քիթէն մինչեւ Մարմարա ոչինչ կար որ՝ կարենար դիմադրութիւն ընծայել որեւէ արդիական նաւատորմիղի: Տարտանէլի այս մասին մէջ ինչ որ գլխաւորաբար շահագրգռական գտայ, զուտ պատմական եւ աւանդական էր: Հին Լամփսաքոս քաղաքը կ'երեւար նոր Լափսաքիին մէջ, ճիշդ Կէլիպօլուի դէմը. իսկ Նաղարայի քիթը՝ հին Ապիտոսի տեղն է. այդ գիւղէն է որ Լէանտր լուռոր էր գիշերով լողալ անցնիլ Հէլլեսպոնտոսը՝ Հերօն գտնելու — քաջագործութիւնն՝ որ հարիւր տարի առաջ կրկնուած է Լօռտ Պայրընի կողմէ: Այս տեղէն է որ Քսերքսէս Ասիայէն Եւրոպատան անցաւ, նաւերէ կազմուած կամուրջներու վրայէն, վարելով այն հռչակաւոր արշաւանքը, որ կը ձգտէր գինքը մարդկութեան տէրը դարձնել: Անոր քաջագործութեան տեսարանը միտք բերելով, խորհեցայ որ՝ Քսերքսէսի ոգին տակաւին կատարելապէս կենդանի է աշխարհի մէջ! Գերմանացիները եւ Թիւրքերը նուազ ոսմանիֆ ծառայութիւն մը գտած էին անոր, Տարտանէլի այդ ամէնէն նեղ մասին, որովհետեւ անոնք հոդ երկարած էին հեռագրական թել մը եւ հակա - ընդծովեայ արգելափակումի ականներ եւ ցանցեր — հնարք մը, որ սակայն, ինչպէս պիտի բացատրեմ, չարգիլեց անգլիական եւ Ֆրանսական ընդծովեանները Մարմարա եւ Վոսփոր թափանցելէ: Նաղարայի պատմական հրուանդանէն դառնալէ ետքն է որ՝ տափակ ծովափերուն տխուր միօրինակութիւնը տեղի տուաւ աւելի՛ պէսպիսուն գիւղանկարի մը: Եւրոպական կողին վրայ, ժեռուտքները սկսան գահավիժօրէն ջուր իջնել, յիշեցնելով ինծի Հրտսրնի երկայնքի մեր շերտափակերը եւ նշմարեցի այն բլուրները եւ լեռնաշղթաները՝ որոնք ետքէն դաշնակից քաջամարտիկ բանակներուն ա՛յնչափ ողբերգական խուչընդոտներ դարձան: Նաղարայի հարաւը գտնուող ցամաքին արտաքին ծո՛ւռը, իր բազմաթիւ բլուրներով եւ կատարներով, բացատրեց թէ՝ ինչո՛ւ զինուորական երկրաչափները Տարտանէլի այդ տարածութիւնը ընտրած էին, իբր պաշտպանողականի յարմարագոյն մասը: Հիմա մեր նաւը կը մօտենար այն վայրին, որ թերեւս ամէնէն հրամայող կէտն էր ամբողջ Նեղուցին մէջ — Զանաք քաղաքը, կամ, իր ժամանակակից եւրոպական անունը տալով, Տարտանէլը: Բնական ժամանակներու մէջ, ասիկա 16,000 բնակիչով բարգաւաճ նաւա-

հանգիստ մըն էր, փայտաշէն տուներով եւ կեդրոնն էր բուրդի եւ ուրիշ արտադրութիւններու կարեւոր վաճառականութեան մը, եւ դարերով զինուորական կարեւոր կայան մը եղած էր: Հիմա, զինուորները բացառութիւն համարելով, ան ամայացած էր, որովհետեւ քաղաքային բնակչութեան մեծ մասը Անատոլու փոխադրուած էր: Լսուած էր թէ՝ բրիտանական նաւատորմիղը ռմբակոծած էր այս քաղաքը: Բայց այս հաւաստումը հաւանական չէր թուեր, որովհետեւ միակ տուն մը տեսայ որ ռմբահարուած էր, վտահօրէն մոլորած ռումբէ մը, որ արձակուած էր մօտակայ ամրութիւններուն:

Տարտանէլի ընդհանուր հրամանատար Ճէվատ փաշա դիմաւորեց մեզ եւ մեր խումբին ընկերացաւ դէպի բանակատեղը: Ճէվատ՝ զարգացած, հաճոյական եւ սրտագին կերպարանքով մարդ մըն էր. որովհետեւ սքանչելի գերմաներէն կը խօսէր ան, թարգմանի չէի կարօտեր: Շատ զգուշութեամբ այն ակնածանքէն՝ որով գերման սպաները կը վարուէին անոր հետ: Պատերազմի այդ թատերաբեմին ընդհանուր հրամանատարը ինք ըլլալը եւ Քայզէրին զօրավարներուն իր ստորադասները ըլլալնին՝ կատարելապէս զգալի դարձուած էր: Երբ իր գրասենեակը մտանք, Ճէվատ կանգ առաւ թօփիի մը առջեւ, որ կախուած էր՝ կ'երեւայ թէ իբր յիշատակ՝ սրահին մէջտեղէն.

Ահա՛ մեծ յանցապարտը, ըսաւ, ուշադրութիւնս հրաւիրելով բեկորին վրայ:

Այդ միջոցին, թերթերը կը պարծէին անգլիական ընդծովեայի մը քաջագործութեանը վրայ, որ Անգլիայէն ճամբայ ելած էր դէպի Տարտանէլ, անցած էր ականներու ցանցին տակէն եւ թօրփիլահար ըրած էր Քրքական Մէսուտիէ մարտանաւը:

«Ահա սա՛ է այն թօրփիլը, որ մեր նաւը ընկղմեց, ըսաւ Ճէվատ. երբ վար իջնէք, պիտի տեսնէք նաւին աւերակոյտը»:

Առաջին ամրութիւնը ուր այցելեցի, Անատոլու Համիտիէն էր (այսինքն ասիական Համիտիէ), զետեղուած ջուրին եզրը, Ջանաքի ճիշդ դուրսի կողմը: Գերմանիա գտնուելու տպաւորութիւնը զգացի առաջին անգամ: Սպաները գրեթէ բոլորն ալ Գերմաններ էին եւ ամէն կողմ Գերմանները աւազէ պարկերով հակապաշտպանողականներ կը շինէին եւ ուրիշ միջոցներով կ'ամրացնէին թնդանօթավայրերը: Հոս, ամէն կողմէ, լսուող լեզուն էր գերմաներէնը, ո՛չ թէ թիւրքերէնը: Գնդապետ Վէյլէ, որ զիս կ'առաջնորդէր այդ հրետանիներուն շուրջը, շատ մեծ հաճոյք կը զգար զանոնք ինծի ցուցնելով: Արուեստագէտին՝ իր երկին հանդէպ ունեցած հպարտութիւնը կը զգար: Ան ինծի յայտնեց

ՍԸՐ ԼՈՒԻՋ ՄԷԼԷԴ

ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՍԿՍԱԾ ԱՏԵՆ՝ ՊՈԼԻՍԻ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆ

ՁԱԽ ԿՈՂՄԸ ԿԸ ԳՏՆՈՒԻ ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆ՝ Մ. ՊՕՆՓԱՌ

այն երջանկութիւնը՝ զոր զգացած էր իր կեանքին մէջ, երբ Գերմանիա վերջապէս պատերազմի սկսած էր. իր ամբողջ կեանքին մէջ, ըսաւ, զինուորական պաշտօններու նուիրուած էր, եւ, Գերմաններէն շատերուն պէս, ձանձրացած էր ռազմափորձերէ, կեղծ պատերազմներէ: Արդէն յիսուն տարեկանին կը մօտենար, գնդապետ եղած էր եւ կը վախնար որ՝ իր ասպարէզը գոցուէր, առանց զինուորական գործնական ծառայութեան մտնելու, երբ իր երազները պսակուեցան եւ հիմա կը կռուէր իրական թշնամիի մը դէմ՝ որ Անգլիացին էր, իրական թնդանօթներ եւ իրական ռումբեր գործածելով! Վէռլէի վարմունքին մէջ կոշտ բան մը

չի կար բնաւ. Պատէնցի «gemütlich» [զուարթախոհ] եւ կատարելապէս հաճելի ճնճղուկն մըն էր ան. բայց ամբողջովին թրծուած էր «Der Tag»ի ոգիով: Իր կեանքը պարզապէս անցուցած էր նման մարդու մը՝ որ առուտուր մը սորված է եւ որ հիմա կ'ուրախանար զայն կիրարկելու առիթէն: Եւ ան՝ բացատրիչ լոյս մը կ'ընծայէր այն գերման զինուորական նկարագիրին եւ ուժերուն մասին, որոնք պատերազմին պատճառ եղած էին:

Ինքզինքս կատարելապէս գերման հողի վրայ զգալով, հարցուցի գնդապետ Վէռլէի թէ՝ Նեղուցին այդ եզերքին վրայ ինչո՞ւ այնչափ քիչ Թիւրքեր կը գտնուէին: «Այդ հարցումը չպիտի ընէք ինծի այս ցորեկէ-ետքը, ըսաւ ժպտելով, երբ անցնիք միւս եզերքը»:

Անատոլու Համիտիէի դիրքը ինծի իտէալ երեւցաւ: Ան կը գտնուէր ճիշդ ծովափին վրայ եւ ունէր — գոնէ ունէր այդ ատեն — տասը թնդանօթներ, ամէնքն ալ Տարտանէլի վրայ հսկող: Անոր եզերքը նայելով, Նեղուցը որոշակի կը տեսնէի, որուն մուտքին վրայ՝ Քում-Գալէն տասնըհինգ մղոն հեռուէն յստակօրէն կը նշմարուէր: Ո՛չ մէկ մարտանաւ կրնար մտնել այս ջուրերուն մէջ, առանց հրետանիներէն անմիջապէս եւ կատարելապէս տեսանելի ըլլալու: Բայց ամրոցը ինքնին, ոչ-մասնագէտ աչքի մը՝ ինչպէս իմս, մասնաւորապէս ուշագրաւ բան մը չունէր: Ամրափակերը եւ շեղարլուրները պարզ հողաթումբեր էին եւ ներկային պարզապէս կը մնային այն վիճակին մէջ՝ ինչպէս շինուած էին 1837ին, ֆրանսացի ճարտարապէտներու կողմէ: Ընդհանուր կարծիք մը կայ թէ՝ Գերմանները կատարելապէս արդիականացուցած են Տարտանէլի ամրութիւնները, բայց իմ տեսած ատենս ճիշդ չէր ադ: Անատոլու Համիտիէի ամրոցը պաշտպանող թնդանօթները՝ երեսունէ աւելի տարուան հնութիւններ էին, ամէնքն ալ Քրուփի 1885ի տիպարով, եւ անոնցմէ ոմանց ժանգոտ արտաքինը իրենց տարիքը կը մատնէր: Իրենց է՛ն հեռաւոր հասողութիւնը ինը մղոնի չափ էր միայն, մինչդեռ յարձակող մարտանաւերուն հասողութիւնը տասը մղոնի մօտ էր եւ Քուին Էլիզապէթինը տասնըմէկէն պակաս չէր: Անատոլու Համիտիէի մասին նկարագրութիւններս կատարելապէս կը պատշաճին նաեւ ուրիշ բոլոր գործօն ամրութիւններու թնդանօթներուն: Հետեւաբար, հասողութեան առաւելակշռութեան տեսակէտով՝ դաշնակից նաւատորմը վճռական գերազանցութիւն ունէր եւ միա՛յն Քուին Էլիզապէթը անոնց բոլորին կ'իշխէր դրապէս: Ամրութիւնները ռազմանիւթի խիստ մեծ պաշար ալ չունէին: Այդ միջոցին եւրոպական եւ ամերիկեան թերթերը տեղեկութիւններ կը հրատա-

ըսկէին թէ՝ Գերմանիայէն կառախումբեր լեցուն ռումբեր եւ թնդանօթներ կը հասնէին Տարտանէլ, Ռումանիայի ճամբով: Այդ ատեն եւ ետքէն լսուած լրողութիւններէ՝ համոզուած եմ որ՝ այդ տեղեկութիւնները պարզ առասպելներ էին: Քիչ թիւով «կարմիր գլուխ»ներ — այսինքն զրահ չծակող ռումբեր՝ որոնք ցամաք զօրահանութեան դէմ կռուելու միայն օգտակար են — բերուած էին Ադրիանուպոլիսէն, որոնք իմ այցելութեանս միջոցին Համիտիէ մտերուած էին, բայց ատոնք քիչ քանակութիւնով էին եւ մարտանաւերու դէմ կռուելու մէջ արժէք չունէին: Համիտիէի վրայ կը ծանրանամ, որովհետեւ ան Տարտանէլի ամէնէն կարեւոր ամրութիւնն է: Ռմբակոծութեան ամբողջ ընթացքին՝ դաշնակից կրակը անոր ուղղուեցաւ, քան ուրիշ որեւէ դիրքի եւ յարձակող մարտանաւերուն հասցուած վնասին հարիւրին նուազագոյն 60ը ան է որ գործեց: Անատոլու Համիտիէն էր որ՝ 18 Մարտի մեծ ռմբակոծութեան միջոցին ընկղմեց Ֆրանսական Պուվէ մարտանաւը. ան է որ՝ յարձակումին ամբողջ ընթացքին անկարողութեան մատնեց ուրիշ զանազան միութիւններ: Անոր բոլոր սպաները Գերմաններ էին եւ հոն պաշտօնի վրայ եղող մարդոց հարիւրին 85ը Կէօպէնի եւ Պրէսլաուի նաւաստիներէն էին:

Ինքնաշարժը մտնելով, սուրացինք Տարտանոս տանող ռազմական ճամբայէն, ուր տեսանք Մէսուտիէի բեկորները: Տարտանոսի մարտկոցը այնչափ կատարելապէս թրքական էր, որչափ Համիտիէն գերմանական: Տարտանոսի թնդանօթները աստիճան մը աւելի՛ արդիական էին, քան Համիտիէինները — անոնք Քրուփի 1905ի տիպարովն էին: Հոս ալ, կար այն միակ նոր մարտկոցը, զոր Գերմանները հաստատած էին իմ այցելութեանս միջոցին. անոնք կը բաղկանային այն զանազան թնդանօթներէն, զորս առած էին Վոսփորի մէջ կեցող գերմանական եւ թրքական մարտանաւերէն: Մեր քննական այցելութենէն քանի մը օրեր առաջ, դաշնակից նաւատորմը մտած էր Էրէն-Քէօյի Ծոցը եւ Տարտանոսը ենթարկած էր զարհուրելի ռմբակոծութեան մը, որուն արդիւնքները տեսայ ամէ՛ն կողմ: Հողը շուրջանակի կէս մղոն տարածութեան վրայ կատարելապէս տակն ու վրայ եղած կ'երեւար. ան կը նմանէր այն լուսանկարներուն, զորս տեսած էի քաշուած՝ Ֆրանսայի ռազմադաշտերէն: Տարօրինակ բանը ա՛ն էր որ՝ հակառակ այդ բոլոր աւերին, մարտկոցները անեղծ կը մնային. առաջնորդներս ինծի ըսին թէ՝ միակ թնդանօթ մը իսկ փճացած չէր:

«Պատերազմէն ետքը, ըսաւ զօրավար Մառթէնս, հոս զբօսաշրջիկներու ժամադրավայր մը պիտի հաստատենք, պանդոկ մը պիտի շինենք եւ ձեզի Ամերիկացիներուդ մասունքներ պիտի

ծախենք: Պէտք չպիտի ունենանք գտնելու համար պեղում կատարելու – բրիտանական նաւատորմիղը մեր տեղը այդ աշխատանքը կը կատարէ»

Անցողակի կատակի մը կը նմանէր ադ, բայց ըսուածը տառապէս ճշմարիտ էր: Ա՛յն տեղը՝ ուր Տարտանոս հաստատուած է, հին աշխարհի ամէնէն հռչակաւոր քաղաքներէն մէկը կար. Հոմերոսի ժամանակ՝ ան մաս կը կազմէր Փռիւգիի իշխանապետութեան: Խոյակներու եւ սիւներու բեկորներ կը տեսնուին դեռ հոն: Եւ դաշնակից նաւատորմիղին ռումբերը հիմա հողահան կ'ընէին այն բազմաթիւ նշխարները՝ որոնք հազարաւոր տարիներէ իվեր թաղուած էին: Բարեկամներէս մէկը գետնէն գտաւ ջուրի սափոր մը՝ որ թերեւս գործածուած էր Տրովադայի ժամանակները: Ուշագրաւ էր արդի ռմբակոծութեան ազդեցութիւնը՝ վաղընջական կորսուած քաղաքակրթութեան մը նշանները հողահան ընելուն մէջ – թէեւ դժբաղդաբար նշխարները անեղծ կերպով չէին ելլեր հողին երեսը:

Թիւրք զօրավարները չափազանց հպարտ էին այն կռիւին համար, զոր Տարտանոսի մարտկոցը մղած էր բրիտանական մարտանաւերուն դէմ: Անոնք զիս կ'առաջնորդէին այն թնդանօթներուն քով, որոնք մասնաւորապէս լուրջ ծառայութիւն կատարած էին եւ զանոնք խանդաղատանագին կը գգուէին: Զիս պատուելու համար, ձէվատ կանչեց տեղակալ Հասանը, այն թիւրք սպան, որ այս դիրքը պաշտպանած էր: Ան մանրուկ մարդ մըն էր, սաթի պէս սեւ մազերով, սեւ աչքերով, չափազանց համեստ եւ երկչոտ՝ այս մեծ զօրավարներուն ներկայութեանը: Ձէվատ շոյեց Հասանի երեսները, մինչդեռ ուրիշ բարձրաստիճան թիւրք սպայ մը փայփայեց անոր մազերը. կարծես թէ արժէքաւոր ծառայութիւն մը կատարող հաւատարիմ շուն մը ըլլար ան:

«Ձեզի նման մարդերէն է որ մեծ դիւցազններ կ'ելլեն», ըսաւ ձէվատ: Ան Հասանի առաջարկեց նկարագրել յարձակումը եւ կատարուած դիմադրութիւնը: Շիոթահար տեղակալը հանդարտօրէն ըրաւ իր պատմութիւնը, թէեւ գրեթէ լալու չափ յուզուած էր՝ իր յաւիշտակուած պետերուն գնահատութիւններէն:

«Բանակին մէջ ձեզի մեծ ապագայ մը վերապահուած է», ըսաւ զօրավար ձէվատ. երբ կը բաժնուէինք այդ դիւցազնէն:

Եղեռ Հասանի «ապագան» հաստատ երկու օր ետքը, երբ դաշնակից նաւատորմը իր մեծագոյն յարձակումը կատարեց: Ռումբերէն մէկը զարկաւ իր ապաստարանին, որ փլուզուելով, երիտասարդը սպանուեցաւ: Բայց մարտկոցին այցելութեանս օրը, իր վարմունքը կը ցուցնէր որ՝ Հասան իր զօրավարին դրուատիքը

գոհացուցիչ վարձատրութիւն կը նկատէր, իր կրած կամ դեռ կրելիք բոլոր տառապանքներուն

Շատ կը զարմանայի այն պարագային վրայ որ՝ դաշնակից նաւատորմը, հակառակ ռազմանիւթի իր առատ վատնումին, կարող եղած չէր Տարտանոսի դիրքը հարուածելու: Բնականաբար նախ խորհեցայ թէ՝ այդ տեսակ ձախողութիւն մը խեղճ նշանառութիւն մը կը մատնէր. բայց գերման առաջնորդներս ըսին թէ՝ պատճառը ատ չէր : Այդ անյաջող նշանառութիւնը՝ իրաւ է թէ անգամ մըն ալ կը հաստատէր այն ծանօթ պարագան որ՝ արագօրէն շարժադարձող մարտանաւ մը՝ մեծապէս աննպաստ պայմաններու մէջ կը գտնուի հաստատուն ամրութիւն մը ռմբակոծած ատեն: Բայց Տարտանոսի մարտկոցին կապուած ուրիշ կէտ մը կար . հիւրընկալներս ուշադրութիւնս հրաւիրեցին անոր դիրքին վրայ. ան թառած էր բլուրի մը կատարը, իշխելով մարտանաւերուն վրայ եւ կազմելով հորիզոնին մէկ մասը: Տարտանոս պողպատէ հինգ աշտարակներ միայն ունէր, իւրաքանչիւրը մէկ թնդանօթով զինուած եւ շրջապատուած էր ոլորապտոյտ խրամով մը :

«Աշխարհի ամէնէն դժուար բանն է անոր ուժմբ հանդիպցնել, ըսին : Այնչափ որոշակի տեսանելի է որ՝ դիւրին կը թուի բայց երեւցածը պատրանք մըն է միայն» :

Դիւրքի տեսաբանութեան [optics] կատարելապէս տեղեակ չեմ. բայց կ'երեւայ թէ՝ հորիզոնի գիծը կը ստեղծէ տեսակ մը կրկներեւոյթ, այնպէս որ պարզապէս անկարելի է այդ կէտին վրայ բանի մը զարնել, բացի դիպուածով եղածէն: Նշանառուն կրնայ տեսնուածին համեմատ ճիշդ նշան առնել, բայց նո՛րէն ռումբը պիտի մոլորի: Տարտանոսի պատմութիւնը առասպելականէն քիչ պակաս բան մը եղած է: Մինչեւ Մարտ 18, մարտանաւերը անոր վրայ արձակած էին 4,000ի մօտ ռումբեր: Աշտարակներէն մէկը հարուած կերած էր պայթուցիկի մը կողմէ, որ նաեւ սկրդած էր անոր ներկը. ուրիշ աշտարակ մը զարնուած եւ թեթեւօրէն հակած էր. ուրիշ մը հարուածուած էր խարիսխէն, ուրկէ մարդու ձեռքի մեծութիւնով կտոր մը փրթած էր: Բայց միակ թնդանօթ մը անգամ՝ նոյն իսկ թեթեւօրէն վնասուած չէր: Ութը մարդեր սպանուած էին , որոնց մէջ նաեւ տեղակալ Հասան , եւ քառասունի չափ վիրաւորուած էին: Այդչափ էր գործուած աւերը :

«Տեսողական պատրանքն էր որ փրկեց Տարտանոսը» , դիտել տուաւ Գերմաններէն մէկը :

ԺԸ. ԳԼՈՒԽ

ԴԱՇՆԱԿԻՑ ՆԱԻԱՏՈՐՄԻՂԸ ԿԸ ՀԵՌԱՆԱՅ, ԹԷԵՒ ՅԱՂԹԱՆԱԿԻ ԵՋՐԸ ՀԱՍԱԾ

Նորէն ինքնաշարժ մտնելով, ճամբորդեցինք ծովափին երկայնքէն. հիւրընկալս ուշադրութիւնս հրաւիրեց ականներու դաշտերուն վրայ, որոնք Զանաքի հարաւակողմը կը տարածուէին, շուրջ եօթը մղոն հեռաւորութիւնով: Այս շրջանակին մէջ, Գերմանները եւ Թիւրքերը ցանած էին գրեթէ 400 ականներ: Մեծ հաճոյքով ըսին ինծի թէ՝ այդ աւերիչ գործիքներուն մեծ մասը հայթայթած էին Ռուսերը: Ամէն օր ռուսական թօրփիլարձակներ Վոսիորի բերանը Սեւ Ծովի մէջ ականներ կը ցանէին, յուսալով որ անոնք հոսանքն իվար պիտի քշուէին եւ իրենց յաւուրկ պաշտօնը պիտի կատարէին: Բայց ամէն առտու, թիւրք եւ գերման ականահաւաքներ հոսանքն իվեր կ'երթային, կ'որսային ականները եւ Տարտանէլի մէջ կը զետեղէին զանոնք:

Էրէն-Քէօյի հրետանին ալ ծանր ռմբակոծութեան մը ենթակայ եղած էր, բայց քիչ վնաս կրած էր: Տարտանոսի մէջ եղածէն տարբեր, այդ մարտկոցը ըլուրի մը եռւեր հաստատուած էր, կատարելապէս տեսողութենէ ծածկուած Ինծի ըսին թէ՝ այս վայրը ամրացնելու համար Թիւքերը դրապէս պարտաւորուած էին ներքին նեղուցին ամրութիւնները քանդելու — Նեղուցին այն մասը, որ կը տարածուի Զանաքէն Նաղարայի ծայրը: Այս էր պատճառը որ՝ Տարտանէլի այդ մասը ներկային ամրացուած չէր պէտք եղածին պէս: Իրր ամրացում, հոն զետեղուած թնդանօթները, Քրուփի 1885ի հին տիպարով հրազէններու նմուշներ էին:

Էրէն-Քէօյի հարաւը, ճամբան եզերող ըլուրներուն վրայ, Գերմանները նորութիւն մը մտցուցած էին: Դուռած էին պուլկարական պատերազմէն լքուած Քրուփի զանազան ռմբասանդեր, զորս հաստատած էին ծուլածոյ հիմերու վրայ: Իւրաքանչիւր մարտկոց այդ խարիսխներէն ունէր չորս կամ հինգ հատ, այնպէս որ, երբ անոնց մօտեցայ, տեսայ կարեւոր խարիսխներ, որոնք բնաւ թնդանօթ չունէին Ա՛լ աւելի զարմացայ, երբ տեսայ խումբ մը գոմէշներ — կարծեմ գործի լծուած, տասնըվեց հատ համրեցի — որոնք այդ ռմբասանդերէն մէկը մէկ խարիսխէն միւսը կը փոխադրէին: Կ'երեւայ թէ՝ ասիկա պաշտպանողական ծրագիրին մէկ մասը կը կազմէր: Անմիջապէս որ ինկող ռումբերը ցուց-

նէին թէ՝ նաւատորմին նշանառութիւնը ճշդուած էր, ռմբաձանդը գոմէշներու միջոցով կը փոխադրուէր ուրիշ խարիսխ մը:

— Ատկէ՛ աւելի սղէկ հնարք մըն ալ ունինք, դիտել տուաւ սպաներէն մէկը: Կանչուեցաւ յիսնապետ մը՝ որ պատմեց իր ըրածները: Այս զինուորը վարիչն էր գործիքի մը, որ հեռուէն կը նմանէր իրական թնդանօթի: Բայց երբ զայն մօտէն քննեցի, տեսայ որ՝ ան կոյուղիի խողովակի երկայն կտոր մըն էր: Բլուրին ետեւը, նաւատորմիղէն կատարելապէս անտեսանելի, վետնլուած էր թնդանօթ մը՝ որուն հետ այս յիսնապետը կը գործակցէր: Երկու կողմերը հեռաձայնով կը հաղորդակցէին: Երբ կրակելու հրամանը գար, ռմբաձանդը վարող թնդանօթաձիգը ռումբը կ'արձակէր, մինչդեռ կոյուղիի խողովակը վարող մարդը՝ կրակ կու տար քիլօներով սեւ վառօդի եւ կ'արձակէր սեւ ծուխի ուշագրաւ ամպ մը: Բնականաբար, մարտանաւերուն մէջ գտնուող Անգլիացիները եւ Ֆրանսացիները կը կարծէին թէ՝ իրենց ուղղութիւնովը սուրացող ռումբերը կու գային այդ տեսանելի ծուխի ամպէն եւ կը ջանային իրենց ամբողջ ուշադրութիւնը այդ տեղին վրայ կեդրոնացնել: Այս ծիծաղելի թնդանօթին շուրջը գտնուող հողը ռումբի ծակերով նիշուած էր. ինծի ըսին թէ՝ այդ պաշտօնը կատարող յիսնապետը 500 է աւելի հարուածներ հրաւիրած էր իր վրայ, մինչդեռ իրական հրետանիքը դեռ կը մնար անեղծ եւ անյայտ:

Էրէն Բէօյէն ետ դարձանք զօրավար Ճէվատի բանակատեղը, ուր պիտի նախաճաշէինք: Ճէվատ զիս դիտարան մը հանեց. հոն աչքիս առջեւ պարզուեցաւ Եգէականի կապոյտ գեղեցիկ տարածութիւնը: Կը տեսնէի Տարտանէլի մուտքերը. Ակտա-իւլ-Պահրը եւ Գում-Գալէն, որոնք դուռի մը պահապաններուն պէս կանգնած էին. իրենց միջեւ կը տարածուէին սրեւաշող վէտվէտուն ջուրերը: Հեռուն նշմարեցի Անգլիայի եւ Ֆրանսայի վեհապանծ մարտանաւերը՝ որոնք դէպի մուտքը կ'առաջանային. աւելի հեռուն, նշմարեցի Թէնէդոս կղզին, որուն ետեւը գիտէինք թէ՝ ա՛լ աւելի մեծ նաւատորմիղ մը պահուըտած էր: Բնականաբար այս տեսարանը ինծի յիշեցուց պատմական եւ առասպելական հազարաւոր յիշատակներ, որովհետեւ հաւանօրէն աշխարհի վրայ չի կայ տեղ մը՝ որ աւելի բանաստեղծութիւն եւ վիպերգանք ներկայացնէ: Վատահօրէն, թիւրք ընկերս՝ զօրավար Ճէվատ ալ դիւթուած զգաց, որովհետեւ հեռադիտակը առաւ եւ ուղղեց սեւ տարածութեան մը վրայ, հաւանօրէն վեց մղոն հեռուն:

— Նայեցէ՛ք այդ տեղին, ըսաւ, ինծի երկարելով հեռադիտակը: Գիտէ՞ք թէ ի՞նչ է ան:

Դիտեցի, բայց չի կրցայ ստուգել թէ՝ ինչ էր այդ աւազուտ ափունքը:

— Ատոնք Տրովադայի դաշտերն են, ըսաւ: Եւ այն գետը՝ որուն պտուտկելով երեւալը եւ պահուըտիլը կը տեսնէք, աւելցուց, մենք Թիւրքերս զայն կը կոչենք Մէնտէրէ. Հոմերոսի Սքամանտր ըսածն է ան: Մեր կռնակը, քանի մը մղոն միայն հեռուն, կը գտնուի Իտա լեռը:

Ցետոյ հեռադիտակը ուղղեց ծովին, պտըտցուց այն դաշտին վրայ, ուր բրիտանական մարտանաւերը կը կենային եւ կրկին առաջարկեց ինծի՝ դիտել ցուցուցած կէտը: Ծանկարծ, աչքիս դէմ ցցուեցաւ անգլիական շքեղ մարտանաւ մը, կազմ ու պատրաստ պատերազմի, հանդարտօրէն շրջապտըտկելով, պահակի պաշտօն կատարող մարդու մը պէս:

— Ատիկա Ակամէմնոնն է՝ ըսաւ, զօրավար Ճէվատ: Ռումբ մը արձակե՞մ անոր, հարցուց:

— Այո՛, եթէ կը խոստանաք որ՝ ռումբը չէք հանդիպցներ, պատասխանեցի:

Նախաճաշեցինք բանակատեղը, ընկերակցութիւնով ծովակալ Ուզէտոմի, զօրավար Մառէէնսի եւ Գոլիսի աւստրիական գինուորական կցորդ զօրավար Փօմիանքովսքիի: Ցօսակցութեան մէջ տիրող նիշն էր՝ ապագային համար բացարձակ վստահութիւնը: Գոլիսի դիւանագէտները եւ քաղաքագէտները ի՛նչ որ ալ խորհէին, այս մարդիկը՝ Թիւրք եւ Գերման՝ չէին յուսար – գէթ իրենց խօսակցութիւնը չէր մատներ ադ — որ դաշնակից մարտանաւերը պիտի անցնէին իրենց դիմադրութեան մէջէն: Ինչ որ ամէն բանէ վեր՝ կը թուէին յուսալ՝ սա էր թէ թշնամիները ուրիշ յարձակում մը պիտի գործէին:

— Եթէ միայն կարենայինք հարուածել Գուին Էլիզապէթը, ըսաւ խանդոտ Գերման մը, ակնարկելով բրիտանական նաւատորմիղին ամէնէն մեծ մարտանաւին, որ այդ միջոցին Նեղուցին բերանը կը կենար:

Մինչ Հռենոսի գինին սկսաւ կլլուիլ, կուիւի իրենց խանդը աճեցաւ:

— Անգամ մը սա անիծեալ յիմարները զօրք ցամաք հանէի՛ն, բացագանչեց մէկը — կը յիշատակեմ ճի՛շդ իր բառերը:

Թիւրք եւ գերման սպաները, ի՛րապէս, կարծես կը մրցէին իրարու հետ, իրենց կուիւի պատրաստ ըլլալը արտայայտելու: Անկասկած այս խօսքերուն մեծ մասը յորտորանք էր՝ իմ համբերութիւնս սպառել ձգտող — որովհետեւ մասնակի տեղեկութիւններ ունէի որ՝ կացութեան մասին իրենց ճիշդ գնահատութիւնը

շատ քիչ ապահով էր : Սակայն , հիմա կը յայտարարէին թէ՝ պատերազմը մինչեւ այդ աւուրն իրական պատճառութիւն մը չէր ներկայացուցած գերման եւ անգլիական մարտանաւերուն՝ իրարու հետ չափուելու եւ այդ պատճառով, Դեւմանները Տարտանէլի մէջ կ'ողջունէին այդ առիթը , փորձելու համար անոր վախճանը:

Անատոլուի եզերքին վրայ, այցելելով բոլոր կարեւոր վայրերը, մեծ նաւակ մը նատանք եւ անցանք Կէլիպօլուի հրուանդանը : Հոդ, բոլորովին ալէտալի արկածի մը պիտի ենթարկուէինք : Երբ Կէլիպօլուի ափունքին կը մօտենայինք, մեր նաւապետին հարցուցինք թէ՝ գիտէ՞ր ականներու դաշտին տեղը եւ կրնա՞ր ջրանցքին մէջ դեկավարել: «Այո՛», ըսաւ եւ ուղղակի դէպի ականները դեկավարեց ! Բարեբաղդաբար միւս մարդը ժամանակին նշմարեց սխալը եւ այդպէսով անվտանգ հասանք Քիլիտ-իւլ-Պահր : Հոս , մարտակոցները միւս կողմը գտնուածներուն ծեւը ունէին գրեթէ անոնք Նեղուցին պաշտպանութեան գլխաւոր ուժերէն մէկը կը կազմէին: Հոս, ամէն բան, որչափ որ ոչ-զինուորական մը կրնար դատել, սքանչելի պայմանի մէջ էր , բացի այն պարագայէն որ՝ մարտակոցներու թնդանօթները հին ձեւով էին եւ ռազմանիւթը երբեք առատ չէր :

Մարտակոցները ծանր կերպով ռմբակոծուած ըլլալու նշաններ կը ցուցնէին: Ոչ մէկը աւերուած չէր. բայց ռումբի ծակերէ շրջապատուած էին ամրութիւնները : Թիւրք եւ գերման ընկերներս աւերումի այդ հետքերը կատարեալ լրջութիւնով կը դիտէին եւ իրենց հիացումը կ'արտազեղէին դաշնակից կրակին ճշդութեանը համար :

— Ինչպէս կարող կ'ըլլան այչափ ճիշդ նշան առնելու : Այս հարցումը կ'ուղղէին իրարու : Ինչ որ ռմբակոծութիւնը ա՛յնչափ նշանաւոր կը դարձնէր, այն պարագան էր որ՝ անիկա կ'ուղղուէր ո՛չ թէ Նեղուցին բերանը գտնուող դաշնակից մարտանաւերէ, այլ՝ Կէլիպօլուի հրուանդանին միւս կողմը՝ եգէական Ծովին մէջ! գտնուող մարտանաւերէ : Հրետաձիգները երբեք չէին տեսներ իրենց նշանակէտը, այլ պարտաւոր էին՝ բարձր բլուրներ պարզող մօտաւորապէս տաւոը մղոն հեռաւորութենէ մը կրակել. եւ սակայն իրենց ռումբերէն շատերը շատ քիչ վրիպած էին Քիլիտ-իւլ-Պահրի մարտակոցներէն:

Սակայն, հոդ գտնուած միջոցիս, վայրը խաղաղ էր, որովհետեւ այդ օրը ռմբակոծութիւն տեղի չէր ունենար : Մանաւոտապէս զիս պատուելու համար, սպաները իրենց թնդանօթածիգ մէկ խումբը շարժումի մէջ դրին, ոյպէսզի կարենամ կատարեալ գաղափար մը կազմել գործող Թիւրքերու գործունէութեանը մա-

սին: Հրետաձիգները երեւակայեցին որ՝ անգլիական նաւերը կ'առաջանան իրենց հասողութեան սահմանին մէջ, իրենց թնդանօթները ուղղած՝ փճացնելու Մարգարէին հետեւորդները: Փողահարը հնչեցուց շեփորը. ամէն մարդ նետուեցաւ իր պաշտօնին գլուխը: Ոմանք ռումբ կը բերէին: ուրիշներ թնդանօթներու բերանը կը բանային. ոմանք նշանը կը ճշդէին. ուրիշներ լիսեռները կը սեղմէին եւ ուրիշներ ռումբը տեղը կը դնէին: Ամէն բան եռանդ ու գործունէութիւն էր անշուշտ Գերմանները սքանչելի մարզիչներ եղած էին. բայց գերմանական ճշդապահութենէն աւելի բան մըն ալ կար, որովհետեւ այդ մարդոց դէմքերը կը փայլէին այն խոր մոլեռանդութիւնով՝ որ Թիւրք զինուորին բարոյականը կը կազմէ: Հրետաձիգները պահ մը կ'երեւակայէին թէ՝ նորէ՛ն կը կրակէին անհաւատ Անգլիացիին վրայ եւ իրենց մարզանքը իրականի դրոշմը կ'առնէր: Բոլորին աղաղակներուն մէջէն, կը լսէի միօրինակ երգը իրենց պետին, որ կ'նմանակէր այն աղօթքը, որով Իսլամութիւնը տասներեք դարեր կռիւի մղուած է. «Ալլահը մեծ է. միայն մէկ Աստուած կայ եւ Մուհամմէտ անոր Մարգարէն է»:

Երբ դիտեցի այդ մոլեգնած մարդիկը եւ անոնց դէմքերուն վրայ որոշակի գրուած տեսայ իրենց անզսպելի ատելութիւնը անհաւատին հանդէպ, յիշեցի ինչ որ առտուն Գերմանները ըսած էին՝ Թիւրք եւ գերման զինուորները իրար չխառնելու խոհականութեան մասին: Կատարելապէս վստահ եմ որ, եթէ ատիկա կատարուած ըլլար, գո՛նէ հոդ «Սրբազան Պատերազմ»ը յաջողութիւն մը ունեցած պիտի ըլլար եւ Թիւրքերը Քրիստոնեաներուն հանդէպ իրենց ատելութիւնը թափած պիտի ըլլային իրենց շատ մօտը գտնուող այդ Գերմաններուն վրայ, պահ մը մոռնալով այն պարագան որ՝ անոնք զինակիցներ էին:

Այդ իրիկունը Պոլիս դարձայ, եւ երկու օր ետքը, Մարտ 18ին, դաշնակից նաւատորմիղը իր մեծագոյն յարձակումը գործեց: Ինչպէս ամէն մարդ գիտէ, այդ յարձակումը դաշնակիցներու աղէտալի եղաւ: Անոր արդիւնքը եղաւ ընկղմումը Պուվէի, Օշընի եւ Իռրիզիսթիպըլի եւ ծանրապէս վնասուիլը ուրիշ չորս մարտանաւերու: 18ի կռիւին մասնակցող տասնըվեց մարտանաւերէն եօթը այսպէս ժամանակաւորապէս կամ տեւականապէս գործունէութենէ դուրս հանուեցան: Բնականաբար Գերմանները եւ Թիւրքերը հրճուեցան այս յաղթանակէն Ոստիկանութիւնը ամէն կողմ շրջեցաւ եւ բոլոր տանտէրերուն յանձնարարեց այդ դէպքին իբր պատիւ դրօշակ պարզել: Թիւրք ժողովուրդը որեւէ տեսակ ինքնաբուխ հայրենասիրութեան կամ խանդավառութեան ա՛յնչափ քիչ ընդունակ է որ՝ առանց այդ կարգի հրահանգներու,

չպիտի դրօշազարդէր իր բնակարանը : Իրականութեան մէջ , ո՛չ Գերմանները , ո՛չ ալ Թիւրքերը այդ տօնախմբութիւնը շատ լուրջ չէին նկատեր , որովհետեւ տակաւին համոզուած չէին որ՝ իրենք իրական յաղթանակ մը շահած էին : Դեռ շատերը կը հաւատային որ՝ դաշնակից նաւատորմիղը պիտի յաջողէր Նեղուցը ճեղքելով անցնիլ : Միակ խնդիրը ա՛ն էր թէ , կ'ըսէին Համաձայնութիւնը յօժա՞ր էր անհրաժեշտ թիւով նաւեր զոհել Ո՛չ Վանկէնհայմ, ո՛ ալ Փալլավիչինի չէին հաւատար թէ՝ 18ի աղէտալի փորձը վերջ պիտի դնէր նաւային յարձակումին . եւ օրերով, անձկութիւնով սպասեցին նաւատորմին վերադարձին : 18ի եւ մղումէն ետքը , այդ սուր սպասողական վիճակը տեւեց օրեր եւ շաբաթներ Դեռ ամէն վայրկեան յարձակումին կրկնուելուն կը սպասէինք Բայց մեծ առմատան չվերադարձաւ երբեք

Պիտի վերադառնա՞ր: Դաշնակից մարտանաւերը իրապէս պիտի կրնայի՞ն գրաւել Պոլիսը: Այս հարցումը կ'ուղղէին ինծի շարունակ : Իբր ո՛չ - զինուորական՝ իմ կարծիքս չնչին արժէք միայն կրնար ունենալ. ատոր համար, ես միայն կը յայտարարէի գերման զօրավարներու եւ ծովակալներու եւ Թիւրքերու կարծիքները , որոնց գրեթէ ամէնքն ալ, բացի Էնվէրէն, կը հաւատային որ՝ ձեռնարկը պիտի յաջողէր. ես կը տարուիմ կիսովին հաւատալու թէ՝ Էնվէրի վերաբերմունքը գերեզմաննոցի հեծկլտուք մըն էր միայն: Հետեւաբար, ներկային այս կէտին մասին ինչ որ կ'ուզեմ ըսել սա է. կ'ուզեմ որ հասկնալի ըլլայ թէ՝ իմ անձնական տեսութիւնս չէ՛ որ կը պարզեմ, այլ միայն այն պաշտօնական անձերուն, որոնք այդ ատեն դատելու լաւագոյն իրաւասութիւնը ունէին, Թիւրքիայի մէջ :

Եիւրիւկի կամրջակին վրայ մեր խօսակցութեան միջոցին , Էնվէր ինծի յայտնած էր թէ՝ «բազմաթիւ թնդանօթներ եւ առատ ռազմանիւթ» ունէր: Բայց այդ յայտարարութիւնը ճշմարիտ չէր: Քարտէսին վրայ ակնարկ մը պիտի ցուցնէ թէ՝ ինչո՛ւ համար Թիւրքիա ռազմանիւթ չէր ստանար Գերմանիայէն կամ Աւստրիայէն, այդ ատեն Իրողութիւնը ա՛ն է որ՝ Թիւրքիա նո՛յնչափ կատարելապէս կղզիացուած էր իր զինակիցներէն, որչափ Ռուսիա էր: Պոլիսէն Գերմանիա գացող երկաթուղիի երկու գիծեր կային : Մէկը կ'անցնէր Պուլկարիայի եւ Սերպիայի ճամբով: Պուլկարիա այդ ատեն զինակից չէր. եթէ նոյն իսկ Պուլկարիա աչք գոցէր թնդանօթներու եւ ռումբերու անցնելուն , այդ գիծը չէր կրնար օգտագործուիլ, քանի որ Սերպիա, որ Նիշէն Պելկրատ տարածուող կենսական օղակին կ'իշխէր, տակաւին յարձակում կրած չէր: Երկաթուղիի միւս գիծը, Պուքրէշի ճամբով Ռումանիա-

յէն կ'անցնէր : Այս դիծը Սերպիայէն կախում չունէր եւ եթէ ռումանական կառավարութիւնը հաւանէր, ան ապահով ճամբայ մը պիտի կազմէր՝ Քրուիէն մինչեւ Տարտանէլ : Այն պարագան որ՝ ռումանական կառավարութեան մեղսակցութիւնովը ռազմանիւթեր կրնային դրկուիլ, թերեւս կը բացատրէ այն կասկածը, որ ծագում առաւ թէ՝ այդ ճամբով թնդանօթներ եւ ռումբեր կը փոխադրուէին: Բանի՛-քանի անգամներ Ֆրանսական եւ անգլիական Դեսպանները բողոքեցին Պուքրէշի կառավարութեան, չէզոքութեան այդ հաստատուած բռնաբարումին դէմ. բայց ցաւմնալից հերքումներ տրուեցան թէ՝ Գերմանները այդ գիծը չէին շահագործեր: Այսօր, կասկած չի կայ թէ՝ ռումանական կառավարութիւնը այդ հերքումները տալուն մէջ կատարելապէս պարկեշտ էր: Անհաւանական չէ որ Գերմանները իրենք հնարած ըլլան այդ առասպելները՝ միայն խաբելու համար Դաշնակից նաւատորմիղը որ՝ իրենց պաշարը անսպառելի էր:

Ենթադրենք թէ՝ Դաշնակիցները վերադարձած ըլլային, օրինակի համար՝ 19ի առտուն. ի՞նչ պիտի պատահէր: Միակ անվիճելի իրողութիւնը ա՛ն է որ՝ ամրութիւնները շատ քիչ ռազմանիւթ ունէին: Անոնք զրեթէ իրենց դիմադրողական ուժին վերջին կէտը հասած էին, երբ բրիտանական նաւատորմիղը 18ի ցորեկէն ետքը հեռացաւ : Էսօսիէյթըտ Փրէսի ամերիկացի հանրածանօթ թղթակից Մր. Ճօրճ Վ. Շուայնըրի արտօնութիւն ձեռք բերած էի՝ Տարտանէլ այցելելու՝ դէպքերուն առիթով: 18ի գիշերը, այդ թղթակիցը կացութեան վրայ տեսակցեցաւ զօրավար Մէրէթլնսի հետ, որ Նեղուցին արհեստագիտական գլխաւոր պաշտօնատարն էր: Զօրավար Մէրէթլնս խոստովանեցաւ թէ՝ պաշտպանողականի հեռանկարը շատ վհատուցուցիչ էր

«Մենք կը սպասենք որ՝ Անգլիացիները վաղը առտու կանուխ վերադառնան, կ'ըսէ. եւ եթէ գան, քանի մը ժամ միայն կարող կ'ըլլանք դիմանալ»:

Զօրավար Մէրէթլնս աւելի խօսք չըրաւ, յայտարարելով թէ՝ ռազմանիւթը հշմարտապէս սպառած էր , բայց Մր. Շուայնըր կռահեց որ՝ կացութիւնը ա՛դ էր : Եւ իրա՛ւ, Համիտիէ ամրոցը, որ ասիական եզերքին պաշտպանողական ամէնէն հզօր դիրքն էր , զրահ ծակող տասնըեօթը ռումբ միայն ունէր . մինչդեռ Քիլիտ-իւլ-Պահր , որ եւրոպական եզերքին պաշտպանողական գլխաւոր դիրքն էր, ճիշդ տասը ռումբ ունէր :

«Յորհուրդ կու տամ ձեզի վաղը առտու ժամը վեցին ելլել, ըսաւ զօրավար Մէրէթլնս, եւ երթալ Անատօլուի բլուրները : Մենք որոշած ենք երթալ»:

Բոլոր ամրութիւններու զինուորները հրաման ստացած էին մինչեւ արձակուած վերջին ռումբը թնդանօթները գործածել եւ անկէ ետքը լքել ամրոցները :

Անգամ մը որ այդ պաշտպանողական դիրքերը անզօր դառնային, դաշնակից նաւատորմիղին գործը շատ պարզ պիտի ըլլար: Իրենց առաջանալուն դէմ միակ արգելքը պիտի ըլլար ականներու դաշտը, որ Էրէն-Քէօյի հիւսիսակողմը գրեթէ երկու մղոն հեռու կէտէ մը՝ կը տարածուէր մինչեւ Քիլիտ-իւլ-Պահր : Բայց Դաշնակից նաւատորմիղը բազմաթիւ ականահաւաք նաւեր ունէր, որոնք քանի մը ժամուան մէջ Նեղուցը կրնային մաքրել: Զանաքի հիւսիսը, ինչպէս արդէն բացատրած եմ, քանի մը թնդանօթներ կային, բայց 1878ի տիպարով էին եւ չէին կրնար արդիական զրահապատ նաւերը ծակող ռումբեր արձակել: Նաղարայի հրուանդանին հիւսիսը, միայն երկու մարտկոցներ կային, երկուքն ալ 1835 ! թուականէն: Այնպէս որ, անգամ մը Նեղուցին արտաքին ամրոցները լռեցնելէ ետքը, Պոլսի ճամբուն արգելք ըլլալու ոչինչ կար, բացի գերմանական եւ թրքական մարտանաւերէն: Երկու նաւատորմիղներուն մէջ, Կէօպէնը միակ ռազմական առաջնակարգ մարտանաւն էր, բայց ան երկար ատեն չպիտի կրնար տոկալ Քուին Էլիզապէթի դէմ: Իրաւցնէ՛, դիմադրող նաւատորմիղներուն զօրութեան անհամեմատականութիւնը այնչափ մեծ էր որ՝ տարակուսելի էր որ՝ բաղխում մը տեղի ունենար երբեք:

Այսպէս, դաշնակից նաւատորմիղը ամսուն քանի աւուրն, Պոլսի առջեւ պիտի ցցուէր : Ի՞նչ պիտի պատահէր այն ատեն : Շատ վիճաբանութիւն կատարուած էր այդ տեսակ զուտ նաւային յարձակումի մը հաւանականութեանը մասին : Էնվէր, ինծի հետ իր տեսակցութեանը մէջ, ուժգնապէս ծանրացած էր Պոլիս նաւատորմիղ մը ղրկելու անհնթեթութեանը մասին, առանց պաշտպանութեանը ցամաքահանուած համազօր ուժի. արդէն Տարտանէլի արշաւանքին շուրջը կատարուած քննադատութիւններէն շատերը՝ այդ կէտին վրայ կեդրոնացած են : Սակայն իմ կարծիքս ան է որ այդ տարամերժօրէն նաւային յարձակումը պաշտպանելի էր : Ես այս դատաստանը կ'ընեմ միայն՝ այդ ատեն Թիւրքիայի մէջ գոյութիւն ունեցող քաղաքականութեան վրայ : Սովորական պարագաներու մէջ, այդ տեսակ ձեռնարկ մը հաւանօրէն յիմարական պիտի ըլլար. բայց այդ ժամանակ Պոլիս տիրող քաղաքական պայմանները սովորական չէին : Այդ միջոցին, Թիւրքիայի մէջ ամրապէս հաստատուած կառավարութիւն չի կար : Քաղաքական խմբակցութիւն մը, որ քառասունէ աւելի անդամ

չունէր եւ որուն գլուխը կը գտնուէին Թալէաթ, Էնվէր եւ Ճէմալ, կը վարէին կեդրոնի կառավարութիւնը բայց ամբողջ կայսրութեան մէջ իրենց հեղինակութիւնը չափազանց տկար էր: Իրականութեան մէջ, բովանդակ օսմանեան պետութիւնը, 1915 Մարտ 18ի օրը, երբ դաշնակից նաւատորմիղը լքեց չարծակումը կազմալուծումի եզրը հասած էր Թիւրքիայի ամէն կողմը, վատ ոճմոլ առաջնորդներ բուսած էին, որոնք ամէն վայրկեան պետութեան անկումին կը սպասէին եւ որոնք առիթը կը փնտռէին ժառանգութենէն իրենց բաժինը յափշտակելու: Կանխասէս նկարագրուածին համաձայն Սուրիայի մէջ Ճէմալ սրդէն կազմակերպած էր տեսակ մը անկախ կառավարութիւն: Իզմիրի մէջ, կառավարիչ Ռահմի պէյ յաճախ մայրաքաղաքի իշխանութեան անսաստած էր: Ազրիանուպոլիսի մէջ, Հաճի Ադիլ, օրուան ամէնէն յանդուգն Թիւրքերէն մէկը, կ'ըսուէր թէ ինքնագլուխ իշխանութիւն մը հիմնել կը ծրագրէր: Արաբիա սրդէն գրեթէ անկախ ազգ նպած էր: Հպատակ ցեղերուն մէջ, ապստամբութեան ոգին արագօրէն կը տարածուէր: Յոյները եւ Հայերը սիրով պիտի ողջունէին Դաշնակիցներուն բազուկը զօրացնելու առիթ մը: Տիրող ելեւմտական եւ ճարտարարուեստական պայմանները կը թուէին յեղափոխութիւնը անխուսափելի դարձնել Բազմաթիւ հողատէրեր գլուխ վերցուցին. անոնք ցանքի հունտ չունէին եւ չէին ուզեր կառավարութենէն իրր ձրի նուէր ընդունիլ զայն, որովհետեւ, կ'ըսէին թէ՝ հունտը համբարուելուն պէս՝ բանակը անմիջապէս պիտի գրաւէր: Գալով Պոլիսին, հոն՝ ժողովուրդը եւ Թիւրքերու լաւագոյն տարրերը, հետ՛ե՝ դաշնակից նաւատորմիղին գալուն հակառակելէ, հաճոյքով պիտի ողջունէին զայն Նոյն իսկ Թիւրքերը կ'աղօթէին որ՝ Անգլիացիները եւ Ֆրանսացիները գրաւէին իրենց քաղաքը, որովհետեւ առիկա պիտի փրկէր զիրենք իշխող խմբակէն, պիտի ազատագրէր ատելի Գերմաններէն, խաղաղութիւն պիտի բերէր եւ վերջ պիտի դնէր իրենց տառապանքներուն:

Ո՛չ մէկը ա՛յնչափ լաւ կ'ըմբռնէր այս բանը, քան Թալէաթ: Ծարմար չէր նկատեր յանկարծակի նահանջ մը կատարել, այն պարագային, երբ դաշնակից նաւատորմիղը քաղաքին առջեւ երեւար: Ամիսներէ իվեր Թիւրք վարիչները նախանձոտ ակնարկներ կ'ուղղէին Մինէտվա ինքնաշարժի մը, որ Թիւրքիայի պատերազմ յայտարարելէն իվեր կը հանգչէր պելճիքական Դեսպանատունը: Վերջապէս Թալէաթ տիրացաւ ցանկացուած աւարին: Տեղէ մը ձեռք անցուցած էր նաեւ ուրիշ ինքնաշարժ մը, զոր բեռնաւորած էր անիւլի բացառիկ գոտիներով, պհնզինով եւ ուրիշ բոլոր անհրաժեշտ պիտոյքներով՝ երկարատեւ ճամբորդու-

թեան մը համար : Վատահաբար, ասոր կոչումն էր ընկերանալ աւելի յանդուգն մեքենային՝ իբր տեսակ մը «մայր նաւ» : Թալէաղ այս ինքնաշարժները կը սպասցնէր քաղաքին ասիական կողմը , մի՛շտ կազմ ու պատրաստ եղող մեքենավարներով: Ամէն բան պատրաստուած էր Փոքր Ասիայի ներսերը մեկնելու , նշանը տրուած վայրկեանին :

Բայց Դաշնակից մեծ առմաւան չի վերադարձաւ երբեք՝ յարձակում գործելու :

Այս մէկ վայրկեանի պարտութենէն շաբաթի մը չափ ետքը, պատահումով Դիրման Դեսպանատունէն ներս մտայ : Վանկէնհայմ ականատես այցելու մը կ'ընդունէր, զոր վիպաբեցաւ ինծի ներկայացնել: Մտայ իր անձնական գրասենեակը, ուր կը գտնուէր Ֆօն տէր Կօլց փաշան, որ նոր վերադարձած էր Պելճիքայէն, ուր կառավարչի պաշտօն վարած էր: Կը խոստովանիմ որ՝ Կօլցին այդպէս անպաշտօն կերպով հանդիպելուս, զժուարեցայ իր անձը հաշտեցնել այն պատմութիւններուն հետ , որոնք այդ միջոցին կը հասնէին Պելճիքայէն: Այդ առտուն, այդ քաղցրաբարոյ եւ ակնոնոցաւոր պարոնը՝ բանական մելմոգի եւ անվնաս թուեցաւ ինծի: Ան իր տարիքին ալ չէր ցուցներ զրեթէ հօթանասունը չորս տարեկան էր. իր մազերը գորշ գիծերով միայն պիսակուած էին եւ դէմքը զրեթէ անխորշոմ էր. զինքը հազիւ վաթսունըհինգ տարեկանի տեղ պիտի դնէի Աչքի չէին զարներ այն դաժանութիւնը, բռնութիւնը եւ խրոխտանձնութիւնը՝ որոնք շատ մը ազնուատոհմ Գերմաններու յատկանիշերն են: Իր ձայնը խորաշեշտ, ներդաշնակ եւ հաճելի էր. իր վարմունքի ձեւերը լիովին բարեկամական եւ հաճոյական էին : Իր վարքին մէջ միակ ցոյցի նշանը իր համազգեստն էր. Պէլճո-մարաջախտի զգեստ հագած էր. կուրծքը կը շողար շքանշաններով եւ ոսկի հիւսքով: Ֆօն տէր Կօլց բացատրութիւն տուաւ իր շքանշաններուն մասին, — զոր կէս մը գովաբանեց, ըսելով թէ՝ Սուլթանին հետ տեսակցութենէ մը նոր կը դառնար: Պոլիս եկած էր Քայզէրին կողմէ նորին վեհափառութեան պատուանշան մը մատուցանելու. եւ Սուլթանին կողմէ մեծարանքի նման նշան մը կը տանէր Պերլին՝ Քայզէրին. 10, 000 սիկառէներու կայսերական ընծայ մը զատ :

Միջոց մը երեք ժամանակ անցուցինք, սուրճ խմելով, գերմանական թէյեր ուտելով եւ գերմանական սիկառներ ծխելով: Ես խօսակցութեան շատ չի մասնակցեցայ. բայց Ֆօն տէր Կօլցի եւ Վանկէնհայմի խօսակցութիւնը հետաքրքրական էր ինծի որ՝ լայն լոյս կը սփռէր գերման միտքին եւ մասնաւորապէս գերման զինուորական տեղեկագիրներուն արժանահաւատութեանը վրայ: Տարտա-

նէլի կռիւին մէջ, — ինչ որ գիրենք այդ միջոցին ամէն բանէ աւելի կը շահագրգռէր, — նշանակելի պարագան Անգլիայի կատարեալ անկեղծութիւնն էր՝ հրատարակելու իր կորուստները: Բրիտանական կառավարութեան՝ պաշտօնական յայտարարութիւն մը հրատարակելը՝ ըսելու համար թէ՝ երեք մարտանաւեր ընկղմած էին եւ չորս ուրիշներ ծանրապէս վնասուած, շատ արտասովոր բան կ'երեւար իրենց: Այդ զեկոյցին մէջ, ես կը տեսնէի մէկ արտայայտութիւնը Անգլիացիներու սովորական փափաքին՝ հրապարակելու ամէնէն գէշ բանն ալ քաղաքականութիւն՝ զոր մենք Ամերիկացիներս լաւագոյնը կը նկատենք պատերազմի ժամանակ: Բայց այդ տեսակ ակնյայտ բացատրութիւն մը չէր կրնար գոհացնել այդ խելամիտ եւ վեհաշուք Տեւտոնները: Ո՛չ, Անգլիա թաքուն նպատակ մը ունէր՝ ճշմարտութիւնը ա՛յդչափ չքաշուելով խոստովանելուն մէջ. ի՞նչ կրնար ըլլալ ատ.

—«Es ist ausserordentlich!» (Արտասովո՛ր է ատ), կ'ըսէր ֆոն տէր Կոլց, ակնարկելով Անգլիայի՝ հրապարակով պարտութիւնը խոստովանելուն:

—«Es ist unerhört!» (Անլո՛ւր բան է ատ), կը յայտարարէր նոյնպէս Վանկենհայմ, ապշահար:

Այդ զինուորական դիւանագէտները մէկզմէկու նմանէ բացատրութիւններ ձեւաբանեցին եւ վերջապէս յանգեցան եզրակացութեան մը՝ որ կը գոհացնէր բարձրագոյն ռազմագիտութիւնը անգամ: Անոնք համաձայնեցան թէ՝ Անգլիա իրականապէս եռանդաւորուած չէր այդ յարձակումով, որովհետեւ, յաջողութեան պարագային, ստիպուած պիտի ըլլար Պոլիսը Ռուսիայի յանձնել - բան մը որ՝ Անգլիա իրականապէս մտադիր չէր ընել: Ծանուցանելով կորուստները, Անգլիա Ռուսիայի կը ցուցնէր գործին հսկայական դժուարութիւնները. իրաւցնէ, ան ապացուցած էր որ՝ ձեռնարկը անիրականալի էր: Այդ կորուստներէն ետքը, Անգլիա կ'ուզէր Ռուսիայի հասկցնել թէ՝ անկեղծ ջանք մը ըրած էր պատերազմի այդ մեծ աւարը շահելու եւ կը սպասէր որ՝ Ռուսիա ա՛լ չի պահանջէ աւելի զոհողութիւններ :

Պատերազմի այս մեծ դրուագին վախճանը եկաւ 1915-16ի ձմեռը: Այդ միջոցներուն, Պուլկարիա Կեդրոնի Տէրութիւններուն միացած էր. Սերպիա ճզմուած էր եւ Գերմանները տիրացած էին անվթար եւ անխափան երկաթուղիի գիծի մը՝ Պոլսէն մինչեւ Աւստրիա եւ Գերմանիա: Ա՛լ Քրուփի հսկայ թնդանօթներ սկսան գալ այդ գիծով—բոլորն ալ Տարտանէլի սահմանուած: Նեղուցին մուտքին մօտ, զետեղուեցան ամենավերջին տիպարով՝ տասնըվեց մեծ մարտկոցներ, որոնք կատարելապէս կ'իշխէն Սէտտ-իւլ-

Փաշի։ Գերմանները Թիւրքերուն փոխ տուին 500,000,000 մարք, որուն մեծագոյն մասը ծախսուեցաւ պահպանելու հաղորդակցութեան այս անհրաժեշտ ճամբան։ Խեղճուկրակ կերպով ամրացուած այն Նեղուցը, ուրկէ 1915 Մարտին անցայ, հիմա ամրացուած է ամենէն անառիկ կերպով՝ որչափ Հէլիկոլանտը։ Տարակուսելի է, որ աշխարհի բոլոր նաւատորմիղները կարենան այսօր ճեղքել Տարտանէլը։

ԶՕՐԱՎԱՐ ԼԻՄԱՆ ՖՕՆ ԶԱՆՏԷՐՍ

Գեն՝ Քայզէրին կողմէ 1913ի վերջերը Պոլիս ղրկուած զինուորական պատուիրակութեան. վերակազմելու համար թիւրք բանակը՝ ապագայ պատերազմին պատրաստելու։ Ինքն է որ անձնապէս վարեց թրքական զօրահանութիւնը, 1914 Օգոստոսին — Թիւրքիայի պատերազմ յայտարարելէն երեք ամիս առաջ։

Անգլիերէն բնագիրէն թարգմանեց ԵՆՈՎՔ ԱՐՄԷՆ

ԺԹ. ԳԼՈՒԽ

ԵՐԵՔ ՀԱՋԱՐ ՔԱՂԱՔԱՑԻՆ ԱՆՋԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ ՊԱՑՔԱՐ ՄԸ

1915 Մայիս 2ին, Էնվէր ամերիկեան Դեսպանատունը ղրկած էր իր թիկնապահը, որ կը բերէր պատգամագիր մը, խնդրելով ինձմէ որ՝ զայն Ֆրանսական եւ բրիտանական կառավարութիւններուն ղրկեմ: Ահա այցելութենէն գրեթէ շաբաթ մը առաջ, Դաշնակիցները կէլիպօլուի թերակղզին ցամաք ելած էին: Վատահօրէն, անոնք այն եզրակացութեան յանգած էին թէ՝ մինակ նաւային յարձակում մը կարող չըլլար քանդել ամրութիւնները եւ բանալ Պոլիսի ճամբան, եւ անոնք հիմա ծրագիրի փոփոխութիւն մը որդեգրած էին՝ հակայ զօրաբանակներ ղրկելու, որոնք պիտի պաշտպանուէին իրենց մարտանաւերուն թնդանօթներով: Արդէն հազարներով Աւստրալիացիներ եւ Նոր-Զելանտացիներ թերակղզիին ծայրը խրամներու մէջ տեղաւորուած էին եւ Պոլիսի մէջ տիրող յուզումը գրեթէ ա՛յնչափ մեծ էր, որչափ եղած էր, երկու ամիս առաջ, նաւատորմիղին երեւնալէն առաջ եկած յուզումը:

Էնվէր կը տեղեկացնէր հիմա ինծի որ՝ դաշնակից նաւերը անզգուշ կերպով մը կը ռմբակոծէին, անտեսելով այն միջազգային ընդունուած օրէնքը թէ՝ այդ տեսակ ռմբակոծութիւնները պէտք էին ուղղուիլ միայն ամրացած վայրերու դէմ. բրիտանական եւ Ֆրանսական ռումբեր, կ'ըսէր, կ'իյնային ամէն կողմ, քանդելով անպաշտպան իսլամ գիւղեր եւ սպաննելով հարիւրաւոր ոչ-պատերազմիկ իսլամներ: Էնվէր կը խնդրէր ինծմէ՝ Դաշնակից կառավարութիւններուն ծանուցանել որ՝ այդ գործերը անմիջապէս պէտք էին դադրիլ: Էնվէր որոշած էր այդ միջոցին Պոլիս գտնուող բոլոր բրիտանական եւ Ֆրանսական քաղաքացիները ժողվել եւ զանոնք Կէլիպօլուի թերակղզին ղրկելով ցրուել իսլամ գիւղերու եւ քաղաքներու մէջ: Ան աւելն Դաշնակից մարտանաւերը իրենց ռումբերը պիտի արձակէին ո՛չ թէ միայն խաղաղ եւ անպաշտպան Իսլամներու, այլ նաեւ իրենց հայրենակիցներուն վրայ: Էնվէրի կարծիքը ա՛ն էր որ՝ այս սպառնալիքը ամերիկեան Դեսպանատունին միջոցով բրիտանական եւ Ֆրանսական կառավարութիւններուն հաղորդուելով՝ շուտով վերջ պիտի դնէր այդ կարգի «վայրագութիւն»ներու: Քանի մը օրուան պայմանաժամ տրուած էր ինծի՝ զեկոյցը Լոնտոն եւ Փարիզ հասցնելու:

Այդ ատեն, 3,000ի չափ բրիտանական եւ Ֆրանսական քաղաքացիներ կ'ապրէին Պոլիսի մէջ: Անոնց մեծագոյն մասը կը պատկանէր Լրվանդեան անունով ծանօթ դասակարգին. անոնք գրեթէ բոլորն ալ Թիւրքիա ծնած էին եւ անունցմէ շատերուն ընտանիքները երկու կամ երեք սերունդներէ իվեր այս երկիրին մէջ հաստատուած էին: Իրենց եւրոպացի քաղաքացիութեան պահպանումը գրեթէ միակ կապն է՝ այն ազգին հետ, որմէ ծագում առած են: Թիւրքիայի գլխաւոր քաղաքներուն մէջ, յաճախադէպ կերպով կը հանդիպինք այրերու եւ կիներու, որոնք ցեղով ու ազգութիւնով Անգլիացի են, բայց որոնք անգլիերէն չեն խօսիր, որովհետեւ Լրվանդէններուն սովորական լեզուն Ֆրանսերէնն է: Անոնց մեծագոյն մասը երբեք Անգլիա կամ որեւէ եւրոպական քաղաք ոտք դրած չէ. անոնք միայն մէկ հայրենիք մը ունին, եւ ա՛ն՝ Թիւրքիան է: Այն պարագան որ՝ Լրվանդէնը սովորաբար կը պահէ իր բնիկ ազգին քաղաքացիութիւնը, հիմա զինքը յայտնապէս յարմար առարկայ կը դարձնէր Թրքական վրէժխնդրութեան: Այս Լրվանդէններէն զատ, բազմաթիւ Անգլիացիներ եւ Ֆրանսացիներ կ'ապրէին Պոլիսի մէջ, իրր վարժապետներու ուսուցիչներ, իրր միսիոնարներ եւ իրր կարեւոր գործի մարդեր եւ վաճառականներ: Օսմանեան կառավարութիւնը հիմա կր մտադրէր հաւաքել այդ բոլոր օտարները, թէ՛ մօտաւոր եւ թէ՛ հեռաւոր կերպով Մեծ Բրիտանիայի եւ Ֆրանսայի կապակցուած անձերը, եւ կ'ուզէր զանոնք կէլիպօլիի թերակղզին կրակի ենթակայ դիրքերուն մէջ զետեղել, իրր նշանակէտ Դաշնակից նաւատորմիղին:

Երբ այս ցնցող ծանուցագիրը տուացայ, բնականաբար իմ առաջին հարցումս սա եղաւ թէ՝ իրա՞ւ մարտանաւերը անպաշտպան քաղաքներ կը ռմբակոծէին: Եթէ անոնք այդպէս անզգուշ կերպով ոչ-պատերազմիկ այրեր, կիներ եւ տղաքներ կը սպաննէին, Էնվէրի ծրագրածին նման ճնշողական միջոց մը՝ հաւանօրէն քիչ մը արդարացում պիտի գտնէր: Բայց ինծի անհաւատալի թուեցաւ որ՝ Անգլիացիները եւ Ֆրանսացիները կարենային այդ տեսակ բարբարոսութիւններ գործել: Արդէն Թիւրք պաշտօնատարներու կողմէ այդ կարգի բազմաթիւ գանգատագիրներ ստացած էի, որոնց շուրջը քննութիւն կատարելէ ետքը, իրր անճիշդ՝ վերադարձուցած էի: Դեռ վերջերս, բժշկական մարմինի պետ Միւէյման Նուման առաջին օգնական՝ Տքթ. Մէյէր, ծանուցած էր ինծի թէ՝ բրիտանական նաւատորմիղը ռմբակոծած էր Թրքական հիւանդանոց մը եւ 1,000 հիւանդ սպաննած: Բայց երբ խնդիրը քննած էի, գտած էի որ՝ շէնքը հազիւ թնդեւօրէն վնասուած էր եւ մէկ մարդ միայն սպաննուած: Հիմա բնակա-

նաբար կը կասկածէի որ՝ դաշնակից բարբարոսութեան այս վերջին պատմութիւնը հիմնուած ըլլայ նման խարխուլ կռուանի մը վրայ: Իրաւ ալ, շատ չանցած տեղեկացայ որ այդպէս էր: Դաշնակից նաւատորմիղը իսկամ գիւղեր չէր ռմբակոծեր երբեք: Թերակղզիին արեւմտեան կողմը, եգէական Ծովին ալեղնածեւ փորուածքը եղող Սարոսի Ծոցին մէջ, կեցած էին կարգ մը բրիտանական մարտանաւեր եւ այդ ապահով կէտէն կէլիպօլու քաղաքին վրայ ռումբ կ'արձակէին:

Քաղաքներու բոլոր «ռմբակոծութիւն»ը՝ զոր կը կատարէին, կը սահմանափակուէր այս միակ քաղաքին շուրջը: Բրիտանական նաւատորմիղը այդ արարքով չէր բռնաբարեր քաղաքակիրթ պատերազմի օրէնքները, որովհետեւ երկար ատենէ իվեր պարապած էր իր քաղաքային բնակչութիւնը, եւ Թիւրքերը զանազան տուներու մէջ հաստատած էին զինուորական սպայակոյտի կեդրոններ, որոնք ուղղակի առարկայ դարձած էին դաշնակից յարձակումին: Անտարակոյս ինձի ծանօթ չէր պատերազմական օրէնք մը՝ որ յարձակումը արգիլէր զինուորական կայանի մը դէմ: Դալով քաղաքային անձերու, այրերու, կիներու եւ տղաքներու սպանութեան պատմութիւններուն, ատոնք պարզապէս արտառոց չափազանցութիւններ էին: Քանի որ գրեթէ ամբողջ քաղաքային բնակչութիւնը շատոնց մեկնած էր ռմբակոծութեան հետեւանք եղող որեւէ դէպք՝ պէտք էր պատկանիլ կայսրութեան զինուած ուժերուն:

Կացութեան մասին բաւական խօսեցայ Մր. Էռնէսթ Վէյլի հետ, որ ընդհանրապէս Պոլսի վրանասական քաղաքացիներու ներկայացուցիչը կը նկատուէր, ինչպէս նաեւ ամերիկեան Դեսպանատունի խորհրդական Մր. Հօֆման Ֆիլիփի հետ, եւ որոշեցի որ անմիջապէս Ի. Դուռ երթամ՝ Էնվէրին լողոքելու:

Այդ պահուն, նախարարական խորհուրդ գումարուած էր, բայց Էնվէր դուրս ելաւ Իր վարմունքը սովորականէն աւելի ջղագրգիռ էր: Բլուտանական նաւատորմիղին յարձակումը նկարագրած առեն՝ ծայրայեղօրէն կրքոտեցաւ. ա՛լ այն անվրդով Էնվէրը չէր՝ ինչպէս զինքը ճանչցեր էի:

Ես վա՛տ Անգլիացիները! բացագանչեց: Անոնք երկար ատեն ջանացին Տարտանելէն անցնիլ, բայց անոնց դասը այլեկ տուինք! եւ տեսէ՛ք թէ ի՛նչ տեսակ վրէժ մը կը լուծեն: Իրենց մարտանաւերը կը սպրդին արտաքին ծովածոցին մէջ, ուր մեր թնդանօթները իրենց չեն կրնար հասնիլ, եւ բլուրներուն վրայէն կրակ կ'ընեն մեր գիւղակներուն, սպաններով անվնաս ծերուններ, կիներ եւ մանուկներ եւ ռմբակոծելով մեր հիւանդանոց-

ները։ Կը կարծէ՞ք որ Թոյլ պիտի տանք որ շարունակեն։ Բայց ի՞նչ կրնանք ընել։ Մեր Թնդանօթները բլուրներուն վրայէն անոնց ռումբ չեն կրնար հասցնել որով կռիւի չենք կրնար մտնել անոնց հետ։ Եթէ կարենայինք, զանոնք ետ պիտի մղէինք, ճիշդ ինչպէս որ ըրինք ամիս մը առաջ Նեղուցին մէջ։ Մենք նաւատորմիղ չունինք Անգլիա ղրկելու, ռմբակոծելու համար անոնց չամրացուած քաղաքները, ինչպէս անոնք կը ռմբակոծեն մերինները։ Հետեւաբար որոշած ենք մեր գտնել կրցած բոլոր Անգլիացիները եւ Ֆրանսացիները Կէլիպոլու փոխադրել։ Թող իրենց ազգակիցներն ալ սպաննեն՝ մերիններուն հետ։

Պատասխանեցի իրեն որ՝ եթէ դէպքերը իր յայտարարածին պէս էին, մտմտելու պատճառ ունէր։ Բայց իր ուշադրութիւնը հրաւիրեցի այն իրողութեան վրայ թէ՝ ինք կը սխալէր, թէ՝ Դաշնակիցները կ՚ամբաստանէր ոճիրներու համար՝ զորս անոնք չէին գործեր։

— Ատիկա ամէնէն բարբարոս բանն է՝ զոր դուք երբեք երեւակայած ըլլաք, ըսի։ Անգլիացիները կատարեալ իրաւունք ունին Կէլիպոլուի պէս զինուորական կայանի մը դէմ յարձակում գործելու։

Բայց առարկութիւնս չազդեց Էնվէրի։ Համոզուեցայ որ՝ այդ քայլը առնել որոշած էր, ո՛չ թէ իբր ճնշողական միջոց մը՝ իր հայրենակիցները պաշտպանելու համար, այլ ինք եւ ընկերակիցները կուրաբար կատաղութիւնին կը յագեցնէին։ Այն իրողութիւնը որ՝ Աւստրալիացիները եւ Նոր-Զելանտացիները յաջողապէս ցամաք ելլել կրցած էին, իրենց ամէնէն բարբարոս բնազդները ոտք հանած էր։ Էնվէր մեր տեսակցութեան մէջ ակնարկեց այդ ցամաք ելլելուն. թէեւ ձեւացուց շատ կարեւորութիւն չի տալ ատոր եւ ըսաւ թէ՝ շուտով Ֆրանսացիները եւ Անգլիացիները ծով պիտի թափէր, բայց կռահեցի որ՝ ատիկա շատ մտահոգութիւն կը պատճառէր իրեն։ Ինչպէս արդէն ըսի, Թիւրքը հոգեբանական տեսակէտով նախնական է. Էնվէրի կատարելապէս տրամաբանական կը թուէր իր իշխանութեանը տակ գտնուող հարիւրաւոր անպաշտպան Անգլիացիները սպաննել՝ իբր փոխարինութիւն Անգլիացիներու Կէլիպոլու ցամաք ելլելուն. Այս տեսակցութեան իբր արդիւնք՝ քանի մը զիջողութիւններ միայն կրցայ շահիլ։ Էնվէր հաւանեցաւ տարագրութիւնը ետաձգել մինչեւ հինգշաբթի — կիրակի էր այդ օրը. հրահանգէն զերծ ընել կիները եւ տղաքը եւ չառնել ոչ մէկը այն Անգլիացիներէն եւ Ֆրանսացիներէն՝ որոնք ամերիկեան հաստատութիւններու հետ կապ ունէին այդ միջոցին։

— Միւսները բոլորն ալ պէտք է երթան, եղաւ իր վերջին խօսքը: Ակէ զատ, աւելցուց, չենք ուզեր որ ընդծովեանները Մարմարայի մէջ թորփիլլահար ընեն այն փոխադրանաւերը, զորս Տարտանէլ կը ղրկենք: Աւաջիկայինին, հոն ղրկուած իւրաքանչիւր նաւի մէջ մէկ քանի Անգլիացիներ եւ Ֆրանսացիներ պիտի դնենք, իբր պաշտպանութիւն մեր զինուորներուն:

Երբ Դեսպանատուն վերադարձայ, տեղեկացայ որ՝ առաջադրուած տարագրութեան լուրը հրատարակուած էր: Ապշահարութիւնը եւ յուսահատութիւնը՝ որոնք աւսոր յաջորդեցին անմիջապէս, անօրինակ եղան, այն քաղաքին մէջ՝ որ մշտապէս յուզումի ենթակայ էր: Եւրոպացիները, երկար տարիներ Արեւելքի մէջ ապրած ըլլալով, կ'երեւայ թէ վարակուած են անոր դիւրագրգռութենէն, մասնաւորապէս վախի եւ սարսափի ենթակայականութենէն, եւ հիմա, երբ ալ չէին վայելեր իրենց Դեսպանատուններուն պաշտպանութիւնը, այդ վախերը աւելի ծաւալած էին: Սարսափահար ժողովուրդի հոդեղ մը սկսաւ խուժել ամերիկեան Դեսպանատունէն ներս: Իրենց լացուկոծէն եւ աղաղակներէն մարդ կը կարծէր թէ՝ անոնք անմիջապէս սիւրի տարուէին եւ սպաննուէին. անոնք չէին կրնար հաւատալ թէ՝ փրկուելու որեւէ հնարաւորութիւն մը կար: Շարունակ կը թախանձէին որ մասնաւոր բացառութիւններ ձեռք բերէի: Մէկը կ'աւարկէր թէ՝ չէր կրնալ երթալ՝ ընտանիքի մը ապաւէնը ըլլալուն. ուրիշ մը հիւանդ տղեկ մը ունէր. ուրիշ մըն ալ ինք հիւանդ էր: Նախասենեակս լեցուն էր զարհուրած մայրերով՝ որոնք կ'աղաչէին որ իրենց զաւակներուն համար պատժազերծութիւն ապահովեմ, եւ այրիներով՝ որոնք իրենց ամուսիններուն համար մանաւոր շնորհներ կը խնդրէին: Անոնք ինձի կը ներկայացնէին ամէն տեսակ անկարելի թելադրութիւններ. թէ՝ իբր բողոք՝ դեսպանութենէս հրաժարելու էի. թէ՝ մինչեւ անգամ Միաց.-Նահանգներու կողմէ Թիւրքիայի սպառնալու էի պատերազմ յայտարարել! Անոնք շարունակ կը պաշարէին կինս, որ անոնց պատմութիւնները լսելու եւ զանոնք մխիթարելու համար ժամեր կը վատնէր: Այս ամբողջ յուզուած ամբոխին մէջ, շատեր ալ կային՝ որոնք կացութիւնը կը դիմագրաւէին կատարեալ քաջասրտութիւնով:

Էնվէրի հետ տեսակցութեանս յաջորդ օրը, ոստիկանապետ Ղէտրի սկսաւ ձերբակալել զոհերէն մէկ քանին:

Յաջորդ առտուն, այցելուներէս մէկը գաղափար մը յայտնեց ինչ որ ինքնին բացայայտ բան մը պիտի նկատուէր: Այդ այցելուն Գերման մըն էր: Ան ըսաւ ինծի թէ՝ Գերմանիա իր վարկէ շատ պիտի տուժէր, եթէ Թիւրքերը գործադրէին իրենց ծրագիրը

հաւանօրէն ո՛չ մէկ մարդ պիտի ուզէր համոզուիլ որ՝ այդ ծրագիրը Գերմաններուն կողմէ դարբնուած չէր: Թելադրեց որ՝ գերման եւ աւստրիական Դեսպաններուն երթամ. վստահ էր թէ՝ անոնք ուժ պիտի տային իմ դատիս՝ պատշաճ կարգադրութեան մը համար: Որովհետեւ օտարներու նպաստին շատ անգամներ Վանկէնհայմի դիմումներ կատարած էի, որոնք ապարդիւն մնացած էին, միտքէ չէի անցուցած թէ՝ այս առիթով ալ կ'արժէր իր գործակցութիւնը խնդրել: Ասոկէ զատ, ոչ-պատերազմիկները պատերազմի մէջ իրր պաշտպանողական պահպանակ ծառայեցնելու ծրագիրը Գերմաններուն համար այնչափ սովորական հնարք մըն էր որ՝ երբեք ապահով չէի թէ՝ գերման սպայակոյտը դրած չըլլար Թիւրքերը: Սակայն որոշեցի գերման այցելութիս խորհուրդին հետեւիլ եւ Վանկէնհայմի աջակցութիւնը խնդրել: Պէտք է խոստովանիմ որ՝ այս դիմումը կատարելի իրր կորսուած յոյս մը, քայց զայն նկատեցի գոնէ միակ յարմարագոյն միջոցը՝ Վանկէնհայմի աջակցութեան ուղիղ մը տալու:

Իրեն գացի իրիկուան ժամը տասնին եւ քուլը մնացի մինչեւ տասնըմէկ: Այդ ժամուն մեծագոյն մասը վատնեցի ապարդիւն ջանքի մը՝ զինքը շահագրգռելու այդ ոչ-պատերազմիկներուն դմնդուկ կացութիւնովը: Վանկէնհայմ ուղղակի ըսաւ թէ՝ ինծի չպիտի օժանդակէր. «Կատարելապէս պատշաճ է որ, կը պնդէր, Թիւրքերը կելիպօլուի մէջ կեդրոնացումի կայան մը հաստատեն: Պատշաճ է նաեւ որ՝ անոնք անգլիացի եւ Ֆրանսացի ոչ-պատերազմիկները զետեղեն իրենց փոխադրանաւերուն վրայ եւ աւստրիներուն ապահովեն յարձակումի դէմ»: Մինչ ես կրկնակի ջանքեր կը կատարէի դատը պաշտպանելու, Վանկէնհայմ խօսակցութիւնը ճարտարօրէն ուրիշ նիւթի կը դարձնէր: Մեր տեսակցութենէն եռքը նօթագրած յուշագրութիւններս կը վկայեն որ՝ գերման Դեսպանը գրեթէ ամէն նիւթի վրայ խօսեցաւ, բացի այն նիւթէն՝ որուն համար իրեն դիմած էի:

— Թիւրքերու այս արարքը մեծապէս պիտի վնասէ Գերմանիայի, կը սկսէի:

— Դիտէ՞ք թէ Դապա-Թէփէի անգլիացի զինուորները ուտելիք եւ խմելիք չունին, կը պատասխանէր: Անոնք յարձակում մը կատարեցին հոր մը գրաւելու համար եւ ետ մղուեցան: Անգլիացիները հեռացուցին իրենց նաւերը, իրենց զինուորները նահանջել արգիլելու համար:

— Բայց կելիպօլուի խնդիրին դառնանք, կ'ընդմիջէի: Հոս Պոլիսի Գերմանները իրենք անգամ կը յայտարարէին թէ՝ Գերմանիա պարտաւոր էր կասեցնել այդ արարքը:

— Դաշնակիցները 45,000 զինուոր ցամաք հանեցին Թերակղզիին վրայ, կը պատասխանէր Վանկէնհայմ, ատոնց 10,000ը սպաննուած են: Քանի մը օրէն յարձակում պիտի գործենք միացածներուն վրայ եւ զանոնք պիտի ընաջնջենք:

Երբ կը ջանայի ուրիշ կողմէ նիւթին մօտենալ, այս վարպետ դիւանագէտը կը սկսէր Ռումանիայի վրայ խօսիլ յիշելով այդ երկիրին ճամբով ռազմանիւթ ստանալու կարելիութիւնը:

— Ձեր վարչապետը Պրաթիան կ'ըսէր, վերջերս յայտարարութիւն մը հրատարակած է՝ ապացուցանելով թէ՝ Միաց.-Նահանգները չէզոքութենէ պիտի դադրէին մերժելով Դաշնակիցներուն ռազմանիւթ ծախել: Հետեւաբար մենք ալ նոյն փաստը գործածեցինք Ռումանացիներուն. եթէ չէզոքութենէ դադրիլ կը նշանակէ ռազմանիւթ ծախելը, անշուշտ չէզոքութենէ դադրիլ է՝ զայն փոխադրել մերժելը:

Այս փաստին սրամիտ ոգին հաճոյ կը թուէր Վանկէնհայմի. բայց յիշեցուցի իրեն որ՝ ես եկած էի խօսելու 2-3,000 ոչ-պատերազմիկներու կեանքին շուրջը: Երբ կրկին այս նիւթին անցայ, Վանկէնհայմ պատասխանեց թէ՝ Միաց.-Նահանգները ա՛լ Գերմանիայի կողմէ չպիտի ընդունէին իբր հաշտարար, քանի որ մենք ա՛յնչափ բարեացակամ էինք Համաձայնութեան հանդէպ: Յամառեցաւ ինծի հաղորդելու Կարպաթներու մէջ գերմանական վերջին յաջողութիւններուն բոլոր մանրամասնութիւնները եւ Իտալիայի կացութեան վրայ վերջնագոյն լուրերը:

— Մենք պիտի նախընտրէինք Իտալիայի դէմ կռուիլ, քան զայն մեզի զինակից ունենալ, ըսաւ:

Ուրիշ որեւէ առեն, բայց ո՛չ այդ միջոցին, այս խօսքերը չափազանց պիտի զբօսցնէին զիս: Կատարելապէս բացորոշ էր թէ՝ Վանկէնհայմ չպիտի խօսէր առաջարկուած տարագրութեան վրայ, եթէ ոչ ըսելու համար միայն որ՝ Թուրքերը իրաւունք ունէին: Իր յայտարարութիւնը թէ՝ ծրագրուած էր Կէլիպօլուի մէջ «կեդրոնացումի կայան» մը հաստատել, կը բովանդակէր իր ամբողջ ընթացքը: Մինչեւ այդ առեն, Թուրքերը ոչ մէկ տեղ կեդրոնացումի կայան չէին հաստատած՝ թշնամի օտարականներու համար: Ես իրենց լրջօրէն խորհուրդ տուած էի այդ տեսակ կայաններ չհաստատել, եւ լիովին յաջողած էի: Միւս կողմէ, Գերմանները կը բողոքէին որ՝ Թուրքերը «չափազանց ներողամիտ» են եւ կը պնդէին երկիրին ներսը այդ կարգի կայաններ հաստատելուն վրայ: Վանկէնհայմի՝ «Կէլիպօլուի մէջ կեդրոնացումի կայան»ներ բացատրութիւնը գործածելը կ'ապացուցանէր որ՝ գերման տեսակէտը վերջապէս գերակշիռ դարձած էր եւ ես

օտարներուն համար իմ պայքարս կը կորսնցնէի: Ամէնէն նպաստաւոր պարագաներու մէջ անգամ, արգելափակումի կայան մը՝ տառապեցուցիչ վայր մըն է, բայց ո՛վ երբեք, բացի Գերմանէն, կամ Թիւրքէն, յղացաւ զայն հաստատել պատերազմի դաշտին ճիշդ մէջտեղը: Ենթադրենք թէ՝ Անգլիացիները եւ Ֆրանսացիները հաւաքած ըլլային իրենց բոլոր թշնամի օտարականները, զանոնք քշած ըլլային ռազմաճակատ եւ գետեղած No Man's Landի կայանի մը մէջ, ճիշդ երկու բանակներուն մէջտեղը: Ճիշդ այս տեսակէն էր այն «կեդրոնացումի կայան»ը, զոր Թիւրքերը եւ Գերմանները կը մտադրէին հաստատել Պոլիսի օտարականներուն համար — որովհետեւ Վանկէնհայմի հետ տեսակցութիւնս ա՛լ միտքիս մէջ ո՛չ մէկ տարակոյս չի թողուց թէ՝ Գերմանները դաւին մեղսակից էին: Անոնք կը վախնային որ՝ Տարտանէլի վրայ ցամաքային յարձակումը պիտի յաջողէր, ճիշդ ինչպէս որ վախցած էին թէ՝ նաւային յարձակումը պիտի յաջողէր. եւ զայն ձախողեցնելու իրենց ճիգերուն մէջ, պատրաստ էին ո՛րեւէ զէնք գործածելու, նո՛յն իսկ հազարաւոր ոչ-պատերազմիկներու կեանքը:

Վանկէնհայմի հետ տեսակցութիւնս՝ իր աջակցութիւնը շահելու տեսակէտով՝ արդիւնք մը չունեցաւ. բայց ամրապնդեց այս ծեռնարկին մէջ յաղթանակը տանելու որոշումս: Գացի նաեւ աւստրիական դեսպան Փալլավիչինիի: Ան առանց այլեւայլի յայտարարեց թէ՝ առաջադրուած տարազրութիւնը «անմարդկային» էր:

— Այդ նիւթին մասին պիտի տեսակցիմ Եպարքոսին հետ, ըսաւ ան. տեսնեմ թէ կրնա՞մ ծրագիրը կասեցնել:

— Բայց գիտնալու էք որ բոլորովին անօգուտ է, պատասխանեցի: Եպարքոսը ոչ մէկ հեղինակութիւն չունի ան յոկ փայտէ-մարդ մըն է: Մէ՛կ մարդ մը կրնայ կասեցնել ծրագիրը. այդ մարդը Էնվէրն է:

Փալլավիչինի աւելի՛ նուրբ զգացումներ եւ աւելի՛ գործնական հոգի ունէր՝ քան Վանկէնհայմ, եւ տարակոյս չունէի թէ՝ կատարելապէս անկեղծ էր այդ ոճիրը արգիլելու իր փափաքին մէջ: Բայց ան աւստրիական հին դպրոցի դիւանագէտ մըն էր: Իր աչքին՝ ոչինչ այնչափ կարեւոր էր, որչափ դիւանագիտական նրբակենցաղութիւնը [etiquette] Իբր ներկայացուցիչը իր կայսրին, պատշաճութիւնը կը պահանջէր որ իր բոլոր բանակցութիւնները կատարէր Եպարքոսին հետ, որ այդ միջոցին նաեւ արտաքին գործերու նախարարն էր: Պետական խնդիրներու շուրջը երբեք չէր տեսնուեր Թալէադի եւ Էնվէրի հետ — իսկապէս, այդ մարդոց

հետ՝ որոնք Թիւրքիայի իրական վարիչներն էին՝ պաշտօնական սահմանափակ յարաբերութիւններ միայն ունէր: Եւ հիմա, 3,000 կեանքերու փրկութիւնը՝ պատճառ մը չէր Փալլավիչինիի աչքին՝ որ անտեսէր դիւանագիտական յարաբերութիւններու աւանդական սովորութիւնները :

Այս խնդիրին մէջ ճշդապահօրէն օրէնքին համաձայն պէտք է շարժիմ, ըսաւ ան:

Եւ իր սիրտի ազնուութենէն դրդուած, խօսեցաւ Սախտ Հալիմի: Իր օրինակին հետեւելով, Վանկէնհայմ ալ խօսեցաւ Եպարքոսին : Սակայն, Վանկէնհայմի բողոքին նպատակը՝ պաշտօնական ծեւակերպութիւն մըն էր միայն:

— Դուք կրնաք կարգ մը մարդեր խաբել, ըսի գերման Դեսպանին, բայց դուք գիտէք որ՝ այս նիւթին մասին Եպարքոսին խօսիլը՝ գրեթէ օդին մէջ հրացան պարպելու չափ արժէք միայն ունի :

Սակայն, դիւանագիտական մարմինէն անդամ մը կար , որ սրտովին աշխատեցաւ սպառնացուած օտարականներուն նպաստին: Ատիկա պուլկար դեսպան Մ. Գօլուչէֆն էր: Թիւրք-եւ-գերման այս վերջին անքաղաքակրթութիւնը լսելուն, անմիջապէս ինծի եկաւ՝ իր աջակցութիւնը ներկայացնելու: Միտք չունէր ժամանակը վատնելու՝ Եպարքոսին բողոքելով, այլ իր մտադրութիւնը յայտնեց՝ անմիջապէս իշխանութեան աղբիւրին՝ նոյն ինքն Էնվէրի դիմելու: Այդ նշանակելի օրերուն, Գօլուչէֆ չափազանց կարեւոր անձնաւորութիւն մըն էր. որովհետեւ Պուլկարիա դեռ չէզոք էր եւ երկու կողմերն ալ անոր օժանդակութիւնը կ'որսային:

Նոյն միջոցին , Գէորի եւ իր հացկատակները զբաղած էին ծերբակալելու նշանակուած Անգլիացիներէն եւ Ֆրանսացիներէն ոմանք : Կարդադրուած էր որ՝ տարագրութիւնը տեղի ունենար հինգշաբթի առտու : Չորեքշաբթի օր, հոգեխռովքը ջղայնատենդի աստիճանին հասաւ : Կարծես թէ՝ Պոլիսի ամբողջ օտար բնակչութիւնը ամերիկեան Դեսպանատուն համախռնուած էր : Քանեակներով լալագին կիներ եւ դաժանադէմ այրեր՝ Դեսպանատունին դէմը եւ դուռին տակ հաւաքուեցան . երեք հարիւրէ աւելի անծեր մուտք գործեցին գրասենեակէս ներս , յուսահատօրէն փարելով Դեսպանին եւ պաշտօնէութեան : Շատերը կարծես կը խորհէին որ՝ իրենց ճակատագիրը իմ ծեռքերուս մէջ էր . իրենց հոգեկան տագնապին մէջ , ոմանք նոյն իսկ դատապարտեցին զիս , առարկելով թէ՝ իմ բոլոր ուժս չէի գործածեր իրենց նպաստին : Ամէն անգամ որ գրասենեակէս դուրս կ'ելլէի եւ սրահը կ'երթայի, կը պաշարուէի քանեակներով սարսափահար եւ հերարձակ մայ-

ներէ եւ կիներէ Զարհուրելի էր ջղային պրկումը. հեռաձայնը առի, Էնվէրը կանչեցի եւ տեսակցութիւն մը ուզեցի:

Պատասխանեց թէ՝ ուրախ պիտի ըլլար զիս ընդունելով հինգշաբթի օրը: Սակայն, մինչեւ այդ ատեն, գերիները արդէն դէպի Կէլիպօլու ճամբայ ելած պիտի ըլլային:

— Ո՛չ, պատասխանեցի, ձեզ պէտք է տեսնեմ այսօր ցորեկէ-ետքը:

Էնվէրը ամէն կարգի չքմեղանքներու կը դիմէր. զբաղած էր. ամբողջ օրուան ընթացքին համար ծրագրուած գործեր ունէր:

Կ'ենթադրեմ որ՝ զիս տեսնել կ'ուզէք Անգլիացիներու եւ Ֆրանսացիներու մասին, ըսաւ: Եթէ այդպէս է, հիմակուընէ կրնամ ձեզի յայտարարել թէ՝ տեսակցութիւնը անօգուտ պիտի ըլլայ: Մենք որոշումը տուած ենք: Ոսմիկանութեան հրահանգներ տրուած են՝ այս գիշեր զանոնք բոլորը հաւաքելու եւ վաղը առտու շոգենաւ դնելու համար:

Պնդեցի նորէն որ՝ զինքը պէտք էի տեսնել ցորեկէ-ետքը եւ ան ալ ցանց նորէն խուսափիլ տեսակցութենէն:

— Ամբողջ ժամանակս գրաւուած է, ըսաւ: Ժամը չորսին նախարարական ժողով կը գումարուի եւ նիստը խիստ կարեւոր պիտի ըլլայ: Ձեմ կրնար բացակայիլ:

Դեսպանատունը ողողող կիներու բազմութեան մտածումէն սիրտ առած, որոշեցի բոլորովին աննախընթաց միջոցի մը դիմել:

— Առաջարկած տեսակցութիւնս մերժուելու չէ, պատասխանեցի. ժամը չորսին Դահլիճին սրահը պիտի գամ: Եթէ մերժէք զիս ընդունիլ, պիտի պահանջեմ ժողովարահը մտնել եւ ամբողջ Դահլիճին հետ խօսիլ խնդիրին վրայ: Հետաքրքիր եմ գիտնալ թէ՝ Թիւրք Դահլիճը պիտի մերժէ՞ ընդունիլ ամերիկեան Դեսպանը:

Ինծի անանկ թուեցաւ որ՝ հեռաձայնին միւս ծայրը՝ կը լսէի Էնվէրի հեւալը: Կ'ենթադրեմ որ՝ ոչ մէկ երկիրի պատասխանատու նախարարի այս տեսակ ապշեցուցիչ առաջարկ եղած չըլլայ երբեք:

— Ժամը 3.30ին զիս Բ. Դուռը գտէք, պատասխանեց ան, երկար դադարէ մը ետքը, կարգադրութիւն մը պիտի ընեմ՝ ձեզի հետ տեսակցելու համար:

Երբ Բ. Դուռ հասայ, ինծի տեղեկութիւն տուին թէ՝ պուլկար Դեսպանը երկար տեսակցութիւն մը կ'ունենար Էնվէրի հետ: Բնականաբար յօժար էի սպասելու, որովհետեւ գիտէի երկու անձերուն տեսակցութեան նիւթը: Փիչ ետքը, Մ. Թոլուչէֆ դուրս ելաւ. իր դէմքը կնճռոտած էր եւ որոշակի կը մատնէր այն տագնապը, որմէ անցած էր:

—Ամէն յոյս փճացած է, ըսաւ ան ինծի: Ոչ մէկ բան Էնվէրը պիտի շեղեցնէ: Բացարձակ կերպով որոշած է որ՝ այդ տարագրութիւնը կատարուի: Չեմ կրնար ձեզի բարեյաջողութիւն մաղթել, որովհետեւ որեւէ յաջողութիւն չպիտի ունենաք:

Ասոր յաջորդող տեսակցութիւնը՝ որ տեղի ունեցաւ Էնվէրի եւ իմ միջեւ, ամէնէն ծանրակշիռն էր՝ զոր երբեք ունեցած ըլլայի մինչեւ այդ առեն: Մօտ ժամ մը խօսեցանք օտարականներու ճակատագիրին վրայ: Էնվէրը գոյայ իր ամէնէն քաղաքավար, բայց ամէնէն անդրդուելի մէկ ընթացքին մէջ: Խօսքի սկսելէ առաջ, յայտնեց ինծի թէ՝ անօգուտ էր վիճաբանիլ որովհետեւ հարցը փակուած խնդիր մըն էր: Բայց ես չամաուեցայ դիտել տալ իրեն թէ՝ Թիւրքիայի՝ իր Բշնամիներուն հետ վարուելու կերպը ինչ սքանչելի տպաւորութիւն մը գործած էր արտասահմանի մէջ: «Ձյս խնդիրին մէջ դուք որեւէ ուրիշ պատերազմիկ երկիրէ աւելի գերազանց առաջնութիւն շահեցաք, ըսի: Դուք ձեր Բշնամիները կեդրոնացումի կայաններու մէջ չդրիք. դուք արտօնեցիք որ անոնք հոս մնան եւ առաջուան պէս շարունակեն իրենց սովորական գործը: Դուք ըրիք այս բանը, հակառակ տարբեր կերպով գործելու համար եղած զօրաւոր ճնշումին: Ինչո՞ւ կը քանդէք այդ ընթացքին առաջ բերած բովանդակ լաւ արդիւնքը, հիմա գործելով ձեր մտադրածին նման անդառնալի սխալ մը:

Բայց Էնվէր պատասխանեց թէ՝ դաշնակից մարտանաւերը կը ռմբակոծէին չսմրացուած քաղաքները, սպաննելով կիներ, մանուկներ եւ վիրաւորուած զինուորներ:

—Մենք ձեր միջոցով զանոնք զգուշացուցինք որ՝ պէտք չէին այդ բանը ընել, ըսաւ, բայց անոնք չեն կասիր:

Անշուշտ այս յայտարարութիւնը ճշմարիտ չէր, բայց չկրցայ համոզել Էնվէրը թէ՝ կը սխալէր: Մեծ գնահատութիւն յայտնեց իմ ըրածիս համար, Եւ անձիս հանդէպ յարգանքովը մէկտեղ՝ ցաւ յայտնեց որ՝ չէր կրնար ընդունիլ ուրուած խորհուրդս: Յայտնեցի իրեն թէ՝ օտարահպատակները կը պահանջէին որ՝ սպառնամ հրաժարիլ բրիտանական եւ ֆրանսական շահերու պաշտպանութեան յանձնառութենէս:

— Աւելի գոհ կը մնանք ատկէ, պատասխանեց իսկոյն: Ձեզի հետ կնճիռ կ'ունենանք միայն այն ատեն, երբ մեր քովը կու գաք եւ մեզ կը նեղէք անգլիական եւ ֆրանսական գործերով:

Հարցուցի թէ՝ իրեն երբեք խորհուրդ մը ուրուած էի՝ որ զիրենք նեղութեան առաջնորդած ըլլար: Էնվէր ազնուօրէն խոստովանեցաւ թէ՝ իմ թելադրութիւններուս հետեւելով երբեք սխալ մը գործած չէին մինչեւ այդ առեն:

— Լա՛ւ ուրեմն, այս պարագային ալ հետեւեցէք խորհուրդիս, պատասխանեցի: Ետքէն պիտի տեսնէք որ՝ այդպէս շարժելով երբեք սխալ գործած չէք: Ձեզի կը յայտարարեմ թէ՝ իմ բացարձակ համոզումս ա՛ն է որ՝ ձեր Դահլիճը այս քայլը առնելով զարհուրելի սխալ մը կը գործէ:

— Բայց այդ նպատակով հրահանգներ տուած եմ, պատասխանեց Էնվէր: Չեմ կրնար հրահանգներս ետ առնել: Եթէ ընեմ ատ, բանակին մէջ իմ ամբողջ հեղինակութիւնս պիտի փճանայ: Անգամ մը հրաման տալէ ետքը, զայն երբեք չեմ փոխեր: Կինս ինծմէ խնդրեց որ՝ իր սպասաւորները զինուորական ծառայութենէ զերծ կացուցանեմ, բայց մերժեցի: Եպարքոսը իր քարտուղարին զերծ մնալը խնդրեց, բայց զայն ալ մերժեցի, որովհետեւ հրահանգ տուած էի: Ես երբեք հրաման ետ չեմ առներ եւ այս պարագային ալ չպիտի ընեմ ատ: Եթէ դուք կրնաք ինծի ցուցնել ճամբայ մը, որով այդ հրամանը գործադրուի, բայց միւս կողմէ ձեր պաշտպանեալներն ալ փրկուին, հաճոյքով պիտի լսեմ ձեզ:

Ես արդէն նշմարած էի Թիւրք նկարագիրին ամէնէն բացորոշ մէկ յատկանիշը. հակումը՝ իրաւախոհութեան եւ սակարկութեան: Էնվէրի՝ թելադրութիւն մը խնդրող առաջարկը՝ պատեհութիւն ընծայեց ինծի այդ յատկանիշէն օգտուելու

Շա՛տ լաւ, ըսի: Կը կարծեմ թէ կրնամ ճամբայ մը ցուցնել: Կը խորհիմ որ՝ կրնաք ձեր հրամանները գործադրել, առանց բոլոր Ֆրանսացի եւ Անգլիացի հպատակները Կէլիպօլու ղրկելու: Եթէ քանի մը հոգի սա ղրկէք, նորէն ձեր տեսակէտը առաջ տարած կ՚ըլլաք: Դուք նորէն կրնաք կարգապահութիւնը պահպանել բանակին մէջ, եւ այս պզտիկ խումբը դաշնակից նաւատորմին համար կ՚ըլլայ ա՛յնչափ զօրաւոր ահաբեկիչ, որչափ ամէնքը ղրկելը:

Ինծի անանկ թուեցաւ որ՝ Էնվէր այս թելադրութեան ամբողջ ուժովը փարեցաւ՝ իբր միակ միջոցը իր երկսայրի դիրքէն փրկուելու համար:

Քանի՞ հոգի կ՚արտօնէք որ ղրկեմ, հարցուց փութկոտ:

Այդ հարցումը լսած պահուն՝ զգացի թէ դատս շահած էի:

Կ՚առաջարկեմ որ քսան Անգլիացի եւ քսան Ֆրանսացի առնէք ամէնքը քառասուն:

— Յիսուն հոգի տուէք, ըսաւ:

— Շատ աղէկ, տասը հոգիի համար սակարկելու չենք, պատասխանեցի: Բայց ուրիշ զիջողութիւն մը պէտք է ընէք: Թոյլ տուէք որ ընտրեմ յիսուն հոգիները:

Այս կարգադրութիւնը մեղմացուց խստութիւնը, եւ հիմա

Էնվէրի բնաւորութեան ազնիւ յատկանիշը սկսաւ կրկին երեւան գալ :

— Ո՛չ , Պրն. Դեսպան , պատասխանեց ան : Դուք այսօր զիս արգիլեցիք սխալ մը գործելէ . հիմա դուք ալ թոյլ տուէք որ՝ ես ձեզ արգիլեմ ուրիշ սխալ մը գործելէ : Եթէ պրկուելիք յիսուն անձերը դուք ընտրէք, դուք պարզապէս յիսուն թշնամիներ պիտի ստեղծէք : Ես ձեզ շատ հոգալուս՝ թոյլ չեմ տար որ թշնամիներ ստեղծէք : Պիտի ապացուցանեմ որ՝ ես ձեր հշմարիտ բարեկամն եմ: Ուրիշ թելադրութիւն մը ունի՞ք ընելիք

— Ինչու ամէնէն երիտասարդները չառնէք : Անոնք աւելի աղէկ կը տոկան յոգնութեան :

— Հշմարիտ է ադ , պատասխանեց Էնվէրը :

Յայտնեց թէ՝ Պէտրի , որ այդ պահուն Ռ. Դուռը կը գտնուէր, պիտի ընտրէր «զոհերը» Ասիկա ինծի քիչ մը անհանգստութիւն պատճառեց : Իմացի որ՝ Էնվէրի՝ հրամանը բարեփոխելը անհաճոյ պիտի թուէր Պէտրիի , որուն օտարականներու հանդէպ սնուցած ատելութիւնը շատ առիթներով երեւան եկած էր եւ ոստի կանապետը , ծնունքէն եկածը պիտի ընէր՝ այդ բարեփոխութենէն խուսափելու հնարք մը գտնելու համար : Հետեւաբար, Էնվէրէն խնդրեցի Պէտրին կանչել եւ իմ ներկայութեանս անոր հաղորդել իր նոր հրահանգը : Պէտրի եկաւ , եւ ինչպէս կասկածած էի , նոր կարգադրութենէն երբեք չախորժեցաւ : Լսելուն պէս որ՝ յիսուն հոգի միայն պիտի առնէր եւ ամէնէն երիտասարդները , ուսերը թօթուեց եւ սկսաւ սենեակին մէկ կողմէն միւսը երթեւեկել :

— Ո՛չ , ո՛չ , ատանկ չկրնար ըլլալ ! ըսաւ : Ես ամէնէն երիտասարդները չեմ ուզեր ինծի ականաւոր մարդիկը պէտք են !

Բայց Էնվէր կարգադրութեան վրայ անդրդուելի մնաց եւ Պէտրիին հրաման տուաւ միայն երիտասարդ անձերը առնել : Բացայայտ էր որ՝ պէտք էր Պէտրին անուշցնել . հետեւաբար, առաջարկեցի իրեն որ՝ ինծի ընկերանայ դէպի ամերիկեան Դեսպանատուն , ուր թէյ պիտի առնէինք եւ գործին բոլոր մանրամասնութիւնները պիտի կարգադրէինք : Այս հրաւէրը ունեցաւ մոգական ազդեցութիւն մը , զոր Ամերիկացիի մը միտքը դժուարութիւն կը կրէ ըմբռնելու Ամերիկացի մը արուստովոր ոչինչ կը գտնէ Դեսպանի մը հետ կառքով հանրութեան կողմէ տեսնուելուն , կամ Դեսպանատունի մը մէջ թէյ առնելուն մէջ : Բայց ասիկա պատիւ մըն է , որ Թիւրքիայի մայրաքաղաքին մէջ չվիճակիր ստորադաս պաշտօնեայի մը , ինչպէս է ոստիկանապետ մը : Երեւս ես դիրքիս շուքը նուաստացուցի՝ այդ հրաւէրը ընծայելով Պէտրիի . Փալլավիչինի հաւանօրէն ատանկ պիտի խորհէր . բայց

վստահօրէն ըրածս արժեց, որովհետեւ այդ հրաւէրը Պէտրին ա՛յնչափ կակուղցուց, որչափ այլապէս չպիտի ըլլար:

Երբ Դեսպանատուն հասանք, դեռ հոն գտանք բազմութիւնը, որ կը սպասէր իմ մէջնորդութեանս արդիւնքին: Երբ զիս շրջապատողներուն հաղորդեցի թէ՝ յիսուն հոգի միայն պիտի երթային եւ ամէնէն երիտասարդները, անոնք պահ մը ապշահար մնացին: Նախ չկրցան ըմբռնել այդ բանը. կը հաւատային թէ՝ հրահանգին մէջ կրնայի բարեփոխութիւն մը մտցնել տալ բայց ո՛չ աւտոր նման բան մը: Ցետոյ, երբ ճշմարտութիւնը յայտնուեցաւ անոնց, ինքզինքս մէջտեղը գտայ բազմութեան մը, որ յայտնապէս վայրկեանի մը մէջ խելքը թռցուցած էր, այս անգամ ո՛չ թէ վիշտէն, այլ ցնծութենէն: Երեսնուն վար սրցունքը հեղեղի պէս հոսող կիներ կը ճգնէին ուրթս իյնալ. բռնելով երկու ձեռքերս եւ համբոյրներով ծածկելով զանոնք: Չափահաս մարդիկ հակառակ իմ բուռն բողոքներուս, կը յամառէին գրկել զիս եւ երեսներս համբուրել: Քանի մը վայրկեան մաքառեցայ այդ ամբոխին հետ, որ շուարած էր իր երախտագիտութեան ցոյցերով. բայց վերջապէս յաջողեցայ փախչիլ եւ Պէտրիի հետ պահուըտիլ ներքին սենեակի մը մէջ:

— Ձե՞մ կրնար մէկ քանի ականաւոր անձեր ունենալ, հարցուց Պէտրի:

— Միայն մէկ հոգի սպիտի տամ, պատասխանեցի:

— Ձե՞մ կրնար երեք հոգի ունենալ. հարցուց կրկին:

— Ցիսուն տալեկանէն վար եղող բոլորն ալ կրնաք առնել, պատասխանեցի:

Բայց ադ վինքը չգոհացուց, քանի որ այդ որոշ տարիքէն վար՝ աչքի զարնող միակ անձ մը իսկ չի կար: Պէտրի որոշակի աչք տնկած էր Պարոններ Վէյլի, Ռէյի եւ Տքթ. Ֆրիուի: Իսկ ես ձեռքի տակ ունէի միակ «ականաւոր» մը, զոր պատրաստ էի զիջելու: Տքթ. Ուիկրէմ, անկլիքան կրօնաւոր մը, օտար գաղութին ամէնէն երեւելի անձերէն մէկը, ինծմէ պահանջած էր որ՝ արտօնուէր պատանդներուն հետ երթալ եւ կրօնքին տալ կրցած մխիթարութիւնը ընծայել անոնց: Դիտէի թէ՝ ոչինչ աւելի հաճոյք պիտի առթէր Տքթ. Ուիկրէմի՝ քան իբր խայծ նետուիլ «ականաւոր»ներու համար Պէտրիի զգացած ցանկութեանը:

— Տքթ. Ուիկրէմ միակ ականաւորն է՝ զոր կրնաք ունենալ, ըսի Պէտրիի: Ընդունեց զայն իբր լաւագոյնը՝ այդ ճամբուն մէջ շահիլ կրցածին:

Մր. Հօֆման Ֆիլիփ, ամերիկեան Դեսպանատունի խորհրդականը, — ներկային Գօլոմպիայի ամերիկեան դեսպան, — արդէն

փափաք յայտնած էր պատանդներուն ընկերանալու, որով կրնար անոնց հանգամանքեանը հակել: Մարդասիրական սքանչելի ոգիի այդ արտայայտութիւնը երբեք նոր չէր Մր. Ֆիլիփի քով Թէեւ լաւ առողջութեան տէր չէր, բայց Թիւրքիայի՝ պատերազմի մտնելէն ետքը Պոլիս դարձած էր, որպէսզի ինծի օժանդակէր օտարահպատակները հոգալու գործին մէջ: Այդ դժնդակ շրջանին ամբողջ ընթացքին, Թշուառին. հիւանդին եւ չքաւորին հանդէպ ան չափազանց ցոյց տուաւ այն համակրութիւնը, որ իր նկարագիրին մէջ բնածին է: Թէեւ Դեսպանատունի ներկայացուցիչ մը համար կարգէ դուրս բան մըն էր այդ տեսակ արկածալից գործ մը ստանձնել. բայց Մր. Ֆիլիփ այնչափ նուանդագին Թախանձանք որ՝ վերջապէս ականջ հաւանեցայ: Հետեւեալ ընկերանալու ուրուանութիւն ձեռք բերի նաեւ Ազիզ'ա ընկնիլն Մր. Արդըր Ռըլի եւ Գուդրիչի Ի'լդէն Մր. Հինգի Ուէսթ Սրյուէմի համար:

Ամենէն ետքը. Պէյրի ալ պզտիկ խաղ մը խաղաց Թէեւ յիսուն հոգիին ծանուցուեցաւ թէ՝ նաւը յաջորդ առաւոտ ժամը վեցին պիտի մեկնէր Կէլիպոլու, բայց ան, իր ատիկաններուն հետ կէս գիշերուն անոնց տուները գնաց եւ բոլորն ալ անկողինէն հանեց: Յաջորդ առաւոտ, նաւակայքին վրայ խռնուած ամբոխը քիչ մը փոթորկահար եւ ջլատուած կ'երեւար: Պէյրի հոն էր եւ կը հսկէր ամբողջ գործողութիւններուն. երբ բոլոր եկաւ, կատակաբար տրունջաց ինծի դէմ կրկին՝ միայն մէկ «ականաւար» մը ունենալ Թոյլատրած ըլլալուս համար: Ընդհանուր կերպով, շատ պատշաճօրէն վարուեցաւ, Թէեւ չկրցաւ արգիլել պատանդներուն ըսելէ Թէ՝ բրիտանական օդանաւերը կէլիպոլուի վրայ ռումբ կը ձգէին! Հոն հաւաքուած բանւորներէն երկու հոգի միայն կային՝ որոնք Անգլիա ծնած էին եւ քանըհինգ «Ֆրանսացի»ներէն միայն երկուքը Ֆրանսա ծնած էին: Անոնք կը կրէին ուսելիք եւ ուրիշ էական գոյքեր պարունակող պարկեր. իրենց հաւաքուած ազգականները յատկութեան ծրարներ ունէին. եւ Տկն Մօրկընթաու շատ մեծ անուշ կներով ուսելիք ղրկեց նաւ: Այս երիտասարդներուն իրենց ընտանիքներէն բաժանումը սրտայոյզ էր բայց անոնք բոլորն ալ քաջաբար տոկացին անոր:

Դեսպանատուն դարձայ. վերջին չանի մը օրերու յուզմունքէն քիչ մը յոգնած եւ բոլորովին յուսահատութեան մը մէջ էի այն պատուին հանդէպ՝ որուն պիտի արժանանայի: Որովհետեւ հազիւ քանի մը վայրկեան կար որ հասած էի՝ երբ յուր տրուեցաւ Ն Վսեմութիւն գերման դեսպանին գալը: Վանկէնհայմ քանի մը վայրկեան հաստարակ-տեղիք խօսքեր զրուցելէ ետքը,

ՊԷՏՐԻ ՊԷՅ, ՊՈԼԻՍԻ ՈՍՏԻԿԱՆԱՊԵՏ

Ժեօն Թիւրքերու պարագլուխներէն մէկը եւ Թալէաթի մտերիմ բարեկամը: Անգլիացիները եւ Ֆրանսացիները պատսպարելու համար Մր. Մօրկընթաուի թափած ջանքերը՝ վէճի առարկայ եղան՝ իր եւ Պէտրիի միջեւ, որ որդեգրած էր գերման տեսակէտը թէ՝ օտարականներուն հետ պէտք չէր «չափազանց ներողամտութիւն»ով վարուիլ :

մօտեցաւ իր գալուն բուն նպատակին: Ինծի առաջարկեց որ՝ Ուաշինկթըն հեռագրեմ թէ՝ ինք «աջակից» եղած է Կէլիպօլու զրկուելիք պատանդներուն թիւը յիսունի իջեցնելուս մէջ: Նկատի ունենալով օրուան պատահարները, այս առաջարկը անչափ այլանդակ էր որ՝ հազիւ կրցայ խնդուքս զսպել: Եպարքոսին խօսելու կերպէն հասկցած էի թէ՝ Վանկէնհայմ բողոք կը դարբնէր ապագային գործածելու համար, բայց չէի ակնկալեր որ այսչափ շուտով պիտի դիմէր ատոր :

— Լա՛ւ, ըսաւ, Վանկէնհայմ, զոնէ հեռագրեցէք ձեր կառավարութեան որ՝ այս խնդիրին մէջ ես Թիւրքերը «hetz» ըրած չեմ:

Գերմաներէն «hetzen» բայը գրեթէ այն նշանակութիւնը ունի, ինչ որ ունի անգլիերէն «sic»ը՝ շուն մը գրգռելու իմաստին մէջ: Ես տրամադիր չէի Վանկէնհայմի բարի վարքի տեղեկագիր մը տալու. եւ առիկա յայտնեցի իրեն: Իրաւ ալ Ուաշինկդրն-տելեկագրնցի մասնաւորաբար որ՝ ան մերժած էր ինծի օգնել Մէկ երկու օր ետքը, Վանկէնհայմ հեռաձայնով զիս կոչեց եւ խօսեցաւ կրքոտած ու բարկացուտ շեշտով մը: Իմ Ուաշինկդրն ուղղած հեռագիրիս մասին իրեն հեռագրած էր իր կառավարութիւնը Պատասխանեցի իրեն թէ՝ եթէ այդ տեսակ խնդիրներու մասին կը փափաքէր գովաբանուիլ, պէտք էր գործնականապէս աշխատիլ եւ բան մը ընել

Պատանդները անհանգիստ վիճակ մը ունէին կէլիպօլուի մէջ. անոնք գետեղուած էին երկու փայտաշէն տուներու մէջ, ուր անկոխին չի կար եւ իրենց հետ քնացէն զատ ուտելիք չունէին Ծորեկ եւ գիշեր խղճալի դարձած էլին առաւ ոջիլէն, ինչ որ սովորական բան է Թիւրքիայի մէջ: Եթէ Մր. Ֆիլիփ հետ գացած չըլլար, ծանրասէս պիտի տառապէին: Այդ գժբաղդներուն հոն երթալէն քանի մը օր ետքը, Էնվէրին դիմելով նորէն սկսայ աշխատիլ, զանոնք ետ բերելու համար: Օրուան արտաքին գործերու նախարարը՝ Սըր Էտուըրտ Կրէյ, մեր արտաքին գործերու նախարարէն խնդրած էր ինծի պատգամագիր մը ղրկել, այն խնդրանքով որ՝ զայն ներկայացնեմ Էնվէրին եւ իր ընկեր նախարարներուն: Այդ պատգամագիրը Էնվէրին ներկայացուցի Մայիս 9 ին:

Անոր զեկոյցը ան էր՝ որ բրիտանական կառավարութիւնը զանոնք անձնապէս պատասխանատու պիտի բռնէր պատանդներուն հասցուած որեւէ չարիքի համար: Էնվէրի շատ մը վարմունքները տեսած էի, բայց այն անզուսպ կատաղութիւնը՝ որ Սըր Էտուըրտի խրատականը կը պատճառէր հիմա իրեն, բոլորովին նոր բան մըն էր: Երբ հեռագիրը կարդացի, դէմքը կապուտցաւ եւ բոլորովին ինքզինքը կորսնցուց: Ան եւրոպական շպարը՝ զոր Էնվէր խնամքով զգեցած էր, դիմակի մը պէս ինկաւ: Հիմա զինքը կը տեսնէի ճիշդ իրականութեան մէջ եղածին պէս — վայրենի, արիւնածարաւ Թիւրք մը:

— Անոնք ետ չպիտի գան! պօռաց ան: Զանոնք հոն պիտի թողում, մինչեւ որ փուտին!

— Կը փափաքիմ տեսնել թէ՝ այդ Անգլիացիները ինչպէ՛ս պիտի դպչին ինծի! շարունակեց:

Տեսայ որ՝ համոզչութեան մեքոտը, զոր որդեգրած էի Էնվէրի

հանդէպ, միակ հնարաւոր միջոցն էր զինքը գործածելու Արդ. ջանացի նախարարը կակուղցնել, եւ, միջոց մը ետքը, ան հանդարտեցաւ :

— Բայց անգամ մըն ալ ինծի սպառնալիք մի՛ ընէք, ըսաւ:

Խումբը շաբաթ մը կէլիպոլու անցընելէ ետքը. վերադարձաւ: Թիւրքերը իրենց զինուորական սպայակոյտի կեդրոնը փոխադրած էին Կէլիպոլուէն , եւ հետեւաբար , անգլիական նաւատորմիղը դադրեցաւ զայն ռմբակոծելէ Ամէնքն ալ ոյզ առոյզ վերադարձան եւ մեծ խանդավառութիւնով ողջունուեցան իրենց տուներուն մէջ :

Ի. ԳԼՈՒԽ

ՕՏԱՐԱՇՊԱՏԱԿՆԵՐՈՒ ՈՒՐՈՒՇ ՊԱՏԱՇԱՐՆԵՐ

Օսմանեան Կայսրութեան մէջ իբր Դաշնակիցներու շահերուն ներկայացուցիչ իմ պարտքս լրացնել ջանալու համար հանդիպած դժուարութիւններուս մասին գաղափար մը կրնայ տալ Կէլիպոլուի տարագրութիւնը : Թէեւ, հակառակ Թշնամութեան այս պատահական ժայթքումներուն, Թիւրք պաշտօնատարները անծնապէս լաւ կը վարուէին ընդհանուր կերպով: Նախապէս անոնք խոստացած էին ինծի Թէ՝ Թշնամի օտարներու հետ պատշաճօրէն պիտի վարուին եւ անոնց պիտի արտօնեն կա՛մ Թիւրքիա մնալ եւ իրենց սովորական զբաղումներուն հետեւիլ, կա՛մ Կայսրութեան հողէն դուրս ելլել : Կը Թուի Թէ՝ անոնք կը խորհէին որ՝ պատերազմը լմննալէն ետքը, զիրենք պիտի դատէին ո՛չ Թէ իրենց հպատակներուն հանդէպ վարուելու եղանակին համեմատ , այլ Թշնամի Տէրութիւններու հպատակներուն հանդէպ վարմունքի իրենց կերպին համաձայն: Այս մտածումին արդիւնքն էր որ՝ Ֆրանսացի մը, Անգլիացի մը, Իտալացի մը, Թիւրքիայի մէջ աւելի մեծ ապահովութիւն կը վայելէին, քան Հայ մը, Յոյն մը, կամ Հրեայ մը : Սակայն հակառակ ազնիւ ըլլալու այս տրամադրութեան, չարակամութեան յամառ ուժ մը մշտապէս կը ցուցնէր իր գոյութիւնը :

Իմ կառավարութեանս ուղղուած նամակի մը մէջ ես նկարագրեցի այն ազդեցութիւնը, որ կը գործէր Թիւրքիայի մէջ՝ օտարականներու հանդէպ : Համառօտակի կը գրէի Թէ «գերման

Դեսպանը կ'աշխատի ճնշում բանեցնել Թիւրքերուն վրայ, խորհուրդ տալով որ՝ թէ՛ ճնշողական միջոցներ բանեցնեն պատերազմիկ Տէրութիւններու հպատակներուն վրայ եւ թէ՛ զանոնք իբր պատանդ վար դնեն: Ես գերման պաշտօնակիցիս յամառ ընդդիմութեանը բաղխեցայ՝ մեր պաշտպանութեանը տակ գտնուող ազգերու հպատակներուն մեկնելու արտօնութիւն ստանալու ջանքիս մէջ» :

Առեն-առեն, Թիւրք պաշտօնատարները փոխվրէժ կը լուծէին թշնամի օտարականներէն մէկուն վրայ, սովորաբար իբր ճնշողական փոխարինութիւն թշնամի երկիրներու մէջ իրենց հպատակներուն հանդէպ գործուած չարիքի մը կամ երեւակայական չարիքի մը: Այս տեսակ արարքներ ծնունդ տուին շատ մը վրդովիչ դիպուածներու, ոմանք ողբերգական, ոմանք զաւեշտական, եւ որոնք բոլորն ալ լոյս կը սփռէին Թիւրք նկարագիրին եւ տեւտոնեան մեթոտներուն վրայ:

Օր մը, ցորեկէ ետքը, Թալէաթի քովն էի եւ կը խօսակցէինք սովորական նիւթերու վրայ, երբ իր հեռաձայնը հնչեց:

— Pour Vous*, ըսաւ նախարարը, ինծի երկարելով հեռաձայնը:

Թարտուղարներէս մէկն էր: Կ'ըսէր թէ՝ Պէտրի ձերբակալած էր Սըր Էտուին Փիրսը, զայն բանտ նետած էր եւ գրաւած էր անոր բոլոր թուղթերը: Սըր Էտուին Պոլիսի ամէնէն քաջածանօթ բրիտանական հպատակներէն մէկն էր: Քառասուն տարիէ ի վեր օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ փաստաբանութիւն կ'ընէր. նաեւ այդ ժամանակամիջոցին, մամուլին մէջ շատ բան գրած էր եւ հրատարակած բազմաթիւ գիրքեր՝ որոնք համբաւ մը շինած էին իրեն՝ իբր հեղինակութիւն Արեւելքի պատմութեան եւ քաղաքականութեան մասին: Մօտ ութսուն տարեկան էր եւ պատկառելի ու ազդեցիկ երեւոյթ մը ունէր: Երբ պատերազմ ծագեցաւ, մասնաւոր խոստում առած էի Թալէաթէն եւ Պետրիէն որ՝ որեւէ պարագայի Սըր Էտուին Փիրսի եւ Ռօպըրդ Գօլէճէն Բրօֆ. Վան Միլինճընի նեղութիւն չպիտի տրուէր: Հեռաձայնի այս լուրը, զոր կը ստանայի—շատ զարմանալի պարագայ՝ Թալէաթի ներկայութեանը — կը ցուցնէր որ՝ այդ խոստումը բեկանուած էր:

Անմիջապէս դարձայ Թալէաթի խօսեցայ՝ տհաճութիւնս ծածկել չջանացող ձեւով մը :

— Այսպէ՞ս է որ ձեր խոստումը կը բռնէք, հարցուցի: Սըր Էտուին Փիրսի նման պատկառելի ծերունի մը խոշտանգելէ լա-

---

* Բնագիրին մէջ ֆրանսերէն.

ւագոյն բան մը չէ՞ք կրնար գտնել կատարելիք: Ձեզի ինչ է ըրած ան:

— Լա՛ւ, լա՛ւ, մի՛ կլքոտիք, աւելցուց Թալէաղ : Գանի մը ժամէ իվեր է որ բանտն է եւ զինքը պրծակել պիտի ուամ:

Փորձեց Պէտրին հեռաձայնի կանչել, բայց չյաջողեցաւ: Պէտրին շատ լաւ կը ճանչնայի, հասկնալու համար իր գործելու կերպը: Եթէ Պէտրի ուզէր պատասխանել հեռաձայնի, աշխարհի ամէնէն դիւրագտանելի մարդն էր. բայց եթէ հեռաձայնին միւս ծայրը իր ներկայութիւնը կնճռուոտ ըլլար, ամէնէն տրնաջան ինտուիտիքը իսկ չէր կրնար երեւան հանել իր ո՛ւր ըլլալը: Որովհետեւ Պէտրի ինծի հանդիպաւոր խոստում տուած էր որ՝ Սըր Էտուինի նեղութիւն չպիտի տրուէր, այդ պատճառով ոստիկանապետը նախամեծար կը համարէր երեսը պահել:

«Ես հոս պիտի մնամ, մինչեւ որ Պէտրին գտնէք». ըսի այն ատեն Թալէաղի : Բաւական երկար սպասեցինք, բայց Պէտրի յաջողեցաւ խուսափիլ երեւալէ: Վերջապէս կանչեցի քարտուղարներէս մէկը, եւ անոր յանձնարարեցի երթալ եւ կտրուած ոստիկանապետը գտնել :

— Ըսէ՛ք Պէտրիին որ, հրահանգեցի, Թալէաղը իր գրասենեակին մէջ վար դրած եմ եւ թոյլ չպիտի տամ որ դուրս ելլէ, մինչեւ որ կարող ըլլայ հրահանգ տալ Պէտրիին՝ Սըր Էտուին Փիրսը արձակելու :

Թալէաղ կը զուարճանար կացութեան զաւեշտականութենէն: Ինծմէ աղէկ կը ճանչնար Պէտրիի դարձուածքները, եւ չափազանց շահագրգռուած էր տեսնելու թէ՝ պիտի յաջողէի՞ զայն գտնել : Բայց քանի՛մը վայրկեան ետքը, հեռաձայնը հնչեց : Պէտրին էր : Թալէաղին ըսի որ՝ Պէտրիի տեղեկացնէ թէ՝ ինքնաշարժուլս բանտ պիտի երթայի՝ Սըր Էտուին Փիրսը առնելու :

— Հաճեցէք թոյլ չի տալ իրեն որ ընէ այդ բանը, պատասխանեց Պէտրի : Այդ տեսակ պատահար մը իմ անձս ծիծաղելի պիտի դարձնէ եւ իմ ազդեցութիւնս պիտի փճացնէ :

— Շա՛տ աղէկ, պատասխանեցի : Պիտի սպասեմ մինչեւ ժամը 6.15 : Եթէ մինչեւ այդ ատեն Սըր Էտուին իր ընտանիքին չվերադարձուի, Ոստիկանութեան Տնօրէնութիւնը պիտի երթամ եւ զայն պիտի առնեմ:

Դեսպանատուն դարձած միջոցիս, Փիրսի քնակարանը հանդիպեցայ եւ ջանացի Տկն. Փիրսը եւ իր աղջիկը հանդարտեցնել :

— Եթէ ձեր հայրը մինչեւ ժամը 6.15 հոս չըլլայ, ըսի Օր. Փիրսի, հաճեցէք անմիջապէս տեղեկացնել ինծի :

Ճիշդ այդ պահուն հնչեց իմ հեռաձայնս : Օր. Փիրսն էր, որ կը ծանուցանէր ինծի թէ՝ Սըր Էտուին տուն հասած էր :

Յաջորդ օրը, Սըր Էտուին Դեսպանատուն եկաւ շնորհակալութիւն յայտնելու ինծի՝ իր մասին կատարած քանքերուս համար։ Ինծի յայտնեց թէ՝ գերման Դեսպանն ալ իր արձակումին համար աշխատած էր։ Ահա վերջին յայտարարութիւնը թէ մը զարմացուց զիս, քանի որ գիտէի թէ՝ ուրիշ ոչ մէկը գործելու պատրաստութիւն ունէր, որովհետեւ Թալէադի գլխաւոնակը գտնուած միջոցիս, ամէն բան վերջացած էր։ Կ'ըսէ ժամ ետքը, տեսայ ինքը՝ Վանկէնհայմը. պատահաբար Տկն. Մորկընթաուի ընդունելութեան կու գար Փերսի պատահարին ակնարկեցի եւ հարցուցի իրեն թէ՝ որեւէ ազդեցութիւն բանեցուցած էր անոր ազատ արձակուելուն համար։ Հարցումս մեծապէս զարմացուց զինքը։

—Ինչ, բացագանչեց։ Չեզի օգնած ըլլամ այդ մարդուն ազատ արձակումը ձեռք բերելու համար! Der alte Gauner! [Ծեր սինլքո՛րը]։ Բայց ինչո՞ւ։ Ե՛ս էի որ ծերբակալել տուի զինքը!

—Իրեն հակառակ ըլլալու ինչ ունիք, հարցուցի։

—1876ին, պատասխանեց Վանկէնհայմ, այդ մարդը Ռուսերուն պաշտպան [pro-Russian] եւ Թիւրքիայի դէմ էր!

Գերմանները ա՛յլաւէս երկար յիշողութիւն ունին! 1876ին, Սըր Էտուին բազմաթիւ յօդուածներ գրեց Լոնտոնի Տէյլի Նիուզին, նկարագրելով պուլկարական ջարդերը։ Այդ ատեն, հաւատք չէին ընծայեր ընդհանրապէս այդ թշնամական վայրագութիւններու պատմութիւններուն, բայց Սըր Էտուինի նամակները անգլիախօս ժողովուրդներու ուշքին պարզեցին անվիճելի իրողութիւնները եւ մեծ դեր կատարեցին Թիւրքիայի լուծէն Պուլկարիայի ազատագրելուն մէջ։ Մարդասիրութեան եւ լրագրական քաղաքագիտութեան [statesmanship] այս արարքը մեծ համբաւ շինեց Սըր Էտուինի։ Բայց հիմա, 40 տարի ետքը, Գերմանիա կ'ուզէր պատժել զինքը, թրքական քանտ մը նետելով! Թիւրքերը նորէն աւելի գէշ եղան, քան իրենց գերման գինակիցները, որովհետեւ ոչ միայն Սըր Էտուինը ազատ արձակեցին եւ վերադարձուցին իր թուղթերը, այլ նաեւ իրեն արտօնեցին Լոնտոն դառնալ։

Սակայն Պէտրի քիչ մը րնկճուած էր իմ այս յաջող միջամտութենէս եւ միտքը դրած էր հաշիւը կարգադրել։ Սըր Էտուին Փերսէն ետքը, Պոլիսի ամէնէն ականաւոր անգլիախօս փաստաբանն էր Տլթ. Միցցի, 70 տարեկան մալթացի մը։ Կառավարական դէմքերը ոխ ունէին անոր դէմ, որովհետեւ ան սեփականատէրն էր Լեվրնդ Հերըլտի, այն թերթը՝ որ Միութիւն եւ Առաջդիմութիւն Կոմիթէն քննադատող յօդուածներ հրատարակած էր։ Ճիշդ Փերսի պատահարին գիշերը, Պէտրի ժամը 11ին Տքթ. Միցցիի

տունը գնաց, ծերունին անկողինէն քաշեց հանեց, զայն կառափոսմը դրաւ դէպի Լինկիւրի, Փոքր Ասիայի մէջ քաղաք մը: Որովհետեւ թիֆուսի զարհուրելի համաճարակ մը մահ կը սփռէր Էնկիւրիի մէջ, Տքթ. Միլլըի տարիքը ունեցող մարդու մը համար բնակութեան փափաքելի վայր մը չէր ատ: Յաջորդ առաւօտն, երբ առաջին անգամը ըլլալով լսեցի լայրը, Տքթ. Միլլըի արդէն դէպի իր աքսորավայրը ճամբայ դրուած էր:

Այս անգամ ծեզ կանխեցի! ըսաւ Պէտրի յաղթականի ժպիտով մը: Տղու մը չափ կը ցնծար եւ հաճոյք կը զգար առկէ: Վերջապէս «աւելի նիշ շահած» էր ամերիկեան Դեսպանէն, որ անզգուշաբար իր անկողինին մէջ քուն եղած էր, երբ այս ծերունին ճամբայ կը դրուէր դէպի Փոքր Ասիայի մէկ տենդավարակ կեդրոնը:

Բայց վերջապէս Պէտրիի յաջողութիւնը այնչափ կատարեալ չէր: Իմ խնդրանքովս՝ Թալէաթ Տքթ. Միլլըին Դօնիա դրկած էր, փոխանակ Էնկիւրիի Ամերիկեան միսիօնարներէն մէկը՝ Տքթ. Տօուտ, հոն սքանչելի հիւանդանոց մը ունէր. կարգադրեցի որ՝ Տքթ. Միլլըի այդ շէնքին մէջ ազատ սենեակ մը կարենայ ունենալ. Տքթ. Միլլըի հոն ամիսներ անցուց, ունենալով գաղափարակից ընկերներ, լաւ մտունդ, առողջարար մթնոլորտ, իր ուզած բոլոր գիրքերը, նաեւ այն բանը՝ առանց որուն չափազանց դժբաղդ պիտի ըլլար դաշնակ մը: Անանկ որ, իրաւունքով կը խորհէի թէ՝ Պէտրիի եւ իմ միջեւ յաջողութեան տասաեղակշռութիւնը իմ կողմս էր:

Երբ անգլիական իշխանութիւնները Սելանիկի մէջ ծերբակալեցին Թիւրք Հիւպատոսը եւ իր պաշտօնէութիւնը, Թիւրքերը ամիջապէս միրանական գաղութէն ինը կարեւոր դէմքեր բանտարկեցին: Գրեթէ երկք շաբաթ աշխատեցայ զանոնք ազատ արձակել տալու համար: 1916ի Յունվարի սկիզբը, լուր առնուեցաւ որ՝ Անգլիացիները Եգիպտոսի մէջ զէշ կը վարուին թիւրք գերիներու հետ: Ինչ ետքը, երկու Ամերիկացիներու՝ հրամանատար Սթոքըրի եւ տեղակալ Թիցկէրէլտի կողմէ նամակներ ստացայ, տեղեկացնող թէ՝ իրենք տասնըմէկ օր խցարգելուած էին պատերազմական նախարարութեան ողորմելի, խոնաւ մէկ զնդանին մէջ, չունենալով ուրիշ ընկեր, բայց եթէ ոջիլի հրէշային բանակ մը: Այս երկու ծովային սպաները Պոլիս եկած էին Ամերիկա շինուած ընդծովնաներու համբաւաւոր տորմիղէն մէկով, որ Անգլիայէն մեկնելով յանդուգն ճամրորդութիւն մը ըրած էր, Տարտանէլի ականներուն տակէն սուզած էր եւ հասած Մարմարա, ուր շաբաթներով սարսափ սփռած էր եւ տիրած՝ այդ ներքնա-

ծովին, իրապէս խափանելով ամէն կարգի նաւարկութիւն: Այդ զարմանալի ընդծովեան՝ E 15՝ որով թղթակիցներս եկած էին, Տարսոնէլլի մէջ լռնուած էր եւ իր նաւազները եւ սպաները Աֆիոն-Գարա-Հիսարի (Փոքր Ասիա) զինուորական բանտը ղրկուած էին: Երբ Եգիպտոսի մէջ թիւրք գերիներու վերագրուած կարծեցեալ խուշտանգումին լուրը առացուեցաւ, վիճակ ձգելով այդ գերիներէն երկու հոգի ընտրեցին՝ Գոլիս ղրկել եւ բանտարկելու համար, իբր փոխարէժ: Սթօքըր եւ Ֆիցկէրէլտ քաշեցին չարաբաղդ թիւերը եւ տասնըմէկ օր մնացին այդ ստորեկրեայ զարհուրելի նկուղին մէջ: Անմիջապէս խնդիրը ներկայացուցի Էնվէրի եւ առաջարկեցի որ՝ չէզոք բժիշկ մը եւ սպայ մը՝ քննեն Եգիպտոս գտնուող թիւրքերը եւ տեղեկագրեն զրոյցներուն խոկութիւնը: Անմիջապէս լուր առինք թէ՝ տեղեկատուութիւնը սխալ էր, եւ թէ՝ Անգլիացիներուն ձեռքը գտնուած թիւրք գերիները հիանալի վերաբերմունքի մը ենթակայ էին իրականութեան մէջ:

Այդ միջոցներուն, այցելութիւն տուի Թուրքիայի պապական նուիրակ Մօնսէնեէօռ Տօլչիի: Ան պատահաբար խօսք բացաւ տեղակալ Ֆիցկէրէլտի վրայ, որ, ըսաւ, Աֆիոն-Գարա-Հիսարի մէջ պատերազմական գերի էր:

—Ես շատ շահագրգռուած եմ իրմով, ըսաւ Մօնսէնեէօռ Տօլչի, որովհետեւ ան նշանածն է Վատիկանի բրիտանական Դեսպանին աղջկան: Ես իր մասին խօսեցայ Էնվէրին, որ խոստացաւ թէ՝ ան մասնաւոր հոգածութեան պիտի արժանանար:

—Ի՞նչ է իր առաջին անունը, հարցուցի:

—Ճէֆրի:

—Իրաւ որ «մասնաւոր հոգածութիւն» կը վայելէ ան, պատասխանեցի: Տեղեկութիւն չունիք որ՝ ճի՛շդ այս պահուն Գոլիս զնդանի մը մէջ կը գտնուի ան:

Բնականաբար Մ. Տօլչի շատ վրդովուեցաւ ասկէ, բայց ապահովցուցի զինքը որ՝ իր պաշտպանեալը քանի մը օրէն պիտի արձակուէր:

—Կը տեսնէք որ շատ ամօթալի կերպով մը վարուած էք այս երիտասարդներուն հանդէպ, ըսի Էնվէրին, իբր գոհացում բան մը պէտք է ընէք:

—Շա՛տ աղէկ, ի՞նչ կ'առաջարկէք:

Սթօքըր եւ Ֆիցկէրէլտ պատերազմական գերիներ էին, եւ, ընդհանուր կանոնին համեմատ, իրենց զնդանէն արձակուելով պէտք էին գերիներու կայք մը ղրկուիլ: Ուրեմն առաջարկեցի Էնվէրին որ՝ Գոլիսի մէջ ուրիշ օրուան արձակուրդ մը տայ անոնց:

Հաշտուեցաւ այդ գաղափարին եւ մարդիկը արձակուեցան: Բնականաբար ցաւալի երեւոյթ մը ունէին անոնք. զնդանին մէջ քսանըհինգ օր անցուցած էին, առանց միջոց ունենալու յուացուելու եւ ածիլուելու, առանց ճերմակեղէն փոխելու կամ կեանքի վայել գոհացումներու: Բայց Մր. Ֆիլիփ զանոնք հոգաց, հայթայթեց անոնց անհրաժեշտ պիտոյքները, եւ շուտով մնր դէմը ունեցանք երկու երիտասարդ եւ վայելուչ բրիտանական ծովային սպաներ: Իրենց ուրախ օրուան ազատութիւնը յաղթական թափօրի մը փոխակերպուեցաւ, չնայելով որ միշտ իրենց կ'ընկերանար անգլիախօս թիւրք սպայ մը: Մոնսէնեէօռ Տօլչի եւ, ամբրիկեան Դեսպանատունը սեղան տուին անոնց. անոնք նաեւ հաճելի ընդունելութեան մը արժանացան Աղջիկներու Դօլէճին մէջ: Երբ զբօսվայրը դառնալու ժամանակը հասաւ, երիտասարդները յայտարարեցին թէ՝ սիրայօժար ուրիշ ամիս մըն ալ զնդանին մէջ պիտի անցընէին, եթէ ազատուելէ հետը՝ քաղաքին մէջ՝ ազատութեան համապատասխան շրջան մը կարենային վայելել:

Հակառակ բոլոր պատահարներուն, ես միշտ հաճելի յիշատակ մը պիտի պահեմ Ինվէրէն, Ֆիցկէրլէտի հանդէպ իր վարմունքին մասին: Ես պատերազմական նախարարին յայտնեցի տեղակալին նշանուած ըլլալը:

—Ձէ՞ք խորհիր որ պէտք եղածին չափ պատժուեցաւ ան, հարցուցի, ինչո՞ւ չէք թողուր որ ուղան հայրենիք դառնայ եւ ամուսնանայ իր սիրականին հետ:

Առաջարկս անմիջապէս Էնվէրի զգացումը յուզեց:

—Պիտի թողլ տամ, պատասխանեց Էնվէր, եթէ ինծի պատուի խօսք տայ որ՝ ա՛լ երբեք Թիւրքիայի դէմ չպիտի կռուի:

Բնականաբար Ֆիցկէրէլտ խօսք տուաւ. այսպէսով, համեմատապէս կարճ ժամանակ մը զնդանի մէջ մնալուն արդիւնքը եղաւ՝ բանտարկուելէ իր ազատագրումը եւ երջանկութեան դառնալը: Որովհետեւ Սթօքըր հաստատած չէր վիպական կապերլ՝ որոնք իր պարագային համար նման դատ մը արդարացնէին, ան ստիպուեցաւ Փոքր Ասիայի բանտը վերադառնալ: Սակայն ատոր համակերպեցաւ, ի՛րապէս զուարթասէր ոգիով մը, որ արժանի էր բրիտանական նաւազութեան գեղեցկագոյն աւանդութիւններուն:

ԻԱ. ԳԼՈՒԽ

ՊՈՒԼԿԱՐԻԱ ԱՁՈՒՐԴԻ ՀԱՆՈՒԱԾ

Դաշնակից նաւատորմիղին Տարտանէլի մէջ ծախողութիւնը վերջնականապէս չվճռեց Պոլիսի ճակատագիրը : Բնականաբար Թիւրքերը եւ Գերմանները անսահման հոգեկազդոյր մը զգացին , երբ նաւատորմիղը հեռացաւ : Բայց անոնց միտքը երբեք լիովին խաղաղած չէր : Դէպի հին մայրաքաղաքը ամէնէն ուղղակի ճամբան դեռ մատչելի էր իրենց թշնամիներուն :

1915 Սեպտեմբերի սկիզբը , քաղաքին ամէնէն ազդեցիկ Գերմաններէն մէկը , տիրող զինուորական կացութեան մասին մանրամասն բացատրութիւն մը տուաւ լինջի : Ամբողջ խնդիրը հետեւեալ նախադասութեան մէջ խտացուց .

«Չենք կրնար Տարտանէլը գրաւել , առանց Պուլկարիայի զինուորական օժանդակութեանը» :

Ահիկա անշուշտ կը նշանակէր որ՝ եթէ Պուլկարիա Թիւրքիայի եւ Կեդրոնի Տէրութիւններուն չմիանար , Կէլիպօլուի արշաւանքը պիտի յաջողէր , Պոլիսը պիտի իյնար , Թիւրք Կայսրութիւնը պիտի քայքայուէր Ռուսիա պիտի վերածնէր՝ իբր տնտեսական եւ զինուորական տէրութիւն , եւ պատերազմը , համեմատապէս կարճ միջոցի մը մէջ , պիտի վերջանար Համաձայնութեան յաղթանակովը : Հաւանօրէն , Պուլկարիայի իրական չէզոքութիւնը նոյն արդիւնքը պիտի ունենար : Որով , չափազանցութիւն մը չէ ըսել թէ՝ 1915 Սեպտեմբերին եւ Հոկտեմբերին՝ պուլկար Կառավարութեան ձեռքն էր պատերազմին տեւողութիւնը :

Այս իրողութիւնը ա՛յնչափ գերակշիռ կարեւորութիւն ունէր որ՝ հազիւ կրնամ զայն ուզուած ուժգնութիւնով շեշտել : Դաշնակիցները որ՝ ընթերցողնիս վար առնեն աշխարհի քարտէսին մէկ մասը՝ որուն շատ ծանօթ չեն Պուլղէրի Դաշնագիրին սահմանագծած Պալքանեան Պետութիւններու քարտէսը : Ինչ որ կը մնայ Եւրոպական Թիւրքիայէն , պզտիկ անկանոն գետին մըն է , որ կը տարածուի Պոլիսի արեւմուտքը, գրեթէ մինչեւ հարիւր մղոն հեռաւորութիւնով : Այն ազգը՝ որուն երկիրը սահմանակից է Եւրոպական Թիւրքիայի , Պուլկարիան է : Արեւմտեան Եւրոպա գացող երկաթուղիի գլխաւոր գիծը կը սկսի Պոլիսէն եւ կ՚անցնի Պուլկարիայէն , Ադրիանուպոլիսի , Փիլիպէի եւ Սօֆիայի ճամբով : Այդ աւուրն Պուլկարիա կրնար 500,000 լաւ մար-

զուած , կատարելապէս կազմակերպուած զինուորներու բանակ մը զօրահանել : Եթէ անգամ մը այս զինուորները Պոլիսի վրայ քալելու համար ճամբայ ելլէին , իսկապէս ոչ մէկ բան կրնար անոնց ճամբան խափանել: Ճիշդ է որ Թիւրքիա ալ կարեւոր բանակ մը ունէր , բայց անիկա այդ միջոցին շատ զբաղած էր եւ մղելու Դաշնակից ուժերը Տարտանէլի եւ Ռուսերը՝ Կովկասի մէջ : Պուլկարիայի հետ թշնամանալով , Թիւրքիա ո՛չ զինուոր , ո՛չ ալ ռազմամթերք կրնար ստանալ Գերմանիայէն : Թիւրքիա ամբողջապէս պիտի կղզիանար, եւ, Պուլկարիայի ճնշումին տակ պիտի անհետանար իբր զինուորական ուժ եւ իբր կայսրական պետութիւն , միակ կարճ կռիւէ մը ետքը

Կ'ուզեմ մանաւոր ուշադրութիւն դարձնել այս երկաթուղիի գիծին , որուհետեւ ան էապէս այն ռազմական մրցանակն էր որուն համար Գերմանիա կը զօտեմարտէր : Սօֆիայէն մինչեւ Եդրը, ան կ'անցնի հիւսիս արեւելեան Սերպիայէն , էն կարեւոր կայանները րլլալով Նիշը եւ Պելկրատը Վերջին կէտէն կ'անցնի Սաւ գետէն եւ աւելի ետքը Դանուպ գետէն , ուրկէ կը շարունակէ իր ընթացքը դէպի Պուտափէշդ եւ Վիէննա եւ անկէ Պերլին : Իսկապէս 1915-16ին Պալքաններու մէջ տեղի ունեցող զինուորական բոլոր գործողութիւններուն գլխագոյն նպատակն էր այս ճամբուն տիրացումը Անգամ մը այս գիծը գրաւելէ ետքը , ա՛լ Թիւրքիա եւ Գերմանիա չպիտի անջատուէին . տնտեսապէս եւ զինուորականապէս անոնք միութիւն մը պիտի դառնային : Ինչպէս որ նկարագրած եմ, Տարտանէլը այն օղակն էր որ Ռուսիան կը միացնէր իր դաշնակիցներուն. այս ջրանցքին գոցուելովը՝ Ռուսիայի քայքայումը արագօրէն յաջորդեց : Մօրավայի եւ Մարիձայի հովիտները , ուրկէ այս երկաթուղիի գիծը կ'անցնի , Թիւրքիայի համար կը կազմէին տեսակ մը ցամաքային Տարտանէլ : Անոր տէր մնալով , Թիւրքիա իր զինակիցներուն հետ հաղորդակցելու ճամբայ կ'ունենար . եթէ անոր տիրանային իր թշնամիները , օսմանեան կայսրութիւնը կը փշրուէր : Պուլկարիայի՝ աեւտոնեան դաշին միացումը միայն կրնար Թիւրքերուն եւ Գերմաններուն պարգեւել այս առաւելութիւնը : Պուլկարիա պատերազմի մտնելուն պէս , երկաթուղիի այդ հատուածը՝ որ մինչեւ սերպիական սահմանազլուխը կը տարածուի , անմիջապէս շահագործելի պիտի դառնար : Եթէ Պուլկարիա իր գործօն մասնակից կեդրոնի Տէրութիւններուն միանար , Սերպիայի նուաճումը անխուսափելիօրէն պիտի յաջորդէր, եւ ասիկա՝ աեւտոնեան պետութիւններուն պիտի տար Նիշէն Պելկրատ երկարող օղակը : Այսպէսով , պուլկարական զինակցութիւնը Պոլիսը Պերլինի մէկ

արուարձանը պիտի պարծնէր, Քրուփի բոլոր արտադրութիւնները թիւրք բանակին տրամադրութեանը տակ պիտի դնէր, Կէլիպօլուի վրայ Դաշնակիցներու յարձակումին ծախողութիւնը անխուսափելի պիտի դարձնէր, եւ հիմը պիտի դնէր այն ԵՒրեւելեան Կայսրութեան, որ քառասուն տարիէ իվեր գերման քաղաքականութեան շարժիչ գլխաւոր ուժը եղած էր:

ԵՒակէ բացորոշ կը տեսնուի թէ՝ ի՛նչ էր միտքը գերման բարեկամիս, երբ Սեպտեմբերի սկիզբը կ'ըսէր. «ԵՒռանց Պուլկարիայի չենք կրնար Տարտանէլը գրաւել»: Այսօր, ամէն մարդ ա՛յնչափ յստակօրէն կ'ըմբռնէ ասիկա որ տիրական հաւատք մը ծնունդ առած է թէ՝ Գերմանիա պուլկարական այս զինակցութիւնը պատերազմին պայթելէն առաջ երաշխաւորած էր: Այս կէտին մասին ես բացարձակ ծանօթութիւն մը չունիմ: Թէ՝ Պուլկարիայի Թագաւորը եւ Քայզէրը կանխապէս կարգադրած ըլլան այս համագործակցութիւնը՝ անհաւանական չէ: Բայց պէտք չէ սխալը գործենք հաւատալու թէ՝ ատով խնդիրը վճռուած կ'ըլլար, որովհետեւ վերջին քանի մը տարիներու փորձը մեզի ցոյց կու տայ թէ՝ դաշնագիրներուն շատ մեծ հաւատք ընծայելու չէ: Թէ համաձայնութիւն մը կա՛ր կամ ոչ, միայն սա գիտեմ որ՝ թիւրք պաշտօնատարները եւ Գերմանները երբեք վճռուած չէին նկատեր որ՝ Պուլկարի իրենց կողմը պիտի անցնէր: Ինծի հետ իրենց տեսակցութիւններուն մէջ անոնք միշտ ծայրայեղ վախ կը ցուցնէին ելքին մասին. եւ եղաւ ատեն մը՝ երբ ամէնքն ալ վախցան որ Պուլկարիա Համաձայնութեան կողմը պիտի անցնէր:

Ես անձնապէս Պուլկարիայի բանակցութիւններուն առաջին անգամ միջամուխ եղայ Մայիսի վերջը, երբ տեղեկացայ թէ՝ պուլկար դեսպան Մ. Գօլուչէֆ ծանուցած էր Ռօպըրդ Գօլէճի որ՝ պուլկար ուսանողները Գօլէճին տարեշրջանին միչեւ վախճանը չէին կրնար ձնալ, այլ պէտք էին տուներնին վերադառնալ Յունիս 5ին: Աղջիկներու Քոնսթէնթինօփլ Գօլէճն ալ լուր ստացած էր թէ՝ պուլկար աղջիկները այդ թուականին պէտք էին վերադառնալ: Այս երկու ամերիկեան հաստատութիւններն ալ բազմաթիւ պուլկար ուսանողներ ունէին, որոնց շատերը իրենց երկիրին ընտրուած ներկայացուցիչներն էին. իրաւցնէ, այս Գօլէճներուն միջոցով էր որ՝ հեռաւոր Միաց.-Նահանգները եւ Պուլկարիա ա՛յնչափ բարեկամական յարաբերութիւններ հաստատած էին: Բայց մինչեւ այդ ատեն՝ ատանկ դէպք մը չէին ունեցած երբեք:

Ամէն մարդ այս քայլին նշանակութեանը վրայ կը խօսէր: ԵՒն բաւական բացորոշ կը թուէր: Օրուան խօսակցութեան գլխաւոր նիւթն էր Պուլկարիան: Պատերազմի պիտի մասնակցէ՞:

եթէ այո՛, ո՞ր կողմին պիտի միացնէր իր ճակատագիրը: Օր մը կը ծանուցուէր թէ՝ Պուլկարիա Համաձայնութեան պիտի միանայ: Յաջորդ օրը կը ծանուցուէր թէ՝ որոշած է դաշնակցիլ Կեդրոնի Տէրութիւններուն հետ: Տիրող կարծիքը այն էր որ՝ Պուլկարիա ժրաջանօրէն կը սակարկէր երկու կողմերուն հետ ալ, փնտռելով լաւագոյն պայմանները: Սակայն, եթէ Պուլկարիա Համաձայնութեան կողմը անցնէր, փաւիաքելի չպիտի ըլլար որ՝ պուլկարական հպատակները Թիւրքիա թողուէին: Որովհետեւ ամերիկեան Գօլէճներու ուսանողները եւ ուսանողուհիները ընդհանրապէս պուլկարական կարեւոր ընտանիքներու կը պատկանէին, — անոնցմէ մէկը աղջիկն էր զօրավար Իվանօֆի, որ Պալքանի պատերազմին մէջ պուլկար բանակին հրամանատարն էր,— պուլկար կառավարութիւնը բնականաբար մասնաւոր շահագրգռութիւն մը պիտի ունենար անոնց ապահովութեանը համար:

Այն եզրակացութիւնը՝ որուն յանգած էին շատեր՝ սա՛ էր թէ՝ Պուլկարիա որոշած էր Համաձայնութեան կողմը դառնալ: Լուրը արագօրէն տարածուեցաւ ամբողջ Պոլիսի մէջ: Մասնաւորապէս ազդուած էին Թիւրքերը: Աղջիկներու Գօլէճին Տնօրէնուհին Տքթ. Փէթրիք, պուլկար ուսանողուհիներու համար աճապարկոտ տարեվերջի հանդէս մը կազմակերպեց, որուն ներկայ էի: Տխուր հանդէս մըն էր ան, աւելի նման յուղարկաւորութեան մը, քան այն հանդիսութեան, որ սովորաբար տեղի կ'ունենար: Պուլկար աղջիկները գրեթէ ջղայնոտած վիճակի մը մատնուած գտայ. անոնք կը հաւատային թէ՝ իրենք տուն կը ճամբուէին, մի՛այն զերծ ընելու համար զիրենք Թիւրքերուն ճանկերուն մէջ իյնալէ: Ա՛յնչափ կարեկցութիւնս շարժեցին որ՝ զիրենք ամերիկեան Դեսպանատուն տարինք եւ ամէնքս հաճելի երեկոյթ մը անցուցինք: Ճաշէն ետքը, աղջիկները այքերնին չորցուցին եւ մեզ մեծարեցին, երգելով իրենց պուլկարական գեղեցիկ երգերէն շատեր, եւ այն օրը որ տխուր սկիզբով մը ծագած էր, ուրախ վախճան մը ունեցաւ: Յաջորդ առտուն աղջիկները ամէնքն ալ Պուլկարիա մեկնեցան:

Քանի մը շաբաթ ետքը՝ պուլկար Դեսպանը յայտնեց ինծի թէ՝ Կառավարութիւնը ուսանողուհիները հայրենիք կանչած էր մի՛այն քաղաքական նպատակով: Պատերազմի անմիջական հաւանականութիւն չի կայ, ըսաւ ան: Բայց Պուլկարիա ուզած էր Գերմանիայի եւ Թիւրքիայի հասկցնել թէ՝ տակաւին պատեհութիւն կար որ Համաձայնութեան կարենար միանալ: Պուլկարիա, ինչպէս մենք ամէնքս կը կռահէինք, պարզապէս աճուրդի հանուած էր: Պուլկարիայի կացութեան մէջ միակ որոշ իրողութիւնը

Մակեդոնիայի տիրանալու որոշումն էր: Ամէն բան, կ'ըսէր Դոլուչէֆ, առակէ կախում ունի: Իր խօսակցութիւնը կը ցոլացնէր պուլկարական ընդհանուր տեսակէտը թէ՝ Պուլկարիա Պալքանի առաջին պատերազմին մէջ արդարապէս շահած էր այդ հողը. թէ՝ Տէրութիւնները անարդարօրէն ետ տուած էին որ ինք զրկուի անկէ, թէ՝ Մակեդոնիա ցիղոյ, լեզուով եւ ազանութիւնով պուլկարական էր, եւ թէ՝ Պալքաններու մէջ տեւական խաղաղութիւն չէր կրնար գոյութիւն ունենալ երբեք, մինչեւ որ Մակեդոնիա իր օրինաւոր տէրերուն չի վերադարձուէր: Բայց Պուլկարիա պատերազմին աւարտելէն ետքը հասկցուելիք խոստումէն աւելի բան մը կը պահանջէր. անմիջական գրաւում կը պահանջէր ան: Անգամ մը որ Մակեդոնիա Պուլկարիայի վերադարձուէր, Պուլկարիա իր ուժերը պիտի միացնէր Համաձայնութեան ուժերուն: Որով, Պալքաններու մէջ խաղացուած խաղին մէջ երկու պարգեւներ կային. մէկը Մակեդոնիան էր՝ զոր Պուլկարիա կը պահանջէր, եւ միւսը Պոլիսն էր՝ զոր Ռուսիա որոշած էր ծեռք անցընել: Պուլկարիա կատարկլապէս յօժար էր որ Ռուսիա Պոլիսը գրաւէր, եթէ ինք կարենար ստանալ Մակեդոնիան:

Կը հասկցնէին թէ՝ պուլկար ընդհանուր սպայակոյտը կազմ ու պատրաստ յատակագիծեր ունէր Պոլիսը գրաւելու համար, եւ թէ իրենք այդ յատակագիծերը ցուցուցած էին Համաձայնութեան: Իրենց ծրագիրը կ'ընդգրկէր 300,000 հոգինոց պուլկարական բանակ մը, որ զօրակոչին նշանը տրուելու պահէն քսաներեք օր ետքը Պոլիսը պիտի պաշարէր: Բայց Մակեդոնիայի համար տրուած խոստումները բաւական չէին Պուլկարները գրաւումներ կը պահանջէին:

Պուլկարիա տեղեակ էր Դաշնակիցներու կացութեան դժուարութիւններուն: Պուլկարիա հաւատք չունէր նաեւ որ՝ Սերպիա եւ Ծունաստան յօժարակամ հրաժարէին Մակեդոնիայէն ոչ ալ կը հաւատար որ՝ Դաշնակիցները յանդգնէին այդ երկիրը անոնցմէ բռնի խլել: Կը մտածէր որ՝ այդ պարագային, վտանգ մը կար թէ՝ Սերպիա կրնար անջատ հաշտութիւն կնքել Կեդրոնի Տէրութիւններուն հետ: Միւս կողմէ, Պուլկարիա պիտի ընդդիմանար, եթէ Սերպիա Մակեդոնիայի կորուստին փոխարէն ստանար Գօսնան եւ Հերսէքը — կը զգար որ՝ ընդարձակուած Սերպիա մը մշտական սպառնալիք մը պիտի ըլլար իրեն, եւ ատով՝ Պալքաններու մէջ խաղաղութեան ապագայ սպառնալիք մը: Այսպէս, կացութիւնը ծայրայեղօրէն դժուար եւ բարդ էր

Թիւրքիայի մէջ ամէնէն իրազեկ մարդոցմէն մէկն էր՝ Ֆրանֆուրթեր Զայթունկի Թղթակիցը՝ Փօլ Վայց: Վայց լրագրողէ աւելի

բան մըն էր . երեսուն տարի Պոլիսի մէջ ապրած էր ան. քրքական գործերու մասին անձնական ամէնէն մօտ ծանօթութիւնը ունէր , եւ գերման Դեսպանատունի մտերիմը եւ խորհրդականն էր : Ներկային իր պաշտօնը կէս-դիւանագիտական էր : Վայց իրապէս ամէնէն յաջողակ գործակալներէն մէկը եղած էր Թիւրքիայի մէջ գերման թաւիանցումին : Ամէն կողմ կը խօսուէր թէ՝ ան կը ճանչնար Թիւրք Կայսրութեան մէջ գտնուող ամէն կարեւոր անձ , գիտէր անոր մտածելու լաւագոյն ճամբան , ինչպէս նաեւ անոր արժէքը Օգոստոսի եւ Սեպտեմբերի սկիզբի այդ տագնապալի օրերուն ընթացքին , եւ քանի՛-քանի անգամներ տեսակցութիւններ ունեցած էի Վայցի հետ՝ Պուլկարիայի մասին : Բանի՛ անգամներ ան ըսած էր թէ՝ երբեք վստահ չէր որ Պուլկարիա իր ուժերը պիտի միացնէր Գերմանիայի : Սակայն , Սեպտեմբեր ին, Վայց ինձի ևկաւ՝ կարեւոր լուր մը տալու : Դիշերը կացութիւնը փոխուած էր : Պոլիսի գերման Դեսպանատունի խորհրդական Պարոն Նոյրաի Սոֆիա գացած էր , եւ իրը արդիւնք իր այցելութեան , ստորագրուած էր համաձայնութիւն մը , որ Պուլկարիան Գերմանիայի զինակիցը պիտի ընէր :

Գերմանիա , ըսաւ Վայց , Պուլկարիան շահած է՝ ընելով բան մը՝ զոր Համաձայնութիւնը կարող եւ կամեցող չէր եղած կատարել : Այդ բանը իրեն ապահոված էր անմիջական տիրացումը ցանկացուած հողամասի մը : Սկզբից մերժած էր որ Պուլկարիա անմիջապէս տիրանայ Մակեդոնիայի : Միւս կողմէ , Թիւրքիա ներկային օսմանեան կայսրութենէն մաս մը յանձնած էր : Իրաւ է թէ՝ խնդիրի առարկայ հողը ինքնին աննշան էր , բայց ռազմագիտական մեծ առաւելութիւններ ունէր եւ Թիւրքիայի կողմէ լուրջ զոհողութիւն մը կը նշանակէր : Մարիծա գետը , Ինօսէն քանի մը մղոն հիւսիս , կը ծռի դէպի հիւսիս եւ եւրքէն նորէն դէպի արեւմուտք , ստեղծելով մօտաւորապէս 1,000 քառակուսի մղոն մակերեսով հողազանգուած մը , որ կը պարունակէ Տիմօթիքա , Բարա-Աղաճ կարեւոր քաղաքները եւ Ադրիանուպոլիսի կէսը : Ինչ որ այս հողամասը առանձնապէս կարեւոր կը դարձնէ , սա՛ է որ՝ ան իր մէջ ունի Տէյտէ-Աղաճէն Սոֆիա երկարող երկաթուղիի գլծէն գրեթէ յիսուն մղոն : Բացի այդ յիսուն մղոնէն , այդ ամբողջ երկաթուղիի գիծը պուլկարական հողի վրայ չինուած է . այս կարճ թեւը , որ կ'երկարի Թիւրքիայի մէջէն , Պուլկարիայի հաղորդակցութիւնը կը կտրէ Միջերկրականի հետ : Բնականաբար Պուլկարիա կը ցանկար այդ հողամասին եւ Թիւրքիա հիմա զայն Պուլկարիայի կու տար : Այդ յանձնումը փոխեց Պալքանի ամբողջ կացութիւնը եւ Պուլկարիան Թիւրքիայի եւ

կեդրոնի Տէրութիւններուն զինակիցը դարձուց: Երկաթուղիի գիծէն զատ, Պուլկարիա ստացաւ Ադրիանուպոլիսի այն մասը, որ Մարիցա գետին արեւմուտքը կը գտնուի: Անշուշտ աւելի ըլլալով Պուլկարիա պիտի ստանար Մակեդոնիան, անմիջապէս որ այդ նահանգը կարենար գրաւուիլ Պուլկարիայի եւ իր Զինակիցներուն կողմէ: Այս համաձայնութիւնը ստորագրուելուն՝ Վայցի ունեցած ցնծութիւնը տակաւին պատկերի պէս կը յիշեմ:

— Ամէն բան կարգին է, ըսաւ ան ինծի. Պուլկարիա որոշած է մեզի միանալ: Ամէն բան կարգադրուած է երէկ գիշեր, Սոֆիայի մէջ»:

Թիւրքերն ալ մեծապէս սփոփուած էին: Առաջին անգամը ըլլալով իրենց դժուարութիւններուն ելք մը կը գտնէին: Էնվէր կ'ըսէր ինծի թէ՝ պուլկարական զինակցութիւնը՝ իրենց միտքին վրայէն վերցուցած էր զարհուրելի ճնշում մը:

— Մեզի՝ Թիւրքերուս կը վերաբերի, Պուլկարիան կեդրոնի Տէրութիւններու կողքին միացնելու պատիւը, ըսաւ ան: Ան երբեք օգնութեան չպիտի փութար մեզի, եթէ մենք անոր չի տայինք հողի այդ պատառը: Առանց մինչեւ պատերազմի վախճանը սպասելու, զայն անմիջապէս յանձնելով, մենք ապացուցինք մեր բարեյօժարութիւնը: Մեզի համար անշուշտ շատ դժուար էր մասնաւորապէս զոհել Ադրիանուպոլիսի մէկ մասը, բայց նպատակին արժանի էր ան: Մենք այդ հողամասէն իսկապէս հրաժարեցանք՝ փոխարէնն Պոլիսի, որովհետեւ եթէ Պուլկարիա մեր կողքին միացած չըլլար, մենք պիտի կորսնցնէինք մայրաքաղաքը: Լաւ մը աչքի առջեւ բերէք թէ՝ մենք ո՛րչափ բարեբաղձացինք մեր դիրքը: Մենք պարտաւոր պիտի ըլլայինք 200,000 զինուոր պահել պուլկարական սահմանագլուխը, ինքզինքնիս պաշտպանելու համար այդ կողմէն որեւէ հաւանական յարձակումի մը դէմ: Հիմա մենք կրնանք այդ ամբողջ զինուորները կէլիպօլուի թերակղզին փոխադրել եւ բացարձակապէս անկարելի դարձնել որ՝ Դաշնակիցներու արշաւանքը կարենայ յաջողիլ: Նաեւ մենք մեծապէս նեղը մնացած ենք Տարտանէլի մէջ, ռազմանիւթի պակասին պատճառով: Բայց Պուլկարիա, Աւստրիա եւ Գերմանիա միացած յարձակում մը պիտի գործեն Սերպիայի վրայ եւ քանի մը շաբաթուան մէջ ամբողջովին պիտի տիրեն այդ երկիրին: Այսպէսով, երկաթուղիի ուղղակի գիծ մը պիտի ունենանք Պոլիսէն մինչեւ Աւստրիա եւ Գերմանիա եւ կարող պիտի ըլլանք ստանալ այն բոլոր պատերազմական պաշարը՝ որուն կը կարօտինք: Պուլկարիան մեր կողքին գտնուելով, ո՛չ մէկ յարձակում կրնայ գործուիլ Պոլիսի վրայ հիւսիսի կողմէն — անառիկ պատնէշ

ՔԱՅԶԷՐ ՎԻԼՀԷԼՄ Բ.
ԹՐՔԱԿԱՆ ՖԷԼՏ-ՄԱՐԱՋԱԼՏԻ ՏԱՐԱԶՈՎ

Երբ իր զինակիցները՝ Թիւրքերը՝ 600,000ին 1,000,000 Հայեր կը սպաննէին, ինք՝ մեռելով միջամտել, համամիտ գտնուեցաւ: Ամբողջ ժողովուրդի մը այս կոտորումը՝ վաթարագոյն արդիւնքն էր բռնապետական վարդապետութեան — թէ՝ կ'արդարանայ ամէն բան՝ որ գերման զէնքին յաջողութիւնը կ'ապահովէ: Զարդը աւարտելուն, Քայզէրը պատուաճօան տուաւ Սուլթանին, ճիշդ ինչպէս որ, 1898ին, Ապտիւլ-Համիտի 200,000 Քրիստոնեաներ ջարդելէն ետքը, այցելութիւն տուած էր այդ ինքնակալին եւ զայն ափսառնի աչքին առջեւ ողջագուրած էր:

մը ստեղծեցինք մենք Ռուսիայի դէմ: Ջեմ ժխտեր որ՝ կացութիւնը մեզի մեծ անձկութիւն պատճառած էր: Մենք կը վախնայինք որ՝ Յունաստան եւ Պուլկարիա ձեռք-ձեռքի տային եւ իրենց միացնէին նաեւ Ռումանիան: Այն ատեն Թիւրքիա կորսուած էր. անոնք մեզ աքծանի ակռաներուն մէջ պիտի բռնէին: Բայց հիմա, միակ գործ մը ունինք մեր առջեւ, որ է Անգլիացիները եւ Ֆրանսացիները Տարտանէլի մէջ ծովը քաւիլ Մեզի պէտք եղած բոլոր զինուորները եւ բոլոր ռազմանիւթերը ձեռքի տակ ունենալով՝ շատ կարճ ժամանակի մը մէջ պիտի ընենք այդ բանը: Մենք լքեցինք պզտիկ հողամաս մը, որովհետեւ տեսանք որ՝ ա՛դ էր պատերազմը շահելու միջոցը»:

Գործին ելքը հաստատեց Լէվէրի մարգարէութիւնները, գրեթէ բոլոր մանրամասնութիւններով: Պուլկարիայի՝ Ադրիանուպոլիսի կաշառքը ընդունելէն երեք ամիս ետքը, Համաձայնութիւնը ընդունեց պալտուած ըլլալը եւ իր ուժերը ետ քաշեց Տարտանէլէն: Այս նահանջով, Ռուսիա որ մեծագոյն ամենազօր ոյժերէն էր ուժի՝ Դաշնակիցներու դաւին, եւ այն երկիրը՝ որ եթէ լրջօրէն կազմակերպուած եւ պարէնաւորուած ըլլար, կրնար Դաշնակիցներուն արագ յաղթանակ մը շահեցնել, պատերազմի բեմէն՝ իբր կենսունակ գործօն՝ անհետացաւ: Երբ Բրիտանացիները եւ Ֆրանսացիները կէլիպօլուէն քաշուեցան, այդ գործողութիւնը Ռուսիան եղող վիթխարի երկիրին նաւը մատնեց՝ անիշխանութեան, կազմալուծումի եւ քայքայումի ալեկոծութեանը մէջ ոտտանելու:

Գերմանացիները այդ յաղթանակը տօնեցին ձեւով մը՝ որ յատկանշականօրէն տեւտոնական էր: Իրենց միտքին մէջ 1916 Յունվար 17ը դրոշմուած է իբր պատերազմին ամէնէն կարեւոր Թուականներէն մէկը: Պոլիսի մէջ մեծ խրախճանութիւն կար, որովհետեւ ցորեկէն ետքը պիտի ժամանէր Պալքանեան հեծելթացը—կամ, ինչպէս Գերմանները զայն կը կոչէին Balkanzugը!—: Երկաթուղիին կայարանը զարդարուած էր դրօշներով եւ ծաղիկներով, եւ Պոլիսի ամբողջ գերման եւ աւստրիական բնակչութիւնը, մէջը ըլլալով դեսպանական մարմինները, հոն խմբուած էին, ողջունելու կառախումբին մուտքը: Երբ վերջապէս կառախումբը կայարանին մէջ թաւալեցաւ, հազարաւոր «hoch»եր արձակուեցան, հազարաւոր խռպոտ կոկորդներէ:

1916 Յունվար 17էն իվեր Balkanzugը կանոնաւորաբար երթեւեկեց Պերլինէն Պոլիս: Գերմանները կը հաւատային որ՝ անիկա գերման նոր կայսրութեան այնպէս տեւական մէկ պատկերն էր, որպէս Պերլինէն Համպուրկ գիծը:

ԻԲ. ԳԼՈՒԽ

ԹԻՒՐՔԸ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՏԻՊԱՐԻՆ ԿԸ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱՅ

Դաշնակից նաւատորմիղին Տարտանէլէն նահանջը՝ ունեցաւ այն տեսակ հետեւանքներ, զորս տակաւին մարդիկ չեն կրնար կատարեալապէս ըմբռնել Այդ դէպքին պարզ մէկ հետեւանքը եղաւ, ինչպէս ըսած եմ, Թիւրք կայսրութիւնը կղզիացնել բովանդակ աշխարհէն, բացի Գերմանիայէն եւ Աւստրիայէն: Անգլիա, Ֆրանսա, Ռուսիա եւ Իտալիա, որոնք ամբողջ դար մը օսմանեան կայսրութեան վրայ տիրող իշխանութիւն մը կը բանեցնէին, վերջապէս կորսնցուցած էին ազդեցութեան կամ հակակշիռի ամէն ուժ: Թիւրքերը հիմա կը նշմարէին որ՝ զարմացուցիչ դէպքերու շարք մը զիրենք եւրոպական Տէրութիւններու նուաստ հպատակներու դիրքէն ազատ ազդակներու փոխակերպած էր: Երկու դարէ իվեր առաջին անգամը ըլլալով՝ հիմա կրնային իրենց ազգային կեանքը ապրիլ՝ իրենց սեփական հակումներուն համաձայն, եւ իրենց ժողովուրդները կառավարել՝ համաձայն իրենց սեփական կամքին: Ազգային այս երիտասարդացած կեանքի առաջին արտայայտութիւնն էր դրուագ մը, որ, որչափ որ ես գիտեմ, ամէնէն զարհուրելի դրուագն է աշխարհի պատմութեան մէջ: Թիւրքիա, հիմա, ազատուած եւրոպական խնամակալութենէ, իր ազգային վերածնունդը հռչակեց՝ իր սեփական հպատակներէն գրեթէ մէկ միլիոն հոգի սպաննելով:

Երբեք չեմ չափազանցեր այն արդիւնքը՝ զոր Դաշնակից նաւատորմիղին ետ մղուիլը առաջ բերաւ Թիւրքերուն վրայ: Անոնք կը հաւատային թէ՝ իրենք շահած էին ծովային իրապէս մեծ վճռական յաղթանակ մը: Դարերով, կ'ըսէին, քրիստոնեական նաւատորմիղը յաղթականօրէն իշխած էր ծովերուն վրայ, եւ հիմա իր առաջին լուրջ ծանրոցանքին հանդիպած էր Թիւրքերուն ձեռքով: Իրենց հպարտութեանը առաջին պահերուն մէջ՝ ժէօն Թիւրք առաջնորդները իրենց Կայսրութեան ամբողջական յարութեան ցնորքները կը տեսնէին: Ան որ՝ երկու դարէ իվեր քայքայուող ազգ մը եղած էր, հիմա յանկարծ սկսած էր նոր եւ փառաւոր կեանք մը: Իրենց հպարտութեանը եւ ամբարտաւանութեանը մէջ, Թիւրքերը սկսան արհամարհանքով նայիլ այն ժողովուրդին վրայ, որ իրենց սորվեցուցած էր արդի պատերազմագիտութիւնը. եւ ոչինչ զիրենք ա՛յնչափ կը զայրացնէր, որչափ որեւէ յայտա-

բարութիւն թէ՝ իրենց յաղթանակներուն մէկ մասը կը պարտէին իրենց գերման զինակիցներուն :

«Ինչո՞ւ որեւէ շնորհապարտութիւն պիտի զգայինք Գերմաններուն», կ'ըսէր Էնվէր Ինծի : Անոնք մեզի համար ի՛նչ ըրին՝ որ համեմատուի իրենց համար մեր ըրածին հետ: Անոնք մեզի քիչ մը փոխ դրամ տուին եւ մէկ քանի սպաներ ղրկեցին. ճիշդ է. բայց միտք բերէք թէ մե՛նք ի՛նչ ըրինք ! Մենք պարտութեան մատնեցինք բրիտանական նաւատորմիղը — բան մը՝ որ ո՛չ Գերմաններուն, ո՛չ ալ ուրիշ որեւէ ազգի գործն էր: Մենք Կովկասի ճակատին վրայ բանակներ զետեղեցինք եւ զբաղցուցինք ռուսական մեծ զօրաբանակներ , որոնք կրնային գործածուիլ արեւմտեան ճակատին վրայ : Նոյնպէս մենք Անգլիան պարտադրեցինք Զիպտոսի եւ Միջագետքի մէջ մեծ բանակներ պահելու, եւ այդ միջոցով, տկարացուցինք Դաշնակից բանակները՝ Ֆրանսայի մէջ : Ո՛չ. Գերմանները չէին կրնար երբեք առանց մեզի գլուխ հանել իրենց յաջողութիւնները . երախտագիտութեան պարտքը ամբողջովին իրենց ուսին վրայ կը ծանրանայ» :

Այս համոզումն է որ կ'իշխէր նաեւ Միութիւն եւ Առաջդիմութիւն Կուսակցութեան պարագլուխներուն մէջ . այդ համոզումը սկսաւ վճռական ազդեցութիւն մը ունենալ թիւրք ազգային կեանքին եւ թիւրք քաղաքականութեան վրայ : Էապէս թիւրքը անապարհ եւ երկչոտ է: Ան առիւծի մը պէս քաջ է, երբ իրերը իրեն նպաստաւոր կը քալեն. բայց քծնուտ, զձուծ եւ կորովազուրկ է, երբ ձախողութիւնները կը ճնշեն զինքը: Եւ հիմա որ՝ պատերազմին պատահարները յայտնապէս կը նպաստաւորէին Կայսրութիւնը, սկսայ աչքերուս առջեւ բոլորովին նոր թիւրքի մը յայտնուիլը տեսնել: Վարանոտ եւ վախկոտ Օսմանցին, որ եւրոպական դիւանագիտութեան լաբիւրինթոսին մէջէն զգուշաւորութիւնով իր ճամբան կը հետազօտէ եւ. եւրոպական սէրութիւններու պատակուած գաղափարներուն մէջ՝ իրեն շահ մը գտնելու պատեհութիւններ կը փնտռէ, տեղի տուաւ խրոխտ, գրեթէ յանդուգն, հպարտ եւ հաստատակամ ոգիի մը , որ որոշած է իր ուրոյն կեանքը ապրիլ եւ. որ բացարձակապէս անարգական դիրք մը ունի բրիտոնեայ թշնամիներուն հանդէպ: Ես իրապէս ականատես էի ցեղային հոգեբանութեան նշանակելի բարեփոխութեան մը —գրեթէ դասական պարագայ մը տիպարի շրջափոխութեան: Ութսներորդ դարու կոշտ ու անխնամ թիւրքը կ'անհետանար եւ իրեն տեղը կ'երեւար տասնչորսերորդ եւ տասնըհինգերորդ դարու թիւրքը, այն թիւրքը՝ որ դուրս խոյանալով իր ասիական ամրութիւններէն՝ յաղթած էր իր ճամբուն

վրայ գտնուող բոլոր զօրաւոր ժողովուրդներուն եւ Ասիայի, Ափրիկէի եւ Եւրոպայի մէջ հիմնած էր ամէնէն ընդարձակածաւալ կայսրութիւններէն մէկը՝ զոր պատմութիւնը ճանչցած ըլլայ: Եթէ կ'ուզենք լրջօրէն գնահատել այս նոր Թալէսդը եւ Ինվէրը, ինչպէս նաեւ այդ ատեն տեղի ունեցող դէպքերը, պէտք է հասկնանք այն Թիւրքը, որ Օսմանի եւ անոր յաջորդներուն օրով, աշխարհի մէջ գործադրեց այս հզօր՝ բայց աւերիչ ազդեցութիւնը: Պէտք է գիտնանք որ՝ Թիւրք մտայնութեան Թաքուն հիմնական ոգին կը կազմէ խոր արհամարհանքը՝ բոլոր ուրիշ ցեղերու հանդէպ: Կատարելապէս անմիտ գոռոզութիւն մը տիրական յատկորոշից մեծ նշանն է՝ այս մսրդկային տարօրինակ ցեղին: Թիւրքին կողմէ Քրիստոնեային համար սոսկալաբար գործածուած բացատրութիւնն է «շուն». եւ իր այդ դատումը միայն հռետորական պատկեր մը չէ. Թիւրքը ներկայիս իր եւրոպացի դրացիները իր ընտանի կենդանիներէն շատ աւելի քիչ նկատառութեան արժանի կը նկատէ:

«Զաւակս, կ'ըսէր անգամ մը ծերունի Թիւրք մը, կը տեսնե՞ս խոզի սա հրամակը: Ոմանք ճերմակ են, ոմանք սեւ են, ոմանք մեծ են, ոմանք պզտիկ են —կարգ մը տնասիէտներով իրարմէ կը տարբերին, բայց ամէնքն ալ խոզ են: Ատա՛նկ են քրիստոնեաները ալ: Մի՛ խաբուիր, զաւակս: Այդ քրիստոնեաները կրնան աղուոր զգեստներ հագնիլ. իրենց կիները կրնան շատ գեղեցիկ ըլլալ՝ դիտուելու համար. մսրթերնին ճերմակ եւ հիանալի է. անոնց շատերը շատ խելացի են եւ հրաշալի քաղաքներ կը շինեն եւ կը ստեղծեն՝ երեւցածին նայելով՝ մեծ պետութիւններ: Բայց յիշէ՛ որ՝ այս ամբողջ շլացուցիչ արտաքինին տակ, անոնք ամէնքն ալ նոյն են—ամէնքն ալ խոզ են»: Թիւրքի մը ներկայութեանը գտնուած տեղ, բոլոր օտարականները իրապէս այդ դիրքին գիտակից են: Թիւրքը՝ կրնայ տորկօրէն քաղաքավար ըլլալ, բայց գրեթէ համայնական ունգիտակից զգացում մը կայ որ՝ Թիւրքը մտովին կը սարսափի իր քրիստոնեայ բարեկամէն, իբր գարշ բանէ մը: Եւ այս հիմնական հաւատքով է որ՝ դարերով առաջնորդուած է օսմանեան քաղաքականութիւնը՝ հանդէպ իր հպատակ ժողովուրդներուն: Այս վայրենի «հորտա»ն՝ մէջտեղ եկած է կեդրոնական Ասիայի դաշտագետիններէն, եւ, մրրիկի մը պէս, ճնշած է Միջագետքի եւ Փոքր Ասիայի ժողովուրդները. նուաճած է Եգիպտոսը, Արաբիան եւ գրեթէ ամբողջ հիւսիսային Ափրիկէն եւ յետոյ խուժած է Եւրոպա. ճզմած է Պալքանի ազգերը, գրաւած Հունգարիայի ընդարձակ մէկ մասը եւ նոյն իսկ օսմանեան կայսրութեան առաջապահները հաստատած՝

Ռուսիայի հարաւակողմը: Որչափ որ կրնամ գիտնալ, օսմանցի Թիւրքերը միակ մեծ յատկութիւն մը ունեցած են--զինուորական ձիրքը: Անոնք հրամանատարի կարողութիւնով բազմաթիւ զինուորական պետեր ունեցած են. նախկին աշխարհակալ Թիւրքերը քաջարի, մոլեւանդ եւ յանդուգն կռուողներ եղած են, ճիշդ ինչպէս որ են այսօր իրենց շառաւիղները: Իմ կարծիքս ան է որ՝ այդ վաղեմի Թիւրքերը պատմութեան մէջ կը ներկայացնեն ամէնէն կատարեալ պատկերը աւազակային գաղափարին՝ քաղաքականութեան մէջ: Անոնց թերին էր ան՝ ինչ որ մենք կը կոչենք քաղաքակիրթ համայնքի հիմունքներ: Անոնք այբուբեն եւ գրելու արուեստ չունէին. չունէին՝ ո՛չ գիրք, ո՛չ բանաստեղծ, ո՛չ արուեստ, ո՛չ ճարտարապետութիւն. ո՛չ քաղաքներ կառուցին եւ ո՛չ ալ տեւական պետութիւն հիմնեցին: Անոնք ուրիշ օրէնք չէին ճանչնար, բայց եթէ ուժին օրէնքը. իրապէս ո՛չ հրկրագործութիւն ունէին, ո՛չ ալ ճարտարարուեստական կազմակերպութիւն: Գարզապէս վայրենի եւ ասպատակող հեծեալներ էին, որոնց ցեղական միակ ըմբռնումն էր՝ խուժել նրենցմէ աւելի քաղաքակիրթ ժողովուրդներու վրայ եւ գանոնք կողոպտել: Տասնըչորսերորդ եւ տասնըհինգերորդ դարերուն, այս ցեղերը արշաւեցին ժամանակակից քաղաքակրթութեան օրրաններուն վրայ, որոնք Եւրոպայի տուած էին իր կրօնքը, եւ մեծ չափով մը՝ իր քաղաքակրթութիւնը: Այդ աւուն, այդ երկիրները բնակավայրերն էին շատ մը խաղալ եւ բարգաւաճ ազգերու: Միջագետքի հովիտը կը սնուցանէր երկրագործական մեծ ազգաբնակչութիւն մը: Պարսատ՝ գոյութիւն ունեցող ամենամեծ եւ ծաղկեալ քաղաքներէն մէկն էր: Գոլիս աւելի մեծ բնակչութիւն ունէր՝ քան Հռոմ: Եւ Գալքանի ու Փոքր Ասիայի երկրամասերը կը պարունակեն զանազան հզօր պետութիւններ: Աշխարհի այս բոլոր մասերուն վրայ Թիւրքը խոյացաւ իբր վիթխարի, աւերիչ ուժ մը: Բանի մը տարուան մէջ Միջագետք անապատի վերածուեցաւ: Մօտաւոր Արեւելքի մեծագոյն քաղաքները թշուառութեան մատնուեցան եւ հպատակ ժողովուրդները ստրուկ դարձան: Քաղաքակրթութենէն իր վայելած բոլոր բարիքները՝ Թիւրքը հինգ դարերու ընթացքին էապէս քաղած է հպատակ ժողովուրդներէն՝ զորս խորապէս կ'արհամարհէ: Իր կրօնքը կու գայ Արաբներէն: Իր լեզուն գրական որոշ արժէք մը ստացած է՝ արաբական եւ պարսկական տարրեր փոխ առնելով: Նաեւ իր գիրը արաբական է: Գոլիսի ճարտարապետական գեղեցկագոյն յիշատակարանը՝ Այա-Սոֆիայի մզկիթը, նախապէս քրիստոնէական եկեղեցի մըն էր. եւ ամբողջ Թրքական ինքնակոչ ճարտարապետութիւնը՝ սերած է բիւզանդա-

կանէն : Առուտուրի եւ ճարտարարուեստի մեքենան միշտ մնացած է հպատակ ժողովուրդներու՝ Յոյներու, Հրեաներու, Հայերու եւ Արաբներու ձեռքը: Թիւրքերը քիչ բան իրագուցած են եւրոպական արուեստէն եւ գիտութենէն . շատ քիչ կրթական հաստատութիւններ հիմնած են. եւ անուսութիւնը տիրող կանոնն է : Ասոր արդիւնքը ա՛ն եղած է որ՝ օսմանեան կայսրութեան մէջ անմաքրութիւնը եւ թշուառութիւնը հասած են անանկ աստիճանի մը՝ որ ուրիշ որեւէ տեղ գրեթէ նմանը չունի: Թիւրք գիւղացին կը բնակի ցեխոտ խրճիթի մը մէջ . կը պառկի կեղտոտ գետինի մը վրայ. ո՛չ աթոռ ունի, ո՛չ սեղան, ո՛չ ճաշի սպաս, ո՛չ զգեստ՝ բացի ողորմելի քանի մը ցնցոտիէ , որով մարմինը կը ծածկէ եւ գոր սովորաբար տարիներով կը հագնի :

Ժամանակի ընթացքին, Թիւրքերը կրցած են իրենց եւրոպացի եւ արաբ դրացիներէն կարգ մը բաներ սորվիլ. բայց կայ գաղափար մը՝ որուն հետ չէին կրնար նոյն իսկ թեթեւօրէն հաշտուիլ: Անոնք չէին կրնար ըմբռնել թէ՝ յաղթուած ժողովուրդ մը գերիէ տարբեր բան մըն է: Երբ Թիւրքերը երկիրի մը կը տիրէին, հոն կը գտնէին որոշ թիւով ուղտեր, ձիեր, եզներ, շուներ, խոզեր եւ մարդկային արարածներ Այս բոլոր կենդանի գոյակներէն այն ենթական՝ որ ամէնէն աւելի ֆիզիքապէս կը նմանէր իրենց՝ ամէնէն քիչ կարեւորը կը նկատէին : Իրենց մէջ առած դարձած է այն խօսքը թէ՝ ձի մը կամ ուղտ մը աւելի՛ շատ արժէք ունին, քան մարդ մը: Այս կենդանիները դրամ կ՛արժէին, մինչդեռ օսմանեան երկիրներու մէջ լեցուն էին «անհաւատ քրիստոնեաները», որոնք դիւրին կերպով կրնային աշխատութեան բռնադատուիլ : Քրիստոնեաներուն համար գործածուած սովորական բառն է ռայա — որ կը նշանակէ նախիր: Ճիշդ է որ նախկին Սուլթանները կայսրութեան մէջ գտնուող հպատակ ժողովուրդներուն եւ եւրոպացիներուն զանազան իրաւունքներ տուած էին, բայց իրականութեան մէջ ատոնք ինքնին կը ցոլացնէին այն արհամարհանքը՝ որուն ենթակայ էին ոչ-Իսլամները : Արդէն նկարագրած եմ «քափիթիւլասիօն»ները, որոնց համեմատ Թիւրքիայի օտարականները իրենց դատարանները, բանտերը, նամակատուները եւ ուրիշ հաստատութիւնները ունէին: Բայց նախկին Սուլթանները այդ առանձնաշնորհումները տուած էին՝ ո՛չ թէ լայնախոհութեան [tolerance] ոգիով, այլ միայն անոր համար որ՝ անոնք քրիստոնեայ ազգերը պիղծ կը նկատէին, հետեւաբար անարժան՝ օսմանեան վարչական եւ դատական կազմին հետ որեւէ շփում ունենալու: Սուլթանները նոյնպէս զանազան ժողովուրդներէն՝ ինչպէս Յոյներէն եւ Հայերէն՝ անջատ «միլլէթ»ներ կամ ազգեր

կազմեցին, ո՛չ թէ որովհետեւ կը փափաքէին զարկ տալ անոնց անկախութեան եւ բարօրութեան, այլ անոր համար որ՝ զանոնք գարշաճճիներ կը նկատէին եւ հետեւաբար անյարմար օսմանեան պետութեան անդամակցութեան: Քրիստոնեայ հպատակներու հանդէպ Կառավարութեան դիրքը կը բացատրուէր կարգ մը կանոնադրութիւններով՝ որոնք անոնց գործունէութեան ազատութիւնը կը սահմանափակէին: Քրիստոնեաներու բնական շէնքերը պէտք չէին ուշագրաւ ըլլալ եւ իրենց եկեղեցիները զանգակատուն ունենալու չէին: Քրիստոնեաները քաղաքին մէջ չէին կրնար ձի հեծնել, որովհետեւ աւտիկա ազնուատոհմ Իսլամներուն բացառիկ իրաւունքն էր: Թիւրքը իրաւունք ունէր իր սուրին սուրութիւնը փորձել որեւէ Քրիստոնեայի վիզին վրայ:

Երեւակայեցէ՛ք մեծ Կառավարութիւն մը, որ տարիներով այս վարմունքը կը ցուցնէ իր բազմամիլիոն հպատակներուն հանդէպ! Եւ Թիւրքերը, դարերով, այս ծանրաբեռն եւ գործունեայ ժողովուրդներուն երեսէն ապրեցան՝ պարզապէս մակաբոյծներու նման: Անոնց վրայ ոնտեսապէս վճռացնող ոուրքեր դրին. առեւանգեցին անոնց ամէնէն գեղեցիկ աղջիկները եւ իրենց «հարէմ»ներուն մէջ արգելափակեցին. հարիւր հազարաւոր քրիստոնեայ արու զաւակներ առին եւ իսլամ զինուորներ դարձուցին զանոնք: Միտք չունիմ նկարագրելու այն զարհուրելի ճորտութիւնը եւ ճնշումը, որոնք հինգ դարեր տեւեցին. իմ միակ նպատակս է շեշտել իսլամ Թիւրքին այն բնածին զգացումը՝ հանդէպ իր ցեղէն եւ կրօնքէն չեղող ժողովուրդներու թէ՝ անոնք իրաւունքներ ունեցող մարդկային էակներ չեն, այլ պարզապէս շարժուն ինչքեր, որոնք կրնան թոյլատրուիլ ապրելու՝ երբ իրենց տէրերուն շահին կը ծառայեն, բայց որոնք կրնան անգթօրէն ոչնչացուիլ, երբ օգտակար ըլլալէ դադրած են: Այս վերաբերմունքը լայնցած է՝ մարդկային կեանքի հանդէպ բացարձակ արհամարհանքով մը եւ մարդը ֆիզիքական չարչարանքի ենթարկելու անսահման հաճոյքով մը. այս զգացումները նախնական ժողովուրդներու սովորական յատկութիւններն են:

Ասո՞նք էին Թիւրքին իմացական յատկանիշները, իր զինուորական մեծութեան օրերուն: Նոր ժամանակներու մէջ, օտարականներու եւ հպատակ ժողովուրդներու հանդէպ իր վարմունքը բաւականաչափ փոխուած է: Իր զինուորական անկումը եւ այն դիւրութիւնը որով անհաւատ ազգերը յաղթահարած էին իր լաւագոյն բանակները, Օսմանի ամբարտաւան յաջորդները յայտնապէս պարտադրած էին յարգելու գոնէ անոնց քաջագործութիւնը: Հարիւր տարիներու միջոցին, իր կայսրութեան արագ

անհետացումը, օսմանեան կայսրութեան ծոցէն նոր պետութիւններու ստեղծումը՝ ինչպէս Յունաստան, Սերպիա, Պուլկարիա եւ Ռումանիա, եւ այն հրաշալի բարելաւումը որ յաջորդեց՝ Թրքական լուծին խորտակումին՝ այդ խաւար երկիրներուն մէջ, կրնան աւելցուցած ըլլալ Օսմանցիին ատելութիւնը անհաւատին հանդէպ, բայց ատոնք գոնէ որոշ ազդեցութիւն մը ունեցան իր աչքերը բանալու՝ իր արժէքին մասին կարգ մը Թուրքեր՝ ա՛լ եւրոպական համալսարաններու մէջ դաստիարակութիւն կ՚առնեն. կ՚ուսանին մասնագիտական վարժարաններու մէջ եւ կը դառնան՝ եւրոպական ձեւով բժիշկ, վիրաբուժ, օրէնսգէտ, երկրաչափ եւ քիմիագէտ: Սակայն, ո՛րչափ ալ, այս աւելի զարգացած Իսլամները ատեն իրենց քրիստոնեայ ընկերները, չեն կրնար անգիտանալ այն իրողութիւնը թէ՝ գոնէ այս անցաւոր աշխարհին մէջ գեղեցկագոյն բաները՝ արդիւնքն են եւրոպական եւ ամերիկեան քաղաքակրթութեան: Եւ հիմա, ժամանակակից պատմութեան առաջդիմութիւնը՝ որ շատ քիչ ըմբռնելի կը թուէր Թուրքին, սկսած է աւելի իմաստուններու եւ առաջդիմասէրներու միտքին վրայ ազդել: Երեւան եկան առաջնորդներ՝ որոնք սկսան թաքնօրէն խօսիլ «Մահմանադրութեան», «Ազատութեան» եւ «Ինքնավարութեան» պէս բաներու վրայ, եւ որոնց համար անկախութեան հռչակումը կը պարունակէր որոշ եզմարտութիւններ՝ որոնք կրնային արժէք մը ունենալ նոյն իսկ Իսլամներուն համար: Այս յանդուգն գաղափարները սկսան ինքնակալ Սուլթանը տապալելու երազը սնուցանել եւ անոր անպատասխանատու աշխարհավարութեանը փոխարէն հաստատել խորհրդարանական դրութիւն մը: Ես արդէն նկարագրած եմ ծագումը եւ անկումը այս ժէօն Թուրք շարժումին, Թալէաթի, Էնվէրի, Ճէմալի նման պարագլուխներու եւ Միութիւն եւ Առաջդիմութիւն Քոմիթէի իրենց ընկերներուն ղեկավարութիւնով: Այն կէտը՝ զոր կ՚ուզեմ շեշտել հոս, սա՛ է թէ՝ այս շարժումը կանխայուսադրեց Թուրք մտայնութեան կատարեալ շրջափոխութիւն մը, մանաւորաբար հպատակ ժողովուրդներու հանպէպ իր դիրքին մասին: Վերակազմուած Թուրք պետութեան մէջ, Յոյները, Սուրիացիները, Հայերը եւ Հրեաները ա՛լ «պիղծ կեավուռներ» չպիտի նկատուէին: Ասկէ ետքը, այս բոլոր ժողովուրդները հաւասար իրաւունքներ եւ հաւասար պարտականութիւններ պիտի ունենային: Նոր ռեժիմի հաստատումին յաջորդեց ընդհանուր ցնծատօն մը. եւ գրեթէ խելայեղ հաւասարաչխութեան այն տեսարանները, ուր Թուրքերը եւ Հայերը հրապարակով ողջագուրուեցան, բացորոշապէս կը ցուցնէին երկար ատեն հակառակորդ եղող ժողո-

վուրդներու բացարձակ միութիւնը : Թիւրք գործիչներ, որոնց մէջ նաեւ Թալէաթ եւ Էնվէր, քրիստոնեայ եկեղեցիներ այցելեցին եւ բարեմաղթութիւններ ըրին նոր կարգերուն համար. գացին հայ գերեզմանատուններն ու զղջումի արցունքներ թափեցին ոսկորներուն վրայ այն մարտիրոսներուն՝ որոնք հոն կը հանգչէին: Փոխադարձօրէն, հայ կրօնաւորները աղօթքի իրենց պարտքը հատուցին մահմետական Թիւրքերու մզկիթները երթալով : Էնվէր փաշա բազմաթիւ հայ վարժարաններ այցելեց , քարոզելով աղոց թէ՝ Իսլամ-Քրիստոնեայի պայքարի հին օրերը յաւիտեան անցած էին եւ թէ՝ երկու ժողովուրդները հիմա պէտք էին իրարու հետ վարուիլ եղբայրներու եւ քոյրերու պէս: Շնական խորհողներ կային՝ որոնք կը խնդային այս բոլոր ցոյցերուն վրայ, բայց այդ միակ քայլը կը մղէր զանոնք խորհելու թէ՝ երկրային դրախտը հասած էր:

Բռնակալութեան ամբողջ շրջանին , միայն իսլամ տէրը արտօնուած էր զէնք կրելու եւ օսմանեան բանակին մէջ ծառայելու : Զինուոր ըլլալու գործը՝ չափազանց առնավայել եւ փառալից էր, անյարմար՝ ատելի քրիստոնեաներուն: Բայց հիմա Ժէօն Թիւրքերը կը քաջալերէին բոլոր Քրիստոնեաները զէնք առնելու. Թիւրքերը զանոնք բանակին մէջ Իսլամին հետ հաւասար կերպով զինուորագրեցին: Այս Քրիստոնեաները, թէ՛ իբր սպայ եւ թէ՛ իբր զինուոր կռուեցան իտալական եւ պալքանեան պատերազմներուն մէջ, Թիւրք զօրավարներու կողմէ բարձր գովեստներու արժանանալով, իրենց քաջութեան եւ հնարամտութեան համար: Ժէօն Թիւրք շարժումին մէջ, հայ գործիչներ ալ գտնուած էին յայտնի կերպով. այդ մարդիկը բացայայտօրէն կը հաւատային թէ՝ սահմանադրական Թիւրքիա մը հնարաւոր էր: Անոնք գիտակցութիւնը ունէին իրենց իմացական եւ ճարտարարուեստական գերազանցութեանը՝ Թիւրքերուն վրայ , եւ գիտէին թէ՝ կրնային օսմանեան Կայսրութեան մէջ բարգաւաճիլ, եթէ մինակ թողուէին, մինչդեռ եւրոպական վարչութեան տակ, մեծ դժուարութեան պիտի բաղխէին, տոկալու համար մրցակցութեանը աւելի զօրաւոր եւրոպացի գաղթականներու՝ որոնք կրնային երկիր թափանցել: Կարմիր Սուլթանին՝ Ապտիւլ-Համիտի գահընկէցութիւնով եւ սահմանադրական վարչութեան հաստատումով՝ Հայերը բազմաթիւ դարերէ իվեր առաջին անգամը ըլլալով իրենց ազատ մարդեր ըլլալը զգացին :

Բայց, ինչպէս արդէն նկարագրած եմ, այս բոլոր ցանկութիւնները երազի մը պէս ցնդեցան: Եւրոպական պատերազմին սկսելէն շատ առաջ, Թիւրք ժողովրդապետութիւնը անհետացած էր: Նոր Սուլթանին ուժը չքացած էր. չքացած էին նաեւ Թիւր-

քիան արդիական ուղղութիւնով վերածաղկեցնելու յոյսերը, ձգելով միայն անհատներու խմբակ մը, որուն գլուխը կը գտնուէին Թալէաթ եւ Էնվէր, ներկայիս՝ պետութեան տէրերը: Իրենց ժողովրդապետական ձգտումները կորսնցուցած ըլլալով, այս մարդիկը առնոց տեղը դրին ուրիշ նոր ազգային գաղափար մը: Ժողովրդապետական սահմանադրական պետութեան փոխարէն՝ անոնք յարութիւն տուին համաթիւրքութեան գաղափարին. բոլոր օսմանցիներու հանդէպ հաւասար վարմունքի փոխարէն, անոնք որոշեցին հիմնել երկիր մը, տարամերժօրէն Թիւրքերուն համար: «Նոր» կոչեցի այս գաղափարը, բայց անիկա նոր էր միայն այն մարդոց՝ որոնք այդ ատեն երկիրին ճակատագիրը կը վարէին, որովհետեւ, իրականութեան մէջ, անիկա պարզապէս փորձ մըն էր վերակենդանացնելու՝ իրենց նախահայրերուն ամէնէն բարբարոս գաղափարները: Ինչպէս ըսի, անիկա դէպի նախնական Թիւրքը առհաւական վերադարձ մըն էր միայն: Որով՝ տեսանք թէ՝ Թիւրք գործիչները, որոնք ազատութեան, հաւասարութեան, եղբայրութեան եւ սահմանադրականութեան վրայ կը ճառէին, գոց ճառարտասանող տղաքներ էին. միայն թէ՝ անոնք «ժողովրդապետութիւն» բառը կը գործածէին՝ իբր ելարան՝ իշխանութեան գլուխ ելլելու համար միայն: Եւրոպական քաղաքակրթութեան հետ հինգ հարիւր տարիներու մօտաւոր շփումէն ետքը, Թիւրքը կը մնար ճիշդ այն անհատը, որ Միջին Դարուն մէջ Ասիայի տափաստաններէն երեւան ելած էր: Անիկա՝ նո՛յնչափ յամառօրէն, որչափ իր նախահայրերը՝ կը կառչէր պետական այն գաղափարին՝ որ կը բաղկանայ մէկ քանի տէր. անհատներէ, որոնց իրաւունքն է ստրկացնել, կողոպտել եւ խոշտանգել այն ժողովուրդը՝ զոր կրնան իրենց զինուորական իշխանութեանը ենթարկել: Թէեւ Թալէաթ, Էնվէր եւ Ճէմալ բոլորն ալ խոնարհ ընտանիքներէ ծագում առած էին, բայց իրենք տիրապետուած էին տիրող եւ ստրուկի այն հիմնական գաղափարներէն, որոնք կը կազմէին պետական արուեստը [statecraft] Օսմանի եւ նախկին Սուլթաններուն: Տեսանք այն ատեն որ՝ թղթեղէն սահմանադրութիւն մը եւ նոյն իսկ քրիստոնեայ եկեղեցիներու եւ գերեզմանատուններու տրուած արտասուահեղձ այցելութիւններ՝ չէին կրնար արմատախլել այս վաչկատուն ցեղին ընդոծին գաղափարը թէ՝ աշխարհի վրայ երկու տեսակ ժողովուրդներ կան — յաղթողը եւ յաղթուողը:

Երբ Թիւրք Կառավարութիւնը ջնջեց Կափիթիւլասիոնները եւ այդ կերպով Թիւրքերը ազատագրուեցան օտար տէրութիւններու տիրապետութիւնէն, անով քայլ մը առած եղան դէպի համ-

թիւրքութեան գաղափարականին իրականացումը: Ես ակնարկած եմ այն դժուարութիւններուն՝ զորս ունեցայ իրենց հետ, քրիստոնեայ վարժարաններու շուրջը: Զանոնք արմատախլելու կամ գէթ թիւրք հաստատութիւններու փոխակերպելու իրենց որոշումը՝ նոյն արմատական ծրագիրին մէջ ուրիշ մանրամասնութիւն մըն էր լոկ: Նոյնպէս, ջանացին բոլոր օտար առեւտրական տուներուն մէջ միայն թիւրք պաշտօնեաներ գործածել տալ. պնդելով որ՝ պէտք էին ճամբել իրենց Յոյն, Հայ եւ Հրեայ գործակատարները, սղագրիչները, գործաւորները եւ ուրիշ պաշտօնեաները: Անոնք հրաման տուին բոլոր օտար հաստատութիւններուն որ՝ թիւրքերէն լեզուով բռնեն իրենց տոմարները. մեծ դժուարութիւն կրեցի իրաւախոհութեան մը յանգելու, որով անոնք կարող պիտի ըլլային տոմարները թէ՛ Ֆրանսերէն եւ թէ՛ թիւրքերէն բռնելու: Ուզեցին Թիւրքերուն պաշտօն հայթայթել եւ զանոնք կարող ընել՝ գործի արդիական մեթոտներ սորվելու: Օսմանեան կառավարութիւնը մինչեւ անգամ մերժեց որեւէ յարաբերութիւն ունենալ աւստրիական մեծագոյն ռազմանիւթի գործարանի մը ներկայացուցիչին հետ, եթէ ան թիւրք շահակից մը չառնէր: Բացի թիւրքերէնէն, բոլոր լեզուները ջնջելու մենամոլութենէ մը բռնուեցան: Տասնեակ տարիներէ իվեր, Պոլիսի մէջ գտնուող օտարականներուն կողմէ ընդունուած լեզուն եղած էր Ֆրանսերէնը. փողոցի ծանուցանիշերէն շատերը գրուած էին թէ՛ Ֆրանսերէնով եւ թէ՛ թիւրքերէնով: Առտու մը, օտարականները զարմանքով տեսան որ՝ այդ բոլոր ծանուցանիշերը վերցուած էին եւ փողոցի անունները, փողոցի կառքերու վրայի ցուցմունքները եւ ուրիշ հանրային ծանուցումներ գրուած էին միայն թիւրքերէն, այն տարօրինակ գիրերով, զորս շատ քիչեր կը հասկնային: Այս փոփոխութենէն մեծ շփոթութիւն ծագեցաւ, բայց տիրող իշխանութիւնը մերժեց վերահաստատել առելի օտար լեզուն:

Այս գործիչները, ո՛չ միայն իրենց նախահայրերուն բարբարոս գաղափարներուն վերադարձան, այլ նաեւ դիմեցին ծայրայեղութիւններու՝ որոնք նախկին Սուլթաններուն միտքէն անցած չէին երբեք: Տասնըհինգերորդ եւ տասնըվեցերորդ դարերու իրենց նախահայրերը հպատակ ժողովուրդներու հետ կը վարուէին իբր իրենց ոտքին տակի ցեխը. բայց նորէն հաւատքը ունէին թէ՝ անոնք որոշ օգտակարութիւն մը ունին եւ չէին արհամարհեր զանոնք իրենց ստրուկները դարձնել: Բայց այս Միութիւն եւ Առաջդիմութիւն Կոմիթէն, որուն պարագլուխներն էին Թալէաթ եւ Էնվէր, որոշեց զանոնք ամբողջովին մէջտեղէն վերցնել: Վաղեմի աշխարհակալ Թիւրքերը՝ Քրիստոնեաները իրենց ծառաները դար-

ծուցած էին. բայց իրենց չտես յաջորդները գործը աւելի առաջ տարին, որովհետեւ որոշեցին զանոնք միահամուռ բնաջնջել եւ կայսրութիւնը Թրքականացնել, ջարդելով ոչ-Իսլամ տարրերը: Աշխարհավարական այս մտածումին սկզբնական հեղինակութիւնը Թալէադի եւ Էնվէրի չէր վերաբերեր. այն մարդը՝ որ առաջին անգամ ծրագրեց զայն, մեծագոյն հրէշներէն մէկն է՝ որ ծանօթ ըլլայ պատմութեան — «Կարմիր Սուլթանը», Ապտիւլ-Համիտը: Այս մարդը գահ բարձրացաւ 1876ին, Թիւրք պատմութեան մէջ տագնապալի շրջանի մը: Իր Թագաւորութեան առաջին երկու տարիներուն, ան կորսնցուց Պուլկարիան, ինչպէս նաեւ Կովկասի մէջ կարեւոր նահանգներ, իր վեհապետութեան հետեւրեան վերջին մնացորդները Թարա-Տապլ, Սերպիայի եւ Ռումանիայի մէջ, եւ իր իրական ամբողջ իշխանութիւնը Պօսնայի եւ Հերսէքի մէջ: Ծունաւտան երկար աւանդ իւր անկախ ազգ մը եղած էր, եւ այն վէճերը՝ որոնք Եգիպտոսը պիտի անջատէին օսմ. Կայսրութենէն, սկսած էին արդէն: Երբ Սուլթանը իր ժառանգութեան մթերհաշիւը կատարեց, առանց դժուարութեան կրցաւ նախատեսել այն օրը, երբ իր երկիրին ամբողջ մնացած մասը պիտի անցնէր անհատատիրութեան ձեռքը: Ինչ էր պատճառը Թիւրք ընդարձակածաւալ Կայսրութեան այս տապալջատումին Անշուշտ իրական պատճառը խորապէս թաքնուած է Թիւրքին նկարագիրին մէջ, բայց Ապտիւլ-Համիտ սեպատ միայն աւելի ակնյայտ իրողութիւնը թէ՝ եւրոպական մեծ տէրութիւններու միջամտութիւնը ուժ տուած էր այդ գերի ազգերուն: Սուլթանին երկրամասերէն կորտուելով կերտուած այս բոլոր Թագաւորութիւններուն մէջէն, Սերպիան — յիշե՛նք այս պարագան՝ իբր իրեն յաւերժական պատիւ — միակն է որ՝ իր անկախութիւնը ինքնիրենը շահեցաւ: Բոլոր մնացածները՝ ազատագրած են Ռուսիա, Ֆրանսա եւ Մեծ Բրիտանիա: Եւ ինչ որ շատ անգամներ պատահած էր, կրնար նորէն պատահիլ: Օսմանեան Կայսրութեան մէջ տակաւին կը մնար համախումբ ցեղ մը, որ ազգային ցանկութիւններ եւ ազգային զօրութենականութիւններ ունէր: Փոքր Ասիայի հիւսիս-արեւելեան մասին մէջ, դէպի Ռուսիայի սահմանը երկարող վեց նահանգներ կային, ուր Հայերը ազգաբնակչութեան էն ստուարաթիւ տարրը կը կազմէին: Հերոդոտոսի ժամանակէն, Ասիայի այս մասը Հայաստան անունը կրած է: Ներկայի Հայերը ուղղակի շառաւիղներն են այն ժողովուրդին, որ երեք հազար տարի առաջ այդ երկիրը կը բնակէր: Իրենց ծագումը ա՛յնչափ վաղնջական է որ՝ կորսուած է առասպելին եւ խորհուրդին մէջ: Հայկական մեծագոյն քաղաքը եղող Վանի ժեռուտ բլուրներուն վրայ՝ տակաւին կը

մնան չկարդացուած [undeciphered] բեւեռագիր արձանագրութիւններ՝ որոնք մղեցին կարգ մը արեւելագէտներ — պէտք է խոստովանիմ թէ փոքրաթիւ հայ ցեղը նոյնացնելու Աստուածաշունչի Հիդիդներուն հետ: Սակայն, ինչ որ որոշապէս ծանօթ է Հայերու մասին, սա՛ է թէ՝ դարերէ իվեր Հայերը օսմանեան կայսրութեան արեւելեան մասին ամէնէն քաղաքակիրթ եւ ամէնէն ճարտարարուեստ ցեղը հանդիսացած են: Իրենց լեռներէն իջնելով, անոնք տարածուած են Սուլթանին հողամասերուն մէջ, եւ բոլոր մեծ քաղաքներու ազգաբնակչութեան կարեւորագոյն մէկ տարրը կը կազմեն: Ամէն կողմ, անոնք ծանօթ են իրենց ճարտարարուեստով, իրենց ուշիմութիւնով եւ կանոնապահ կեանքով: Անոնք յատկականապէս եւ բարոյապէս այնչափ գերազանց են Թիւրքերէն որ՝ առուտուրի եւ ճարտարարուեստի մեծ մասը իրենց ծեռքը անցած է. Յոյներուն հետ, Հայերը կայսրութեան տնտեսական ուժը կը կազմեն: Այս ժողովուրդը չորրորդ դարուն Քրիստոնէութիւնը ընդունեց եւ հիմնեց Հայկական եկեղեցին՝ իբր պետական կրօնքին խարիսխը կ'ըսուի թէ՝ ասիկա գոյութիւն ունեցող ամէնէն հին Քրիստոնեայ եկեղեցին է:

Դիմագրաւելով հալածանքներու՝ որոնց նմանը ուրիշ տեղ գոյութիւն չէ ունեցած, այս ժողովուրդը իր վաղեմի քրիստոնէական հաւատքին կառչած է գերագոյն յամառութիւնով: Տասնըհինգ դարեր Հայերը ապրեցան Հայաստանի մէջ, — Քրիստոնեաներու պզտիկ կղզի մը, շրջապատուած թշնամի կրօնքով եւ թշնամի ցեղով ետադէմ ժողովուրդներէ: Իրենց երկարատեւ կեանքը չվերջացող մարտիրոսութիւն մը նղած է: Իրենց բնակած երկիրը միացումի օղակը կը կազմէ Եւրոպայի եւ Ասիայի միջեւ, եւ բոլոր ասիական արշաւանքները — Սարազէնները, Թաթարները, Մոնկոլները, Քիւրտերը եւ Թիւրքերը — անցած են անոնց երկիրին վրայէն: Այսպէս, Հայերը դարերով եղած են Արեւելքի Պելճիքան: Ամբողջ այս ժամանակաշրջանի ընթացքին, Հայերը ինքզինքնին նկատած են ո՛չ թէ Ասիացիներ, այլ Եւրոպացիներ: Ոը խօսին հնդ-եւրոպական լեզու մը. գիտուններ անոնց ցեղային ծագումը արիական կը նկատեն. եւ այն պարագան որ՝ իրենց կրօնքը Եւրոպայի կրօնքն է, պատճառ եղած է որ՝ անոնք միշտ աչքերնին դէպի Արեւմուտք դարձնեն: Եւ անոնք մի՛շտ յուսացած են որ՝ օր մը Արեւմուտքի այդ աշխարհէն է որ պիտի գար փրկութիւնը, որ ձիրնք պիտի ազատագրէր իրենց ոճրագործ տէրերէն: Եւ երբ, 1876ին, Ապտիւլ-Համիտ քննեց իր կտոր կտոր եղած երկիրը, տեսաւ որ իր ամէնէն տկար կէտը Հայաստանն էր: Ճիշդ կամ սխալ կերպով, խորհեցաւ թէ՝ Հայերը, Ռումանա-

ցիներուն, Պուլկարներուն, Բոյներուն եւ Սերպիացիներուն պէս, կը տեսնէին իրենց միջնադարեան անկախ ազգութիւնը վերահաստատելու, եւ գիտէր թէ՝ Եւրոպա եւ Ամերիկա համակիր էին այս ցանկութեան:

Պերլինի դաշնագիրը, որ վճռապէս վերջ դրած էր Թիւրք-ռուսական պատերազմին, կը պարունակէր յօդուած մը, որ եւրոպական տէրութիւններուն կ'ընծայէր պաշտպան բազուկ մը՝ Հայերուն վրայ: Համիտ ինչպէս կրնար տեւականօրէն ազատիլ այս վտանգէն: Լուսամիտ վարչութիւն մը, որ Հայերը ազատ անհատներու փոխակերպէր եւ ապահովէր անոնց կեանքը եւ ինչքը, ինչպէս նաեւ քաղաքային եւ կրօնական իրաւունքները, հաւանօրէն զանոնք պիտի դարձնէր խստազ եւ օրինապահ հպատակներ: Բայց ո՛չ մէկ Թիւրք կրնար բարձրանալ մինչեւ աշխարհավարական այդ տեսակ ըմբռնումի մը: Ընդհակառակը, Աբտիւլ-Համիտ որոշեց որ՝ միակ միջոց մը կար Թիւրքիան հայկական խնդիրէն փրկելու համար — եւ ատիկա էր՝ երկիրը Հայերէն մաքրել: Պետութեան կողմէ կազմակերպուած եւ ղեկավարուած ջարդով՝ 2,000,000 մարդոց կիներու տղոց բնաջնջումը՝ միակ միջոցը ըլլալ թուեցաւ՝ Թրքական կայսրութեան ալ աւելի քայքայուիլը կանխարգիլելու համար:

Օր մը, Աբտիւլ-Համիտ կանչեց Հայերու Պատրիարքը, որ հայկական եկեղեցիին գլուխն է: Ձայն ընդունեց ուղղակի Վոսփորին վրայ նայող իր պալատին մէջ: Սուլթանը ցուցուց այդ նեղուցը եւ ըսաւ.

— Եթէ Հայերը չի դադրին խռովութիւն յարուցանելէ, անոնց արիւնը սա Վոսփորին պէս պիտի հոսեցնեմ:

Եւ անկէ ետքը, մօտաւորապէս երեսուն տարի, Թիւրքիա աշխարհի ներկայացուց ջարդոյ կառավարելու պատկեր մը: Մենք, Եւրոպայի եւ Ամերիկայի մէջ, լսեցինք այդ դէպքերը, մասնաւորապէս երբ անոնք հրէշային համեմատութիւններու հասան, ինչպէս 1895-96ին, որ ատեն, 200,000 Հայեր ամենավայրագ կերպով խողխողուեցան: Եւ ամբողջ այդ տարիներու ընթացքին, Հայերու կեանքը շարունակական մղձաւանջ մը եղաւ: Անոնց ստացուածքը կը գողցուէր, անոնց այրերը կը սպանուէին, անոնց կիները կը յափշտակուէին, անոնց դեռատի աղջիկները կ'առեւանգուէին եւ կը բռնադաւոուէին Թրքական հարեմներու մէջ ապրելու: Այս բաները ամէն օր կը պատահէին: Սակայն Աբտիւլ-Համիտ կարող չէր իր ամբողջ նպատակը գործադրել. եթէ իր կամքին մնար, ան միակ զգուելի գեհենատօնի մը մէջ ջարդել կու տար ամբողջ ազգը: Ան ջանաց ընել այդ բանը 1895ին,

բայց իր ծրագիրին դէմ՝ զանազան անյաղթելի խոչընդոտներ գտաւ: Ատոնց գլխաւորներն էին Անգլիա, Ֆրանսա եւ Ռուսիա: Այդ վայրագութիւնները՝ իր մենարանէն ձայնը բարձրացուցին Կլէտսթընի, որ այն ատեն ութսունըվեց տարեկան էր եւ ան, իր ճառերովը, որոնց մէջ Սուլթանը «Մեծ Մարդասպանը» եւ «Դժոխապարտ Ապտիւլ»ը անուանեց, բովանդակ աշխարհը դէմ հանեց այն խժդժութիւններուն, որոնք տեղի կ'ունենային: Տեսնուեցաւ որ՝ եթէ Սուլթանը չընկրկէր, Անգլիա, Ֆրանսա եւ Ռուսիա պիտի միջամտէին, եւ Սուլթանը գիտէր թէ՝ այդ միջամտութիւնը տեղի ունենալու պարագային, Թիւրքիայի այն մասերը՝ որոնք նախկին անջատումներէ ետքը վերապրած էին՝ պիտի անհետանային: Որով, Ապտիւլ-Համիտ ստիպուած էր հրաժարիլ սպանութիւնով ամբողջ ցեղ մը բնաջնջելու իր դիւային ծրագիրէն: Բայց Հայաստան շարունակեց կրել անգութ հալածանքին յամր ճգնաժամը: Մինչեւ եւրոպական պատերազմին պայթիլը, հայկական նահանգներուն մէջ օ՛ր չէր անցած՝ առանց վայրագութիւններու եւ սպանութիւններու: Ժէօն Թիւրք ռեժիմը, հակառակ իր ընդհանուր եղբայրութեան խոստումներուն, հանգիստ չտուաւ Հայերուն: Արդէն նկարագրուած սիրատօներէն քանի մը ամիս ետքը, ամենազարհուրելի ջարդեր տեղի ունեցան Ատանայի մէջ, ուր 35,000 հոգի ոչնչացան:

Եւ հիմա, Ժէօն Թիւրքերը, որոնք Ապտիւլ-Համիտի գաղափարներէն շատերը իւրացուցած էին, որդեգրեցին նաեւ Հայկական քաղաքականութիւնը: Ազգը թրքականացնելու իրենց մոլուցքին սրամաբանական նպատակը ըլլալ կը թուէր՝ բնաջնջել բոլոր Քրիստոնեաները — Յոյները, Սուրիացիները եւ Հայերը: Որչափ ալ հիանային տասնըհինգերորդ եւ տասնըվեցերորդ դարերու մահմետական աշխարհակալներուն վրայ, հիմա կ'ըմբռնէին թէ՝ այդ մեծ պատերազմիկները աղէտալի սխալ մը գործած էին, քանի որ՝ ունէ՛ին կատարեալ իշխանութիւնը քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնները ջնջելու եւ զանց ըրած էին կատարել այդ բանը: Իրենց կարծիքով, այդ քաղաքականութիւնը՝ աշխարհավարական աղէտալի սխալ մըն էր. ատոր արդիւնքն էին այն բոլոր թշնամութիւնները՝ որոնցմէ տուայտած է Թիւրքիա, արդի ժամանակներու մէջ: Եթէ այդ իսլամ ցեղապետները Պուլկարիան նուաճած ատեն, բոլոր Պուլկարները սուրէ անցուցած ըլլային ու Պուլկար երկիրը բնակչաւորած իսլամ Թիւրքերով, երբեք գոյութիւն չպիտի ունենար ժամանակակից պուլկարական հարց մը, եւ Թիւրքիա երբեք չպիտի կորսնցնէր Կայսրութեան այդ մասը: Նոյնպէս, եթէ անոնք բնաջնջած ըլլային բոլոր Ռումէնները, Սերպերը

HENRY MORGENTHAU, AMERICAN AMBASSADOR TO TURKEY, ...
Mr. Morgenthau is standing on the terrace of the American ... at Constantinople. The two boys are his grandsons, Henry M. and Mortimer J. Fox; the two girls are the daughters of the Swedish Minister to ...

ՀԵՆՐԻ ՄՈՐԿԸՆԹԱՈՒ
ԹԻՒՐՔԻԱՅԻ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԴԵՍՊԱՆ, 1913—1916

Մr. Մorկրնթաու կեցած է Պոլիսի ամերիկեան Դեսպանատու-նին պատշգամը: Երկու մանչերը իր թոռներն են, Հենրի Մ. եւ Մորթիմըր Ճ. Ֆօքս: Երկու աղջիկները՝ զաւակներն են Թիւրքիայի Շուէտական դեսպանին՝ Տ'Անքերսվէրտի: Տկն. Տ'Անքերսվէրտ Ամերիկուհի մըն է:

եւ Յոյները, այն նահանգները՝ որոնք հիմա այդ ցեղերէն գրաւուած են, տակաւին պիտի միայն Սուլթանին երկիրին անանջատ մասերը: Անոնք զգացին որ՝ սխալը սոսկալի եղած էր, բայց դեռ չարիքէն բան մը կրնար փրկուիլ: Անոնք պիտի բնաջնջէին Յոյները, Սուրիացիները, Հայերը եւ ուրիշ Քրիստոնեաները: Անոնց տուներուն եւ ագարակներուն մէջ պիտի փոխադրէին իսլամ ընտանիքներ եւ այդպէսով պիտի ապահովէին այդ հողամասերուն միւսներուն նման Թիւրքիայէն չխլուիլը:

Այս մեծ բարեկարգութիւնը կատարելու համար, անհրաժեշտ չպիտի ըլլար սպաննել իւրաքանչիւր ապրող Քրիստոնեայ: Ամէնէն գեղեցիկ եւ առողջակազմ հայ աղջիկները կրնային յափշտակուիլ, բռնի իսլամացուիլ եւ դառնալ կիները կամ հոմանուհիները Մար-

զարէին ջերմեռանդ հետեւորդներուն: Անոնց տղաքը ինքնաշարժօրէն իսլամ պիտի ըլլային եւ պիտի զօրացնէին Կայսրութիւնը, ինչպէս Ենիչէրիները ըրած էին անցած շրջաններուն մէջ *:

Այս հայ աղջիկները կնոջական բարձր տիպար մը կը ներկայացնեն, եւ Ժէօն Թիւրքերը, իրենց նախնական, յայտնատեսական խնդրում՝ ըմբռնեցին թէ՝ անոնց արիւնին Թիւրք ժողովուրդին խառնուիլը՝ ամբողջին վրայ eugenic ազդեցութիւն մը պիտի գործէր: Պզտիկ տարիքով հայ տղաքներ կրնային առնուիլ Թիւրք ընտանիքներու մէջ եւ մեծցուիլ՝ իբր թէ պարզ իսլամներ ըլլային՝ ճշմարտութեան անգէտ պահելով զանոնք: Ասոնք գրեթէ միակ տարրերն էին, որոնք կրնային արժէքաւոր նպաստ մը բերել ձեւակերպուող նոր Թիւրքիային: Որովհետեւ պէտք էին բոլոր նախազգուշութիւնները ձեռք առնուիլ Հայերու նոր սերունդի մը ծաղկումին դէմ, հետեւաբար անհրաժեշտ պիտի ըլլար մէկ անգամէն սպաննել ծաղիկ հասակի մէջ գտնուող եւ որով անփծուած սերունդը ծնանելու կարող բոլոր այրերը: Ծեր այրերը եւ կիները մեծ վտանգ մը չէին կազմեր ապագայ Թիւրքիային, որովհետեւ անոնք արդէն լրացուցած էին սերնդագործական իրենց բնական պաշտօնը. թէեւ անոնք ալ փորձանք էին եւ հետեւաբար պէտք էին մէջտեղէն վերցուիլ:

Հակադարձօրէն Ապտիւլ-Համիտի, Ժէօն Թիւրքերը ինքզինքնին կը զգային այն տեսակ դիրքի մը մէջ՝ ուր կրնային այս սուրբ ձեռնարկը գլուխ հանել Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսա եւ Ռուսիա իրենց նախահայրերուն ճամբան խափանած էին Բայց

Երբ Թիւրք մը փողոցին մէջ Քրիստոնեայէ մը պահանջէր իր կօշիկները մաքրել, այս վերջինը պէտք էր հնազանդիլ, թէ ոչ մահուան պատիժ կար

Խիստ ուշագրաւ պաշտօնական վաւերագիր մը՝ որ երբեք ծրագրուած ըլլայ, այն թաղումի արտօնագիրն է՝ զոր օսմանեան Կառավարութիւնը մինչեւ հարիւր տարի առաջ սովոր էր հանել՝ իր քրիստոնեայ հպատակներուն թաղումին համար: Անոր տառացի թարգմանութիւնն է հետեւեալը. — «Ո՛վ դուն անկրօն քահանայ, որ ալտաքսուած ես Աստուծոյ ներկայութենէն, դուն որ սատանային թագը եւ սեւ զգեստներ կը կրես, պիղծ անհաւատներու հօտէդ այսինչը մեռած ըլլալով — թէեւ իր սրբապիղծ մարմինը հողէն ընդունելի չէ, բայց քանի որ իր սոսկալի գարշահոտութիւնը հանրութեան վնասակար պիտի ըլլայ, առ՛ր պիղծ դիակը, փոս մը փորէ, նետէ զայն անոր մէջ, ոտքերովդ կոխկռտէ անոր վրայ, եւ ետ դարձիր, անհաւա՛տ խոզ»:

հիմա այդ խոչընդոտները վերցած էին: Ժէօն Թիւրքները, ինչպէս ըսած եմ, հաւատքը ունէին թէ՝ իրենք յաղթած էին այդ ազգերուն եւ հետեւաբար անոնք ա՛լ չէին կրնար իրենց ներքին գործերուն միջամուխ ըլլալ Միայն մէկ տէրութիւն մը կրնար ազդեցութիւններ յարուցանել, եւ ա՛յ Գերմանիան էր: 1898ին, երբ Եւրոպայի ամբողջ ուշադրութիւնը կլէոսթընի ամբաստանութիւններուն հետ ծայր կը բարձրացնէր եւ միջամտութիւն կը պահանջէր, Գայզէր Վիլհելմ Բ. Պոլիս կ'երթար, այցելութիւն կու տար Ապտիւլ-Համիտի, իր ամէնէն բարձր պատուանշանները կը կախէր արիւնարբու բռնակալին կուրծքը եւ անոր երկու այտերը կը համբուրէր: Այն Գայզէրը, որ 1898ին այս բանը ըրած էր, տակաւին գահին վրայ էր 1915ին, եւ հիմա Թիւրքիայի զինակիցն էր: Երկու դարերու ընթացքին առաջին անգամը ըլլալով, 1915ին, Թիւրքերը կատարելապէս ձեռք առած էին իրենց քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւններուն ճակատագիրը: Եկած էր ժամանակը՝ Թիւրքիան այլամերժօրէն Թիւրքերուն հայրենիքը դարձնելու:

ԹԱԼԷԱՊ ՓԱՇԱ

ՆԱԽԿԻՆ ԵՑԱՐԲՈՍ ԹԻՒՐՔԻԱՑԻ

(կենսագրական Նօթերը տեսնել էջ 109)

ԻԳ. ԳԼՈՒԽ

«ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ» ՎԱՆԻ ՄԷՋ

Վանի Թրքական նահանգը՝ կը գտնուի Փոքր Ասիայի հիւսիս-արեւելեան հեռաւոր ծայրը: Արեւելքէն կը կցուի Պարսկաստանի սահմանագլուխին, եւ իր հիւսիսային սահմանագլուխը ուղղուած է դէպի Կովկաս: Անիկա Թրքական Կայսրութեան ամէնէն գեղեցիկ եւ ամէնէն բերրի մասերէն մէկն է. նաեւ պատմական յիշատակարաններով հարուստը: Վան քաղաքը, որ նահանգին գլխաւոր քաղաքն է, համանուն լիճին արեւելեան ափունքին վրայ կը գտնուի. Փոքր Ասիայի այն մեծագոյն քաղաքն է, ուր հայ ազգաբնակչութիւնը Իսլամներէն մեծաթիւ է: 1914ի վերջերը, իր շուրջ 30,000 բնակչութիւնը կը ներկայացնէր Թրքական Կայսրութեան ժողովուրդներու ամէնէն խաղաղ, երջանիկ եւ բարգաւաճ մէկ համայնքը: Թէեւ Վան, նման ուրիշ ամէն հողամասի՝ ուր Հայեր կը բնակին, ունեցած է իր կեղեքումի եւ ջարդի շրջանները, բայց իսլամ լուծը համեմատաբար աւելի թեթեւ կերպով ծանրացած է ժողովուրդին վրայ: Իր թիւրք կառավարիչը՝ Թահսին փաշա, թիւրք պաշտօնատարներու ամէնէն լուսաւորուած դէմքերէն մէկն էր: Քաղաքին լաւագոյն մասին մէջ բնակող Հայերուն եւ իսլամ թաղերու տղմուտ հիւղակներուն մէջ բնակող Թիւրքերուն եւ Քիւրտերուն միջեւ գոյութիւն ունեցող յարաբերութիւնները տանելի կերպով գոհացուցիչ եղած են բազմաթիւ տարիներու ընթացքին:

Սակայն, այս նահանգին դիրքը զայն անխուսափելիօրէն թատրը դարձուցած է զինուորական գործողութիւններու եւ հայ ժողովուրդին գործունէութիւնը մշտական կասկածի նիւթ եղած է: Եթէ Ռուսիա արշաւանք մը փորձէր դէպի Թիւրքիա, ամէնէն դիւրանցանելի ճամբաներէն մէկը այս նահանգին մէջէն պիտի ըլլար: Տակաւին պատերազմը շատ առաջացած չէր՝ երբ զրգռութեան պատճառներ բարձրացան: Բանակին պարէնաւորումին համար կատարուած գրաւումները Վանի մէջ, աւելի ծանրապէս Քրիստոնեաներու ուսին վրայ ինկան, քան Մահմետական տարրերու, ճիշդ ինչպէս որ եղան Թիւրքիայի ուրիշ ամէն մասերուն մէջ: Հայերը պարտաւորուեցան լուռ ականատեսներ ըլլալ որ՝ թիւրք սպաները գրաւեն իրենց բոլոր արջառները, իրենց ամբողջ ցորենը, իրենց ամէն տեսակ ինչքերը, փոխարէն իրենց տալով

միայն անարժէք թուղթի կտորներ : Տեղի ունեցող ընդհանուր զինահաւաքութեան փորձն ալ , արթնցուց իրենց վախը , որ սաստկացաւ այն բիրտ վարմունքին պատճառով՝ որուն կ'ենթարկուէին հայ զինուորները Կովկասի մէջ : Միւս կողմէ , Թիւրքերը կարգ մը ամբաստանութիւններ կ'ընէին քրիստոնեայ բնակչութեան դէմ, եւ , իբրապէս , Թրքական բանակներուն Կովկասի մէջ ենթարկուած ծախողութիւններուն պատասխանատուութեան մեծագոյն բաժինը Քրիստոնեաներուն կը վերագրէին : Այն իրողութիւնը որ՝ ռուսական ուժերուն կարեւոր մէկ մասը կազմուած էր Հայերէ , Թիւրքերուն անզուսպ զայրոյթ կը պատճառէր : Քանի որ աշխարհի Հայերուն մօտաւորապէս կէսը կը բնակին Կովկասի ռուսական նահանգներուն մէջ եւ բոլոր Ռուսերուն նման ենթակայ են զինուորական ծառայութեան, անկասկած տրտունջի օրինաւոր պատճառ չէր մնար , որչափ աւելն որ այս հայ զինուորագիրները Զարին հաւատարիմ (bona fide) հպատակներն էին : Բայց Թիւրքերը կը հաւաստէին թէ՝ Վանի եւ ուրիշ հայկական նահանգներու հայ զինուորներէն շատեր դասալիք եղած էին , անցած էին սահմանագլուխը , միացած էին ռուսական բանակին , ուր ճամրաներու եւ երկիրին իրենց ծանօթութիւնը կարեւոր ազդակ մը եղած էր ռուսական յաղթանակներուն մէջ : Թէեւ տակաւին ճիշդ իրողութիւնները ստուգուած չեն , բայց անհաւանական չթուիր որ՝ այդ տեսակ դասալքութիւններ , թերեւս քանի մը հարիւր , տեղի ունեցած ըլլան : Պատերազմին սկիզբը «Միութիւն եւ Առաջդիմութիւն»ի գործիչներ երեւան ելան Կարինի եւ Վանի մէջ , եւ կոչ ըրին հայ պետերու՝ ռուսական Հայաստան երթալ եւ հոն ռուսական կառավարութեան դէմ յեղափոխութիւն յարուցանելու փորձ կատարել . եւ որովհետեւ օսմանցի Հայերը մերժեցին՝ ատիկա ա՛լ աւելի սաստկացուց տիրող գրգռութիւնը : Թիւրք կառավարութիւնը չափազանցեց Վանի Հայերուն «դաւաճանական» ընթացքը եւ մինչեւ իսկ զայն իբր չքմեղանք ծառայեցուց ամբողջ ցեղին հանդէպ իր վարմունքին : Թիւրքերու վարքը՝ անգամ մըն ալ կը պատկերացնէ թիւրք միտքին չարանենգութիւնը : Երեսուն տարիներու ընթացքին, հարիւր հազարաւոր Հայեր ջարդելէ անոնց կիները եւ աղջիկները չարչարելէ , երեւակայելի ամէն ձեւով զանոնք կեղեքելէ եւ խոշտանգելէ ետքը , Թիւրքերը տակաւին կ'երեւայ թէ իրաւունք ունենալ կը կարծէին՝ Հայերէն ամենաեռանդուն «ուղղամտութիւնը» ակնկալելու: Բոլանդակ Թիւրքիայի մէջ , Հայերուն՝ Համաձայնութեան հանդէպ համակիր ըլլալը գաղտնիք մը չէր : «Եթէ կ'ուզէք գիտնալ թէ ի՛նչ է պատերազմին ընթացքը , կը

գրէր Թիւրք Իթթիհատական թերթ մը, միայն Հայու մը երեսը նայե-ցէք նմէ՛ ան կը ժպտի, կը նշանակէ որ Դաշնակիցները կը յաղթեն։ Եթէ երեսը ծուռ է՝ կը նշանակէ որ Գերմանները կը յաջողին։ Եթէ սամանցի հայ գիւղացի մը դասալիք ըլլար եւ միա-նար Ռուսներուն՝ ատիկա անվիճելիօրէն պատերազմագիտական ոճիր մը կը կազմէր պետութեան հանդէպ, եւ կը պատժուէր, առանց բնաւ քաղաքակիրթ երկիրներու կանոնները խախտելու։ Սակայն միայն Թիւրք միտքը եւ Թերեւս Junkerը կրնար ատիկա քինախնդրի պատճառ նկատել այն զարհուրելի բարբարո-սութիւններուն՝ որոնք գործուեցան

1914-15ի աշունին եւ ձմեռուան բովանդակ ընթացքին, թէեւ մթնոլորտը լեցուած էր խռովութիւններու կանխանշաննե-րով, բայց Հայերը ինքնազսպութեան հիանալի ընթացքով շար-ժեցան։ Տարինե՛րէ ի վեր Թիւրք քաղաքականութիւնը եղած էր քրիստոնեայ ժողովուրդը գրգռել՝ վրան-բաց արարքներ գործելու. անկէ ետքը այդ տեսակ յոռի ընթացք մը պատրուակ կը բռնուէր՝ ջարդելու։ Հայ կղերը եւ քաղաքական պետերը շատ մը ապա-ցոյցներ նշմարեցին թէ՝ Թիւրքերը հետամուտ էին իրենց հին ռազմավարութեան [tactics], հետեւաբար ժողովուրդին մէջ մտան, նախազգուշացնելով համբերատարօրէն հանդուրժել ամէն անարգանքի եւ նոյն իսկ ծայրայեղութիւննե-րու տալով չտալու համար Թիւրքերուն այն առիթը՝ զոր կը փնտռէին։ «Եթէ նոյն իսկ անոնք մեր մէկ քանի գիւղերը կրակի տան, կ'ըսէին այդ պետերը՝ վրէժխնդիր մի՛ դիմէք, որովհետեւ աւելի լաւ է որ՝ մէկ քանի գիւղեր ոչնչանան, քան ամբողջ ազգը կոտորուի»։

Երբ պատերազմը սկսաւ, Կեդրոնի Կառավարութիւնը ետ կանչեց Թահսին փաշան, Վանի հաշտասէր կուսակալը, եւ անոր տեղ ղրկեց Ճէվտէթ պէյը, որ Էնվէր փաշայի քեռայրն էր։ Այս կարգադրութիւնը ինքնին շատ վրդովիչ էր։ Թիւրք պաշտօնէու-թեան մէջ միշտ գտնուած է փոքրամասնութիւն մը մարդոց, որոնք հաւատացած չեն թէ՝ ջարդը պետական քաղաքականու-թիւն մըն է. եւ որոնց կարելի չէ վստահիլ որ ճշդապահօրէն կը կատարեն Կեդրոնի Կառավարութեան ամէնէն արիւնռուշտ հրա-հանգները։ Հետեւաբար ամէն անգամ որ ջարդեր ծրագրուած են, սովորութիւն եղած է նախ տեղափոխել այդ կարգի «անվստա-հելի» պաշտօնեաները եւ անոնց տեղը դնել աւելի վստահելի նկատուած անձեր։ Թահսինի յաջորդին նկարագիրը՝ իր պաշտօնա-ռութիւնը ա՛լ աւելի վրդովեցուցիչ կը դարձնէր։ Ճէվտէթ իր կեանքին մեծ մասը Վանի մէջ անցուցած էր. յարափոփոխ նկա-

բագրի տէր մարդ մըն էր ան, պահ մը բարեացակամ ոչ-Իսլամներուն հանդէպ յաջորդ պահուն թշնամական, կեղծաւոր դաւող եւ վայրագ, համաձայն իր ցեղին յոռեգոյն աւանդութիւններուն: Ան կ'ատէր Հայերը, եւ սրտովին համակիր էր հայկական խնդիրը լուծելու համար կազմակերպուած վաղեմի թրքական ծրագիրին: Կասկած չի կայ թէ՝ ան Վան եկաւ, այդ նահանգին Հայերը բնաջնջելու որոշ հրահանգներով բայց, առաջին քանի մը ամիսներուն մէջ, պայմանները չդիւրացուցին այդ տեսակ գործողութիւն մը: Ճէվտէթ անձնապէս բացակայ էր, որովհետեւ Կովկասի մէջ Ռուսերուն դէմ կը կռուէր թշնամիին շուտով մօտենալուն պատճառով, Թիւրքերուն համար իմաստուն քաղաքականութիւն մը նկատեց Վանի Հայերուն հետ գէշ վարուելէ զգուշանալ: Բայց գարունի սկիզբը Ռուսերը ժամանակաւոր կերպով նահանջեցին: Ընդհանրապէս զինուորական լաւ ռազգիտութիւն մը նկատուած է յաղթական բանակին համար՝ հետապնդել նահանջող թշնամին: Սակայն, Թիւրք զօրավարներու աչքին՝ Ռուսերուն ետ քաշուիլը պատերազմին մէկ բարեբաղդ դարձուածքն էր, գլխաւորաբար անոր համար որ՝ Հայերը կը զրկէր իրենց պաշտպաններէն եւ անոնց քաղքը կը յանձնէր Թիւրք բանակին: Հետեւաբար, փոխանակ նահանջող թշնամին հետապնդելու Թիւրք բանակը ետ դարձաւ եւ Վանի հողամասը արշաւեց: Փոխանակ ռուսական մարզուած զինուորներուն բանակին դէմ կռուելու Թիւրքերը իրենց հրացանները, գնդացիրները եւ ուրիշ զէնքերը դարձուցին Վանի գիւղերը բնակող կիներուն, տղոց եւ ծերերուն դէմ: Իրենց յաւիտենական սովորութեան համաձայն, Իսլամներու միջեւ բաժնեցին հայ ամէնէն գեղեցիկ կիները, թալլեցին եւ այրեցին հայ գիւղերը եւ չորս օր անընդհատ ջարդ կատարեցին Ապրիլ 15ին, 500ի չափ երիտասարդ Հայեր կանչուեցան Ականցէն, լսելու համար Սուլթանին մէկ հրամանը արեւմուտին, անոնք քաղաքէն դուրս հանուեցան եւ անգթօրէն հրացանազարկ սպաննուեցան: Վանի լճին հիւսիսը գտնուող Թեմին ութսունի չափ հայ գիւղերուն մէջ, այս ընթացքը կրկնուեցաւ եւ այս վայրագ ձեւով երեք օրուան մէջ 24,000 Հայեր սպաննուեցան Միակ դրուագ մը կը պատկերացնէ թրքական մէթոտներուն անբացատրելի գարշելիութիւնը Շատախ մէջ վէճ մը ծագած ըլլալով, Ճէվտէթ պէյ, որ այդ միջոցին Վան վերադարձած էր, առաջարկեց չորս քաղաքացի հայ երեւելիներու, որ այդ քաղաքը երթան եւ ջանան ժողովուրդը հանդարտեցնել Այդ անձերը շրջանի եկան, իրենց ճամբուն վրայ կանգ առնելով ամէն հայ գիւղի մէջ եւ յորդորելով ամէնքը որ՝ հան-

բային կարգը պահեն : Իրենց գործը աւարտելէ ետքը , այդ չորս Հայերը սպաննուեցան քրդական գիւղի մը մէջ : Այս պատճառով, երբ Ճէվտէթ իր պաշտօնատեղին դառնալուն , պահանջեց որ Վանը անմիջապէս 4,000 զինուոր հանէ , բնականաբար ժողովուրդը որ եւ է կերպով չի հաւանեցաւ իր առաջարկին : Երբ նկատի առնենք թէ՝ ի՛նչ պատահած էր նախապէս եւ ի՛նչ պատահեցաւ ետքէն , կասկած չի մնար այն նպատակին մասին՝ որ կը ծածկուէր այդ պահանջումին տակ : Ճէվտէթ , հին հպատակ կերպով գործելով Պոլիսի հրամաններուն համաձայն, կը պատրաստուէր բնաջնջել բովանդակ ժողովուրդը եւ 4,000 քաջակազմ մարդիկ ուզելու նպատակը ուրիշ բան չէր , բայց եթէ զանոնք կոտորել , որպէսզի մնացած Հայերը ա՛լ պաշտպան չունենան : Հայերը , ժամանակ շահելու համար բանակցելով , առաջարկեցին 500 զինուոր տալ եւ մնացածներուն համար փրկագին վճարել : Ատոր վրայ Ճէվտէթ սկսաւ «ըմբոստութեան» խօսք ընել եւ յայտնել իր որոշումը՝ զայն ամէն գինով «ճզմելու» «եթէ ապստամբները միակ գնդակ մը արձակեն , յայտարարեց , պիտի սպաննեմ բոլոր Քրիստոնեաները, այր, կին եւ մինչեւ հոս (ծունկը ցուցնելով) ամէն տղայ» :

Ատենէ մը իվեր Թիւրքերը հայ թաղերուն շուրջը խրամներ կը շինէին եւ հոն զինուոր կը լեցնէին. այդ գրգռակոչին [provocation] փոխարէն, Հայերն ալ սկսան պաշտպանողական պատրաստութիւններ կատարել : Ապրիլ 20ին, Թիւրք զինուորներու ջոկատ մը գերեվարեց քաղաք մտնող խումբ մը հայ կիներ. երկու Հայեր անոնց օգնութեան փութացին եւ հրացանազարկ սպաննուեցան : Թիւրքերը հրացանով եւ հրետանիով կրակ բացին հայ թաղերու վրայ. քաղաքին մէկ մեծ մասը անմիջապէս բոցերու մատնուեցաւ եւ կանոնաւոր պաշարում մը սկսաւ : Հայերու ամբողջ կռուող ուժը կը բաղկանար միայն 1,500 հոգիէ. միայն 300 հրացան ունէին անոնք եւ ռազմանիւթի շատ անբաւական պաշար մը, մինչդեռ Ճէվտէթ ունէր՝ կատարելապէս սպառազինուած եւ պարէնաւորուած 5,000 հոգինոց բանակ մը: Սակայն Հայերը ծայրայեղ դիւցազնութիւնով եւ հնարագիտութիւնով կռուեցան. մինչեւ ետքը Թշնամիին դիմադրելու քիչ առիթ ունէին անոնք, բայց գիտէին թէ ռուսական բանակ մը կը կռուէր դէպի Վան իջնելու, եւ Հայերու մեծագոյն յոյսը ան էր որ՝ իրենք կարող պիտի ըլլային դիմադրել պաշարողներուն՝ մինչեւ որ Ռուսերը հասնէին: Որովհետեւ ես պաշարումներու եւ կռիւներու պատմութիւնը չեմ գրեր, հետեւաբար չեմ կրնար մանրամասնօրէն նկարագրել անհատական դիւցազնութեան բազմաթիւ դէպքերը ,

հայ կիներու համագործակցութիւնը, հայ պատանիներու եռանդը եւ կորովը, ամերիկացի միսիօնարներու անձնազոհ խանդը, մասնաւորաբար Տքթ. Ըշըրը եւ իր կինը եւ Օր. Կրէյս Հ. Նէյիը. եւ հազարաւոր ուրիշ պարագաներ որոնք այս զարհուրելի ամիսը դարձուցին ժամանակակից հայկական պատմութեան ամէնէն փառաւոր էջերէն մէկը: Գործին հիանալի կողմը ան է որ՝ Հայերը յաղթանակեցին: Մօտաւորապէս հինգ շաբաթներու գիշեր-ցորեկ պայքարէ ետքը, Ռուսերը յանկարծ երեւցան եւ Թիւրքերը փախուստ տուին շրջակայ վայրերը, ուր իրենց զայրոյթը յագեցուցին, անպաշտպան հայ գիւղերն ալ ջարդելով: Տքթ. Ըշըր, ամերիկեան միսիօնար, որուն Վանի մէջ գտնուող Հիւանդանոցը քանդուեցաւ ումբակոծութենէ, հաւատի կերպով կը յայտարարէ թէ՝ Թիւրքերուն քաշուելէն ետքը, Ռուսերը սկսան նահանգին մէջ սպաննուած Հայերուն մարմինները հաւաքել եւ դիակիզել. հրկիզուած դիակներուն թիւը հասած է 55,000ի:

Ես Վանի «յեղափոխութեան» այս պատմութիւնը ըրի, ո՛չ միայն անոր համար որ՝ ամբողջ ազգ մը ընաջնջելու կազմակերպուած փորձի մը առաջին քայլը կը կազմէ ան, այլ նաեւ անոր համար որ՝ Թիւրքերուն կողմէ այդ դէպքերը միշտ առաջ կը քշուին՝ իբր արդարացում իրենց յաջորդ ոճիրներուն: Ինչպէս որ պիտի պատմեմ, ամէն անգամ որ Հայերու նպաստին կը դիմէի Էնվէրի, Թալէադի եւ նմաններուն, անոնք անփոփոխելիօրէն կը յիշէին Վանի «յեղախոխականները», իբր օրինակ «դաւադրութեան»: Ինչպէս որ այս պատմութիւնը ցոյց կու տայ, այդ համբաւաւոր «յեղափոխութիւնը» ուրիշ բան չէր, բայց եթէ Հայերու դիմադրութիւնը՝ միտքերնին դրած ըլլալով պաշտպանել իրենց կիներուն պատիւը եւ իրենց կեանքը, երբ Թիւրքերը՝ իրենց դրացիններէն հազարաւորներ ջարդելով՝ ցուցուցած էին թէ՝ ի՛նչ ճակատագիր կը սպասէր իրենց:

ԻԴ. ԳԼՈՒԽ

ԱՋԳԻ ՄԸ ՍՊԱՆՈՒՄԸ

1915ին, հայ ցեղին բնաջնջումը կընդգրկէր կարգ մը դժուարութիւններ, որոնք արգիլած չէին Թիւրքիոյ գործողութիւնները, 1895ի եւ ուրիշ տարիներու ջարդիրուն մէջ: Այդ նախկին շրջաններուն, Հայերը դիմադրութեան սակաւ ուժի կամ միջոցներու տէր էին: Այդ առեն՝ Հայերը արտօնուած չէին զինուորական մարզանք տեսնելու, Թրքական բանակին մէջ ծառայելու, կամ զէնք կրելու: Ինչպէս արդէն ըսի, այլ խտրականութիւնները վերցուած էին, երբ յեղափոխականները գերագոյն իշխանութեան տիրացած էին 1908ին: Ոչ միայն Քրիստոնեաները արտօնուած էին զէնք կրելու, այլ կառավարական իշխանութիւնները, ազատութեան եւ հաւասարութեան խանդի լրիւնց կառարեալ բունկումին մէջ, կը քաջալերէին զանոնք զէնք առնելու: Հետեւաբար, 1915ի սկիզբը, Թրքական իւրաքանչիւր քաղաքի մէջ կային հազարաւոր Հայեր, որոնք իբր զինուոր մարզուած էին եւ որոնք զինուած էին հրացաններով ատրձանակներով եւ ուրիշ մարտական զէնքերով: Վանի գործողութիւնները անգամ մըն ալ երեւան բերին որ՝ այդ մարդիկը կրնային լրիւնց զէնքերը արդիւնաւորապէս գործածել: Ակնհայտ էր որ՝ այս անգամ հայկական ջարդ մը ընդհանուր կերպով ուելի պատերազմի մը բնոյթը պիտի առնէր, քան հանգամանքը անպաշտպան այրերու եւ կիներու այն միահաղոյն սպանդագործութիւններուն, զորս Թիւրքերը մինչեւ իրենց նոգիին հաճոյ գտած էին: Ցեղ մը բնաջնջելու այս ծրագիրը յաջողցնելու համար, երկու նախաքայլեր պէտք էին առնուիլ. անհրաժեշտ էր բոլոր հայ զինուորները անզօր դարձնել եւ ամէն քաղաքներու Հայերուն ձեռքէն զէնքերը առնել: Հայաստանը խեղդամահ ընելէ առաջ, Հայաստանը պէտք էր անպաշտպան դարձնել:

1915ի սկիզբը, հայ զինուորները Թիւրք բանակին մէջ ենթարկուեցան նոր օրէնքի մը: Մինչեւ այդ առեն, անոնցմէ շատերը պատերազմիկ եղած էին, բայց հիմա անոնց բոլորին ալ զէնքերը առնուեցան եւ գործաւոր եղան անոնք: Փոխանակ լրիւնց երկիրին իբր հրետանիգ եւ հեծելազօրք ծառայելու, տեսան որ ճամբայ շինող գործաւոր եւ բեռի կենդանիներ եղած էին: Լրիւնց կռնակը կը բեռցուէին ամէն կարգի պաշարներ, եւ կքնելով բեռին

տակ ու քշտելով Թիւրքերու խաչապաններէն եւ սուլիմանլէն կը բռնադատուէին իրենց յոգնած մարմինները քաշկռտել Կովկասի լեռներուն մէջ երբեմն այդ կերպով ընտնատրուած կը պարտաւորուէին իրենց ճամբան շանալ գրեթէ մինչեւ կէս մէջբերնին ձիւնին մէջ մխրճուած Գրեթէ իրենց ամբողջ ժամանակը բաց օդին մէջ կ'անցընէին քնանալով չոր գետինին վրայ նոր սակայն իրենց գործակալներուն անդամ իջեւանը դիպուածական առիթ մը ընծայէր բնակարան Մնաւոր ըլլալով անոնց ընդհանուր մարմինը կը տրուէր հիւանդանային կը թուլնէին հոն՝ ուր ինկած էին եւ իրենց Թիւրք հարուստհայրիները բանական առնն լովիրներին կը ձգային կոշտպանելու համար անոնց բոլոր ունեցածը նոյն իսկ անոնց զգեստները եթէ կեանքի համար ոգորողներ յաջողէին սահմանուած տեղը հասնիլ անոնք շատ յաճախ կը ջարդուէին Ճամբու մը պարագաներու մէջ հոգիները յաճախ կը մնացուէին առիթի կարուկ կերպով մը որովհետեւ գրեթէ ընդհանուր սովորութիւն մը դարձած էր զանոնք պատարիւնով սպաննելը Գրեթէ ամէն պարագաներու մէջ, վերջը նոյնն էր: Ամէն անկէ 50 կամ 100 հոգիներ խումբեր կը ժողովուէին, չորսական պատակներով հերիւր կը կապուէին կը տարուէին գիւղէն քիչ հեռու առիթ մը Ճանկարծ հրացաններու պայթիւններու ձայներ կը լսէին օդը, եւ Թիւրք զինուորները՝ որոնք իրենց հետեւորդ ծառայած էին, տխրագէմ իրենց կայքը կը դառնային: Անոնք որ դիակները թաղելու կը դրկուէին գանոնք գրեթէ միշտ բոլորովին մերկ կը գտնէին որովհետեւ սովորութեան համաձայն Թիւրքերը զողցած կ'ըլլային անոնց բոլոր զգեստները Այն դէպքերուն մէջ, որոնց ծանօթացայ սպաննվելնեը իրենց գոհերուն տատապանքին վրայ նշարտեսած մը աւելցուցած էին բռնադատելով գանոնք գնդակահար ըլլալէ առաջ իրենց գերեզմանները փորելու

Պատմեմ միակ դրուագ մը որ կը գտնուի մեր հիւպատոսներուն տեղեկագիրներէն մէկուն մէջ եւ որ հիմա մաս կը կազմէ ամերիկեան արտաքին գործերու նախարարութեան դիւանագրութիւններուն: Ռուլիսի սկիզբը, 2,000 հայ «ամէլէ»ներ– այս է Թիւրքերէն անունը այն զինուորներուն՝ որոնք գործաւորի փոխակերպուած են— Խարբերդէն հանուած էին ճամբայ հինելու համար: Այդ քաղաքին Հայերը հասկցան թէ՝ ինչ կը նշանակէր այս, եւ կռնակալին դիմեցին որ խնայէ անոնց: Բայց այդ պաշտօնատարը հաւատացուց թէ՝ այդ մտրդոց վնաս չպիտի հասցուէր եւ նոյն իսկ խնդրեց գերման միսիոնար Լիմմանէն, որ խումբը հանդարտեցնէ, այդ պարոնին պատիւ բսօք տալով թէ՝ նախկին զին-

ուորները պիտի պաշտպանուէին: Մր. Էհման հաւատաց Կուսակալին խօսքին եւ հանդարտեցուց ժողովուրդին ահուդողը: Բայց գործնականին մէջ, այդ 2,000 անձերէն ամէնքն ալ կոտորուեցան, եւ իրենց մարմինները նետուեցան նկուղի մը մէջ: Քանի մը հոգիներ միայն փախան եւ անոնց միջոցով է որ՝ ջարդին լուրը տարածուեցաւ ամէն կողմ: Քանի մը օր ետքը, ուրիշ 2,000 զինուորներ ղրկուեցան Տիարպէքիր: Այդ մարդիկը ամայի վայրեր ղրկելուն միակ նպատակն էր թողուլ որ անոնք կոտորուէին: Որպէսզի անոնք դիմադրելու կամ փախուստով ազատելու ուժ չունենան, այդ դժբաղդ արարածները կանոնաւոր կերպով անօթի կը պահուէին: Կառավարական գործակալներ, ճամբան անոնցմէ առաջ անցնելով, Քիւրտերուն լուր կու տային որ՝ կարաւանը կը մօտենար եւ կը պատուիրէին անոնց՝ կատարել իրենց սրտահաճոյ պարտականութիւնը: Ո՛չ միայն քիւրտ ցեղի այրերը լեռներէն վար կը խուժէին այս սովալլուկ եւ ուժասպառ խումբին վրայ, այլ նաեւ քիւրտ կիները կու գային մսագործի դանակներով, որպէսզի Ալլահի աչքին՝ շահին այն արժանիքը՝ որ քրիստոնեայ մը սպաննելէն առաջ կու գայ: Այս ջարդերը մանակի պատահարներ չէին: Ես կրնայի դեռ յիշել ուրիշ շատ մը դրուագներ, հիշդ նո՛յնչափ զարհուրելի, որչափ վերեւ յիշուածը: Բովանդակ Թիւրք Կայսրութեան մէջ կանոնաւոր ջանք մը գործուեցաւ սպաննելու բոլոր քաջակազմ այրերը, ո՛չ միայն մէջտեղէն վերցնելու նպատակով բոլոր արուները՝ որոնք Հայերու նոր սերունդ մը կրնային արգասաւորել, այլ նաեւ ժողովուրդին տկարագոյն դասակարգը դիւրին որս մը դարձնելու նպատակով:

Ոչչափ ալ ահաւոր ըլլային անզէն զինուորներու այս ջանքերը, անոնք ինքնին գթութիւն եւ արդարութիւն էին, բաղդատուելով այն վարմունքին հետ, որ զէնք պահելու կասկածին ենթարկուած Հայերու գլխուն պայթեցաւ: Բնականաբար Քրիստոնեաները վրդովուեցան, երբ գիւղերու եւ քաղաքներու մէջ ազդեր փակցուեցան, որոնք կը հրամայէին զէնքերը տանիլ զինուորական կայանը: Որովհետեւ այս հրամանը միայն Քրիստոնեաներուն յատուկ էր, հետեւաբար Հայերը լաւ ըմբռնեցին թէ՝ ի՛նչ պիտի ըլլար արդիւնքը, երբ իրենք անզէն մնային, մինչդեռ իրենց իսլամ դրացիները արտօնուած էին պահել իրենց զէնքերը: Սակայն հալածուած ժողովուրդէն շատեր գլխիկոր հնազանդեցան հրամանին. ատոր վրայ, Թիւրք պաշտօնատարները զրեթէ ցնծախինդ կերպով գրաւեցին հրացանները՝ իբր նշան թէ «յեղափոխութիւն» մը կը ծրագրուէր եւ իրենց զոհերը դաւադրութեան ամբաստանութիւնով բանտ նետեցին: Հազարաւորներ զէնք չյանձ-

նեցին, պարզապէս անոր համար որ՝ յանձնելիք զէնք չունէին, մինչդեռ բաւական մեծ թիւով անձեր յամառօրէն մերժեցին յանձնել, ո՛չ թէ որովհետեւ ապստամբութիւն մը կը սարքէին, այլ որովհետեւ կ'ուզէին պաշտպանել իրենց կեանքը եւ իրենց կիներուն պատիւը, այն հարստահարութիւններուն դէմ, որոնց կազմակերպուելուն գիտակ էին :

Այն պատիժը՝ որուն ենթարկուեցան այս անսաստողները, կը կազմէ ժամանակակից պատմութեան ամէնէն ահաւոր գլուխներէն մէկը : Մեզմէ շատեր կը կարծեն թէ՝ չարչարանքը երկար ատենէ իվեր դադրած է վարչական եւ դատական միջոց մը ըլլալէ: Բայց չեմ կարծեր որ՝ ամէնէն խաւար դարերը անգամ ներկայացուցած ըլլան երբեք աւելի զարհուրելի տեսարաններ, քան անոնք՝ որոնք ներկային տեղի ունեցան բովանդակ Թիւրքիայի մէջ: Թիւրք ոստիկան-զինուորները ո՛չ մէկ նուիրականութիւն կը ճանչնային: Գահուած զէնքեր փնտռելու պատրուակին տակ՝ անոնք կողոպտեցին եկեղեցիները. ամենածայրայեղ սրբապղծութիւններու ենթարկեցին խորանները եւ նուիրական առարկաները. եւ նոյն իսկ քրիստոնէական խորհուրդներու նմանողութիւնով՝ ծաղրական արարողութիւններ կատարեցին: Քահանաները կը գանակոծէին՝ զգայազուրկ ընելու աստիճան, այն պատրուակով թէ՝ անոնք խռովութեան օճախն էին: Երբ եկեղեցիներու մէջ զէնք չգտնէին, ատեն-ատեն հրացաններով, ատրճանակներով եւ սուրերով կը զինէին եպիսկոպոսները եւ քահանաները, զանոնք կը քաշէին պատերազմական ատեաններու առջեւ՝ իբր օրէնքի հակառակ զէնք կրողներ, եւ զինուած ծեւով փողոցներուն մէջ կը պտըտցնէին, ամբոխին մոլեռանդ զայրոյթը գրգռելու համար պարզապէս: Ոստիկան-զինուորները կիներու հետ կը վարուէին այն նո՛յն անգթութիւնով եւ անպատշաճութիւնով, որով կը վարուէին անոնց ամուսիններուն հետ: Տեղեկագրուած են դէպքեր, ուր իբր զէնք պահող ամբաստանուած կիներ մերկացուած են եւ գանակոծուած՝ ծառերէն նոր կտրուած ճիւղերով. այդ ծեծերուն ենթարկուած են նոյն իսկ յղի կիներ: Զէնքի այդ փնտռտուքներուն ա՛յնչափ սովորական կերպով կ'ընկերանային բռնաբարութիւնները որ՝ հայ կիները եւ աղջիկները, ոստիկան-զինուորներուն գալը լսելնուն, անտառները, բլուրները կամ լեռնային անծաւներու մէջ կը փախչէին :

Իբր նախապատրաստութիւն ամէն կողմ կատարուելիք փնտռտուքներուն, գիւղերու եւ քաղաքներու մէջ կայտառ մարդիկը ծերբակալուեցան եւ բանտ նետուեցան: Հոն, անոնց խոշտանգիչները ամէնէն դիւային հնարամտութիւնը կը գործադրէին՝ ջանալով իրենց զոհերուն ինքնաբերաբար յայտարարել տալ «յեղափոխա-

կան» ըլլալնին, եւ՝ խոստովանցնելու զէնքերուն պահուած տեղը: Սովորական կերպ մըն էր բանտարկեալը պառկեցնել սենեակի մը մէջ, երկուական թիւրք պահակներ կեցնելով գլխուն եւ ոտքերուն կոլմերը եւ երկու քովերը Ետոյ հարցաքննութիւնը կը սկսէր գաւազանահարութիւնով: Ահիկա անուսոր չարչարանք մը չէ Արեւելքի մէջ. անիկա կը կատարուէր ոտքերուն տակը բարակ ճպուռով մը ծեծելով: Նախապէս ցաւը զգալի չըլլար. բայց քանի՛ ծեծը կամաց-կամաց ուժ կ՛առնէ, ցաւը զարհուրելի տառապանքի մը կը փոխուի. ոտքերը կ՛ուռին եւ կը պատուին. եւ յաճախ, այս արարքին ենթարկուելէ ետքը, պէտք կ՛ըլլայ որ ոտքերը կտրուին: Ոստիկան-զինուորները իրենց հայ զոհը կը գաւազանահարէին մինչեւ անոր մարիլը. այն ատեն, զայն կ՛արթնցնէին երեսին ջուր սրսկելով եւ նորէ՛ն կը սկսէին: Եթէ աս չի յաջողէր զոհը խօսեցնելու, խոստովանցնելու ուրիշ բազմաթիւ միջոցներ ունէին անոնք: Կը քաշէին կը փրցնէին անոր յօնքերը եւ մօրուքը, գրեթէ իւրաքանչիւր թել զատ-զատ կը քաշէին անոր մատներուն եւ ոտքերուն եղունգները. հրաշէկ երկաթներ կը դնէին անոր կուրծքին վրայ. հրաշէկ աքծաններով անոր միսը կը փրցնէին եւ վէրքերուն մէջ եռացած իւղ կը թափէին: Երբեմն, ոստիկան-զինուորները զոհին ձեռքերը եւ ոտքերը փայտի կտորներու կը գամէին, — բացայայտօրէն նմանողաբար Խաչելութեան, — եւ երբ չարչարուողը կը գալարուէր իր տագնապին մէջ, անոնք կը գոչէին. — «Թող հիմա Քրիստոսդ գայ եւ քեզի օգնէ»:

Այս վայրագութիւնները — եւ բազմաթիւ ուրիշներ՝ զորս կը հրաժարիմ նկարագրելէ — սովորաբար կը գործադրուէին գիշեր ատեն: Թիւրքերը բանտին շուրջը կը կենային, թմբուկ զարնելով եւ սուլիւններ հնչեցնելով, որպէսզի չարչարուողին սրտակեղեք կանչերը չհասնին գիւղացիներուն:

Հազարաւոր առիթներով՝ այդ տառապանքներուն տոկացած են Հայերը եւ մերժած յանձնել իրենց զէնքերը, պարզապէս անոր համար որ՝ յանձնելիք բան չեն ունեցած Սակայն, անոնք չէին կրնար համոզել իրենց խոշտանգիչները թէ՝ իրողութիւնը ադ էր: Հետեւաբար սովորական դարձաւ որ՝ երբ լուր կը ստացուէր թէ՝ խուզարկուները կը մօտենային, Հայերը իրենց թիւրք դրացիներէն զէնքեր կը գնէին, որպէսզի կարող ըլլան զանոնք յանձնել եւ խուսափիլ այդ սոսկալի պատիժներէն:

Օր մը, այս վարմունքներուն մասին կը խօսէի Պոլիսի ոստիկանապետ Պէտրի պէյի հետ: Պէտրի զգուելի ախորժակով մը կը նկարագրէր գործադրուած չարչարանքները: Ձէր ծածկեր այն

իրողութիւնը թէ՝ Կառավարութիւնը սարքած էր զանոնք, եւ պաշտօնական դասակարգի բոլոր Թիւրքերուն պէս, խանդավառօրէն կը գնահատէր առելի ցեղին հանդէպ ցուցուած այդ ընթացքը: Պէտրի յայտնեց ինծի թէ՝ այդ բոլոր մանրամասնութիւնները Միութիւն եւ Առաջդիմութիւն Կոմիթէի գիշերային նիստերուն մէջ խորհրդակցութեան նիւթեր եղած էին: Զարչարանք տալու իւրաքանչիւր նոր մէթոտ՝ ողջունուած էր իբր սքանչելի գիւտ մը, եւ նիստերուն կանոնաւորաբար ներկայ եղողները շա՛րունակ իրենց միտքը կը տանջէին, որեւէ նոր չարչարանք մը հնարելու ճիգով: Պէտրի ինծի յայտնեց նաեւ թէ՝ նոյն իսկ սպանիական Հաւատաքննութեան արձանագրութիւնները եւ չարչարանքի ուրիշ պատմական յիշատակարաններ հետազօտած էին եւ որդեգրած անոնց մէջ գտնուող բոլոր նիւթերը: Պէտրի չըսաւ ինծի թէ՝ նողկալի մրցումին մէջ ո՛վ շահած էր մրցանակը, բայց բովանդակ Հայաստանի վրայ գերակշիռ վատահամբաւութեան տիրական հռչակը շահած էր Վանի կուսակալ Ճէվտէթ պէյ, որուն այդ նահանգին մէջ ունեցած գործերը արդէն նկարագրած եմ: Բովանդակ այդ նահանգին մէջ, Ճէվտէթ համբաւուած էր իբր «Պաշքալէի պայտահարը», որովհետեւ չարչարանքի այս մասնագէտը հնարած էր ա՛յն՝ ինչ որ թերեւս բոլոր չարչարանքներուն գլուխ-գործոցն էր — իր հայ զոհերուն ոտքերուն պայտ գամել:

Սակայն այս պատահարները չէին ներկայացներ ա՛յն, ինչ որ այդ ժամանակի թերթերը ընդհանուր կերպով կը յիշէին՝ իբր հայկական վայրագութիւններ. անոնք հազիւ նախնական քայլերն էին ցեղին բնաջնջումին: Ժէօն Թիւրքերը՝ աւելի մեծ հնարագիտութիւն ցուցուցին, քան իրենց նախորդը՝ Ապտիւլ-Համիտ: Գահընկէց Սուլթանին հրամանն էր միայն. «Սպաննե՛լ, սպաննե՛լ», մինչդեռ Թիւրք ռամկավարութիւնը բոլորովին նոր ծրագիր մը գտաւ: Փոխանակ հայ ցեղը մէկ անգամէն ջարդելու, որոշեցին զայն տարագրել: Օսմանեան Կայսրութեան հարաւային եւ հարաւ-արեւելքի կողմը կը տարածուէին Սուրիական անապատը եւ Միջագետքի հովիտը: Թէեւ այս երկրին մէկ մասը ատենով թատերավայրն էր ծաղկեալ քաղաքակրթութեան մը, բայց վերջին հինգ դարերու ընթացքին, ան զարնուած է այն խորշակէն՝ որ ճակատագիրը կը դառնայ ո՛րեւէ երկրի, որ կ'ենթարկուի Թրքական վարչութեան: Եւ հիմա, անիկա տխուր, ամայի անապատ մըն է, առանց քաղաքի ու աւանի եւ առանց որեւէ կեանքի, բնակչաւորած միայն սակաւաթիւ վայրի եւ մոլեռանդ Պէտէվի ցեղերով: Բազմաթիւ տարիներու ընթացքին կատարուած ամենա-

ճարտար աշխատանքն է միայն որ՝ կրնայ այդ անապատը նշանակելի ժողովուրդի մը բնակավայրին փոխակերպել։ Արդ. կեդրոնի կառավարութիւնը ծանուց իր մտադրութիւնը՝ կայսրութեան զանազան մասերուն մէջ ապրող 2.000,000է աւելի Հայերը հաւաքելու եւ զանոնք փոխադրելու՝ այդ անապատային եւ անհիւրընկալ երկրամասին մէջ։ Եթէ նոյն իսկ այդ տեսակ տարագրութեան մը ձեռնարկած ըլլային անկեղծ միտքով, անիկա պիտի ներկայացնէր անգթութեան եւ անարդարութեան գերագոյն ձեւը։ Մեծ մասով Հայերը երկրագործ են, անոնք գլխաւորաբար աշխատաւորական եւ վաճառականական յորձունէութեան ձիրքեր ունին։ Թէեւ անոնցմէ շատեր արտեր կը մշակեն եւ խաշնարածութիւնով կը զբաղին, բայց շատերը քաղաքներու եւ մեծ աւաններու մէջ կը բնակին, եւ, ինչպէս արդէն ըսի, կը ներկայացնեն երկիրին տնտեսական ուժը։ Այս տեսակ ժողովուրդ մը բռնել միլիոններով եւ ղրկել Ասիայի ամէնէն անշէն մասերուն մէջ, պիտի ըլլար անմարդկային կեղեքումի արարք մը։ Իրողութիւնը ա՛ն է որ՝ Թիւրքերը ամենաչնչին գաղափարը իսկ չունէին երբեք՝ Հայերը այս նոր երկիրին մէջ վերահաստատելու։ Անոնք գիտէին թէ՝ խոշոր մեծամասնութիւնը չպիտի հասնէր սահմանուած վայրը, եւ անոնք որ՝ պիտի հասնին ջանային, կա՛մ ծարաւէ եւ անօթութենէ պիտի մեռնէին, կա՛մ պիտի սպաննուէին անապատի մահմետական վայրի ցեղերէն։ Տարագրութեան իրական նպատակը աւազակութիւն եւ աւերածութիւն էր. անիկա ճշմարտապէս ջարդի նոր մէթոտ մը կը ներկայացնէր։ Երբ Թալէաթ, իբր ներքին գործերու նախարար, այդ տեղահանութիւններուն հրամանը կու տար, լոկ մահուան վճիռը կ՚արտասանէր ամբողջ ցեղի մը. շատ լաւ գիտէր ատիկա, եւ ինծի հետ ունեցած իր խօսակցութիւններուն մէջ, ո՛չ մէկ մասնաւոր ջանք չէր ըներ իրողութիւնը քօղարկելու։

1915ի գարունէն աշունի ամբողջ ընթացքին, տեղի ունեցան տարագրութիւնները։ Մեծ քաղաքներէն միայն Պոլիս, Իզմիր եւ Քէօթահիա խնայուեցան։ Ուրիշ ամէն տեղեր՝ ուր միակ հայ ընտանիք մը կ՚ապրէր, անբացատրելի ողբերգութիւններու թատրերը եղան ճշմարտապէս։ Հրամանէն մէ՛կ Հայ անգամ զերծ չմնաց, ո՛րչափ ալ զարգացած կամ հարուստ ըլլար, կամ ընկերային ո՛ր դասակարգին ալ որ պատկանէր։ Գիւղերէ ոմանց մէջ, սովորաբար մէկ կամ երկու օր առաջուընէ՝ ծանուցումներ փակցուեցան, որոնք կը հրամայէին ամբողջ հայ ժողովուրդին, որոշուած ժամու մը ներկայանալ հրապարակ մը. ուրիշ տեղերու մէջ մունետիկը կը շրջէր փողոցներուն մէջ եւ հրամանը բերանացի

ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐ ՎԱՆԻ ՄԷՋ, ՀԱՑ ՍՏԱՆԱԼՈՒ ՅՈՅՍՈՎ՝ ՀԱՒԱՔՈՒԱԾ ՇՈՒԿԱՅԻ ՓՈՒՌԻ ՄԸ ՇՈՒՐՋԸ

Այս խեղճերը՝ բոլորովին անպատսպար ձեւով հեռացուեցան իրենց տուներէն եւ ճամբայ հանուեցան դէպի անապատը։ Հազարաւոր կիներ եւ տղաքներ, ինչպէս նաեւ այրեր, այդ բռնի ուղեգնացութեան մէջ մեռան, ո՛չ միայն անօթութենէ եւ մերկութենէ, այլ նաեւ իրենց պահակախումբերուն անմարդկային վայրագութիւններէն։

կը հաղորդէր։ Իսկ ուրիշ տեղեր ալ, ո՛չ մէկ ազդարարութիւն չէր կատարուեր։ Ոստիկան-զինուորները կը ցցուէին Հայու մը տունին առջեւ, կը հրամայէին բոլոր բնակիչներուն՝ հետեւիլ իրենց։ Իրենց տնական գործերով զբաղող կիները կ'առնէին, առանց թոյլ տալու որ անոնք զգեստնին փոխեն։ Ոստիկանութիւնը անոնց վրայ կ'իյնար, ճիշդ ինչպէս որ Վէսուվ հրաբուխը խուժած էր Պոմպէայի վրայ. կիները կը տարուէին՝ լուացքի տաշտէն զատելով. մանուկները անկողինէն կը խլուէին. հացը փուռին մէջ կիսեփ կը մնար. ընտանեկան ճաշը կէս կերուած կը թողուէր. տղաքը դասարաններէն դուրս կը հանուէին, գիրքերնին բաց ձգուած օրուան դասին վրայ, եւ մշակները կը բռնադատուէին իրենց արօրը թողելու՝ արտերուն մէջ եւ իրենց արջառը՝ լեռներու կողին վրայ։ Նոյն իսկ նոր զաւակ բերած կիներ կը բռնադատուէին իրենց անկողինը թողուլ եւ միանալ տագնապահար ամբոխին,

իրենց քնացող մանկիկները՝ բազուկներնուն մէջ: Հապճեպով խլուած բաներ, — ինչպէս շալ մը, ծածկոց մը եւ թերեւս ուտեստեղէնի քիչ մը փշուրներ, — ա՛ս էր ամէնը՝ ինչ որ կրնային վերցնել իրենց տնական գոյքերէն: Իրենց խելայեղ հարցումներուն թէ «Ո՞ւր կ'երթանք», ոստիկան-զինուորները հազիւ կը հաճէին պատասխանել. «Դէպի ներքին գաւառներ»:

Կարգ մը պարագաներու մէջ, տարագիրներուն կը տրուէին քանի մը ժամեր. բացառիկ պարագաներու՝ քանի մը օրեր, կարգադրութիւններ ընելու համար իրենց ստացուածքներուն եւ տնական գոյքերուն մասին: Բայց այս ծեւը անշուշտ կը յանգէր պարզապէս աւազակութեան Հայերը՝ միայն Թիւրքերու գոյք ծախել արտօնուած էին. եւ որովհետեւ թէ՛ ծախողները եւ թէ՛ գնողները գիտէին թէ՝ մէկ կամ երկու օր միայն կար ծախելու համար ամբողջ կեանքի ընթացքին դիզուած ինչքերը, ծեռք բերուած գիները ծախուածներու արժէքին պզտիկ մէկ կոտորակը միայն կը ներկայացնէին: Կարի մեքենաներ մէկ կամ երկու ֆօլար կ'արժէին. կով մը մէկ ֆօլարով ծեռք կը հանուէր. տուն մը լեցուն կահ-կարասի կը ծախուէր ժամ մը ճաշի փոխարէն: Շատ անգամ, արգելք դրուած էր Հայերուն՝ նոյն իսկ այս գիներով ծախելու եւ Թիւրքերուն՝ գնելու: Ան պատրուակով թէ՝ կառավարութիւնը կ'աւաջադրէր Հայերու գոյքերը ծախել՝ վճարելու համար այն պարտքերը՝ զորս անոնք անխուսափելիօրէն պիտի թողէին, անոնց կահ-կարասիները կը դրուէին մթերանոցներու մէջ կամ կը կուտակուէին հրապարակները, ուր սովորաբար կը կողոպտուէին Թիւրք այրերու եւ կիներու կողմէ Կառավարական պաշտօնեաներ Հայերուն կը ծանուցանէին նաեւ թէ՝ որովհետեւ իրենց տարագրութիւնը ժամանակաւոր էր եւ ծրագրուած էր որ՝ պատերազմը լմնալէ ետքը եւս պիտի բերուէին, այդ պատճառով արտօնուած չէին իրենց տուները ծախելու: Բայց հազիւ թէ այդ սեփականատէրերը գիւղէն կը հեռանային, եւ ահա՛ մահմետական մուհաճիրներ — Թիւրքիայի ուրիշ մասերէն գալթոյներ — կը փոխադրուէին հայկական թաղերը: Նոյնպէս Հայերուն բոլոր արժեղէնները — դրամ, մատնիներ, ժամացոյցներ եւ գոհարեղէններ — կը տարտէին պահականոցները՝ «ապահով պահուելու» համար, մինչեւ իրենց վերադարձը. բայց Թիւրքերը զանոնք իրենց միջեւ կը բաժնէին: Սակայն, այս աւազակութիւնները տարագիրներուն ա՛յնչափ ցաւ չէին պատճառեր, որովհետեւ ա՛լ աւելի սոսկալի եւ տագնապեցուցիչ տեսարաններ կը պարզուէին իրենց աչքերուն առջեւ: Մարդոց կանոնաւոր կերպով բնաջնջումը կը շարունակուէր. այն այրերը՝ որոնք զերծ մնացած էին հալա-

ծանքներէն՝ զորս արդէն նկարագրեցի, վայրագ վարմունքներու կ'ենթարկուէին: Սովորութիւն եղած էր կարաւաններուն մեկնումէն առաջ այրերը բաժնել իրենց ընտանիքներէն, չորսական խումբով իրարու կապել զանոնք, քաղաքէն դուրս տանիլ եւ գնդակահարել: Շարունակ տեղի կ'ունենային հրապարակով կախելու մահապատիժներ, առանց դատելու, այն միակ յանցանքով որ՝ զոհերը Հայեր էին: Ոստիկան-զինուորները մասնաւոր փափաք մը կը ցուցնէին ոչնչացնելու զարգացածները եւ ազդեցիկները: Այդ տեսակ մահապատիժներու մասին շարունակ տեղեկագիրներ կը ստանայի ամերիկեան հիւպատոսներէ եւ փոխհիւպատոսներէ. անոնց նկարագրած դէպքերէն շատերը չպիտի ջնջուին միտքէս: Էնկիւրիի մէջ, տասնըհինգէն եօթանասուն տարեկան բոլոր հայ այրերը կը ձերբակալուին, չորսական խումբերով իրարու կը կապուին եւ դէպի Կեսարիա ճամբայ կը հանուին: Հինգ-վեց ժամ ճամբորդելէ ետքը, երբ անոնք կը հասնին մեկուսի ձոր մը, Թիւրք գիւղացիներու խուժան մը անոնց վրայ կը թափի՝ բիրերով, մուրճերով, կացիններով, գնդանդիներով, բահերով եւ սղոցներով: Այս գործիքները, ո՛չ միայն տագնապելեցուցիչ մահեր կը պատճառէին՝ քան հրացանները եւ աւտրճանակները, այլ նաեւ, ինչպէս Թիւրքերը իրե՛նք ծանուցած էին գոհուրօրէն, անոնք աւելի խնայողական էին, քանի որ վառօդի եւ գնդակի սպառում չէին հարկադրեր Այս կերպով, Թիւրքերը բնաջնջեցին Էնկիւրիի ամբողջ արու ժողովուրդը, մէջը ըլլալով բոլոր հարուստները եւ կրթուածները, եւ անոնց չարաչար կոտորուած մարմինները թողուեցան ծորին մէջ, ուր կեր եղան վայրի գազաններու: Այս ջարդարարութիւնը լմնցնելէ ետքը, գիւղացիները եւ ոստիկան-զինուորները կը հաւաքուին տեղին գինեփառնը, ուր բաղդատութեան կը դնեն ըրածնին եւ կը յոխորտան իրենց իւրաքանչիւրին սպանուած «կեաւուռ»-ներու քանակին վրայ: Տրապիզոնի մէջ, այրերը նաւակներու մէջ կը դրուին եւ դէպի Սեւ Ծով կը ւղրկուին. ոստիկան-զինուորներ զանոնք կը հետապնդեն, կը գնդակահարեն եւ անոնց դիակները ծովը կը նետեն:

Հետեւաբար, երբ կարաւաններուն մեկնելու նշանը կը տրուէր, անոնք գրեթէ միակերպօրէն կը բաղկանային կիներէ, տղաքներէ եւ ծերունիներէ: Անոնք որ՝ Թերեւս կրնային զանոնք պաշտպանել իրենց վիճակուած ճակատագիրին դէմ, ոչնչացուած էին: Ճաճախ, ամբոխին ճամբայ ելլելու ատենը, քաղաքապետը հեգնական «բարի ճամբորդութիւն» մը կը մաղթէր: Կարաւանին մեկնումէն առաջ, երբեմն կիներուն կ'առաջարկուէր մահմետական ըլլալ: Եթէ նոյն իսկ անոնք ընդունէին նոր հաւատքը, ինչ

որ քիչերը կ'ընէին, նորէ՛ն իրենց երկրային տառապանքները վերջ չէին գտներ: Կրօնափոխները կը բռնադատուէին իրենց զաւակները յանձնելու ինքնակոչ [so-called] «իսլամ Որբանոցներ»ու, հաւանելով որ՝ անոնք կրթուին իբր Մարգարէին հաւատարիմ հետեւորդներ: Եւ իրենք ալ անձնապէս, իրենց կրօնափոխութեան անկեղծ ըլլալը ապացուցանելու համար, պարտաւոր էին իրենց քրիստոնեայ ամուսինները լքելու եւ Իսլամներու հետ ամուսնանալու: Եթէ իբր ամուսին ներկայացող Մահմետական մը չգտնուէր, այն ատեն, նոր կրօնափոխը կը տարագրուէր, ո՛րչափ ալ ուժգնապէս Իսլամութեան համար իր հաւատարմութեանը վրայ պնդէր:

Նախապէս, Կառավարութիւնը քիչ մը որամադրութիւն ցոյց տուաւ այս տարագրուող խումբերը պաշտպանելու: Սպաները զանոնք ընդհանրապէս կը բաժնէին խումբերու, երբեմն հարիւրեակներով, երբեմն հազարեակներով: Քաղաքային իշխանութիւնները երբեմն կը հայթայթէին սայլեր, որոնք կը կրէին աքսորականներուն ժողվուել յաջողած տնական կահ-կարասիները: Ուտիկամ.-զինուորներու պահակախումբ մը կ'ընկերանար իւրաքանչիւր Թաւրիզին, իբր թէ առաջնորդելու եւ պաշտպանելու համար զայն: Ողորմելի զգեստներ հագուած կիներ, գիրկերնին կամ կռնակնին կրելով մանկիկներ, կը քալէին քովն իվեր գաւազաններու կրթնած կաղնիկաղ առաջացող ծերունիներու: Տղաքները ասդին-անդին կը վազվզէին, մատաղ խելքովնին՝ կ'երեւայ թէ Թաւրիզը նոր տեսակ խաղ մը նկատելով: Աւելի բարեկեցիկ անհատ մը, ձի մը կամ էշ մը կ'ուննար. երբեմն ազարակատէր մը փրկած կ'ըլլար կով մը կամ ոչխար մը, որ իր քովնիվեր կը քալէր. եւ ընտանի կենդանիներու սովորական խումբերը — շուներ, կատուներ եւ թռչուններ — մաս կը կազմէին խայտաբղէտ Թաւրիզին: Հազարաւոր հայ քաղաքներէ եւ գիւղերէ այս յուսաթեկ կարաւանները ճամբայ ելան. անոնք դէպի հարաւ ամբողջ պողոտաները կը լեցնէին. իրենց քալած ատեն, ամէն տեղ, անոնք ահագին փոշի մը կը յարուցանէին, եւ կը թողէին բեկորներ, աթոռներ, ծածկոցներ, մահճեղէններ, տնական առարկաներ եւ ուրիշ կահ-կարասիներ, որոնք Թաւրիզին ընթացքը կը գծէին: Կարաւաններուն ճամբայ ելած միջոցին, տարագիրները քիչ մը մարդկային էակներու նմանութիւն կը կրէին. սակայն, քանի մը ժամուան մէջ, փոշին կը ծեփէր իրենց դէմքերը եւ զգեստները, ցեխը կը թանձրանար իրենց ոտքերուն ու սրունքներուն վրայ, եւ դանդաղօրէն առաջացող ամբոխը, յաճախ յոգնութենէ կորաքամակ, եւ ընկերացող «պաշտպան»ներուն բրտութենէն ահաբեկած, կը նմանէր տեսակ մը նոր եւ այլանդակ կենդանիներու ցեղի: Եւ

սակայն, ճիշդ վեց ամսուան ընթացքին, 1915 Ապրիլէն մինչեւ Հոկտեմբեր, Փոքր Ասիայի գրեթէ բոլոր պողոտաները լեցուած էին աքսորականներու այս արտամարդկային խումբերով: Կը տեսնուէր անոնց պտուտքիլը իւրաքանչիւր հովիտէ դարվար ու դարվեր, եւ մագլցիլը գրեթէ իւրաքանչիւր լեռան կողն ի վեր, քալելով եւ շարունակ քալելով, չգիտնալով երբեք թէ դէպի ո՛ւր, բայց եթէ դէպի ամէն ճամբայ՝ որ մահուան կը տանի: Գիւղ գիւղի ետեւէ եւ քաղաք քաղաքի ետեւէ, պարպուեցաւ իր հայ բնակչութենէն, արդէն մանրամասնօրէն նկարագրուած տխուր պայմաններուն մէջ: Ստուգուածին համաձայն, այս վեց ամսուան միջոցին, 1,200,000 ժողովուրդ դէպի սուրիական անապատը այս ուղեգնացութեան համար ճամբայ ելաւ:

«Աղօթեցէ՛ք մեզի համար, կ'ըսէին անոնք իրենց տուներէն մեկնած ատեն — այն յարկերէն՝ ուր 2,500 տարիներէ ի վեր իրենց նախահայրերը ապրած էին: Ա՛լ այս աշխարհի մէջ զձեզ չպիտի տեսնենք. բայց օր մը իրար պիտի գտնենք: Աղօթեցէ՛ք մեզի համար!»:

Հազիւ թէ Հայերը բաժնուած կ'ըլլային իրենց ծննդավայր գիւղերէն, երբ հալածանքները կը սկսէին: Այն ճամբաները, ուրկէ կ'անցնէին, հազիւ թէ ջորիներու արահետներ էին. եւ անոնք որ քանի մը ժամ առաջ մեկնած էին իբր կանոնաւոր թափօր, շուտով կը դառնային այլակերպուած տքնատանջ խուժան մը: Կիները կը բաժնուէին իրենց զաւակներէն եւ ամուսինները իրենց կիներէն: Ծերունիները շուտով յարաբերութենէ կը զրկուէին իրենց ընտանիքներուն հետ, խոնջաբեկ ու ոտքերնին ցաւած: Թիւրք սայլապանները, իրենց վարձուորներուն վերջին դրամը կորզելէ ետքը, յանկարծ զանոնք եւ անոնց գոյքերը ճամբուն վրայ կը թափէին, ճամբէն կը շեղէին եւ գիւղ կը վերադառնային ուրիշ զոհեր գտնելու: Այսպէս, կարճ ժամանակէ մը ետքը, գրեթէ ամէն մարդ, երիտասարդ թէ ծեր, դատապարտուած էր ոտքով ճամբորդելու: Այն ոստիկան-զինուորները՝ զորս Կառավարութիւնը կը ղրկէր իբր թէ աքսորականները պաշտպանելու համար, հազիւ քանի մը ժամէն անոնց հարստահարիչները կը դառնային: Անոնք իրենց պաշտպանեալներուն կը հետեւէին սուինները հրացաններուն անցուցած, խթանելով ո՛վ որ քալուածքը դանդաղեցնելու հակում կը ցուցնէր: Անոնք որ հանգչելու համար կը փորձէին կանգ առնել, կամ ուժասպառ ճամբուն վրայ կ'իյնային, ծայրայեղ վայրագութիւնով կը բռնադատուէին միանալու քալող ամբոխին: Թիւրքերը նոյն իսկ սուիններով կը խթանէին յղի կիները, եթէ անոնցմէ մէկը, ինչպէս որ յաճախ կը պատահէր, ճամբուն

վրայ զաւակ ունենար, կը բռնադատուէր որ անմիջապէս ելլէ եւ միանայ քալողներուն: Ճամբորդութեան ամբողջ շրջանին՝ տեւական պայքար մը մղեցին Հայերը իսլամ բնակիչներու դէմ: Ոստիկան-զինուորներու ջոկատներ առաջ կ'անցնէին՝ ծանուցանելու քիւրտ ցեղերու թէ՝ իրենց զոհերը կը մօտենային. նաեւ թիւրք գիւղացիներուն տեղեկութիւն կը տրուէր որ՝ իրենց երկար ատենէ իվեր սպասած առիթը հասած էր: Կառավարութիւնը նոյն իսկ բանտերը բացաւ եւ ազատ արձակեց դատապարտեալները, այն հասկացողութիւնով որ՝ անոնք իբր բարի Իսլամներ պիտի վարուէին՝ մօտեցող Հայերուն հանդէպ: Այսպէս, իւրաքանչիւր կարաւան գոյութեան մշտական պայքար մը ունէր զանազան դասակարգի թշնամիներու դէմ — իրենց ընկերացող ոստիկան-զինուորները, թիւրք շինականները եւ գիւղացիները, քիւրտ ցեղերը եւ Չէչէններու կամ աւազակներու հրոսախումբերը: Եւ պէտք չէ մոռնանք թէ՝ այն մարդիկը՝ որոնք կրնային այս ուղեւորները պաշտպանել, գրեթէ բոլորն ալ սպաննուած էին կամ իբր բանուոր՝ բռնի բանակին մէջ առնուած, եւ աքսորականներէն ալ կանոնաւոր կերպով առնուած էին բոլոր զէնքերը, ուղեւորութիւնը սկսելէ առաջ:

Երբ զոհերը իրենց մեկնումի կէտէն քանի մը ժամ անդին կը ճամբորդէին, Քիւրտերը իրենց լեռնային բնակարաններէն վար կը խուժէին: Յոյանալով մանկամարդ աղջիկներուն վրայ, անոնց լաչակները կը վերցնէին եւ գեղեցկագոյնները կը փախցնէին դէպի բլուրները: Իրենց աչքին հառոյ երեւցող մանուկները կը գողնային եւ ամբոխին մնացած մասը անգթօրէն կը կողոպտէին: Եթէ աքսորականները մեկնած էին դրամով եւ ուտեստեղէնով, յարձակողները կը յաւիշտակէին, զանոնք այդպէս անօթութեան յուսահատ զոհեր դարձնելով: Անոնք կը կողոպտէին աքսորականներուն զգեստները, եւ երբեմն թէ՛ այրերը եւ թէ՛ կիները կատարեալ մերկութեան վիճակի մը մէջ կը ձգէին: Այս աւարառութիւնները գործելու ամբողջ ընթացքին, Քիւրտերը ազաւորէն կը ջարդէին, եւ կիներու եւ ծերունիներու գոռում-գոչումները կ'աւելցնէին ընդհանուր սարսափը: Անոնք որ կը ճողոպրէին բաց տեղուանք կատարուած այս յարձակումներէն, կ'ենթարկուէին իսլամ գիւղերու մէջ իրենց վերապահուած նոր սարսափներուն: Հոս, թիւրք սինլքորներ կ'իյնային կիներուն վրայ, որոնք իրենց կրած խոշտանգումներէն երբեմն կը մեռնէին, երբեմն ալ զգայազուրկ կը յիմարանային Այս տեսակ ահաւոր կայանի մը մէջ գիշեր մը անցընելէ ետքը, աքսորականները, կամ անոնք որ կը վերապրէին, յաջորդ առտու նորէն ճամբայ կ'ելլէին: Քանի՛ ճամ-

բորդութիւնը երկարէր, ոսոխական-զինուորներու վայրագութիւնը յայտնապէս կ'աւելնար, որովհետեւ անոնք կը թուէին ջղայնոտիլ այն իրականութենէն որ՝ իրենց հոգածութեանը յանձնուածներէն մաս մը դեռ կ'ապրէր: Յաճախ ճամբուն վրայ ինկող մը՝ անմիջապէս կը սուինահարուէր: Հայերը սկսան հարիւրներով մեռնիլ անօթութենէ եւ ծարաւէ Նոյն իսկ երբ գետերու կը հասնէին, ոսոխական-զինուորները Հայերը չարչարելու համար միայն, երբեմն չէին ձգեր ջուր խմել: Անապատին հրակէզ արեւը կ'այրէր իրենց խեղճօրէն հագուած մարմինները. եւ իրենց մերկ ոտքերը, կոխոտելով անապատին տաք աւազը, ա'յնչափ ցաւոտած էին որ՝ հազարներով կ'իյնային եւ կը մեռնէին, կամ կը սպաննուէին՝ երբ գետին երկննային: Այսպէս, քանի մը օրուան մէջ, ինչ որ մարդկային բնականոն էակներու թափօր մըն էր, փոշեթաթաւ կմախքներու սայթաքուն հօրդոյի մը փոխակերպուեցաւ, ուր անյագօրէն ուտելիքի փշուրներ կը փնտռէր, ուտելով ճամբուն վրայ հանդիպած ո'րեւէ սաւոակ, խելայեղած այն խուժդուժ տեսարաններէն՝ որոնք ամէն ժամ կը վրդովէին իրենց էութիւնը, հիւանդ՝ այն բոլոր ախտերով՝ որոնք կ'ընկերանան այս տեսակ նեղութիւններու եւ զրկանքներու, բայց դարձեալ դէպի առաջ խթանուելով, իրենց պահեստներուն խարազաններով. քիրերով եւ սուիններով:

Եւ այսպէս, մինչ աքսորականները կը քալէին, անոնք իրենց ետին կը ձգէին ուրիշ կարաւան մը — կարաւանը մեռած եւ չթաղուած մարմիններու, թիֆուսի, տիզանիհիի եւ խոլերայի վերջին աստիճաններուն մէջ մեռնող ծերունիներու եւ կիներու, կռնակի վրայ պառկած եւ անուղղի ու ջուրի համար իրենց վերջին սրտաճմլիկ ճիչերը արձակող տղեկներու կիներ գտնուեցան, որոնք իրենց մանկիկները օտարականներու կու տային, ալաչելով անոնց որ՝ զանոնք առնեն եւ փրկեն իրենց խոշտանգիչներէն. ասիկա չյաջողելու պարագային, մայրերը իրենց զաւակները հորերու մէջ կը նետէին կամ մացառներու մէջ կը թողէին, որպէսզի գոնէ անվրդով կարենային մեռնիլ: Թափօրին ետեւը կը մնար պզտիկ բանակ մը աղջիկներու, որոնք իբր ստրուկ ծախուած էին — յաճախ սճմիտիի մը կամ զրեթէ յիսուն սենթի — եւ որոնք իրենց գնորդներուն անասնական նպատակներուն ծառայելէ ետքը, պռնկութեան կեանք վարելու կը բռնադատուէին: Մեռնողներու անթաղ կամ կիսաթաղ մարմիններուն խառնուած հիւանդներով եւ մահամերձներով լեցուն կայքերու շարան մը կը գծէր ընթացքը առաջացող խումբերուն: Գիշակերներու երամներ օդին մէջ կը հետեւէին անոնց, եւ սովալլուկ շուներ, մեռելներու մարմիններուն համար իրարու հետ գգուըտելով, շարունակ կը հետապնդէին

թափօրը : Ամէնէն զարհուրելի տեսարանները տեղի ունեցան գետերուն քով, մասնաւորաբար Եփրատի: Այս գետը անցած աւուն, երբեմն ոստիկան-զինուորները կիները ջուրին մէջ կը հրէին ; գնդակի բռնելով բոլոր անոնք՝ որոնք լողալով ազատիլ կը փորձէին: Յաճախ կիները՝ զաւակնին իրենց բազուկներուն մէջ, ինքնաբերաբար գետին մէջը կը նետուէին՝ փրկելու համար իրենց պատիւը: «Ծունիսի վերջին շաբթուն, — հիւպատոսական տեղեկագիրէ մը կը քաղեմ այս մէջբերումը – Էրզրումի Հայերէն բազմաթիւ խումբեր տարագրուեցան յաջորդական օրերու մէջ, եւ անոնցմէ շատերը կոտորուեցան ճամբան, կա՛մ գնդակահարուելով, կա՛մ ջուրի մէջ խեղդամահ ըլլալով: Տկն. Զարուհի անունով տարէց եւ ունեւոր կին մը, որ Եփրատի մէջ նետուած էր, ազատեցաւ գետին մէջ խարակի մը կառչելով: Ան յաջողեցաւ եզերք ելլել եւ դարձաւ Էրզրում՝ պահուըտելու թիւրք բարեկամի մը տունը : Ան պատմեց «Համօրէն-Ռուսական Քաղաքային Միութիւն»ի Էրզրումի ներկայացուցիչ՝ իշխան Արկուդինսքիի Թէ՝ դեռ կը դողդողար յիշելով որ՝ ինչպէ՞ս հարիւրաւոր մանուկներ սուինահարուած էին Թիւրքերուն կողմէ եւ նետուած Եփրատի մէջ, Թէ ինչպէ՞ս այրեր եւ կիներ մերկացուած էին, հարիւրներով իրարու կապուած, գնդակի բռնուած եւ գետը նետուած: Երգնկայի մօտ, ըսաւ, գետին մէկ ագոյգքին վրայ, հազարաւոր դիակները անանկ թումբ մը ձեւացուցած էին որ՝ Եփրատը հարիւր ետրաչի չափ տեղ իր ընթացքը փոխած էր» :

Անիմաստ է Թիւրք Կառավարութեան հաւաստելը Թէ՝ լրջօրէն նպատակ ունեցած ըլլայ երբեք «Հայերը նոր բնակավայրեր» փոխադրելու. ճամբորդներուն հանդէպ ցուցուած ընթացքը՝ բացայայտօրէն կը յայտնէ որ՝ Էնվէրի եւ Թալէաթի իրական նպատակը բնաջնջումն էր: Այս ըմբռստացուցիչ պայմաններուն մէջ դէպի հարաւ աքսորուածներէն քանի՞ հոգի հասան երբեք իրենց սահմանուած վայրը: Միակ կարաւանի մը կրած վիճակները կը ցուցնեն Թէ՝ տարագրութեան այս ծրագիրը ի՛նչպէս կատարեալ ոչնչացումի փոխուեցաւ : Հալէպի ամերիկեան Հիւպատոսին կողմէ հաղորդուած են ինծի խնդիրի առարկայ մանրամասնութիւնները, որոնք ներկայիս Ուաշինկդընի արտաքին գործերու նախարարութեան դիւանաթուղթերուն մէջ անցած են: Ծունիսի սկիզբը, երեք հազար Հայերու թափօր մը , մեծ մասով կիներ , աղջիկներ եւ տղաքներ, մեկնեցաւ Խարբերդէն: Հետեւելով սովորական վերոյին, կառավարութիւնը անոնց հայթայթեց եօթանասուն ոստիկան-զինուորներու պահակազօրք մը, թիւրք պետի մը՝ Գէյի մը՝ հրամանին տակ: Սովորականին համաձայն, ասոնք ապացուցին որ՝

Հայերու պաշտպանները չեն, այլ խոշտանգիչները եւ դահիճները: Հազիւ թէ տարագիրները ճամբայ առած էին, — Պէյը կարաւանէն 400 ոսկի շորթեց պատճառաբանելով թէ՝ մինչեւ անոնց Մալաթիա հասնիլը ապահովութեան պիտի հսկէր անոնցմէ կողոպտածին պէս այն գումարը՝ որ կրնար իրենց ուտելիք հայթայթել, փախուստ տուաւ, զանոնք ձգելով ոստիկան-զինուորներու փափկազգած գթասրտութեանը!

Ամբողջ ճամբուն ընթացքին մինչեւ Րէս-Ուլ-Այն, որ Պաղտատի գիծին առաջին կայարանն է, այս թշուառ ուղեւորներուն կեանքը երկարատեւ արհաւիրք մը եղաւ: Ոստիկան-զինուորները առաջ կ'անցնէին, ծանուցանելու լեռնաբնակ կիսավայրենի ցեղերու թէ՝ հազարաւոր հայ կիներ եւ աղջիկներ կու գային: Արաբները եւ Քիւրտերը աղջիկները կը փախցնէին. լեռնականները անոնց վրայ կ'իյնային կրկնակի անգամներ բռնաբարելով եւ սպաննելով կիները իրենք՝ ոստիկան-զինուորներն ալ կը մասնակցէին խնճոյքներուն: Թափօրին ընկերացող քանի մը այրերը մէկիկ-մէկիկ կը սպաննուէին: Կիները յաջողած էին դրամնին ծածկել իրենց հալածիչներէն, պահելով իրենց բերաններուն եւ մազերուն մէջ. առով ծիեր կը գնէին, մի՛այն որպէսզի կրկնակ անգամներ գողցնեն քիւրտ ցեղապետներու: Վերջապէս, ոստիկան-զինուորները՝ ամբողջ տասներեք օրեր իրենց պաշտպանեալները կողոպտելէ, ծեծելէ, բռնաբարելէ եւ սպաննելէ ետքը, զանոնք ամէնքը մէկ լքեցին: Երկու օր ետքը, Քիւրտերը խումբին մէջ կը մտնեն եւ կը հաւաքեն այն բոլոր արու անձերը՝ որոնք դեռ ողջ կը մնային: 150ի չափ կը գտնեն, 15էն 90 տարեկան. անմիջապէս կը հեռացնեն զանոնք եւ մինչեւ վերջին մարդը կը մորթեն: Բայց միշտ այդ օրը, Սեբաստիայէն ուրիշ կարաւան մը կը միանայ Խարբերդի կարաւանին, ամբողջ կարաւանին թիւը հասցնելով 18,000 հոգիի:

Հիմա հրամանատարութիւնը կը ստանձնէ ուրիշ քիւրտ Պէյ մը, որուն համար, ինչպէս նոյն դիրքին մէջ գտնուող ամէն մարդու, այդ պատեհութիւնը առիթ մը կը նկատուէր միայն՝ կողոպուտի, խոշտանգումի եւ սպանութեան: Այս ցեղապետը լեռները կը կանչէ իր բոլոր հետեւորդները եւ հրաւէր կ'ընէ անոնց որ՝ Հայերու այս հսկայ զանգուածին հանդէպ ուզածնուն պէս շարժին: Ամէն օր ու ամէն գիշեր, է՛ն գեղեցիկ աղջիկները կ'առեւանգուէին. երբեմն անոնք կը դառնային գթաշարժ վիճակի մը մէջ, ինչ որ կը մատնէր իրենց ամբողջ տառապանքներուն պատմութիւնը: Ետամնացները, անոնք՝ որոնք ա՛յնչափ ծեր, տկար եւ հիւանդ էին որ՝ չէին կրնար հետեւիլ առաջացողներուն, անմի-

ջապէս կը սպաննուէին: Երբ Թիւրք գիւղ մը հասնէին, տեղին բոլոր դաւարկաշրջիկները արուօնուած էին հայ աղջիկներուն վրայ խոյանալու: Երբ կոտորակուած խումբը Եփրատի եզերքը հասաւ, տեսան որ՝ 200 հոգիներու դիակները ջուրին երեսը կը ծփային: Մինչեւ այդ ատենը ամէնքն ալ ա՛յնչափ կրկնակ անգամներ կողոպտուած էին որ՝ գրեթէ ո՛չ մէկ բաներնին չէր մնացած, բացի քանի մը ցնցոտի զգեստներէ, զորս հիմա ալ Քիւրտերը յափշտակեցին: Կարաւանին մեծ մասը հինգ օր քալեց, գրեթէ ամբողջովին մերկ՝ անապատին խանձող արեւին տակ: Ուրիշ հինգ օրեր ալ՝ ո՛չ կտոր մը հաց, ո՛չ ալ կաթիլ մը ջուր ունեցան: «Հարիւրաւորներ ճամբան մեռած կ'իյնային, կ'ըսէ տեղեկագիրը: Իրենց լեզուները ածուխ դարձած էին, եւ երբ, հինգ օրէն ետքը, աղբիւր մը հասան, բնականաբար ամբողջ կարաւանը դէպի հոն խուժեց: Բայց ոստիկանները ճամբան խափանեցին եւ արգիլեցին կաթիլ մը ջուր առնել: Իրենց նպատակն էր ջուրը ծախել գաւաթը մէկէն երեք ոսկիի. երբեմն նոյն իսկ դրամը առնելէ ետքը պարզապէս զլացան ջուրը: Ուրիշ տեղ մը, ուր հորեր կային, կիներէ ոմանք ինքզինքնին անոնց մէջը նետեցին, քանի որ ո՛չ չուան, ո՛չ ալ դոյլ կար ջուրը քաշելու: Այդ կիները խեղդուեցան, բայց հակառակ ատոր, ժողովուրդին մնացած մասը խմեց այդ հորէն, մինչ հոն կը մնային դիակները եւ ջուրը կ'ապականէին: Երբեմն, երբ հորերը ցած ըլլային, եւ կիները կարենային անոնց մէջը իջնել եւ կրկին դուրս ելլել, միւսները կը յարձակէին անոնց թաց եւ խոնաւ զգեստները լզելու կամ ծծելու, իրենց ծարաւը յագեցնելու ջանքով: Երբ իրենց մերկ վիճակին մէջ կ'անցնէին արաբ գիւղէ, Արաբները գթացին անոնց եւ տուին զգեստեղէններու հին կտորուանքներ՝ մարմիննին ծածկելու համար: Աքսորականներէն ոմանք՝ որոնք տակաւին դրամ ունէին, քանի մը կտոր զգեստ գնեցին. բայց տակաւին ուրիշներ կային, որոնք մինչեւ Հալէպ քաղաքը՝ ամբողջ ճամբան այդպէս մերկ քալեցին: Խեղճ կիները՝ ամչնալով՝ հազիւ կրնային քալել. անոնք բոլորն ալ կէս մէջքերնուն վար ծռած կը քալէին:

Տասնըեօթերորդ օրը, քանի մը հոգիներ միայն հասան Հալէպ: 18,000 հոգինոց միացած կարաւանէն ելիդ 150 կիներ եւ տղեկներ հասան սահմանուած տեղը: Միւսներէն մէկ քանիներ, ամէնէն գրաւիչները, դեռ կ'ապրէին իբր Քիւրտերուն եւ Թիւրքերուն ստրուկները. մնացածները բոլորն ալ մեռած էին:

Այս տեսակ զարհուրելի դէպքեր պատմելով՝ միակ նպատակս ան է որ՝ առանց մանրամասնութիւններ լսելու, անգլիախօս հասարակութիւնը չկրնար հաշգրտօրէն հասկնալ թէ՝ ի՛նչ է այն ազգը,

զոր մենք Թիւրք կը կոչենք: Ես տակաւին չեմ պատմեր ամէնէն սոսկալի մանրամասնութիւնները, որովհետեւ կատարեալ պատմութիւնը այդ սադիական խենէշանքներուն՝ որոնց զոհերը դարձան այդ հայ այրերը եւ կիները, չի կրնար երբեք տպուիլ ամերիկեան հրատարակութեան մը մէջ: Ի՞նչ ոճիրներ որ մարդկային միտքին ամէնէն խաթարուած բնազդը կրնար ծրագրել, եւ հալածանքի եւ անարդարութեան ի՞նչ նրբութիւններ որ ամէնէն ստորին երեւակայութիւնը կրնար յղանալ, ամենօրեայ դժբաղդութիւնները դարձան այս նուիրական ժողովուրդին: Ես համոզուած եմ որ՝ մարդկային ցեղին ամբողջ պատմութիւնը այլեւս ահաւոր դրուագ մը չի պարունակեր: Անցեալին մեծագոյն ջարդերը եւ հալածանքները գրեթէ աննշան կը թուին, բաղդատուելով 1915ին հայ ցեղին կրած տառապանքներուն հետ: Տասերեքերորդ դարուն սկիզբը, Ալբիգոյներու ջարդը պատմութեան ամէնէն ողբալի դէպքերէն մէկը նկատուած է միշտ: Մոլեռանդութեան այս բռնկումին մէջ 60,000ի չափ անձեր սպաննուած են: Ան Պարթէլէմիի ջարդերուն մէջ մօտ 30,000 մարդկային էակներ կորսուեցան: Սիկիլիական ջարդերը, որոնք մոլեռանդական ամէնէն դիւային պոռթկումներէն մէկը հանդիսացած են, 8,000 անձերու մահուանը պատճառ եղած են: Թօրքեմատայի օրով, Սպանիական Հաւատաքննութեան վրայ հատորներ գրուած են. եւ սակայն, իր կառավարութեան տասնըմեկ տարիներուն՝ 8,000էն քիչ մը աւելի հերետիկոսներ միայն մահուան դատապարտուած են: Ներեցէք պատմութեան միակ դէպքը, որ ամէնէն աւելի կը նմանի հայկական տարագրութիւններուն, Ֆէրտինանի եւ Իզապէլլայի կողմէ Հրեաներու Սպանիայէն արտաքսումն է: Փրէսքօթի ըսածին համեմատ, 160,000 Հրեաներ իրենց բնակավայրերէն տեղահանուած եւ դիպուածաբար տարտղնուած են Ափրիկէի եւ Եւրոպայի մէջ: Բայց այս նախընթաց հալածանքները գրեթէ ոչինչ կ'երեւան, երբ զանոնք կը բաղդատենք Հայերու տառապանքներուն հետ, ուր գոնէ 600,000 եւ թերեւս մինչեւ անգամ 1,000,000 անձեր ոչնչացան: Այդ նախընթաց ջարդերը, երբ բաղդատուին հայկական վայրագութիւնները վարող ոգիին հետ, ունին բնոյթ մը՝ զոր կրնանք գրեթէ չդմեղանք նկատել. անոնք արդիւնքն էին կրօնական մոլեռանդութեան, եւ զանոնք սարքող մարդոցմէ եւ կիներէ շատերը անկեղծապէս կը հաւատային թէ՝ հաւատարմօրէն իրենց Աշարիչին կը ծառայէին: Անտարակոյս կրօնական մոլեռանդութիւնը շարժիչ դրդապատճառ մըն էր այն թիւրք եւ քիւրտ խուժանին քով, որ Հայերը կը սպաննէր, իբր ծառայութիւն մը Ալլահին. բայց այն մարդիկը՝ որոնք իրապէս յղացան

ոճիրը, այդ տեսակ դրդապատճառ մը չունէին: Անոնք գրեթէ ամէնքն ալ անասուածներ էին, որոնք ա՛յնչափ քիչ յարգանք ունէին Մահմետականութեան հանդէպ, որչափ Քրիստոնէութեան, եւ որոնց միակ դրդապատճառն էր՝ պաղարիւնով հաշուուած պետական քաղաքականութիւնը:

Հայերը Թիւրքիայի մէջ միակ հպատակ ժողովուրդը չեն, որ չարչարուած ըլլան՝ Թիւրքիան տարամերժօրէն Թիւրքերուն երկիրը դարձնելու այս քաղաքականութենէն: Հայերու մասին ըրած պատմութիւնս՝ կլնայի կարգ մը փոփոխութիւններով կրկնել նաեւ Յոյներուն եւ Սուրիացիներուն համար: Իրաւցնէ՛, Յոյները առաջին զոհերը եղան այս ազգայնացումի գաղափարին: Արդէն նկարագրած եմ թէ՝ ի՛նչպէս եւրոպական պատերազմի նախընթաց քանի մը ամիսներուն, օսմանեան Կառավարութիւնը սկսաւ Փոքր Ասիայի ծովափունքին վրայ գտնուող իր յոյն հպատակները տարագրել: Այս բռնագեղծութիւնները թէեւ մեծ շահագրգռութիւն չպատճառեցին Եւրոպայի եւ Միաց.-Նահանգներու մէջ, բայց երեք կամ չորս ամիսներու ընթացքին 100,000է աւելի Յոյներ Միջերկրականի ափունքի իրենց տարեւոր բնակավայրերէն խլուելով՝ փոխադրուեցան յունական կղզիները եւ ներքին գաւառները: Ընդհանուր առումով, ասոնք ճշմարիտ [bona-fide] տարագրութիւններ էին. այսինքն յոյն բնակիչները միայն այդ վայրերը փոխադրուեցան եւ համաջարդի չենթարկուեցան: Հաւանօրէն, քաղաքակիրթ աշխարհին՝ այս տարագրութիւններուն դէմ չբողոքելուն պատճառով էր որ՝ Թիւրքերը ետքէն որոշեցին նոյն մեթոդը լայն չափով կիրարկել ոչ միայն Յոյներուն, այլ նաեւ Հայերուն, Սուրիացիներուն, Նեստորականներուն եւ իրենց հպատակներէն ուրիշ ժողովուրդներու: Եւ իրապէս, Պոլիսի ոստիկանապետ Պէտրի պէյ, իմ քարտուղարներէս մէկուն յայտարարեց թէ՝ Թիւրքերը ա՛յնչափ յաջողապէս տարագրած էին որ՝ որոշած էին նոյն մեթոդը կիրարկել նաեւ Կայսրութեան միւս բոլոր ցեղերուն:

Հետեւաբար, Յոյներու մարտիրոսագրութիւնը կ'ընդգրկէր երկու շրջաններ. պատերազմէն առջի շրջանը եւ 1915ի սկիզբը սկսող շրջանը: Առաջինը գլխաւորաբար հարուածեց Փոքր Ասիայի ծովափունքի Յոյները: Երկրորդը հարուածեց Թրակիայի եւ Մարմարայի, Տարտանէլի, Վոսփորի շուրջի հռգամասերուն մէջ, ինչպէս նաեւ Սեւ Ծովի եզերքը գտնուող Յոյները: Այս վերջինները, հարիւր հազարներով ղրկուեցան Փոքր Ասիայի ներսերը: Թիւրքերը գրեթէ ճի՛շդ նոյն ընթացքը ցուցուցին Յոյներուն հանդէպ, որով վարուած էին Հայերուն հանդէպ: Սկսան Յոյները օսմանեան

բանակին մէջ զինուորագրել ու ետքէն զանոնք բանուորական գունդերու վերածեցին, գործածելով ճամբայ շինել տալու, կովկասի եւ գործողութեան ուրիշ բեմերու մէջ: Ասոնք յոյն զինուորները, ճիշդ Հայերուն պէս, հազարներով մեռան ցուրտէ, անօթութենէ եւ ուրիշ զրկանքներէ: Պահուած զէնքերու համար, տուն-տուն նո՛յն խուզարկութիւնները տեղի ունեցան յունական գիւղերու մէջ եւ յոյն այրերը եւ կիները ծեծուեցան եւ չարչարանքներու ենթարկուեցան, ճիշդ ինչպէս որ եղած էին իրենց հայ ընկերները: Յոյներն ալ ենթարկուեցան նո՛յն բռնագրաւումներուն, որոնք աւելնամեծ չափով կողոպուտի յանգեցան միայն, իրենց համար ալ, ինչպէս եղած էին Հայերուն: Թիւրքերը փորձեցին յոյն հպատակները իսլամանալու բռնադատել. յոյն աղջիկներ, ճիշդ հայ աղջիկներուն պէս, առեւանգուեցան եւ թիւրք հարեմներու մէջ տարուեցան. յոյն մանչերը գողցուեցան եւ իսլամ տուներու մէջ զետեղուեցան: Յոյները, ճիշդ Հայերուն պէս, ամբաստանուեցան՝ իբր անհաւատարիմ օսմանեան կառավարութեան. Թիւրքերը զանոնք ամբաստանեցին թէ՝ Մարմարայի անգլիական ընդծովեաներուն յարէն կը հայթայթեն եւ լրտեսութիւն կ'ընեն: Թիւրքերը յայտարարեցին նաեւ թէ՝ Յոյները հաւատարիմ չէին օսմանեան կառավարութեան հանդէպ եւ ակնդէտ կը սպասէին այն օրուան՝ երբ Թիւրքիայի ներքին մասերու Յոյները Պունասոսնի մաս պիտի կազմէին: Ասոնք վերջին վերագրումները անվիճելիօրէն ճշմարիտ էին. Յոյներուն՝ հինգ դարերու ընթացքին՝ Թիւրքերու բազուկներուն տակ ամէնէն անպատմելի բռնաւորութիւններու ենթարկուելէ ետքը, անձկագին սպասելը այն օրուան՝ երբ իրենց երկիրը մայր-հայրենիքին մաս պիտի կազմէր, ակնկալելի էր: Թիւրքերը, ինչպէս Հայերուն ըրած էին, ասիկա պատրուակ նկատեցին՝ բուռն արշաւանք մը գործելու ամբողջ ցեղին վրայ: Ամէն կողմ, Յոյները խումբերով ժողվուեցան եւ թիւրք ոստիկան-զինուորներու կարծեցեալ պաշտպանութեանը տակ, փոխադրուեցան, շատ պարագաններու մէջ հետիոտն, ներքին գաւառները: Թէ այս ձեւով քանի՞ հոգիներ ցիրուցան եղան, որոշապէս ծանօթ չէ, որովհետեւ թուահամարը 200,000էն 1.000,000ի միջեւ կը տարուբերի: Այս կարաւանները մեծ զրկանքներ կրեցին, բայց ընդհանուր ջարդի չենթարկուեցան, ինչպէս եղած էին Հայերը. եւ հաւանօրէն ասիկա է պատճառը որ՝ արտաքին աշխարհը շատ քանի տեղեկացած չէ անոնց մասին: Թիւրքերը Յոյներուն հանդէպ այս լուրջ ակնածութիւնը որեւէ գութի զգացումով չէ որ ցուցուցին: Յոյները, հակադարձօրէն Հայերուն, ունէին կառավարութիւն մը, որ ոգեւին շահագրգռուած էր իրենց բարօ-

րութիւնովը: Այդ միջոցին, Տեւտոնեան Ջինակիցներուն մէջ ընդհանուր վախ մը կար որ՝ Ծունաստան պատերազմի պիտի մտնէր Համաձայնութեան կողքին, եւ Փոքր Ասիայի մէջ Ծոյներու միահաղոյն ջարդ մը՝ Ծունաստանի մէջ անվիճելիօրէն առաջ պիտի բերէր այն տեսակ միտքի վիճակ մը որ՝ իր Գերմանասէր [pro-German] թագաւորը ա՛լ անկարող պիտի ըլլար իր երկիրը չէզոք պահել: Հետեւաբար, պետական քաղաքականութեան խնդիր մըն էր միայն որ՝ Թիւրքիայի յոյն հպատակները փրկեց այն բոլոր խուժդուժութիւններէն՝ որոնք Հայերուն գլխուն թափեցան: Բայց Հայերուն տառապանքները շատ աւելի զարհուրելի են եւ ուրիշ գլուխ մը կը կազմեն երկար պատմութեանը մէջ ոճիրներու, որոնց համար քաղաքակրթութիւնը պատասխանատու պիտի բռնէ Թիւրքը:

ԷՆՎԷՐ ՓԱՇԱ

ՆԱԽԿԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐ

(Կենսագրական Նօթերը տեսնել՝ էջ 109)

ԻԵ. ԳԼՈՒԽ

ԹԱԼԷԱԴ ԿԸ ՅԱՅՏՆԷ ԹԷ ԻՆՉՈ՞Ւ ,,ԿԸ ՏԱՐԱԳՐԷ'' ՀԱՅԵՐԸ

Հայկական խուժդուժութիւններուն պատմութեան՝ իրենց բոլոր զարհուրելի մանրամասնութիւններով մինչեւ ամերիկեան Դեսպանատուն հասնիլը՝ ատեն անցաւ: Յունվարին եւ Փետրվարին հատակոտոր տեղեկագիրներ սկսան հասնիլ, բայց նախ միտքերը տարուեցան զանոնք նկատել սոսկ նշանները անկարգութիւններու, որոնք հայկական նահանգներու մէջ կը տիրէին տարիներէ իվեր: Երբ Ուրմիայէն տեղեկագիրներ եկան, թէ՛ Էնվէրը եւ թէ՛ Թալէաթ մերժեցին զանոնք՝ իբր այլանդակ չափազանցութիւններ. նաեւ երբ, առաջին ունգամը ըլլալով, լսեցինք Վանի խառնակութիւնները. այդ թիւրք պաշտօնատարները յայտարարեցին թէ՝ ատոնք սմբոխային ըմբոստութենէ աւելի բան մը չէին, զոր իրենք շուտով պիտի զսպէին: Հիմա կը զգամ, ինչ որ այդ առաջին ամիսներուն մէջ նշմարելի չէր, թէ թիւրք կառավարութիւնը որոշած էր այդ լուրերը կարելի նպածին չափ երկար ատեն ծածկել արտաքին աշխարհէն: Նպատակը որոշակի ա՛ն էր որ՝ Եւրոպա եւ Ամերիկա հայ ցեղին բնաջնջումը լսէին՝ այդ բնաջնջումը կատարուիլ լմնցնալէն ետքը միայն: Որովհետեւ Ամերիկա այն երկիրն էր՝ զոր Թիւրքերը մասնաւորաբար կը փափաքէին անգէտ պահել, անոնք կը զիջանէին ամէնէն անպատկառ խուսափողականներուն, երբ կացութեան վրայ կը խօսէին ինծի կամ պաշտօնէութեանս հետ:

Ապրիլի սկիզբները, կառավարական իշխանութիւնները Վոլիսի մէջ ձերբակալեցին երկու հարիւրի չափ Հայեր եւ զանոնք երկիրին ներսերը քշեցին: Այդ տարագրուողներէն շատերը մտաւորական եւ ընկերային գործիչներ էին, ինչպէս նաեւ կարեւոր դիրքի տէր անձեր՝ ճարտարարուեստի եւ դրամական աշխարհին մէջ: Այդ անձերէն շատերը կը ճանչնայի եւ հետեւաբար անձնապէս կը շահագրգռուէի իրենց դժբաղդութիւնով: Բայց երբ անոնց աքսորուելուն մասին Թալէաթի խօսեցայ՝ ան պատասխանեց թէ՝ Կառավարութիւնը ինքնապաշտպանութեան համար կը գործէ: Վանի Հայերը ըսաւ, իբր յեղափոխականներ ցուցուցած են արդէն իրենց կարողութիւնները. գիտէր թէ՝ Վոլիսի այդ գործիչները Ռուսերուն հետ կը թղթակցէին եւ ինք ամէն պատճառ ունէր վախնալու որ՝ անոնք ապստամբութիւն մը յա-

բուցանէին Կեդրոնի կառավարութեան դէմ: Հետեւաբար, ապահովագոյն միջոցն էր՝ զանոնք էնկիւրի եւ կամ ուրիշ քաղաքներ ղրկել: Խալէադ կը ժխտէր թէ՝ ատիկա մէկ մասն էր խորհրդածուած ընդհանուր ծրագիրի մը՝ քաղաքը մաքրելու իր հայ բնակչութենէն, եւ կը հաւատար որ՝ Պոլիսի հայ հասարակութեան նեղութիւն չպիտի որուէր: Բայց շատ չանցած, երկիրին ներսէն հասնող տեղեկութիւնները աւելի յառկանշական եւ աւելի վրդովիչ դարձան: Դաշնակից նաւատորմիղին Տարտանէլէն ետ քաշուիլը՝ որոշ փոփոխութիւն մը առաջ բերաւ մթնոլորտին մէջ: Մինչեւ այդ առնները, բազմաթիւ նշաններ կային որ՝ իրերը լաւ չէին ընթանար հայկական նահանգներուն մէջ սակայն, երբ վերջապէս վճռականօրէն հաստատուեցաւ որ՝ Հայաստանի աւանդական բարեկամները՝ Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսա եւ Ռուսիա ոչինչ չէին կրնար ընել՝ օգնելու համար այդ տառապող ժողովուրդին, դիմակը սկսաւ անհետանալ: Ապրիլի մէջ, յանկարծ զրկուեցայ՝ ամերիկեան հիւպատոսներուն հետ հաղորդակցելու համար ծածկագիր գործածելու առանձնաշնորհումէն: Նաեւ ամենախիստ գրաքննութիւն հաստատուեցաւ նամակներուն: Այս տեսակ միջոցներ՝ մի՛այն ան կրնային նշանակել որ՝ Փոքր Ասիայի մէջ դէպքեր կը պատահէին, զորս կառավարական իշխանութիւնները որոշած էին ծածկել: Բայց անոնք չյաջողեցան: Թէեւ ճամբորդելու դէմ ամէն տեսակ արգելքներ հաստատուեցան, բայց կարգ մը Ամերիկացիներ, գլխաւորաբար միսիոնարներ, յաջողեցան ճամբայ գտնել: Անոնք ժամերով կը նստէին գրասենեակս, եւ, արցունքը հոսելով իրենց երեսէն վար, կը պատմէին ինծի այն սարսափները՝ որոնցմէ անցած էին: Անոնցմէ շատերը, թէ՛ այրեր եւ թէ՛ կիներ, գրեթէ հիւանդացած էին այն տեսարաններէն՝ որոնց ականատես եղած էին: Առանձին ոմանք, ամերիկեան հիւպատոսներէ նամակներ բերին ինծի, որոնք կը հաստատէին իրենց պատմութիւններուն ամէնէն զարհուրելիները, աւելցնելով մանրամասնութիւններ՝ զորս կարելի չէ հրատարակել: Այս բոլոր լսուած տեղեկագիրներուն ընդհանուր ոգին ա՛ն էր թէ՝ թիւրք նկարագիրին տարապայման վատթարացումը եւ դիւայնութիւնը, որ դարերու ընթացքին արդէն բաւականաչափ հռչակուած էր, այս անգամ ինքզինքը գերազանցած էր: Մօտ 2,000,000 ժողովուրդը՝ ջարդէ եւ անտառաղութենէ աւելի գէշ չարիքներէ փրկելու միակ յոյս մը կար, կ'ըսէին,—ատիկա Միացեալ Նահանգներու բարոյական ուժն էր: Նահատակ եղող ազգի մը այս փոխանորդները կը յայտարարէին որ՝ եթէ ամերիկեան Դեսպանը չկարենար համոզել Թիւրքերը, որպէսզի կեցնէին իրենց

Մ. ՄԱՌՔԻ ԿԱՌՕՏԻ
ԹԻՒՐՔԻԱՑԻ
ԻՏԱԼԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆ, 1914ԻՆ

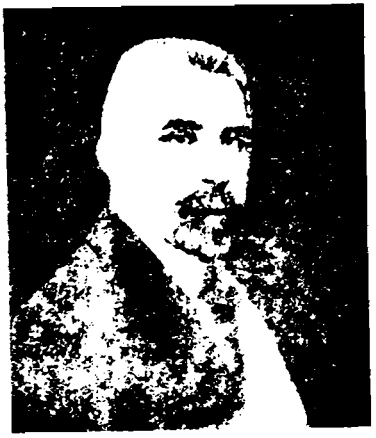

Մ ԹՕԶԷՖ
ԹԻՒՐՔԻԱՑԻ
ՊՈՒԼԿԱՐԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆ 1914ԻՆ

աւերիչ զօրութիւնը բովանդակ հայ ազգը պիտի անհետանար : Միայն ամերիկեան եւ քանաւտական միսիօնարները չէին որ այս անծնական կոչը կ'ընէին: Իրենց գերման ընկերակիցներէն շատերը խնդրեցին ինձմէ միջամտել: Այս մարդիկը եւ կիները կը հաստատէին այն յոռեգոյն դէպքերը՝ զորս լսած էի , եւ անոնք չէին խնայեր ամբաստանելու իրենց հայրենիքը : Չէին ծածկեր այն նուաստացումը՝ զոր իբր Գերման կը զգային, այն ի րողութեան պատճառով որ՝ իրենց ազգը զինակից էր ժողովուրդի մը , որ կրնար այդ կարգի խայտառակութիւններ գործել, բայց բաւական լաւ կ'ըմբռնէին գերման քաղաքականութիւնը, գիտնալու համար որ՝ Գերմանիա չպիտի միջամտէր: Անօգուտ էր օգնութիւն ակնկալել Քայզէրէն, կ'ըսէին — Ամերիկա պէտք է դադրեցնէ ջարդերը. թէ ոչ՝ անոնք պիտի շարունակուին :

Իրապէս, անշուշտ, ես իրաւունք չունէի միջամտելու : Եթէ կացութեան օրինականութիւնը պաղարիւնով նկատի առնուէր , թիւրք կառավարութեան կողմէ թիւրք հպատակներուն ցուցուած վարմունքը զուտ ներքին խնդիր մըն էր: Եթէ ան չվնասէր Ամերիկացիներու կեանքին եւ ամերիկեան շահերուն , ամերիկեան կառավարութեան չէր վերաբերեր ան: Երբ այս խնդիրին մասին առաջին անգամ արտայայտուեցայ Թալէադի, ան վճռական ձեւով ինծի յիշեցուց այդ պարագան: Այդ տեսակցութիւնը մինչեւ

այդ սուտն ունեցած տեսակցութիւններուս ամէնէն յուզումնալիցներէն մէկն էր: Նոր էր որ ինծի եկած էին երկու միսիոնարներ եւ հաղորդած՝ Թօնիայի ահաւոր դէպքերուն մանրամասնութիւնները: Լսելէ ետքը իրենց պատմութիւնները չկրցայ ինքզինքս զսպել, եւ անմիջապէս Բ. Դուռ գացի: Մէկ ակնարկով նշմարեցի որ՝ Թալէաթ իր ամէնէն վայրագ մէկ տրամադրութեանը մէջ էր Ամիսներով ջանադիր եղած էր ազատ արձակել տալ իր երկու ամէնէն մտերիմ բարեկամները, Էյուպ Սապրի եւ Զիննուն, որոնք Անգլիացիներու կողմէ իբր պատերազմական գերի Մալթա վար դրուած էին: Այս խնդիրին մէջ իր ձախողութիւնը մշտական սրտնեղութեան եւ գրգռութեան առիթ եղած էր երեն. շարունակ այդ նիւթին վրայ կը խօսէր, շարունակ նոր առաջարկներ կ'ընէր՝ իր բարեկամները Թիւրքիա վերադարձնելու եւ շարունակ իմ օժանդակութիւնս կը խնդրէր: Թիւրք գործապետը [Boss] իր բացակայ բարեկամներուն վրայ խորհած ատեն այնչափ կը կատղէր որ՝ սովորաբար այդ արտայայտութիւններուն ակնարկութիւն կ'ընէինք՝ Թալէաթի «Էյուպ Սապրիի վիճակը» ըսելով: Մասնաւորաբար այդ առտուն, ներքին գործերու նախարարը իր ամէնէն յոռի «Էյուպ Սապրիի վիճակ»ներէն մէկուն մէջն էր: Անգամ մըն ալ ջանք ըրած էր աքսորականներուն արձակումին համար եւ անգամ մըն ալ ձախողած էր Սուլթանին համեմատ, ան ջանաց վերջին ծայր հանդարտութիւն պահել եւ կենցաղագէտ ըլլալ ինծի հանդէպ, բայց իր կարճ, խածան խօսքերը, իր պռնչօկի դաժանութիւնը, եւ սեղանին վրայ տնկուած դաստակները՝ կը ցուցնէին որ՝ աննպաստ պահ մըն էր իր մէջ արթնցնելու՝ որեւէ գթութեան կամ խղճահարութեան զգացում: Իրեն խօսեցայ նախ Բանատացի միսիոնարի մը՝ Տքթ. Մաք Նօթընի մասին, որ Փոքր Ասիայի մէջ խիստ վարմունքի մը կ'ենթարկուէր:

—Այդ մարդը անգլիացի գործակալ մըն է, պատասխանեց ան, եւ մենք ապացոյցներ ունինք այդ մասին:

—Ըսէք տեսնեմ այդ ապացոյցները, ըսի:

—Ո՛չ մէկ Անգլիացիի կամ ո՛չ մէկ Բանատացիի համար բան մը չպիտի ընենք, պատասխանեց ան, մինչեւ որ չարձակեն Էյուպը եւ Զիննունը:

—Բայց դուք խոստացած էք Ամերիկացիներու ծառայութեան մէջ գտնուող Անգլիացիներու հետ վարուիլ՝ իբր Ամերիկացիներու, պատասխանեցի:

—Կրնայ ըլլալ, աւելցուց Նախարարը, բաց խոստում մը յաւիտեան պահուելու սահմանուած չէ: Հիմա ետ կ'առնեմ այդ խոստումը: Խոստումի մը համար ժամանակի սահման մը կայ:

— Բայց ևթէ խոստում մը պարտադրիչ չէ, ինչ է ուրեմն, հարցուցի:

— երաշխաւորութիւն մը, պատասխանեց Թալէաթ վայրկենապէս:

Թրքական այս նուրբ զատորոշութիւնը բնազանցական որոշ արժէք մը կը կրէր, բայց այդ միջոցին խօսելիք աւելի կենսական նիւթեր ունէի: Որով, սկսայ խօսիլ Դօնիայի Ամերիկացիներուն մասին: Հազիւ թէ խօսք առած էի երբ Թալէաթի ընթացքը աւելի կռուարար դարձաւ: Իր աչքերը փայլատակեցին. ծնօտները սեղմեց. դէպի ինծի ծռեցաւ եւ գոչեց.

— Ամերիկացի՞ են անոնք:

Այս հարցումին ոգին դիւանագիտական չէր կրնար. աւելի ինծի հասկցնելու կերպ մըն էր միայն որ՝ իմ խառնուելիք խնդիրս չէր ատ: Թալէաթ քանի մը խօսքով բացայայտելէն հասկցուց աւելի:

— Հայերը վատահելի չեն, ըսաւ ատկէ վատ, իրենց մասին մեր ընելիքը՝ Միացեալ-Նահանգներուն խառնուելիք գործը չէ:

Պատասխանեցի թէ՝ ևս Հայերուն բարեկամ էի եւ ազդուած՝ անոնց հանդէպ ցուցուած վարմունքէն Բայց Թալէաթ գլուխը շարժեց եւ մերժեց այդ նիւթին մասին խօսիլ Չգացի որ՝ այդ միջոցին նիւթին վրայ պնդելով բան մը չպիտի շահուէր: Որով, խօսեցայ ուրիշ անգլիական հպատակի մը նպաստին, որուն հանդէպ լաւ վարմունք մը չէր ցուցուեր

— Անգլիացի է ան, չէ՞, պատասխանեց Թալէաթ: Ուրեմն անոր մասին պիտի շարժիմ ինչպէս որ ինծի հաճոյ թուի:

— Եթէ կը փափաքիք կերէք ուրեմն զայն, պատասխանեցի:

— Ո՛չ, ըսաւ Թալէաթ, չպիտի կրնայի մարսել զայն

Բոլորովին անուղղի վիճակ մը ունէր: Gott strafe England! գոչեց ան — գործածելով իր գիտցած գերմաներէն քանի մը խօսքերէն մէկը: Գալով ձեր Հայերուն, մենք ազգային կարեւորութիւն չենք տար: Մենք միայն ներկային մէջ կ'ապրինք! Գալով Անգլիացիներուն, կը փափաքիմ որ՝ Ուաշինկդըն հեռագրէք թէ՝ անոնց մասին ո՛ր եւ է բան չպիտի ընենք, մինչեւ որ իրենք էյուպ Սապրին եւ Ջինուինը ազատ չթողուն!

Ցետոյ, խոնարհելով, դերասանի ձեւ մը ըրաւ, ձեռքը սիրտին վրայ սեղմեց եւ անգլիերէն լեզուով — կարծեմ գիտցած ամբողջ անգլիերէնը ատ էր — ըսաւ.

— Էյուպ Սապրի — he—my—brudder!

Հակառակ ասոր, անգամ մըն ալ Տքթ. Մաք Նօթընի դատը պաշտպանեցի:

Անիկա Ամերիկացի չէ՛, ըսաւ Թալէաղ, Քանաւացի է ան:

— Գրեթէ նոյն բանն է, ըսի:

— Լա՛ւ, պատասխանեց Թալէաղ, եթէ ես զինքը ազատ արձակեմ, կը խոստանա՞ք որ Միաց.-Նահանգները Քանատան կցնեն:

— Կը խոստանամ, ըսի, եւ երկուքս մէկ վանդացինք այս պզտիկ կատուկին:

— Ամէն անգամ որ դուք հոս կու գաք, ըսաւ վերջապէս Թալէաղ, միշտ ինծմէ բան մը կը գողնաք: Շա՛տ աղէկ, ձեր Մաք Նօթընը ձեզի կու տամ!

Անշուշտ այս տեսակցութիւնը քաջալերիչ սկզբնաւորութիւն մը չէր՝ Հայերու խնդիրին վերաբերումով: Բայց Թալէաղ միշտ «Էյուպ Սապրիի վիճակ»ի մը մէջ չէր: Տյու մը չափ թեթեւութիւնով մէկ յուզումէն մըւսին կ՛անցնէր: Օր մը վայրագ եւ անդրդուելի էր. յաջորդ օրը՝ աղմկարարօրէն զուարթախոհ եւ դիւրահաղորդ: Հետեւաբար, խոհեմութիւնը կը հարկադրէր որ՝ սպասէի իր հաճոյական պահերէն մէկուն՝ իրեն ներկայացնելէ առաջ այն նիւթը, որ իր բնաւորութեան ամբողջ բարբարոսութիւնը կ՛արթնցնէր: Վերեւ յիշատակուած տեսակցութենէն քանի մը օր ետքը, կրկին Թալէաղի գացի: Էն առաջ գզրոցը բացաւ եւ դուրս քաշեց բուռ մը դեղին հեռագիրներ:

— Ինչո՞ւ այս դրամը մեզի չէք տար ըսաւ քմծիծաղով մը:

— Ի՞նչ դրամ հարցուցի:

— Ամերիկայէն ձեզի հեռագիր մը կայ, որով Հայերու համար խոշոր գումար մը կը ղրկուի ձեզի: Դուք անոնց յանձնելու չէք զայն. մ՛ըզի՝ Թիւրքերուս տուէք այդ դրամը. մենք ալ անոնց չափ ստիպողաբար պէտք ունինք ատոր:

— Ասոնկ հեռագիր մը չեմ ստացած ես, պատասխանեցի:

— Օ՛, ո՛չ, չէք ստացած, բայց պիտի ստանաք, պատասխանեց: Դուք գիտէ՞ք որ՝ ձեր հեռագիրները նախ ինծի կու գան: Զանոնք կարդալէ ետքը միայն ձեզի կը ղրկեմ:

Այս հաւաստումը տառացի ճշմարտութիւնն էր: Ամէն առտու, Գոլիս հասած բոլոր ոչ-ծածկագիր հեռագիրները, կը ղրկուէին Թալէաղին, որ զանոնք կը կարդար, անկէ ետքը հրաման կու տար որ՝ անոնք իրենց հասցէներուն ղրկուին: Որոշ էր որ՝ նոյն իսկ Դեսպաններու հեռագիրները բացառութիւն չէին կազմեր, թէեւ, անշուշտ, ծածկագիր հեռագիրներուն միջամտութիւն չէր կատարուեր: Ուրիշ որեւէ առիթով՝ պիտի բողոքէի իմ իրաւունքներուս մէջ այդ ծեռնամուխութեան դէմ. բայց իմ թղթակցութիւնս գողնալու մասին Թալէաղի խոստովանուած անկեղծու-

թիւնը եւ նոյն իսկ իմ անձնական հետաքրքիրներս այքիս դէմ ճօճելը՝ ինծի սքանչելի առիթ մը ընծայեց արգիլուած նիւթին մօտենալու :

Բայց , ինչպէս շատ մը ուրիշ առիթներով , այս անգամ ալ, Թալէաղ խուսափողական եւ օձիքը ձեռք չտուող դիրք մը առաւ, եւ շատ տհաճութիւն արտայայտեց ան շահագրգռութեան համար՝ զոր Ամերիկացիները Հայերուն կը ցուցնէին : Բացատրեց իր քաղաքականութիւնը այն հիմին վրայ թէ՝ Հայերը մշտական յարաբերութեան մէջ էին Ռուսերուն հետ : Ան վճռական համոզումը՝ զոր այս խօսակցութիւնը միտքիս վրայ թողուց , սա էր թէ՝ Թալէաղ ամէնէն ոխերիմ թշնամին էր հայ հալածուած ցեղին : «Թալէաղ այն տպաւորութիւնը գործեց իմ վրաս որ , — այս նախաբանը կը գտնեմ օրագիր-յուշատետրիս մէջ , 3 Օգոստոս թուականով , — կ'ուզէ ճզմել դժբաղդ Հայերը» : Ան յայտնեց ինծի թէ՝ Միութիւն եւ Առաջդիմութիւն Բօմիթէն խնամքով բննած էր խնդիրը՝ բոլոր մանրամասնութիւններով եւ հետապնդուած քաղաքականութիւնը ան էր՝ զոր պաշտօնապէս որդեգրած էին : Ըսաւ թէ՝ պէտք չէր որ այն գաղափարը կազմէի թէ՝ տարագրութիւնները հապճեպով որոշուած էին իրականութեան մէջ , անոնք արդիւնքն էին երկար եւ խոհուն խորհրդակցութիւններու : Իմ կրկնակ կոչերուս թէ՝ ինք պէտք էր գութ ցուցնել այդ ժողովուրդին , ան կը պատասխանէր երբեմն լրջօրէն , երբեմն բարկացոտ եւ երբեմն շատախօսարար

— Որ մը պիտի գամ եւ ամբողջ հայկական խնդիրին վրայ պիտի խօսիմ ձնգի հետ, ըսաւ անգամ մը: Ծետոյ ցած ձայնով եւ թիւրքերէն լեզուով աւելցուց.

— Բայց այդ օրը երբեք չպիտի գայ !

Ուրիշ անգամ մը հարցուց.

— Բայց ինչո՞ւ այդչափ շահագրգռուած էք Հայերով: Դուք Հրեայ էք. իսկ այդ մարդիկը Քրիստոնեայ են: Մահմետականները եւ Հրեաները միշտ հաշտօրէն կ'ապրին իրարու հետ: Մենք Հրեաներու հետ այնչափ լաւ կը վարուինք հոս: Գանգատելու ինչ ունիք: Ինչո՞ւ չէք թողուր որ՝ այդ Քրիստոնեաներուն ուզածնիս ընենք:

Շատ անգամ նշմարած էի որ՝ Թիւրքերը ամէն խնդիր պարզապէս նկատի կ'առնեն իբր անձնական նիւթ. սակայն նորէն այդ տեսակէտը զիս շատ զարմացուց. թէեւ ան կատարեալ մէկ ցոլացումն էր թիւրք մտայնութեան: Այն իրողութիւնը թէ՝ ցեղի եւ կրօնքի ամէն նկատումէ վեր՝ մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան պէս բաներ կան, ամենեւին չի մտներ իրենց միտքին

մէջ: Անոնք կ'ըմբռնեն որ՝ Քրիստոնեայ մը Քրիստոնեայի մը համար եւ Հրեայ մը Հրեայի մը համար կռուի. բայց արդարութեան եւ ազնուութեան պէս վերացումներ՝ երբեք իրենց ըմբռնումին մէջ տեղ չունին:

— Դուք կ'երեւայ չէ՛ք ըմբռներ թէ, պատասխանեցի, ես հոս եկած եմ ո՛չ թէ իբր Հրեայ, այլ իբր ամերիկեան Դեսպան: Իմ երկիրս կը բովանդակէ 97,000,000է քիչ աւելի Քրիստոնեաներ եւ 3.000,000է քիչ պակաս Հրեաներ: Այնպէս որ, գոնէ իմ դեսպանական իշխանութիւնովս՝ ես հարիւրին 97 Քրիստոնեայ եմ: Բայց խնդիրը ատոր վրայ չէ: Ես ձեզի չեմ դիմեր որեւէ ցեղի կամ կրօնքի անունով, այլ միայն իբր մարդկային էակ: Դուք ինծի շատ անգամներ յայտնած էք որ՝ կը փափաքիք Թիւրքիան ժամանակակից առաջդիմական աշխարհին մասը հանդիսացնել: Այն կերպը՝ որով դուք կը վարուիք Հայերուն հանդէպ, թոյլ չպիտի տայ ձեզի այդ ցանկութիւնը իրականացնել. այդ կերպը ձեզ ետամնաց եւ ետաշրջական ժողովուրդներու դասակարգին մէջ կը մտցնէ:

— Իսկ Ամերիկացիներուն հետ ալ աղէկ կը վարուինք մենք, ըսաւ Թալէաթ: Չեմ գիտեր թէ՝ ինչո՞ւ կը գանգատիք:

— Բայց Հայերու դէմ ձեր հալածանքներէն նախատուած կը զգան Ամերիկացիները: Դուք ձեր սկզբունքները պէտք է հիմնէք մարդկայնասիրութեան [humanitarianism] վրայ, ո՛չ թէ ցեղային խտրականութեան. եթէ ո՛չ Միաց.-Նահանգները ձեզ բարեկամ եւ հաւասար չպիտի նկատեն: Նաեւ, դուք պէտք է ըմբռնէք այն մեծ փոփոխութիւնները՝ որոնք տեղի կ'ունենան ամբողջ աշխարհի Քրիստոնեաներուն մէջ: Անոնք կը մոռնան իրենց վէճերը, եւ բոլոր յարանուանութիւնները մէկի կը վերածուին: Դուք կ'արհամարհէք ամերիկացի միսիոնարները, բայց մի՛ մոռնաք որ՝ Ամերիկայի էն ընտրուած դասակարգն է որ՝ կը պաշտպանէ անոնց կրօնական գործը, ինչպէս նաեւ անոնց կրթական հաստատութիւնները: Ամերիկացիները մի՛այն դրամի ետեւէ վազող նիւթապաշտներ չեն. այլ անոնք լայնօրէն մարդկայնասէրներ են, եւ շահագրգռուած՝ բովանդակ աշխարհի վրայ արդարութեան եւ քաղաքակրթութեան տարածումին համար: Այս պատերազմը վերջ գտնելէն ետքը, դուք նոր կացութեան մը դէմ պիտի գտնուիք: Դուք կ'ըսէք թէ՝ եթէ յաղթական ելլէք, կրնաք աշխարհի ապարէզ կարդալ. բայց կը սխալիք: Դուք ամէն կողմ հանրային կարծիքը ձեզի դէմ պիտի գտնէք, մանաւանդ Միաց.-Նահանգներուն մէջ: Մեր ժողովուրդը երբեք չպիտի մոռնայ այս ջարդերը: Ամերիկացիները միշտ ոխ պիտի պահեն Թիւրքիայի մէջ Քրիստոնեա-

ներուն միահաղոյն բնաջնջումին համար: Անոնք զայն ուրիշ բան չպիտի նկատեն, բայց եթէ կամաւոր ոճրագործութիւն եւ լրջօրէն պիտի դատապարտեն բոլոր այն մարդիկը՝ որոնք անոր պատասխանատուներն են: Դուք կարող չպիտի ըլլաք ինքզինքնիդ պաշտպանել՝ ձեր քաղաքական կանոնագիրին ապաւինած եւ ըսել թէ՝ դուք իբր ներքին գործերու նախարար գործեցիք եւ ո՛չ իբր Թալէաթ: Դուք կ'արհամարհէք արդարութեան ամէն գաղափար, այն իմաստով՝ որով մենք կ'ըմբռնենք զայն մեր երկիրին մէջ:

Բաւական զարմանալի էր որ՝ այս դիտողութիւնները չվիրաւորեցին Թալէաթը, բայց իր որոշումն ալ չխախտեցին, իբր թէ քարէ պատի մը հետ խօսած ըլլայի: Իմ գաղափարական տեսութիւններէս՝ Թալէաթ անմիջապէս որոշ բանի մը յանգեցաւ:

—Հայերը, ըսաւ ան, մերժեցին զինաթափ ըլլալ, երբ մենք ազդարարեցինք: Անոնք մեզի դիմադրեցին Վանի եւ Զէյթունի մէջ եւ օժանդակեցին Ռուսերուն: Միակ միջոց մը կայ՝ որով ապագային մէջ կրնանք ինքզինքնիս պաշտպանել անոնց դէմ. եւ ատիկա միայն զանոնք տարագրելն է:

—Ենթադրեցէք որ՝ մէկ քանի Հայեր դաւած ըլլան ձեզի դէմ, ըսի, ատիկա պատճա՞ռ մըն է ամբողջ ցեղը բնաջնջելու: Ատիկա արդարացո՞ւմ մըն է՝ անմեղ կիներ եւ մանուկներ տառապեցնելու:

—Այդ բաները անխուսափելի են, պատասխանեց:

Ինծի յայտնած այս նկատողութիւնը այնչափ լուսաբանիչ չէր, որչափ ա՛ն՝ զոր Թալէաթ ետքէն կ'ընէր Պերլինէր Թակպլաթի թղթակիցի մը, որ նոյն հարցումը ուղղած էր իրեն: Այդ տեսակցութեան համեմատ, ան ըսած է. «Մենք պարսաւուեցանք՝ զանազանութիւն չդնելնուս համար՝ անմեղ եւ մեղաւոր Հայերու միջեւ. բայց ատիկա բացարձակօրէն անկարելի էր, նկատի առնելով այն իրողութիւնը թէ՝ անոնք որ այսօր անմեղ էին, կրնային վաղը մեղաւոր ըլլալ !»:

Պատճառ մը՝ որուն համար Թալէաթ չէր կրնար այս նիւթին վրայ ինծի հետ ազատօրէն խօսիլ, ա՛ն էր որ՝ դեսպանական մարմինի այն անդամը՝ որ թարգմանի պաշտօնը կը կատարէր՝ ինքն ալ Հայ մըն էր: Ասոր համար, օգոստոսի սկիզբը, անձնական լրաբեր մը ղրկեց ինծի, հարցնելով թէ՝ արդեօք չէի՞ կրնար զինքը առանձին տեսնել. կը յայտնէր թէ՝ ինքն է որ պիտի հայթայթէր թարգմանը: Առաջին անգամն էր որ՝ Թալէաթ կ'ընդունէր թէ՝ Հայերու հանդէպ իր վարմունքը խնդիր մըն էր՝ որուն խառնուելու իրաւունք ունէի: Տեսակցութիւնը տեղի ունեցաւ երկու օր ետքը: Անանկ պատահեցաւ որ՝ Թալէաթի տուած վերջին այցելութենէս ետքը՝ մօրուքս ածիլած էի: Ներս մտնելուս

պէս, վիճախարի նախարարը սկսաւ խօսիլ իր սովորական կատակաբան ձեւովը.

—Նոր երիտասարդ եղեր էք, ըսաւ, հիմա ա՛յնչափ երիտասարդ էք որ՝ ա՛լ չեմ կրնար ձեզի խորհուրդ հարցնելու դիմել:

—Մօրուքս ածիլեցի, պատասխանեցի, որովհետեւ ճերմկեցաւ ան — ճերմկեցաւ Հայերու հանդէպ ձեր վարմունքին պատճառով:

Այս մեծարանքներու փոխանակութենէն ետքը, ծեծուելիք խնդիրը ձեռք առինք:

—Այսօր ձեր գալը խնդրեցի, սկսաւ Թալէադ, որպէս զի կարենամ բացատրել մեր կացութիւնը՝ ամբողջ հայկական խնդիրին մասին: Հայերու հանդէպ մեր դիտողութիւնները երեք որոշ կէտերու վրայ հիմնուած ենք: Առաջին. Հայերը հարստացած են՝ Թուրքերու ձեռասով: Երկրորդ. անոնք որոշած են մեր վրայ բունակալել եւ անջատ պետութիւն մը հիմնել: Երրորդ. անոնք բացէ-բաց օժանդակած են մեր Թշնամիներուն: Անոնք Կովկասի մէջ օգնած են Ռուսերուն, եւ մեր ծախողութիւնը լիովին կը բացատրուի իրենց գործքերովը: Հետեւաբար, մենք եկած ենք այն անդառնալի որոշումին որ՝ զանոնք անզօր դարձնենք, այս պատերազմը վերջանալէ առաջ:

Այս երեք կէտերուն ամէնքն ալ ջրելու համար առատ փաստեր ունէի: Թալէադի առաջին առարկութիւնը խոստովանութիւն մըն էր միայն թէ՝ Հայերը աւելի՛ ճարտարագործ էին եւ աւելի կարող, քան բռամիտ եւ ծոյլ Թուրքերը: Ջարդը՝ իբր միջոց գործի մրցակցութիւնը փճացնելու, անկասկած ինքնատիպ մտածում! մըն էր: Իր գլխաւոր մեղադրանքը թէ՝ Հայերը «կը դաւէին» Թուրքիայի դէմ եւ բացայայտօրէն կը բարեկամանային Թուրքիայի Թշնամիներուն հետ, պարզապէս կը նշանակէր — երբ ան վերածուէր իր սկզբնական տարրերուն - որ Հայերը միշտ եւրոպական տէրութիւններուն կը դիմէին՝ զիրենք պաշտպանելու համար գողութեան, սպանութեան եւ բռնագործութիւններու դէմ: Հայկական Հարցը, նման շատ մը ցեղային հարցերու, արդիւնքն էր դարաւոր յոռի վարչութեան եւ անարդարութեան: Միակ լուծում մը կրնար ըլլալ անոր, — ստեղծումը կառավարութեան կանոնաւոր դրութեան մը, ուր բոլոր քաղաքացիները հաւասար կերպով կառավարուէին եւ ուր բոլոր չարագործութիւնները պատժուէին իբր արարքները անհատներու եւ ո՛չ թէ իբր արարքները ժողովուրդներու: Երկար առեն փաստաբանեցի այս եւ նման տեսակէտներու շուրջը:

—Անօգուտ է ձեր փաստելը, պատասխանեց Թալէադ, մենք արդէն Հայերու երեք քառորդին գործը կարգադրած ենք. Պիթ-

լիսի, Վանի եւ Էրզրումի մէջ ընաւ մարդ մնացած չէ: Թիւրքերու եւ Հայերու միջեւ ատելութիւնը ներկային ա՛յնպիսի ծաւալումն է որ՝ ստիպուած ենք Հայերուն գործը լմնցնել: Եթէ ատանկ չընենք, Հայերը իրենց վրէժը պիտի լուծեն:

—Եթէ չէք ազդուիր մարդկային նկատումներէ, պատասխանեցի, խորհեցէ՛ք նիւթական կորուստին վրայ: Հայերը ձեր գործի մարդերն են: Անոնց ձեռքն են ձեր ճարտարարուեստին շատ ճիւղերը: Անոնք են ամէնէն շատ տուրք վճարողները: Վաճառականական տեսակէտով՝ առանց անոնց՝ ինչ վիճակի պիտի մատնուէիք դուք:

—Առեւտրական կորուստին մասին բնաւ փոյթ չենք ըներ մենք, պատասխանեց Թալէաթ: Մենք այդ բոլորը հաշուած ենք եւ գիտենք թէ՝ վերսին հինգ միլիոն ոսկին չպիտի անցնի: Այդ մասին չենք մտահոգուիր մենք Ես ձեր հոս գալը խնդրեցի, որպէսզի ձեզի տեղեկացնեմ թէ՝ մեր հայկական քաղաքականութիւնը բացարձակօրէն որոշուած է եւ ոչինչ չկրնար զայն փոփոխել: Ներումնուն ո՛րեւէ կողմը ա՛լ Հայ չենք ուզեր: Անոնք կրնան անապատին մէջ ապրիլ, բայց ուրիշ ո՛չ մէկ տեղ:

Նորէ՛ն ջանացի համոզել Թալէաթը թէ՝ Հայերու հանդէպ ցուցուած վարմունքը Թիւրքիան կը փճացնէր աշխարհի աչքին, եւ թէ՝ այս երկիրը ա՛լ երբեք կարող չպիտի ըլլար փրկուիլ իր անպատուութենէն:

—Զարհուրելի սխալ մը կը գործէք դուք, ըսի, եւ այս յայտարարութիւնը նո՛ւազամ կրկնեցի:

—Այո՛, մենք կրնանք սխալներ գործել, պատասխանեց, բայց շրթունքները սեղմօրէն կծկեց եւ գլուխը թօթուեց — երբեք չենք զղջար

Հայերու մասին Թալէաթի հետ շատ մը խօսակցութիւններ ունեցայ, բայց երբեք չյաջողեցայ ամենաչնչին չափով իր սիրտը շարժել: Ան միշտ կը վերադառնար այն կէտերուն՝ զորս պարզած էր այս տեսակցութեան մէջոցին: Զաւիազանց պատրաստակամ էր զոհացում տալու Ամերիկացիներու եւ նոյն իսկ Ֆրանսացիներու եւ Անգլիացիներու նպաստին կատարած ո՛եւէ խնդրանքիս, բայց ո՛րեւէ կարեւոր զիջողութիւն չէի կրնար ձեռք բերել Հայերու մասին: Միշտ ինձի անանկ կ'երեւար որ՝ այս խնդիրին մէջ անձնապէս շատ խոր կերպով զգածուած էր, եւ Հայերու հանդէպ իր հակառակութիւնը կը թուէր աւելնալ, ո՛րքան անոնց տառապանքները կ'աւելնային: Օր մը, մասնաւոր Հայու մը վրայ խօսած ատեն, Թալէաթի ըսի թէ՝ կը սխալէր այդ ընթը Թիւրքերու թշնամի նկատելով, թէ՝ ան իրապէս իրենց բարեկամ էր:

— Ո՛չ մէկ Հայ մեր բարեկամը կրնայ ըլլալ՝ Հայերուն մեր ըրածներէն ետքը, պատասխանեց Թալէաթ :

Օր մը, Թալէաթ խնդրանք մը ըրաւ. թերեւս ամէնէն զարմանալի բանը՝ զոր երբեք լսած ըլլայի: «Տը Նիու Եորք Լայֆ Ինշուրընս Քոմփընի» եւ «Տը Իքուիթըպլ Լայֆ օվ Նիու Եորք» տարիներով կարեւոր գործեր ըրած էին Հայերու մէջ: Այն մեծ չափը՝ որով անոնք իրենց կեանքերը կ՚ապահովագրէին, ուրիշ ապացոյց մըն էր միայն իրենց խնայասիրական սովորոյթներուն :

— Կ՚ուզեմ որ, ըսաւ Թալէաթ, ամերիկեան կեանքի ապահովագրական ընկերութիւններուն պարտադրէք՝ մեզի ղրկել իրենց ապահովագրեալներուն կատարեալ մէկ ցուցակը : Ներկայիս անոնք ամէնքն ալ իրապէս մեռած են. նաեւ իրենց ժառանգորդները մնացած չեն՝ դրամ ստանալու համար : Որով, անշուշտ, ամբողջ դրամը կ՚իյնայ Պետութեան : Ներկայիս, ժառանգորդը Կառավարութիւնն է: Պիտի ընէ՞ք ըսածս :

Ալ չափը անցած էր. ինքզինքս չկրցայ զսպել :

— Ինծմէ այդ տեսակ ցուցակ չպիտի ստանաք, ըսի. եւ ոտքի ելլելով մեկնեցայ :

Հայերու վերաբերող ուրիշ դրուագ մը Թալէաթը իր ամէնէն կատաղի վիճակներէն մէկուն մատնեց : Սեպտեմբերի վերջերը, Տկն. Մորկընթաու Ամերիկա մեկնեցաւ. Հայերու տառապանքները մեծապէս չարչարած էին իր միտքը, եւ ան հայրենիք մեկնեցաւ, ճշմարտապէս այն պատճառով որ՝ ա՛լ երկար չէր կրնար տոկալ այս տեսակ երկիրի մը մէջ ապրելու: Բայց որոշեց իր հաշիւն վերջին բարեխօսութիւն մը ընել՝ այդ խեղճ ժողովուրդին համար : Իր ճամբան զինքը Պուլկարիայէն կ՚անցընէր եւ մօտէն տեղեկութիւն ստացած էր որ՝ Պուլկարիայի Էլէօնոր թագուհին ուրախ պիտի ըլլար իր այցելութիւնը ընդունելով : Թերեւս Տկն. Մորկընթաուի հասարակական գործերով շահագրգռուիլը քաջածանօթ ըլլալէն առաջ եկած էր այդ հրաւէրը. Էլէօնոր Թագուհին բարձր զարգացումի տէր կին մըն էր, որ տխուր եւ մենակեաց կեանք մը կը վարէր եւ որ իր ժամանակին մեծ մասը կը վատնէր Պուլկարիայի չքաւոր ժողովուրդին կացութիւնը բարելաւելու ջանքին : Ամերիկեան քաղաքներու ընկերային գործերուն մասին ամէն բանի ծանօթ էր եւ քանի մը տարի առաջ Միաց.-Նահանգները այցելելու իր բոլոր ծրագիրները պատրաստած էր, ուսումնասիրելու համար ամէնէն առաջ մեր հաստատութիւնները: Տկն. Մորկընթաուի այցելութեան միջոցին, Թագուհին Նիւ-Եորքի Հէնրի Սթրիթ Հաստատութենէն երկու ամերիկացի հիւանդապահուհիներ ունէր, որոնք կը մարզէին խումբ մը պուլկար աղջիկներ, Ամերիկեան Կարմիր Խաչի ակբոսներով :

կինս Թագուհիին այցելելով՝ զխոստոփաբար փափաքը ունեցած էր որ՝ մէկ կնոջմէն միւսին միջոցով կարենայ պաշտպանութիւն մը կատարել Հայերուն համար Այդ միջոցին, Պուլկարիայի պատերազմի մանելու խնդիրը տագնապալի աստիճանի մը հասած էր, եւ Թիւրքիա պատրաստ էր զիջողութիւններ ընելու՝ Պուլկարիան իբր զինակից շահելու համար Հետեւաբար, յարմար պահ մըն էր այդ տեսակ դիմում մը կատարելու

Թագուհին Տկն. Մօրկընթաու ընդունեց անոպաշտօն կերպով, եւ կինս ժամի մը չափ խօսեցաւ Թագուհիին հետ պատմելով անոր ամէն բան՝ Հայերու մասին Իր բացատրութիւնները շատերը բոլորովին նոր էին Թագուհիին Այս խնդիրին մասին տակաւին շատ քիչ բան հրատարակուած էր եւրոպական մամուլին մէջ եւ Էլէօնոր Թագուհին ճիշդ այն կարգի կիներէն էր՝ որոնցմէ ճշմարտութիւնը կը ծածկուէր կարելի եղածին չափ երկար ատեն Տկն. Մօրկընթաու Թագուհիին պարզեց հոյ կիներու եւ մանուկներու հանդէպ ցոյց տրուած վարմունքին մասին բոլոր իրողութիւնները, եւ անկէ խնդրեց Հայերու նպաստին միջամտել Մինչեւ անգամ Տկն. Մօրկընթաու այնչափ առաջ գնաց որ՝ զգացուց թէ՝ սոսկալի բան մը սիրտի ըլլար Պուլկարիայի համար, — որ ինքն ալ անցեալին մէջ՝ Թիւրքերու կողմէ՝ նման վայրագութիւններու ենթարկուած էր, հիմա պատերազմի մէջ անոնց զինակիցը դառնալ: Էլէօնոր Թագուհին մեծապէս ազդուեցաւ Ան շնորհակալութիւն յայտնեց կնոջմէ՝ պարզելուն համար այդ ճշմարտութիւնները, եւ յայտնեց թէ՝ անմիջապէս պիտի բարեխօսէր եւ հետամուտ պիտի ըլլար գիտնալու թէ՝ կարելի՞ էր բան մը ընել:

Ճիշդ այն միջոցին, երբ Տկն. Մօրկընթաու կը պատրաստուէր մեկնիլ, տեսաւ որ՝ Մէքլէմպուրկի Դուքը դուռին քով ցցուած էր: Այդ միջոցին Դուքը Սօֆիա կը գտնուէր քանալով Պուլկարիայի պատերազմի մասնակցութիւնը ապահովել Թագուհիին՝ Դուքս Տկն. Մօրկընթաուի ներկայացուց: Նորին Բարձրութիւնը քաղաքավարօրէն վարուեցաւ բայց իր դէմքը պալ եւ վիրաւորուած երեւոյթ մը ունէր: Իր ամբողջ վարմունքը մանաւորապար այն խոժոռ ակնարկները՝ զոր կ'ուղղէր Տկն. Մօրկընթաուի, կը ցուցնէին որ՝ խօսակցութեան մեծագոյն մասը լսած էր! Մինչդեռ ինք իր բոլոր ջանքերը կը թափէր՝ Պուլկարիան Գերմանիայի կողքին պատերազմի մղելու, զարմանալի չէր որ՝ հաճոյք չզգար այն յոյսէն՝ զոր Տկն. Մօրկընթաու կը յայտնէր Թագուհիին՝ որպէսզի Պուլկարիա չգինակցի Թիւրքիայի հետ:

Էլէօնոր Թագուհին անմիջապէս զբաղեցաւ հայկական դատով, եւ, իբր արդիւնք, Թիւրքիայի պուլկար Դեսպանին հրահանգ

տրուեցաւ բողոքելու՝ գործուած վայրագութիւններուն դէմ: Այս բողոքը ոչ մէկ դեր չունեցաւ, բայց Թալէադի յանկարծական զայրոյթը գրգռեց՝ ամերիկեան Դեսպանին դէմ: Մէկ քանի օր ետքը, երբ ընթացիկ գործերու համար Բ. Դուռ գացի, Թալէադը գտայ ծայրայեղօրէն յոռի տրամադրութեան մը մէջ: Իմ հարցումներէս շատերուն՝ պատասխանեց վայրենօրէն եւ միավանկ բառերով: Ետքէն տեղեկացայ որ՝ Տկն Մօրկընթաուի՝ Թագուհիին մօտ կատարած բարեխօսութիւնն էր որ զինքը այդ վիճակին մատնած էր: Սակայն, քանի մը օրէն, ամէն ատենէ աւելի զուարթախոհ դարձաւ, որովհետեւ Պուլկարիա Թիւրքիայի կողմը անցած էր:

Հայերու հանդէպ Թալէադի ընթացքը կը խտանայ՝ բարեկամներուն ուղղած իր սա յոխորտագին պոռոտախօսութեանը մէջ. «Հայկական խնդիրը լուծելու տեսակէտով՝ երեք ամսուան մէջ ես աւելի գործ կատարեցի, քան Ապտիւլ-Համիտ երեսուն տարուան մէջ!»

ԽԱԼԻԼ ՊԷՅ

ԹՐՔԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻՆ ՆԱԽԱԳԱՀ ՍԻ ԺԷՕՆ ԹԻՒՐՔԵՐՈՒ «ԼԻՏԸՐ»—ՍՏՓԷՆ ԱՐՏԱՓԻՆ ԳՈՐԾԵՐՈՒ ՆԱԽԱՐԱՐ

ԻԶ. ԳԼՈՒԽ

ԷՆՎԷՐ ՓԱՇԱ ՀԱՅԵՐՈՒ ՎՐԱՅ ԿԸ ԽՕՍԻ

Այս շրջանի ամբողջ ընթացքին, ճնշում կը բանեցնէի նաեւ Էնվէրի վրայ: Ինչպէս արդէն ճշդած եմ, պատերազմական նախարարը Թալէաթէն տարբեր տիպար մըն էր: Ան իր զգացումները շա՛տ աւելի յաջողապէս կը ծածկէր. ան սովորաբար քաղցրաբարոյ, պաղարիւն եւ խղճմտօրէն քաղաքավար էր: Նախ. ան երբեք Թալէաթի պէս անզգայ չէր՝ Հայերու վրայ խօսած ատենն: Նախընթաց պատմութիւնները յիմար ծայրայեղութիւններ հռչակեց ան. յայտարարեց թէ՝ Վանի խռովութիւնները միայն հասարակ կռիւներ էին եւ ջանաց ցրուել իմ վախերս թէ՝ Հայերու միահաղոյն ոչնչացումը որոշուած բան էր: Սակայն, Էնվէր զիս խաբել ջանացած ատեն, ուրիշներու բաց խոստովանութիւններ կ'ընէր —իրողութիւն մը՝ որուն տեղեակ էի: Մասնաւորապէս չէր փորձած իրականութիւնը ծածկել՝ գերման միսիօնարական ներկայացուցիչ՝ Տքթ. Լէփցիուսէն: Տքթ. Լէփցիուս ազատամիտ քրիստոնեայ պարոն մըն էր: 1895ի բոլոր ջարդերուն մէջ գտնուած էր եւ մեծագումար դրամ հաւաքած՝ որբանոցներ հիմնելու՝ հայ տղոց համար, որոնք այդ միջոցին իրենց ծնողքը կորսնցուցած էին: 1915ին նորէն եկած էր՝ գերման միսիօնարական իրաւունքներու անունով՝ հայկական կացութիւնը հետազօտելու: Ամերիկեան հիւպատոսներու տեղեկագիրները քննելու արտօնութիւն խնդրեց եւ ես հաւանեցայ: Այդ տեղեկագիրները, ճոխացած ուրիշ տեղեկութիւններով՝ զորս Տքթ. Լէփցիուս կը ստանար՝ մեծ մասով ներքին գաւառները գտնուող գերման միսիօնարներու կողմէ, թիւրք քաղաքականութեան մասին իր միտքին մէջ տարակոյս չէին թողուր: Ինք զայրոյթ կը զգար գլխաւորաբար գերման կառավարութեան դէմ: Տքթ. Լէփցիուս ինծի յայտնեց՝ իբր Գերման զգացած նուաստացումը, անոր համար որ՝ Թիւրքերը ձեռնարկած էին իրենց քրիստոնեայ հպատակները բնաջնջելու, մինչ Գերմանիա, որ ինքզինքը քրիստոնեայ երկիր մը կը կոչէր, ո՛չ մէկ ջանք չէր գործեր արգիլելու համար այդ բնաջնջումը: Էնվէր Տքթ. Լէփցիուսէն գրեթէ չէր ծածկած պաշտօնական նպատակը: Տքթ. Լէփցիուս պարզապէս սարսռացած էր անոր անկեղծութենէն, որովհետեւ Էնվէր քանի մը բառերով յայտնած էր թէ՝ իրենք վերջապէս առիթը գտած էին Հայերու կրեսէն ազատելու, եւ որոշած էին այդ առիթը գործածել:

Մինչեւ այդ, Էնվէր ինծի հանդէպ աւելի անկեղծ դարձած էր,— այն մանրամասն տեղեկագիրները՝ որոնք ծեռքիս տակ կը գտնուէին՝ անօգուտ կը դարձնէին իր կողմէ ջանալը՝ աւելի երկար ատեն ճշմարիտ կացութիւնը ծածկել, — եւ կարգ մը երկար եւ յուզումնալից վիճաբանութիւններ ունեցած էինք այս նիւթին շուրջը: Այդ վիճաբանութիւններէն մէկը մանաւանդ յստակութիւնով կը յիշեմ: Դանուցի Էնվէրի թէ՝ մոռդրած էի խնդիրը մանրամասնօրէն քննել եւ ինք ալ բաւական երկար ժամանակ ամբողջ կացութիւնը պատկերացնելու.

—Հայերը արդէն ժամանակին զգուշացուցած էին, սկսաւ Էնվէր, իրենց պատահելիք դէպքերէն, այն պարագային՝ երբ մեր թշնամիներուն միանային: Երեք ամիս առաջ, Հայերու Պատրիարքը

Տ. ՉԱԻԷՆ ԱՐՔ. ԵՂԻԱԵԱՆ

ՏԱՐԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՇՐՋԱՆԻՆ ՀԱՑԵՐՈՒ ՊԱՏՐԻԱՐՔԸ ԻՆՔՆ ԱԼ ՏԱՐԱԳՐՈՒԱԾ ՄԻՆՉԵՒ ՄՈՒՍՈՒԼ ՍԻ ՊԱՂՏԱՑ

կանչեցի եւ ըսի անոր թէ՝ եթէ Հայերը փորձէին յեղափոխութիւն մը յարուցանել կամ Ռուսերուն օգնել, ես կարող չպիտի ըլլայի Հայերու պատահելիք չարիքները արգիլել: Իմ զգուշացուցիչ ազդարարութիւնս արդիւնք չունեցաւ եւ Հայերը յեղափոխութիւն յարուցին եւ օժանդակեցին Ռուսերուն: Գիտէք թէ՝

ինչ պատահեցաւ Վանի մէջ: Հայերը տիրացան քաղաքին, ուժանակներ նետեցին կառավարական շէնքերու վրայ եւ բազմաթիւ Իսլամներ սպաննեցին: Մենք գիտէինք թէ՝ Հայերը ուրիշ տեղերու մէջ ալ ապստամբութիւններ կը սարքէին: Դուք պէտք է ըմբռնէք թէ՝ մենք Տալատնէլի մէջ կը կռուէինք մեր գոյութեանը համար եւ հազարաւոր մարդ կը զոհենք: Մինչ այս տեսակ պայքարի մը բռնուած ենք մենք, չենք կրնար թոյլատրել մեր իսկ երկիրին մէջ գտնուող մարդոց որ՝ մեր կռնակէն զարնեն մեզ: Մենք ստիպուած ենք արգիլել ատիկա, խնդիր չէ թէ ի՛նչ միջոցի դիմել հարկադրուած ենք: Բացարձակապէս ճշմարիտ է որ՝ ես հակառակ չեմ Հայերուն՝ իբր ժողովուրդ: Ամենամեծ հիացումը ունիմ իրենց մտացիութեանը եւ ճարտարահնարութեանը համար, եւ ոչինչ լինծի աւելի հաճոյք պիտի պատճառէր, քան տեսնել որ անոնք մեր ազգին մէկ մասը եղած են: Բայց եթէ անոնք մեր թշնամիներուն միանան, ինչպէս ըրին Վանի նահանգին մէջ, սյն ատեն փճացուելու են: Ես միջոցներ ձեռք առած եմ, որպէսզի ո՛չ մէկ անպարտութիւն չգործուի. դեռ վերջերս է որ՝ հրահանգ տուի երեք Հայերու համար՝ որոնք տարագրուած էին, որպէսզի իրենց բնակավայրերը վերադարձուին, երբ տեղեկացայ որ անոնք անմեղ էին: Ռուսիա, Ֆրանսա, Մեծ Բրիտանիա եւ Ամերիկա Հայերուն բարիք չեն ըներ՝ անոնց համակիր ընթացք ցուցնելով եւ զանոնք քաջալերելով: Ես գիտեմ թէ՝ ի՛նչ կը նշանակէ այդ տեսակ քաջալերանք մը՝ ժողովուրդի մը, որ հակամէտ է յեղափոխութեան: Երբ մեր Միութիւն եւ Առաջդիմութիւն Քոմիթէն Աբտիւլ-Համիտի վրայ կը յարձակէր, մենք մեր բարոյական քաջալերանքը կը ստանայինք արտաքին աշխարհէն: Այդ քաջալերանքը մեզի մեծ օժանդակութիւն մըն էր եւ մեր յաջողութեանը մէջ մեծ դեր կը կատարէր: Նոյնպէս ան հիմա կրնայ օգնել Հայերուն եւ անոնց յեղափոխական ծրագիրին: Վստահ եմ թէ՝ եթէ այդ օտար երկիրները չքաջալերէին Հայերը, անոնք պիտի լքէին ներկայ կառավարութեան դէմ ելլելու իրենց բոլոր ջանքերը եւ պիտի դառնային օրինապահ քաղաքացիներ: Հիմա այս երկիրին բացարձակ վարչութեան տէրը մենք ենք եւ կրնանք դիւրին կերպով վրէժ լուծել յեղափոխականներէն:

—Բայց, ըսի, ենթադրենք թէ ըսածնիդ ճշմարիտ ըլլայ, ինչո՞ւ միայն յանցաւորը չպատժել: Ինչո՞ւ ամբողջ ցեղ մը նահատակել, անհատներու կարծեցեալ ոճիրներուն համար:

—Ձեր տեսակէտը շիտակ է խաղաղութեան ատեն, պատասխանեց Էնվէր: Առանց ատեն՝ կրնանք պղատոնական միջոցներ գործածել, խաղաղեցնելու համար Հայերը եւ Ցոյները. բայց

պատերազմի ժամանակ, չենք կրնար հետաքննել եւ բանակցիլ: Մենք պէտք է գործենք վայրկենապէս եւ վճռողաբար: Կը կարծեմ նաեւ որ՝ Հայերը սխալ մը կը գործեն Ռուսերուն կառչելով Ռուսերը, իրականապէս, աւելի պիտի ուզէին Հայերը մահացած տեսնել, քան ողջ: Հայերը ա՛յնչափ մեծ վտանգ մըն են Ռուսերուն, որչափ մեզի: Եթէ Հայերը անկախ կառավարութիւն մը կազմէին Թիւրքիայի մէջ, Ռուսիայի Հայերն ալ պիտի ջանային հոն անկախ կառավարութիւն մը կազմել: Նաեւ Հայերը յանցաւոր եղած են ջարդերով. Վանի ամբողջ նահանգին մէջ միայն 30,000 Թիւրքեր փախած են, մնացած բոլորը սպաննուած են Հայերէն եւ Ռուսերէն: Ես ջանացի Կովկասի ոչ-պատերազմիկները պաշտպանել. հրահանգ տուի որ՝ անոնց վնաս հասցուելու չէր բայց տեսայ որ՝ իմ իշխանութիւնս հասու չէր կացութեան: Պոլսի մէջ 70,000 Հայեր կան եւ անոնց նեղութիւն չպիտի տրուի, բացի անոնցմէ՝ որոնք Դաշնակցական են եւ անոնցմէ՝ որոնք Թիւրքերու դէմ կը դաւեն: Սակայն, ես կը կարծեմ որ՝ ամբողջ խնդիրին մասին մտքերնիդ կրնաք հանգստացնել, որովհետեւ ա՛լ Հայերու ջարդեր տեղի չպիտի ունենան:

Ես լուրջ չնկատեցի Էնվէրի վերջին յայտարարութիւնը: Այն միջոցին երբ կը խօսէր, հայկական նահանգներուն մէջ ջարդեր եւ տարագրութիւններ տեղի կ'ունենային եւ գրեթէ ամիսներէ ի վեր կը շարունակուէին անընդմիջաբար:

Տեղեկագիրները Միաց.-Նահանգները հասնելուն պէս, օգնութեան հարցը ստիպողական դարձաւ: Յուլիսի վերջերը, լսեցի թէ՝ Սուլթանիէի մէջ* 5,000 Զէյթունցի Հայեր կային, որոնք ո՛չ մէկ ուտելիք չէին ստանար: Անոնց մասին խօսեցայ Էնվէրի, որ դրապէս յայտարարեց թէ՝ պատշաճ սնունդը պիտի ստանան անոնք: Էնվէր նպաստաւոր ընդունելութիւն չըրաւ սա թելադրութեան որ՝ ամերիկացի ներկայացուցիչներ երթան երկիրին այդ կողմը եւ աքսորականներուն օգնեն ու խնամք տանին:

—Եթէ որեւէ Ամերիկացի ընէր այդ բանը, ըսաւ, պիտի քաջալերէր բոլոր Հայերը եւ նոր խռովութիւններ պիտի յարուցանէր: Թիւրքիայի մէջ 28,000,000ի չափ բնակիչ կայ եւ 1,000,000 ալ Հայ: Մենք չենք ուզեր որ՝ 1,000,000ը վրդովեն մնացած բնակչութեան խաղաղութիւնը: Հայերուն հետ մեծագոյն կնճիռը ա՛ն է որ՝ անոնք անջատողականներ են: Անոնք որոշած են սեփական

* Հոս կ'ուղղենք բնագիրը, որ կ'ըսէ. «5,000 Armenians from Zeitoun and Sultanié (Զէյթունէն եւ Սուլթանիէէն 5,000 Հայեր): Պէտք է ըլլայ՝ «5,000 Armenians from Zeitoun at Sultanié (5,000 Զէյթունցի Հայեր Սուլթանիէի մէջ:

Ծանօթ. Թարգմանիչին

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԴԵՍՊԱՆԱՏՈՒՆԻ ՊԱՇՏՕՆԷՈՒԹԻՒՆԸ
ՄՐ. ՄՕՐԿԸՆԹԱՒԻ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՕՐՈՎ

Թագաւորութիւն մը ունենալ, եւ կը տարուին Ռուսերէն խաբուելու: Ռուսերուն բարեկամութեանը ապաւինելնուն համար՝ Հայերը այս պատերազմին մէջ օգնեցին Ռուսերուն: Մենք որոշ կը տեսնենք որ՝ անոնք ճիշդ Թիւրքերուն ըրածին պէս կը վարուին: Դուք յիշելու էք որ՝ երբ Թիւրքիայի մէջ ծանօթ յեղափոխութիւնը յարուցինք, միայն երկու հարիւր հոգի էինք: Այդ փոքրաթիւ ընկերներով, մենք կարող եղանք Սուլթանը եւ հասարակութիւնը խաբելու, որոնք կարծեցին թէ՝ մենք մեծապէս աւելի բազմաթիւ եւ զօրեղ էինք, քան որչափ էինք: Մենք մեր ունկեղծ յանդգնութիւնովը իրականապէս գերիշխեցինք Սուլթանին եւ հասարակութեան վրայ, եւ այդ միջոցով հաստատեցինք Սահմանադրութիւնը: Յեղափոխութիւններու մասին մեր փորձառութիւնն է որ՝ մեզ վախցնել կու տայ Հայերէն: Եթէ երկու հարիւր Թիւրքեր կրնան տապալել կառավարութիւնը, քանի մը ուշիմ եւ զարգացած Հայեր ալ կրնան նոյն բանը ընել: Հետեւաբար մենք գիտակցօրէն որդեգրած ենք զանոնք ցիր ու ցան ընելու ծրագիրը, որպէսզի մեզի վնաս չկարենան հասցնել Ինչպէս ծեզի նախապէս ըսի անգամ մը, ես Հայերու Գատրիարքին զեկուցի որ՝

եթէ Հայերը մեր վրայ յարձակին՝ այն միջոցին երբ մենք արտաքին պատերազմի մը բռնուած ենք, մենք Թիւրքերս զանոնք պիտի զարնենք գետին փռենք եւ պիտի զարնենք անխուոիր:

Էնվէր միշտ կը նեղսրտէր որեւէ թելադրութենէ՝ որ ամերիկեան միսիոնարներ կամ Հայերու ուրիշ բարեկամներ օգնութեան կամ հոգածութեան փութային Հայերուն:

—Անոնք ամէնքն ալ չափազանց սէր ցոյց կու տան Հայերուն, կ'ըսէր կրկին ու կրկին:

Առաջարկեցի որ քանի մը Ամերիկացիներ Տարսոն եւ Մարզուան երթան:

—Եթէ անոնք երթան, կը վախնամ որ՝ այդ քաղաքներուն տեղացի ժողովուրդը զայրանայ եւ հակամտութիւն ցուցնէ խռովութիւններ յարուցանելու՝ որոնք կրնան դէպք մը ստեղծել: Հետեւաբար, նոյն ինքն Հայերուն համար նախապատիւ է որ՝ ամերիկացի միսիոնարները հեռու մնան Հայերէն:

—Բայց դուք երկիրը տնտեսապէս կը կործանէք, ըսի ուրիշ անգամ մը, կրկնելով նոյն դիտողութիւնը՝ զոր Թալէաղին ըրած էի: Ինքն ալ պատասխանեց գրեթէ ճիշդ Թալէաղին բառերով, ինչ որ կը ցուցնէր թէ՝ խնդիրը ամբողջապէս քննորոշուած էր տիրող իշխանութեան կողմէ:

—Ներկայիս տնտեսական նկատումներ ո՛րեւէ կարեւորութիւն չունին: Միակ կարեւոր գործը՝ յաղթելն է: Մեր միտքին մէջ տիրող միակ նիւթը ա՛յդ է: Եթէ մենք յաղթենք, ամէն բան կատարեալ պիտի ըլլայ. եթէ յաղթուինք՝ ամէն բան կորսուած է, ինչ ծեւով կ'ուզէ ըլլայ: Մեր կացութիւնը յուսահատական է, կը խոսովանիմ ատիկա, եւ մենք կը կռուինք ա՛յնպէս՝ ինչպէս յուսահատ մարդիկ կը կռուին: Զպիտի թողունք որ՝ Հայերը մեր կռնակէն յարձակին մեր վրայ:

Սոված Հայերուն օգնութեան խնդիրը շաբաթէ-շաբաթ աւելի ստիպողական կը դառնար, բայց Էնվէր դեռ կը պնդէր որ՝ Ամերիկացիները հեռու մնան հայկական նահանգներէն:

— Ինչպէս հաց կրնանք հայթայթել Հայերուն, կը յայտարարէր Էնվէր, երբ բաւականաչափ հաց չենք կրնար գտնել մե՛ր իսկ ժողովուրդին համար: Գիտեմ որ՝ անոնք կը տառապին եւ թէ շատ հաւանական է որ՝ առաջիկայ ձմեռ բնաւ հաց չկարենան գտնել: Բայց ամենամեծ դժուարութեան մէջ ենք ալիւր եւ զգեստ հայթայթելու համար, մինչեւ անգամ հոս Պոլիսի մէջ:

Ցայտնեցի թէ՝ ես դրամ ունէի եւ ամերիկացի միսիոնարներ շատ փափաքող էին գաւառ երթալ եւ այդ դրամը տարագիրներու նպաստին գործածելու:

— Մենք չենք ուզեր որ Ամերիկացիները անուցանեն Հայերը, պատասխանեց. անզգածօրէն: Ատիկա ամէնէն գէշ բանն է, որ կրնայ իրենց պատահիլ: Ես արդէն ձեզի ըսի թէ՝ Հայերը այն հաւատքը ունին որ՝ իրենք օտար երկիրներու մէջ բարեկամներ ունին, ինչ որ զիրենք կը մղէ Կառավարութեան դիմադրելու եւ իրենց վրայ կը հրաւիրէ իրենց բոլոր դժբաղդութիւնները: Եթէ դուք Ամերիկացիներդ սկսիք անոնց ուտեստ եւ զգեստ բաժնել, անոնք պիտի խորհին որ՝ իրենք Միաց.-Նահանգներուն մէջ ուժով պաշտպաններ ունին: Ասիկա զիրենք կրկին ըմբոստութեան պիտի քաջալերէ եւ մենք ալ պիտի ստիպուինք ա՛լ աւելի պատուհասել զանոնք: Եթէ ձեր ստացած դրամը մեզի Թիւրքերուս տաք, մենք պիտի ջանանք զայն գործածել Հայերուն օգնելու

Էնվէր այս առաջարկը ըրաւ ինքնավստահ դիմագծութիւնով եւ զանազան ուրիշ առիթներով ալ կրկնեց զայն: Ճիշդ այդ պահուն երբ Էնվէր նպաստի այս մեքենայութիւնը կ'առաջարկէր, Թիւրք ոստիկան-զինուորները եւ Թիւրք պաշտօնեաները ո՛չ միայն կը կողոպտէին Հայերուն տնական բոլոր ինչքերը, անոնց բոլոր ուտեստեղէնները եւ բոլոր դրամները, այլ նոյն իսկ կիները կը մերկացնէին իրենց զգեստի վերջին կտորներէն եւ անոնց մերկ մարմինները սուիններով կը խթանէին, մինչ անոնք դանդաչելով կ'անցնէին հրակէզ անապատէն: Եւ ահա պատերազմական Նախարարը կ'առաջարկէր որ՝ Ամերիկայէն եկած մեր դրամը տայինք այս նոյն օրէնքի պահապաններուն՝ բաժնուելու համար իրենց պաշտպանեալներուն! Սակայն ես պէտք էի կենցաղագէտ ըլլալ:

— Եթէ դուք կամ Կառավարութեան ուրիշ պետեր անձնապէս պատասխանատու կ'ըլլաք բաշխումին, ըսի, անշուշտ հաճոյքով ձեզի պիտի վստահէինք դրամը: Բայց բնականաբար չպիտի սպասէիք որ այդ դրամը տայինք այն մարդոց՝ որոնք Հայերը սպաննած եւ անոնց կիները խոշտանգած են:

Բայց Էնվէր վերադարձաւ իր գլխաւոր առարկութեան:

— Հայերը պէտք չէ գիտնան որ, ըսաւ, իրենք Միաց.-Նահանգներուն մէջ պաշտպաններ ունին: Այդ բանը բացարձակապէս պիտի կործանէր զիրենք! Նախապատիւ է որ անոնք սովամահ ըլլան. ասիկա ըսելով՝ ես անկեղծապէս նոյն ինքն Հայերուն բարօրութիւնն է որ կը խորհիմ: Եթէ միայն կարելի ըլլայ զանոնք համոզել որ՝ իրենք օտար երկիրներու մէջ բարեկամ չունին, այն ատեն անոնք պիտի հանդարտին, պիտի գիտնան որ՝ իրենց միակ ապաստանը Թիւրքիան է եւ պիտի դառնան խաղաղասէր քաղաքացիներ: Ձեր երկիրը անոնց բարիք չէ որ կ'ընէ, շարունակ համակրանք ցուցնելով: Ատով, դուք անոնց վրայ շատ մը չարիքներ կը հրաւիրէք:

Ուրիշ խօսքով, Ամերիկացիները ո՛րչափ աւելի դրամ ղրկէին՝ Հայերը ապրեցնելու համար, նո՛յնչափ աւելի Թիւրքիա մտադրած էր ջարդել Հայերը! Էնվէրի տրամաբանութիւնը պարզապէս ցնորեցուցիչ էր: Բայց վերջապէս կակուղցաւ եւ զիս արտօնեց միջոցներու միջոցով օգնելու դժբաղդներուն: Մեր բոլոր տեսակցութիւններուն մէջ, սա կեղծաւոր ինքնարդարացումը կ'ընէր Թէ՝ ինք անկեղծապէս բարեկամ էր այդ խեղկորոյս ազգին եւ նոյն իսկ իր ձեռք առած միջոցներուն խստութիւնը՝ քօղարկուած գթութիւն էր: Որովհետեւ Էնվէր միշտ կը վստահեցնէր Թէ՝ կը փափաքէր Հայերուն հանդէպ արդարութիւնով վարուիլ, — եւ այս մասին ինծի ցուցուցած իր վարմունքը բոլորովին տարբեր էր Թալէադի վարմունքէն, որ բացէ-բաց Հայերը տարագրելու իր որոշումը կը յայտնէր, — յանձն առի խնամուած ծրագիր մը պատրաստել՝ Հայերու կացութիւնը բարելաւելու համար: Առաջարկեցի Էնվէրի որ, եթէ կը փափաքէր արդար ըլլալ, պէտք է պաշտպանէր տարագիրները եւ այդ չարիքը հնար եղածին չափ նուազեցնէր, եւ այդ նպատակով պէտք է կարող Հայերէ մասնաւոր յանձնախումբ մը նշանակէր՝ իրեն օգնելու համար, եւ պէտք է կարող Հայ մը՝ ինչպէս նախկին թղթատարական եւ հեռագրական նախարար Ոսկան Էֆէնտին՝ գաւառ ղրկէր, կացութիւնը ուսումնասիրելու եւ տիրող չարիքները դարմանելու առաջարկներ ներկայացնելու համար: Էնվէր առաջարկներէս ո՛չ մէկը գնահատեց: Առաջինին համար ըսաւ որ՝ իր պաշտօնակիցները յոռի մեկնութիւն պիտի տային անոր. գալով Ոսկանին, ըսաւ Թէ՝ կը հիանար անոր վրայ՝ Դահլիճին մէջ եղած ատեն կատարած ընտիր աշխատանքին համար, եւ ինք անոր ուժ տուած էր ապիկար պաշտօնեաներու հանդէպ ցուցուցած խստութեան մէջ, բայց չէր կրնար անոր վրայ վստահիլ, որովհետեւ ան Հայկական Դաշնակցական Միութեան անդամ էր:

Էնվէրի հետ ուրիշ տեսակցութեան մը մէջ, խօսքս սկսայ ըսելով Թէ՝ կեդրոնի կառավարութիւնը հաւանօրէն պարսաւելի չէր ջարդերուն համար: Յորհեցայ որ՝ ասիկա իրեն անհաճոյ չպիտի ըլլար:

— Անշուշտ գիտե՛մ որ՝ Դահլիճը երբեք չպիտի հրահանգէր այն տեսակ սոսկալի բաներ՝ որոնք տեղի ունեցած են, ըսի: Դուք եւ Թալէադ եւ Քօմիթէէին միւս անդամները չէք կրնար պատասխանատու բռնուիլ: Անկասկած ձեր ստորադասները ձեր որոշածը չափազանցած են: Կ'ըմբռնեմ որ՝ դիւրին չէ միշտ ձեր ստորակարգեալները ղեկավարել:

Էնվէր յանկարծ շտկուեցաւ: Զգացի որ՝ իմ դիտողութիւն-

ներս, հեռո՛ւ՝ խաղաղ եւ բարեկամական խօսակցութեան մը ճամբայ հարթելէ, մեծապէս վիրաւորած էին զինքը: Ես ակնարկած էի թէ՝ Թիւրքիայի մէջ կրնային պատահիլ դէպքեր, որոնց համար ինք եւ ընկերակիցները պատասխանատու չէին :

— Դուք մեծապէս կը սխալիք, ըսաւ Էնվէր: Մենք այս երկիրին բացարձակ տէրերն ենք: Ես երբեք միտք չունիմ մեղադրանքը մեր ստորակարգեալներուն վրայ նետելու եւ ես ինքս պատրաստ եմ ստանձնելու պատասխանատուութիւնը ամէն բանի՝ որ տեղի ունեցած է: Դահլիճը ի՛նքն է որ հրամայած է տարագրութիւնը : Ես համոզուած եմ որ՝ մենք այդ բանը ընելու կատարելապէս կ'արդարանանք, նկատի ունենալով Հայերու թշնամական վերաբերումը օսմանեան կառավարութեան հանդէպ . ատկէ զատ , Թիւրքիայի իրական վարիչները մե՛նք ենք, եւ , ո՛չ մէկ ստորակարգեալ չկրնար յանդգնիլ այս տեսակ խնդիրի մը մէջ առանց մեր հրամաններուն գործել :

Էնվէր ջանաց իր ընդհանուր ընթացքին բարբարոսութիւնը թեթեւցնել մանաւոր պարագաներու գութ ցուցնելով : Զանգուածային ջարդի ծրագիրը կասեցնելու համար թափած ջանքերուս մէջ չյաջողեցայ. բայց յաջողեցայ մէկ քանի Հայեր մահէ ազատել: Օր մը Իզմիրի ամերիկեան Հիւպատոսէն տեղեկութիւն առի թէ՝ եօթը Հայեր դատապարտուած էին կախուելու : Այս անձերը ամբաստանուած էին իբր գործիչ քաղաքական յանցանքի մը՝ որ յաւէտ անորոշ կը մնար 1909էն իվեր . նաեւ , ո՛չ Իզմիրի կառավարիչ Րահմի պէյ, ո՛չ ալ զինուորական հրամանատարը կը հաւատային թէ՝ անոնք յանձաւոր էին: Երբ մահապատիժին գործադրութեան հրամանը Իզմիր հասաւ, այդ իշխանութիւնները Պոլիս հեռագրեցին թէ՝ օսմանեան օրէնքով՝ ամբաստանուած մը իրաւունք ունէր Սուլթանին բարեգթութեանը կոչ ընելու: Այս հեռագիրին տրուած պատասխանը աքանչելապէս կը պատկերացնէ թէ՝ ի՛նչ չափով կը յարգուէին այդ ատեն Հայերու իրաւունքները :

— Օրինականօրէն՝ իրաւունք ունիք: Նախ կախեցէք զանոնք եւ ետքէն ղրկեցէք ներումի աղերսանքը:

Այս անձերուն համար Էնվէրի այցելեցի Պայրամի օրը , որ Մահմետականներու կրօնական մեծագոյն տօնն է. ծոմապահութեան ամիսին՝ Րամազանի յաջորդող օրն է ատ: Պայրամը Մնունդի հետ նմանութիւն մը ունի, որովհետեւ այդ օրը Մահմետականները սովորութիւն ունին պզտիկ նուէրներ փոխանակելու, ընդհանրապէս շաքարեղէն: Շնորհաւորական սովորական մաղթանքներէ ետքը, ըսի Էնվէրին.

—Այսօր Գայրամ է, եւ տակաւին ինծի նուէր մը չէք ղրկած: Էնվէր խնդաց:

—Ի՞նչ կ'ուզէք, տուփ մը շաքարեղէն ղրկե՞մ:

—Օհ, ո՛չ, պատասխանեցի: Ձիս ա՛յդչափ մի աժանցնէք: Ներում շնորհուիլը կ'ուզեմ այն եօթը Հայերուն, զորս Իզմիրի պատերազմական ատեանը դատապարտած է:

Առաջարկս յայտնապէս չափազանց զուարճալի թուեցաւ Էնվէրի:

—Ատիկա ներում խնդրելու հնարամիտ կերպ մըն է, ըսաւ: Բայց, քանի որ այդ կերպով կը ներկայացնէք զայն, չեմ կրնար մերժել:

Անմիջապէս իր թիկնապահը կանչել տուաւ եւ հեռագրեց Իզմիր՝ դատապարտեալները ազատ արձակել

Ահա թէ ինչպէս դիպուածաբար արդարութիւնը կը գործադրուի եւ մարդկային կեանքերու վերաբերող որոշում կը տրուի Թիւրքիայի մէջ: Ոչինչ կրնայ աւելի լուսաբանել այն թեթեւ գնահատութիւնը՝ որով Թիւրքերը կ'ըմբռնեն կեանքը, ինչպէս նաեւ այն թեթեւ չափը սկզբունքին՝ որ կ'իշխէ իրենց վարքին: Էնվէր խնայեց այդ մարդոց՝ ո՛չ թէ որովհետեւ ամենաթեթեւ չափով կը շահագրգռուէր անոնց պարագայովը, այլ պարզապէս իբր շնորհ մը ինծի, եւ գլխաւորաբար սյն տարօրինակ կերպին համար՝ որով խնդրած էի ներումը: Հայերու մասին իմ բոլոր խօսակցութիւններուս մէջ, պատերազմական Նախարարը ամբողջ նիւթին հանդէպ կը վերաբերուէր քիչ կամ շատ դիպուածականօրէն. փակագիծի մը մէջ կը խօսէր ցեղի մը ճակատագիրին վրայ եւ մանուկներու ջարդին կ'ակնարկէր ա՛յնչափ անփութօրէն, ո՛րչափ մենք պիտի խօսէինք օդին վրայ:

Օր մը Էնվէր ինծի առաջարկեց որ ձի հեծնեմ իրեն հետ Գելկրատի անտառին մէջ: Որովհետեւ իր վրայ ազդեցութիւն գործելու համար առիթ չէի կորսնցներ, ընդունեցի իր հրաւէրը: Ինքնաշարժով Գէօյիւք-Տէրէ գացինք, ուր չորս հետեւորդներ ձիերով մեզ դիմաւորեցին: Գեղեցիկ անտառին մէջ մեր ձիավարութեան միջոցին, Էնվէր խօսակցութեան մէջ ա՛լ աւելի դիւրահաղորդ դարձաւ, քան երբեք եղած էր առաջ: Գորովանքով խօսեցաւ իր հօրը եւ մօրը վրայ. անոնց ամուսնացած ատեն, ըսաւ, հայրը տասնըվեց տարեկան էր, մինչ մայրը հազիւ տասնըմէկ: Իր ծնած ատեն՝ մայրը տասնըհինգ տարեկան էր: Իր կնոջը կայսերազուն Իշխանուհիին վրայ խօսած ատեն, Էնվէր պարզեց իր նկարագիրին աւելի՛ փափկազգած մէկ կողմը՝ զոր մինչեւ այդ ատեն չէի նշմարած: Խօսեցաւ այն ազնուականութեան մասին՝ որով Իշխա-

նուհին կը շնորհազարդէր իր ընտանեկան յարկը. ցաւ յայտնեց որ՝ մահմետական կենցաղագիտութեան ըմբռնումները կ'արգիլէին Իշխանուհին՝ ընկերային կեանքի մէջ մտնելէ. բայց փափաք յայտնեց որ՝ Իշխանուհին եւ Տկն. Մօրկընթաու ծանօթանան: Այդ միջոցին Վոսփորի վրայ կը կահաւորէր նոր շքեղ պալատ մը. երբ ատ աւարտի, ըսաւ, Իշխանուհին նախաճաշի պիտի հրաւիրէ ձեր տիկինը: Ձիշդ այդ միջոցին, կ'անցնէինք տունին եւ հողերուն քովէն ծերակուտական Աբրահամ փաշայի, որ շատ հարուստ Հայ մըն է: Այս անձնաւորութիւնը Սուլթան Ապտիւլ-Ազիզի մտերիմ բարեկամը եղած էր, եւ որովհետեւ Թիւրքիայի մէջ մարդ կը ժառանգէ ինչպէս իր հօրը ստացուածքները՝ նոյնպէս անոր բարեկամները, Թիւրքիայի գահաժառանգ Իշխանը, Ապտիւլ-Ազիզի որդին, ամէն շաբթու այցելութիւն կու տար այս ականաւոր ծերակուտականին: «Փառք»էն անցած աւեննիս, Էնվէր դժգոհանքով նշմարեց որ՝ փայտահատներ ծառեր կը կտրէին. զանոնք կեցուց: Երբ եւքէն լսեցի որ՝ պատերազմական Նախարարը այս «փառք»ը գնած էր, հասկցայ իր բարկութեան պատճառներէն մէկը: Աբրահամ փաշայի Հայ մը ըլլալը՝ ինծի առիթ տուաւ նիւթը կրկին բանալու:

Էնվէրի խօսեցայ այն զարհուրելի վարմունքին մասին՝ որուն երեսէն հայ կիներ կը չարչարուէին:

—Դուք կ'ըսէիք թէ՝ կ'ուզէք կիները եւ մանուկները պաշտպանել, դիտել տուի, բայց կը տեսնեմ որ՝ ձեր հրահանգները չեն գործադրուիր:

—Այդ պատմութիւնները չեն կրնար ճիշդ ըլլալ, պատասխանեց: Ջեմ կրնար ըմբռնել որ՝ Թիւրք զինուոր մը խոշտանգէ յղի կին մը:

Եթէ Էնվէր կարդացած ըլլար այն մանրամասն տեղեկագիրները՝ որոնք ամերիկեան Դեսպանատունի պաշտօնաթուղթերուն մէջ կը գտնուէին, թերեւս կարենար իր միտքը փոխել:

Անգամ մըն ալ խօսակցութեան նիւթը փոխելով, հարցում ըրաւ Թամբիս մասին, որ «զօրավար Մաք Քլիլէն» հանրածանօթ տիպարէն էր: Էնվէր զայն փորձեց եւ ա՛յնչափ հաւնեցաւ որ՝ եւոքէն զայն փոխ առաւ եւ հատ մը ճիշդ նմանը իրեն համար շինել տուաւ — նոյն իսկ անոր մէկ անկիւնը գտնուած թիւով— եւ զայն իր զօրագունդերէն մէկուն մէջ մուցուց: Խօսեցայ այն երկաթուղիներուն մասին՝ զորս այդ միջոցին շինել կու տար Պաղեստինի մէջ. յայտնեց թէ՝ Դահլիճը ո՛րչափ լաւ կը գործէր, եւ դիտել տուաւ որ՝ այդ ատեն Թիւրքիայի մէջ մեծ առիթներ կային անշարժ կալուածներու շահագործութեան համար: Նոյն իսկ

առաջարկեց որ՝ ինք եւ ես միանանք՝ հողեր գնելու, որոնց արժէքին բարձրանալուն վստահ էր ! Բայց ես կը յամառէի խօսիլ Հայերուն վրայ: Եւ սակայն, առաջուընէ աւելի չէի յաջողեր :

—Զպիտի թոյլ տանք Հայերուն. խմբուիլ այն տեղերը՝ ուր կրնան դաւ նիւթել եւ մեր թշնամիներուն օգնել: Այդ պատճառով, իրենց նոր բնակավայրեր պիտի տանք:

Էնվէրի աչքին՝ ա՛յնչափ յաջող անցաւ այս ձիաճեմը [ride], որ քանի մը օր ետքը ուրիշ մըն ալ կատարեցինք եւ այս անգամ Թալէադ եւ Ռօպըրդ Գօլէճի Տնօրէն Տքթ. Կէյթս ալ մեզի ընկերացան: Էնվէր եւ ես առջեւէն կը ձիավարէինք, մինչ մեր ընկերները ետեւէն կու գային : Թիւրք պաշտօնատարները չափազանց նախանձախնդիր են իրենց առանձնաշնորհումներուն, եւ, որովհետեւ պատերազմական Նախարարը Դահլիճին առաջնակարգ անդամը կը համարուի, Էնվէր կը ջանար պատշաճ անջրպետ մը պահել մեր եւ միւս ձիավարներուն միջեւ : Ես քիչ մը կը զուարճանայի ասով, որովհետեւ գիտէի թէ՝ Թալէադն էր աւելի ուժի տէր քաղաքական վարիչը. բայց ան համակերպեցաւ այդ խտիրին եւ միայն մէկ անգամ իր ձին Էնվէրէն եւ ինձմէ առաջ անցուց: Իրաւունքի այդ բռնաբարութեան հանդէպ՝ Էնվէր իր տհաճութիւնը ցուցուց , որուն վրայ , Թալէաթ կանգ առաւ , սանձեց իր ձին եւ հպատակողաբար ետեւ անցաւ :

— Ես միայն Տքթ. Կէյթսի [Dr. Gaites] կ'ուզէի ցուցնել իմ ձիուս գնացքը [gait*] , ըսաւ Թալէադ գովասանական շեշտով մը :

Բայց ես շահագրգռուած էի աւելի կարեւոր խնդիրներով , քան պաշտօնական կարգուձեւի այս նուրբ զանազանութիւններով : Ես սրոշած էի Հայերու մասին խօսիլ : Բայց նորէն ձախողեցայ որեւէ յաջողութիւն ունենալէ : Էնվէր խօսակցութեան աւելի շահեկան նիւթեր գտաւ :

Սկսաւ խօսիլ իր ձիերուն վրայ , եւ ահա ուրիշ միջադէպ մը՝ պատկերացուց Թիւրք միտքին սնդկային** յատկութիւնը — այն դիւրապատրաստութիւնը՝ որով Թիւրք մը ճիւաղային ոճրականութեան արարքներէ կ'անցնի անհատական բարութեան արարքներու : Էնվէր ըսաւ թէ շատ չանցած ձիարշաւները տեղի պիտի ունենային եւ ինք կը ցաւէր որ հեծարշաւ [jockey] չունէր

— Ես ձեզի անգլիացի հեծարշաւ մը կու տամ , ըսի: Սակարկութիւն մը կ'ընէ՞ք: Ան պատերազմական գերի է. եթէ յաղթական ելլէ, ազատ կ'արձակէ՞ք զինքը:

* Հեղինակը բառախաղ մը կ'ընէ հոս:

** Ցեղայնակ:

Թաճօր. Փարգամենջեան

— Այո՛, ազատ կ'արձակեմ, պատասխանեց Էնվէր:

Որով, այս մարդը, որուն անունը Ֆելտս էր, ձիարշաւներուն մասնակցեցաւ՝ իբր Էնվէրի հեծարշաւը եւ երրորդ ելաւ: Դէպի իր ազատութիւնը ձիարշաւ մը կատարեց ան! ինչպէս ըսաւ Մր. Ֆիլիփ: Բանի որ առաջին ելած չէր, պատերազմական Նախարարը իր համաձայնութեան պայմաններուն համեմատ՝ պարտաւոր չէր Թողուլ զայն որ Անգլիա դառնայ, բայց Էնվէր քայլ մըն ալ առաջ գնաց եւ անոր ազատութիւն շնորհեց:

Այս նոյն ձիահեծի միջոցին, Էնվէր ապացոյցը տուաւ իբր նշանառու իր տաղանդին:

Ճամբուն վրայ տեղ մը, յանկարծ լսեցի հրազէնի մը պայթիւնը, որ օդին մէջ հնչեց: Էնվէրի թիկնապահն էր, որ մեզի մօտ առւսրկայի մը նշան կ'առնէր: Էնվէր անմիջապէս ձիէն վար իջաւ, քաշեց իր ատրճանակը, եւ, բազուկը շեշտակի եւ հորիզոնականօրէն ուղղելով՝ նշան առաւ:

— Կը տեսնէ՞ք ծառին վրայի տա ոսոը, հարցուց ինծի: երեսուն ոտքի չափ հեռուն էր ան:

Երբ գլուխով նշան ըրի, Էնվէր կրակեց — եւ ոսոը գետին ինկաւ:

Այն արագութիւնը, որով Էնվէր կրնար իր գէնքը գրպանէն հանել, նշան առնել եւ կրակել, համոզիչ լուսաբանութիւն մը տուաւ ինծի այն ազդեցութեան մասին՝ զոր կը գործէր այն ծովահէնային խմբակին վրայ, որ այդ ատեն Թիւրքիան կը վարէր: Շատ մը պատմութիւններ շրջան կ'ընէին թէ՝ Էնվէր չէր վարանած համոզչութեան այս միջոցը գործածելու, իր ասպարէզին զանազան տագնապալի վայրկեաններուն մէջ: Չեմ գիտեր թէ՝ այդ մանրամասները ո՛րչափ ճիշդ են, բայց ստուգապէս կրնամ վկայել իր նշանառուի բարձր կարողութիւնը:

Թալէաթ ալ սկսաւ նոյն կերպով զբօսնուլ, եւ վերջապէս երկու պետական մարդիկը սկսան մրցողաբար նշան առնել եւ վարուիլ ա՛յնչափ զուարթօրէն եւ անհոգաբար, ո՛րչափ դպրոցէն արձակուած տղաք:

— Ձեր վրայ ձեր այցաքարտէն հատ մը ունի՞ք, հարցուց Էնվէր: Խնդրեց որ յիսուն ոտք անդին գտնուող ծառի մը փակցնեմ զայն գնդասեղով: Առաջին անգամ Էնվէր կրակեց: Իր ձեռքը պնդասեղմ էր. աչքը շիտակ նշանին կ'ուղղուէր, եւ գնդակը զարկաւ քարտին ճիշդ մէջտեղը: Այս յաջողութիւնը Թալէաթը խայթեց: Ինք ալ նշան առաւ. բայց իր կոշտ ձեռքը եւ բազուկը թեթեւօրէն կը շարժէին: — Ինք չէր մարզագէտ մը, ինչպէս իր կրտսեր, ջլապինդ եւ ուղղահասակ ընկերակիցը: Բազմաթիւ

անգամներ Թալէադ զարկաւ քառդին եզերքներուն շուրջը, բայց չկրցաւ կրկնել Էնվէրի տաղանդը:

— Եթէ մարդու մը նշան առած ըլլայի, բազմաթիւ անգամներ զարկած պիտի ըլլայի, ըսաւ այս Թանծրամարմին Թիւրքը, կրկին ծիւն վրայ ցատկելով:

Ահա այսպէս վերջացան օրուան երկու ամէնէն հզօր Թիւրքերը Կայսրութեան ամէնէն արժէքաւոր տարրերէն մէկուն ճակա-

ՍԱԻՏ ՀԱԼԻՄ ՓԱՇԱ

ՆԱԽԿԻՆ ԵՑԱՐԴՈՍ

(Կենսագրական Նօթերը տեսնել էջ 103)

տագիրովը զբաղեցնելու ջանքերս: Հսած եմ արդէն Թէ՝ Եպարքոս Սաիտ Հալիմ՝ ազդեցիկ անձնաւորութիւն մը չէր: Կայսրութեան մէջ իր պաշտօնը անուանապէս ամէնէն կարեւորն էր: Գործնականին մէջ, Եպարքոսը միայն տեղ տաքցնող [place-warmer] մըն էր, եւ Թալէադ ու Էնվէր կ'իշխէին գործերուն, ճիշդ ինչպէս

կ'իշխէին Սուլթանին վրայ: Օրինականօրէն, Դեսպանները իրենց յարաբերութիւնները պէտք էին մշակել Սահտ Հալիմի հետ, որովհետեւ ան արտաքին գործերու նախարար ալ էր. բայց ես կանուխէն նշմարեցի որ՝ այդ ճամբով ոչ մէկ բան կրնար կատարուիլ, եւ իբր քաղաքավարական պարտք շարունակելով մէկտեղ իմ երկուշաբթիի այցելութիւններս, նախընտրեցի ուղղակի բանակցիլ այն մարդոց հետ, որոնք իրական ուժին տէրն էին ամէն խնդիր վճռելու: Որպէսզի չամբաստանուիմ թէ՝ զանց առած եմ օսմանեան կառավարութեան վրայ ազդելու որեւէ միջոց, շատ անգամներ Եպարքոսին ուշադրութեանը յանձնեցի հայկական խնդիրը: Որովհետեւ Թիւրք չէր ան, այլ Եգիպտացի եւ դաստիարակուած ու կրթուած մարդ, անհաւանական չէր Թուեր որ՝ հպատակ ժողովուրդներու հանդէպ քիչ մը տարբեր վերաբերմունք մը ունենար: Բայց կը սխալէի: Եպարքոսը Հայերուն ճիշդ ա՛յնչափ թշնամի էր, ո՛րչափ Թալէաթ եւ Ընվէր: Շուտով տեղեկացայ որ՝ մի՛այն նիւթին յիշատակութիւնը՝ զինքը սաստկապէս կը գրգռէր: Կ'երեւայ թէ ան չէր ուզեր որ՝ իր պէրճաշուք հանգստութիւնը պղտորուէր այս տեսակ անհաճոյ եւ անկարեւոր նիւթերով: Եպարքոսը իր վերաբերմունքը երեւան բերաւ, երբ յոյն գործակատարը անոր խօսեցաւ Յոյներու հալածանքներուն մասին: Սահտ Հալիմ պատասխանեց թէ՝ այդ տեսակ ցոյցեր Յոյներուն աւելի չարիք կը հասցնէին, քան բարիք:

— Մենք անոնց հետ պիտի վարուինք ճիշդ մեզմէ խնդրուածին հակառակ կերպովը, ըսաւ Եպարքոսը:

Իմ դիմումներուս՝ անուանական նախարարապետը պետական մարդու աւելի վայել կերպով չպատասխանեց: Անհաճոյ պաշտօնը ունէի բրիտանական, ֆրանսական եւ ռուսական կառավարութիւններուն կողմէ իրեն ծանուցագիր մը ղրկելու թէ՝ այդ Տէրութիւնները հայկական վայրագութիւններուն համար անձնապէս պատասխանատու պիտի բռնէին այն մարդիկը՝ որոնք օսմանեան գործերը կը վարէին: Ասիկա անշուշտ կը նշանակէր որ՝ Դաշնակիցներու յաջողութեան պարագային՝ անոնք Եպարքոսը, Թալէաթը, Ընվէրը, Ճէմալը եւ իրենց ընկերները պիտի դատէին իբր պարզ մարդասպաններ: Երբ սենեակէն ներս մտայ, խօսելու համար այս քիչ մը շփոթեցուցիչ պատգամագիրին վրայ, եգիպտական արքայական տունի այս անդամին հետ, սովորականին պէս, ան հոն նստած էր, եւ ջղայնօրէն իր համլիչը կը քաշէր, եւ միտքի բնական վիճակի մը մէջ չէր երեւար երբեք: Յանկարծ այդ հեռագիրին վրայ խօսեցաւ. դէմքը բարկութենէն կարմրեցաւ եւ երկար պարսաւաճառ[diatribe] մը

սկսաւ՝ ամբողջ հայ ցեղին դէմ: Ցայտարարեց թէ՝ հայ «ապստամբ»ներ 120,000 Թիւրք սպաննած էին Վանի մէջ: Իր այս եւ ուրիշ յայտարարութիւնները ա՛յնչափ անհեթեթ էին որ սկսայ ոգեւին պաշտպանել հալածուած ցեղը, ինչ որ Եպարքոսին զայրոյթը ա՛լ աւելի սաստկացուց: Հայերը մէկ կողմ թողելով, սկսաւ իմ երկիրիս վրայ յարձակում գործել, առաջ քշելով սա տմորական ամբաստանութիւնը թէ՝ Հայերու հանդէպ մեր համակրանքին կը վերաբերէր մեծագոյն պատասխանատուութիւնը՝ Հայերու բոլոր չարչարանքներուն

Այս տեսակցութենէն քիչ ետքը, Սաիտ Հալիմ դադրեցաւ արտաքին գործերու նախարարութենէ: Իրեն յաջորդեց Խալիլ պէյ, որ մէկ քանի տարիներ Թրքական Խորհրդարանին նախագահը եղած էր: Խալիլ բոլորովին տարբեր տիպարէ անձ մըն էր: Ան շատ աւելի կենցաղագէտ, շատ աւելի ուշիմ եւ Թրքական գործերու մէջ շատ աւելի ազդեցիկ էր: Նաեւ մեղմ եւ հեզոտ խօսող մըն էր, զուարթ ու գէր, եւ երբեք այնչափ զուրկ՝ ազնիւ զգացումներէ, ինչպէս այդ ժամանակին Թիւրք քաղաքագէտներէն շատերը: Ընդհանրապէս կը խօսուէր թէ՝ Խալիլ համամիտ չէր Հայերու հանդէպ ցուցրուած վարմունքին, սակայն իր պաշտօնական դիրքը կը ստիպէր զինքը համակերպիլ անոնց, եւ նոյն իսկ, ինչպէս կը զգայի, պաշտպանել զանոնք: Դահլիճին մէջ պաշտօն ստանալէ քիչ ետքը, Խալիլ ինծի այցելեց եւ տեսակ մը պատիպատ բացատրութիւն տուաւ հայկական վայրագութիւններուն մասին: Ես արդէն ծանօթ էի զանազան պաշտօնատարներու վերաբերումին՝ հայկական հալածանքներուն մասին: Թալէաթ ինքզինքը ցոյց տուած էր արիւնածարաւ եւ վայրագ. Էնվէր ծածկամտօրէն հաշուեկշռող, մինչդեռ Եպարքոսը դէգ: Խալիլ այս ցեղին տարագրութեան վրայ կը նայէր վերջին ծայր պարզմտութիւնով: Ցուցուած վարմունքին ո՛չ մէկ ձեւը, ոչ իսկ ամէնէն անազնիւ իրողութիւնը՝ զոր ես անոր մասին կը յատնէի, չնչին չափով չէր վրդովեր իր միտքի անդորրութիւնը: Սկսաւ խոստովանիլ թէ՝ ոչինչ պիտի կրնար դարմանել այս ջարդերը, բայց, աւելցուց որ, զանոնք ըմբռնելու համար, ես պարտաւոր էի միտք պահել կարգ մը իրողութիւններ:

— Կ՚ընդունիմ որ Կառավարութիւնը ծանրակշիռ սխալներ գործած է Հայերուն հանդէպ իր վարմունքին մէջ, ըսաւ Խալիլ, բայց չարիքը արդէն գործուած է: Ի՞նչ կրնանք ընել հիմա: Սակայն, եթէ կան սխալներ՝ զորս կրնանք ուղղել, պիտի ուղղենք զանոնք: Ձեզի չափ ես ալ կը ցաւիմ այն ծայրայեղութիւններուն եւ չարաշահութիւններուն համար՝ որոնք գործուած են: Կ՚ուզեմ ձեզի ներկայացնել Բ. Դուռին տեսակէտը: Կ՚ընդունիմ

որ՝ արդարացում չէ ադ, բայց կը կարծեմ թէ՝ կան մեղմացուցիչ պարագաներ՝ զորս պէտք է նկատողութեան առնէք, օսմանեան Կառավարութիւնը դատելէ առաջ :

Ցեւոյ, բոլոր միւսներուն պէս, անդրադարձաւ Վանի դէպքերուն, Հայերու անկախութեան տենչանքին եւ այն օգնութեան՝ զոր ընծեռած էին Ռուսերուն: Այդ բոլորը նախապէս շատ անգամներ լսած էի :

— Ես ըսի Վարդգէսին (հայ երեսփոխան մը, որ շատ մը ուրիշ հայ գործիչներու պէս, սպանուեցաւ ետքէն) որ, եթէ իր ազգը իրականապէս կը տենչար անկախ կեանքի, պէտք է սպասէր յարմար պահին: Երբեմն Ռուսերը կարենան յաղթել թիւրք զօրագունդերուն եւ գրաւեն ամբողջ հայկական նահանգները: Այն ատեն կրնամ հասկնալ որ՝ Հայերն ալ փափաքին ինքնուրոյն ըլլալ: Ինչո՞ւ չսպասել որ, ըսի Վարդգէսին, այդ տեսակ բարեբաղդ ժամ մը հասնի: Չեկուցի լրեն թէ՝ մենք թոյլ չպիտի տայինք որ՝ Հայերը մեր կռնակէն յարձակէին, եւ թէ՝ եթէ անոնք թշնամական արարքներու սկսէին մեր զօրագունդերուն դէմ, մեր բանակին ետեւը գտնուող բոլոր Հայերուն գործը պիտի կարգադրէինք, եւ մեր վերջը պիտի ըլլար՝ զանոնք դէպի հարաւ ապահով հեռաւորութիւնով վայր մը ղրկել: Ինչպէս գիտէք, էնվէր ալ նման ազդարարութիւն մը ըրած էր Հայերու Պատրիարքին : Բայց հակառակ այս բարեկամական զգուշացումներուն՝ Հայերը յեղափոխութիւն մը յարուցին:

Նպաստի վերջոններու վրայ հարցումներ ըրի Խալիլին եւ հաղորդեցի թէ՝ արդէն քսան հազար ոսկի (100,000 տոլար) հասած էր ինծի Ամերիկայէն:

—Ատիկա օսմանեան Կառավարութեան գործն է, պատասխանեց Խալիլ փափկօրէն, ջանադիր ըլլալ որ՝ այդ մարդիկը տեղաւորուին, բնակարան եւ անունդ ունենան, մինչեւ որ կարենան ինքզինքնին հոգալ: Բնականաբար Կառավարութիւնը պիտի կատարէ իր պարտքը ! Իսկ ծեր ունեցած քսան հազար ոսկին իրապէս բոլորովին ոչինչ է :

—Ճիշդ է, պատասխանեցի, ատիկա միայն սկզբնաւորութիւն մըն է, բայց վստահ եմ որ՝ մեզի պէտք եղած բոլոր դրամը կրնամ ծեռք բերել

—Էնվէր փաշայի կարծիքը ա՛ն է որ, պատասխանեց, օտարականները պէտք չէ օգնեն Հայերուն: Ես չեմ ըսեր թէ՝ իր պատճառաբանութիւնները շիտակ կամ սխալ են : Միայն զանոնք եղածին պէս ծեզի կը հաղորդեմ: Էնվէր կ'ըսէ թէ՝ Հայերը գաղափարապաշտներ են, եւ այն պարագային՝ երբ օտարականները

յարաբերութեան մտնեն եւ անոնց օգնեն, անոնք պիտի քաջալերուին իրենց ազգային ցանկութիւններուն մէջ: Էնվէր բացարձակապէս որոշած է ընդմիշտ խզել ամէն յարաբերութիւն Հայերուն եւ օտարականներուն միջեւ:

—Էնվէրի միջոցը ա՞տ է՝ Հայերու կողմէ որեւէ նոր գործունէութիւն կասեցնելու համար, հարցուցի:

Խալիլ չափազանց բարեմոյն կերպով ժպտեցաւ՝ այս քիչ մը կծու հարցումին եւ պատասխանեց.

—Հայերը որեւէ գործունէութեան միջոց չունին ա՛լ!

Որովհետեւ ոչ նուազ քան 500,000 Հայեր սպաննուած էին մինչեւ այդ ատեն, Խալիլի հնարամիտ պատրաստաբանութիւնը վստահօրէն ունէր առաւելութիւն մը, որմէ զուրկ էին այս տեսակցութեան մէջ ըրած իր միւս յայտարարութիւնները — աւիկա ճշմարտութիւնն էր:

—Հարաւային նահանգներուն մէջ քանի՞ Հայեր օգնութեան կը կարօտին, հարցուցի:

—Ձեմ գիտեր, չեմ կրնար նոյն իսկ մօտաւոր թիւ մը յայտնել ձեզի:

—Մէկ քանի հարիւր հազար հոգի կա՞ն

—Կարծեմ թէ, խոստովանեցաւ Խալիլ, բայց չեմ կրնար ըսել ձեզի թէ՝ քանի՞ հարիւր հազար:

—Շատերը տառապեցան, աւելցուց, պարզապէս անոր համար որ՝ Էնվէր չկրցաւ զինուոր ուրամադրել՝ զանոնք պաշտպանելու: Կանոնաւոր բանակէն զինուորներ ընկերացան անոնց եւ անոնք շատ լաւ վարուեցան. նոյն իսկ անոնցմէ քառասունը մեռան՝ Հայերը պաշտպանելու միջոցին: Բայց մենք պարտաւորուեցանք բանակին մէջ ծառայող ոստիկան-զինուորներէն շատերը ետ քաշել եւ Հայերու ընկերանալու նոր պաշտօնի մը յատկացնել: Ճիշդ է որ այս ոստիկան-զինուորները շատ մը ողբալի ծայրայեղութիւններ գործեցին:

—Շատ մը Թիւրքեր համամիտ չեն այս ջարդերուն, ըսի:

—Ձեմ ժխտեր ատիկա, պատասխանեց մշտահաւան Խալիլ, մինչ խոնարհութիւն ընելով դուրս կ'ելլէր:

Էնվէր, Խալիլ եւ միւսները միշտ կը պնդէին իրենց շարունակ յուզած այն տեսակէտին վրայ թէ՝ օտարականները պէտք չէին նպաստ հայթայթել Հայերուն: Այս այցելութենէն քանի մը օր ետքը, նախարարութեան խորհրդականը ամերիկեան Դեսպանատուն եկաւ: Ան եկաւ ինծի ցուցնելու, ճէմալի՝ Էնվէրի ուղղած մէկ հեռագիրը: ճէմալ, որուն իրաւասութեանը տակ կը գտնուէին այդ ատեն Սուրիայի Քրիստոնեաները, չափազանց կը նեղանար

այն շահագրգռութենէն՝ զոր ամերիկեան Հիւպատոսները կը ցուցնէին Հայերուն: Որով, կը խնդրէր ինծմէ որ՝ հրահանգ տամ այդ պաշտօնատարներուն՝ «դադրելու հայկական խնդիրներով զբաղելէ»: Թղթաբերը ըսաւ թէ՝ Ճէմալ չէր կրնար անմեղը յանցաւորէն զանազանել որով պիտի պարտաւորուէր ամէնքն ալ պատժել! Քիչ ատեն ետքը, Խալիլ կը գանգատէր ինծի թէ՝ ամերիկեան Հիւպատոսները Հայերու մասին Ամերիկա տեղեկագիրներ կը ղրկեն, եւ թէ՝ Կառավարութիւնը կը պահանջէր որ անոնք դադրեցուէին:

Իրողութիւնը ան էր որ՝ ես ինքս էի որ կը ղրկէի այդ տեղեկագիրներէն շատերը — եւ ես չդադրեցուցի:

ՃԱՎԻՏ ՊԷՅ

ԵԼԵՒՄՏԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐ ԹՐՔԱԿԱՆ ԴԱՀԼԻՃԻՆ ՄԷՋ

Ցեղով Հրեայ, բայց կրօնքով Մահմետական մը: Ժէօն Թիւրք Կուսակցութեան ազդեցիկ անդամներէն մէկը: Իր յարումներովը՝ Համաձայնական *[pro-Ally]* էր: Երբ Թիւրքիա Գերմանիայի կողքին պատերազմի մտաւ, ինք հրաժարեցաւ, թէեւ ետքէն նորէն պաշտօն ստանձնեց:

ԻԷ. ԳԼՈՒԽ

„ՀԱՅԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ ՈՉԻՆՉ ՉՊԻՏԻ ԸՆԵՄ”
Կ'ԸՍԷ ԳԵՐՄԱՆ ԴԵՍՊԱՆԸ

Կը կարծեմ թէ՝ հայկական հարցին մէջ չկայ վուլ մը, որ աւելի շահագրգռութիւն առթած ըլլայ, քան սա՛ Գերմանները բաժին ունէի՞ն անոր մէջ: Քայզէրը ո՞ր աստիճան պատասխանատու էր այս ազգին միահաղոյն սպանութեան: Գերմանները խրախուսեցի՞ն. միայն ա՞չք գոցեցին, թէ հալածանքներուն ընդդիմացան: — Գերմանիա, վերջին չորս տարիներու ընթացքին, պատասխանատու դարձաւ պատմութեան մէջ շատ մը խիստ սեւ էջերու Գերմանիա պատասխանատու է հայկական էջին համար ալ, որ անվիճելիօրէն ամէնէն սեւ էջն է:

Կ'ենթադրեմ որ շատեր՝ Թիւրք առաջնորդներու նկատողութիւններուն մէջ զանազան նմանութիւններ պիտի գտնեն գերման պատերազմական փիլիսոփայութեան հետ: Կրկնե՛մ՝ հայկական ջարդերու վրայ խօսած ատեն Էնվէրի եւ ուրիշ Թիւրքերու կողմէ արտասանուած յատկանշական խօսքեր. «Հայերը իրենք հրաւիրեցին այդ աղէտը իրենց գլխուն»: «Իրենց պատահելիքներուն մասին զգուշացուցինք որոշ ազդարարութիւն եղած էր»: «Մենք կը կռուէինք մեր ազգային գոյութեան համար»: «Մենք իրաւունք ունէինք դիմելու այն բոլոր միջոցներուն, որոնք կրնային մեր նպատակները իրագործել»: «Մենք ժամանակ չունէինք անմեղը մեղաւորէն զատելու»: «Մեր միտքին մէջ տիրող միակ բանը՝ պատերազմի մէջ յաղթական ելլելն է»:

Այս խօսքերը տեսակ մը ընտանի շեշտ ունէին, չէ՞: Իրաւցնէ՛, ես կրնայի Էնվէրի հետ այս տեսակցութիւնները կրկին գրել, փոխան Հայաստանի՝ Պելճիքա բառը գործածել, փոխան Էնվէրի՝ խօսքերը գերման զօրավարի մը բերանը դնել, որով գրեթէ կատարեալ պատկեր մը պիտի ունենայինք գերման վերաբերմունքին մասին՝ հանդէպ հպատակ ժողովուրդներու: Բայց Պրուսիացիներու ուսուցումները ասկէ գերազանց են: Հայերու հանդէպ ցուցուած վարմունքին մէջ կար երեւոյթ մը՝ որ նոր էր — ատիկա երբեք թրքական չէր: Թիւրքերը, դարերով խոշտանգած են իրենց հայ եւ ուրիշ հպատակ ժողովուրդները՝ աններելի բարբարոսութիւնով: Սակայն իրենց մեթոտները միշտ տհաս, բիրտ եւ

«ՔՕՆՍՔԷՆԹԻՆՕՓԼ ԳՕԼԷՋ»Ի ՈՒՍԱՆՈՂՈՒՀԻՆԵՐԸ

ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ ԴԱՍՊԱՆԱՏՈՒՆԻ ՊԱՏՇԳԱՄԻՆ ՎՐԱՁ ՄՐ. ՄՕՐԳԷՆԹԱՈՒԻ ՁԱԽ ԿՈՂՄԷ ԳՏՆՈՒՈՂ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԸ ԹԻՒՐՔԻԱՅԻ ՊՈՒԼԿԱՐ ԴԱՍՊԱՆ Մ. ԳՕԼՈՒԶԷՖՆ Է

ոչ-գիտական եղած են: Անոնք գերազանցած են՝ Հայու մը ուղեղը ճոկանով մը դուրս թափելուն մէջ. այս անհաճոյ պատկերը՝ կատարեալ ցուցում մըն է այն կոշտ ու նախնական վէրտներուն. զորս անոնք կիրարկած են հայկական խնդիրին: Թիւրքերը գիտէին սպանութեան կիրառումը. բայց ո՛չ սպանութեան՝ իբր նրբարուեստ: Բայց 1915ին եւ 1916ին, Հայերուն հանդէպ ցուցուած վարմունքները երեւան բերին կատարելապէս նոր մտայնութիւն մը: Այդ նոր յղացումն էր sterilisation: Թիւրքերը, հինգ հարիւր տարիներու ընթացքին, անհամար ծեւեր հնարած էին քրիստոնեայ հպատակները ֆիզիքապէս չարչարելու, բայց վերջին թուականներէն առաջ, երբեք իրենց միտքէն անցած չէր Քրիստոնեաները զանգուածօրէն տեղահանել իրենց բնակավայրերէն, ուր հազարաւոր տարիներէ ի վեր ապրած էին, եւ զանոնք հարիւրաւոր մղոն հեռու անապատները քշել: Թիւրքերը ուրկէ՞ առին այս գաղափարը: Արդէն նկարագրած եմ՝ թէ ինչպէս, 1914ին, եւրոպական պատերազմէն քիչ առաջ, կառավարութիւնը ոչ նուազ քան 100,000 Յոյներ ասիական ծովափունքին երկայնքը գտնուող իրենց տարեւոր բնակավայրերէն տարագրեց դէպի եգէական զանազան կղզիները: Ըսած եմ նաեւ թէ՝ Թիւրքիա գտնուող գերման ծովային ականաւոր փորձագէտներէն մէկը՝ ծովակալ Իւզէտօմ, յայտնած էր ինծի որ՝ Գերմաննե՛րը թելադրած էին

Թիւրքերուն՝ այս տարագրութիւնը Բայց ամենակարեւոր կէտը սա՛ է թէ՝ ժողովուրդները խմբովին [en masse*] տարագրելու այս գաղափարը, արդի ժամանակներու մէջ, տարամերժօրէն գերմանական է: Ո՛վ որ կը կարդայ Համագերմանութեան վրայ գրուածները, միշտ կը հանդիպի անոր: Գերման աշխարհի մը ստեղծումին այս մոլեռանդները՝ իբր իրենց ծրագիրին մաս՝ խորհրդածաբար առաջադրած են Ֆրանսացիներու արտաքսումը Ֆրանսայի զանազան մասերէն, Պելճիքացիներունը՝ Պելճիքայէն, Փոլոնիացիներունը՝ Փոլոնիայէն, Սլաւներունը՝ Ռուսիայէն եւ ուրիշ բնիկ ժողովուրդներունը՝ այն երկիրներէն, ուր հազարաւոր տարիներով ապրած են, եւ պարպուած երկիրներուն մէջ զետեղումը քաջ եւ պարկեշտ Գերմաններուն: Բայց անհրաժեշտ իսկ չէ ապացուցանել որ՝ Գերմանները այս գաղափարը ջատագոված են իբր պետական քաղաքականութիւն մը. անոնք վերջին չորս տարիներու ընթացքին զայն գործնականապէս կը կիրարկեն: Անոնք տարագրեցին, չենք գիտեր քանի հազար Պելճիքացիներ եւ Ֆրանսացիներ՝ իրենց հայրենի երկիրներէն: Աւստր-եւ-Հունգարիա սերպ բնակչութեան մէկ մեծ մասը կոտորեց եւ հազարաւոր սերպ մանուկներ տարագրեց իր երկիրներուն մէջ, նպատակ ունենալով զանոնք մեծցնել իբր Կայսրութեան օրինաւոր հպատակներ: Մինչեւ պատերազմին վախճանը չպիտի գիտնանք թէ՝ ժողովուրդներու այս տեղափոխութիւնը ի՛նչ չափով տեղի ունեցած է: Բայց վստահաբար խիստ լայն սահմանով կատարուած է ան:

Կարգ մը գերման գրագէտներ նոյն իսկ ջատագովեցին այս քաղաքականութեան կիրառումը Հայերու վրայ: Փարիզի Tempsին գրածին համաձայն, Փաուլ Ռօրպախ, «Անկէ առաջ Պերլին գումարուած համաժողովի մը մէջ, կը յանձնարարէր որ՝ Հայաստանը Հայերէն պարպուի: Հայերը Միջագետքի կողմերը պէտք էր ցրուել եւ անոնց տեղերը Թիւրքեր զետեղուելու էին, այնպէս մը որ՝ Հայաստան փրկուէր ռուսական ո՛րեւէ ազդեցութենէ եւ Միջագետքին ալ հայթայթուէին հողամշակներ՝ որոնցմէ զուրկ էր ներկայիս»: Այս բոլորին նպատակը բաւականաչափ յայտնի էր: Գերմանիա Միջագետքի անապատին մէջէն Պաղտատի երկաթուղին կը շինէր: Ասիկա էական մէկ մասն էր՝ Համպուրկէն Պարսկական Ծոց տարածուող գերման մեծ նոր Կայսրութեան իրագործումին: Բայց այս երկաթուղին նպատակին չէր ծառայեր, եթէ զայն ապրեցնող խնայասէր եւ ճարտարագործ ժողովուրդ մը չծաղկէր շուրջը: Ծոյլ Թիւրքը երբեք այդ տեսակ գաղութ մը

* Բնագիրին մէջ Ֆրանսերէն:

Ծանօթ Թարգմանիչին

չպիտի կրնար հանդիսանալ: Բայց Հայը շինուած էր այն տեսակ առասղծով մը՝ որուն այս ձեռնարկը կը կարօտէր: Գերման աշխարհավարութեան ծրագիրին բոլորովին համապատասխան էր՝ վերցնել այս ժողովուրդը այն երկիրներէն՝ ուր տարիներէ ի՛լեր ապրած էր, եւ բռնի փոխադրել դէպի ամայի եւ հրակէզ անապատը: Գերման տեսակէտին դէմ արգելք չէր կրնար ըլլալ մինչեւ անգամ այն իրողութիւնը որ՝ Հայերը շարունակ բարեխառն կլիմայի մը տակ ապրած էին: Ես զգացի որ՝ Գերմանիա այս գաղափարները տարիներով ամէն կողմ տարածած էր. ես նոյն իսկ տեղեկացայ թէ՝ գերման գիտուններ այս նիւթին վրայ բանախօսած էին Արեւելքի մէջ: «Կը յիշեմ ներկայ գտնուած ըլլալ գերման քաջածանօթ փռօֆէսէօռի մը բանախօսութեան, կ'ըսէր ինծի Հայ մը: Իր գլխաւոր հիմնակէտը սա՛ էր թէ՝ պատմութեան ամբողջ ընթացքին, Թիւրքերը մեծ սխալ մը գործած էին, չափազանց գթոտ գտնուելով ոչ-թիւրք ազգաբնակչութեան: Այս ճառախօսին կարծիքին համաձայն, Կայսրութեան բարգաւաճումը ապահովելու միակ միջոցն էր՝ առանց որեւէ զգայավարութեան գործել՝ Թիւրքիա գտնուող այն բոլոր հպատակ ազգութիւններուն եւ ցեղերուն հանդէպ, որոնք Թիւրքերու ծրագիրներուն հաշտ չէին»:

Հայաստանի խնդիրին մէջ համագերմաններն ալ ձայն ունեցած են: Պիտի բաւականանամ յիշելով խօսքերը Mittel-Europaի հեղինակին՝ Ֆրիտրիխ Նաումանի*, որ վստահօրէն համագերմանական գաղափարներու կարողագոյն տարածիչն է: Ասիայի վրայ իր երկին մէջ, Նաուման, որ իր ասպարէզը սկսած է իբր քրիստոնեայ կրօնաւոր, խիստ մանրամասնօրէն կը զբաղի 1895-96ի. հայկական ջարդերով: Բաւական է որ յիշատակեմ միայն քանի մը անցքեր, ցուցնելու համար այդ տեսակ խայտառակութիւններու հանդէպ՝ գերմանական քաղաքականութեան վերաբերումը: «Եթէ միայն նկատողութեան առնենք 80,000 էն 100,000 Հայերու կատաղի ջարդը, կ'ըսէ Նաուման, մէկ կարծիքի մը միայն կրնանք յանգիլ — մեր բովանդակ զայրոյթովը եւ ուժգնութիւնովը պէտք է բացարձակօրէն դատապարտենք թէ՛ մարդասպանները եւ թէ անոնց գրգռիչները: Անոնք ժողովուրդի զանգուածներու վրայ ամէնէն գարշելի ջարդերը կատարած են, աւելի՛ մեծաթիւ եւ աւելի՛ վատթար ջարդեր՝ քան Շարլըմանի կողմէ Սաքսոններու վրայ կատարուածը: Այն չարչարանքները՝ զորս Լէփցիուս կը նկարագրէ՝ կը գերազանցեն ամէն ինչ որ գիտենք մենք երբեք: Ուրեմն ի՞նչ բան կ'արգիլէ մեզ Թիւրքին վրայ

*Ֆրիտրիխ Նաուման, անդամ Ռայխստագի, Կեդրոնական Եւրոպա, Ա. Հատոր:

յարձակելէ եւ ըսելէ. «Կորսուէ՛, անզգա՛մ»: Միայն մէկ բան կ՚արգիլէ մեզ, որովհետեւ Թիւրքը կը պատասխանէ. «Ե՛ս ալ իմ գոյութեանս համար կը պայքարիմ»: Եւ իրաւցնէ՛, մենք կը հաւատանք իրեն: Մենք կը հաւատանք, — հակառակ այն զայրոյթին՝ զոր մեր մէջ կ՚արթնցնէ մահմետական արիւնոտ բարբարոսութիւնը, — որ Թիւրքերը ինքզինքնին կը պաշտպանեն օրինաւորապէս, եւ հայկական խնդիրին եւ հայկական ջարդերուն մէջ ամէն բանէ առաջ մենք կը տեսնենք Թրքական ներքին քաղաքականութեան խնդիր մը, միայն դրուագ մը այն ճգնաժամէն՝ որմէ կ՚անցնի մեծ կայսրութիւն մը, որ չուզեր մեռնիլ՝ աւանց վերջին փորձ մը ընելու՝ արիւն թափելով ինքզինքը փրկելու համար: Բացի Գերմանիայէն, բոլոր մեծ տէրութիւնները սրդեգրած են քաղաքականութիւն մը՝ որ կը ձգտի տապալել իրերու ներկայ կացութիւնը Թիւրքիայի մէջ: Այս ձգտումին համեմատ, Թիւրքիայի հպատակ ժողովուրդներուն համար անոնք կը պահանջեն իրաւունքները մարդուն, կամ մարդկութեան, կամ քաղաքակրթութեան, կամ քաղաքական ազատութեան — մէկ խօսքով, բան մը՝ որ զանոնք Թիւրքերուն հաւասարներ դարձնէ: Բայց, հին հռոմէական բռնաւորական պետութիւնը ո՛րչափ քիչ որ կրնար հանդուրժել Նազովրեցիին կրօնքին, նո՛յնչափ քիչ կրնայ Թիւրք կայսրութիւնը, — որ իրապէս հռոմէական արեւելեան կայսրութեան քաղաքական յաջորդն է, — հանդուրժել արեւմտեան ազատ Քրիստոնէութեան որեւէ ներկայացուցչութեան, իր հպատակներուն մէջ: Թիւրքիայի համար հայկական խնդիրին վտանգը՝ շիջումի վտանգն է: Այս պատճառով, Թիւրքիա կը դիմէ ասիական բարբարոս պետութեան ալարքներուն: Թիւրքիա Հայերը բնաջնջած է ա՛յն աստիճան լայն չափով որ՝ անոնք երկար շրջանի մը ընթացքին կարող չպիտի ըլլան արտայայտուիլ՝ իբր քաղաքական ուժ: Գործուածը, անշուշտ զարհուրելի արարք մըն է, քաղաքական յուսահատութեան արարք մը, իր մանրամասնութիւններովը ամօթալի, բայց դարձեալ քաղաքական պատմութեան ասիական ձեւով մէկ հատուածն է Հակառակ այն տհաճութեան՝ զոր գերման քրիստոնեան կը զգայ գործուած այս արարքներէն, ան ուրիշ բան չունի ընելիք, բայց եթէ խաղաղօրէն կրցածին չափ բուժել վէրքերը եւ թողուլ որ՝ իրերը իրենց ընթացքը առնեն: Երկար տառեր իվեր, Արեւելքի մէջ, մեր քաղաքականութիւնը որոշուած է. մենք կը պատկանինք տէրութիւններու այն խմբակին՝ որ կը պաշտպանէ Թիւրքիան. այդ կացութենէն է որ՝ մենք պէտք է ճշդենք մեր ընթացքը Մենք չենք արգիլեր որեւէ եւանդուն Քրիստոնեայ՝ այս զարհուրելի

տէրերուն զոհերը խնամելէ, մանուկները մեծցնելէ եւ չափահասները սնուցանելէ Թող Աստուած օրհնէ այս բարի գործքերը, նման ուրիշ բոլոր հաւատքի գործքերու Միայն թէ, մենք պէտք է զգուշանանք որ՝ մեր գթութեան գործերը չառնեն ձեւը քաղաքական արարքներու, որոնք ընդունակ ըլլան շեղեցնելու մեր գերման քաղաքականութիւնը Միջազգայնականը ան որ կը պատկանի գաղափարապաշտ անգլիական դպրոցին, կրնայ պաշտպանել Հայերը Ազգայնականը, ան որ չփափաքիր Գերմանիայի ապագան Անգլիայի զոհել, արտաքին քաղաքականութեան խնդիրներու մէջ, պէտք է հետեւի Պիզմարքի կողմէ գծուած ճամբուն, եթէ նոյն իսկ անգութ զգացումներով ըլլայ Ազգային քաղաքականութիւն. ահա՛ այն բարոյական խոր պատճառը՝ որուն համար մենք՝ իբր պետական մարդեր՝ պէտք է անտարբեր դառնանք Թիւրքիայի քրիստոնեայ ժողովուրդներու տառապանքներուն հանդէպ, ո՛րչափ ալ անոնք մեր մարդկային զգացումները խոցոտող կարենան ըլլալ Ա՛յդ է մեր պարտականութիւնը, զոր մենք պէտք է ճանչնանք եւ խոստովանինք Աստուծոյ եւ մարդուն առջեւ: Եթէ այս պատճառով մենք կը պահպանենք թիւրք Պետութեան գոյութիւնը, մենք այդ բանը կ'ընենք մեր սեփական շահախնդրութեանը համար, որովհետեւ ինչ որ նկատի ունինք մենք, մեր մեծ ապագան է Մէկ կողմը կը գտնուին մեր պարտականութիւնները՝ իբր ազգ, միւս կողմը՝ մեր պարտականութիւնները՝ իբր անհատ Պահեր կան, երբ, պարտականութիւններու պայքարի մը մէջ, մենք կրնանք ընտրել միջին գետին մը: Ատիկա շիտակ է՝ մարդկային տեսակէտէ, բայց քիչ անգամ շիտակ՝ բարոյական իմաստով: Այս պարագային, ինչպէս բոլոր նման վիճակներու մէջ, մենք պէտք է որոշակի ճանչնանք թէ՝ ո՞ր կողմը կը գտնուի մեծագոյն եւ կարեւորագոյն բարոյական պարտականութիւնը: Անգամ մը այդ տեսակ ընտրանք մը ընելէ ետքը, ա՛լ պէտք չէ վարանինք: Վիլհէլմ Բ. իր ընտրանքը կատարած է: Ան Սուլթանին բարեկամը եղած է, որովհետեւ մտահոգուած է աւելի մեծ եւ աւելի անկախ Գերմանիայով մը»:

Ա՛ս էր Հայերուն դէմ գործադրուած գերման պետական քաղաքականութիւնը, եւ ես առիթը ունեցայ նաեւ տեսնելու Գերմաններու կողմէ ատոր գործնականացումը: Առաջին տեղեկագիրները Պոլիս հասնելուն պէս, խորհեցայ որ՝ բոլոր երկիրներու դիւանագիտական ներկայացուցիչներուն համար՝ բռնագործութիւնները դադրեցնելու ամէնէն յարմար միջոցը պիտի ըլլար՝ միացած դիմում մը կատարել օսմանեան Կառավարութեան:

Մարտի վերջերը, այս խնդիրին մասին խօսք բացի Վանկէնհայմի: Հայերուն հանդէպ իր հակակրութիւնը անմիջապէս յայտնի եղաւ: Սկսաւ զանոնք ամբաւանել ապերասան բացատրութիւններով Թալէաղի եւ Էնվէրի պէս ուզեց Վանի ղէպքը առանց պատճառ տրուելու ըմբռնութիւն մը նկատել. Հայերը՝ իր եւ իրենցիններուն աչքին՝ պարզապէս դաւադիր անպիտաններ էին:

— Ես Սիոնականներուն պիտի օգնեմ, ըսաւ, խորհելով որ այս յայտարարութիւնը ինծի անձնապէս հաճելի պիտի ըլլար, բայց ո՛չ մէկ բան չպիտի ընեմ Հայերուն համար :

Վանկէնհայմ հայկական հարցը կ'ուզէր նկատել խնդիր մը՝ որ գլխաւորաբար կը զբաղեցնէր Միաց.-Նահանգները: Հայերու համար իմ մշտական բարեխօսութիւններս իր գերմանիկ միտքին մէջ յայտնապէս այն տպաւորութիւնը ստեղծած էին որ՝ այդ ժողովուրդին հանդէպ ցուցուած ամէն գութ՝ շնորհ մը պիտի ըլլար ամերիկեան Կառավարութեան: Եւ այդ միջոցին, ան տրամադիր չէր ամերիկեան ժողովուրդին հաճոյ եղող ո՛րեւէ բան ընելու :

— Ամերիկա յայտնապէս այն միակ երկիրն է , որ Հայերով շատ կը շահագրգռուի, ըսաւ : Ձեր վիսհօնարները անոնց բարեկամներն են եւ ձեր ժողովուրդը անոնց պաշտպանը եղած է: Հետեւաբար , անոնց օգնելու խնդիրը ամբողջապէս ամերիկեան հարց մըն է: Ուրեմն, ի՞նչպէս կրնաք ակնկալել ինծմէ որ՝ որեւէ բան ընեմ, երբ Միաց.-Նահանգները ռազմանիւթ կը ծախեն Գերմանիայի թշնամիներուն: Մր. Գրայըն վերջերս յայտարարութիւն մը հրատարակեց, ըսելով թէ՝ չէզոքութենէ դադրիլ պիտի նշանակէր Անգլիայի եւ Ֆրանսայի ռազմանիւթ չծախելը: Մ'րչափ ատեն որ ձեր Կառավարութիւնը այդ դիրքը պահէ, մենք Հայերուն համար ոչի՛նչ չենք կրնար ընել:

Բացի գերման տրամաբանէ մը, հաւանօրէն ո՛չ մէկը ո՛րեւէ կապակցութիւն պիտի գտնէր՝ Դաշնակիցներուն մեր պատերազմական նիւթեր ծախելուն եւ հարիւր հազարաւոր հայ կիներու եւ մանուկներու վրայ Թիւրքիայի կատարած յարձակումներուն միջեւ: Ահա գրեթէ այդչափ էր Վանկէնհայմի մօտ մինչեւ այն ատեն ունեցած յաղողութիւնս : Յաճախ խօսեցայ իրեն, բայց անփոփոխելիօրէն Հայերուն գթալու իմ պաշտպանողականներս կը խափանէր՝ Տարտանէլի մէջ տեսնուած ամերիկեան ռումբերուն գործածութիւնը յիշատակելով: Շատ չանցած, ցրտութիւն մը առաջ եկաւ մեր միջեւ, իբր արդիւնք իրեն զլանալուս այն «պատիւ»ը ընել թէ՝ ինք դադրեցուցած ըլլայ անգլիացի եւ ֆրանսացի քաղաքային անձերու կէլիպօլուի թերակղզին տարագրու-

թիւնը: Հեռաձայնով մեր քիչ մը կծու խօսակցութենէն ետքը, որուն միջոցին ինձմէ խնդրած էր որ Ուաշինկթըն հեռագրեմ թէ՝ այդ խնդիրին մէջ ինք Թիւրքերը helzed [գրգռած] չէր ըրած, մեր վոխադարձ այցելութիւնները շաբաթներով դադրեցան

Պոլիսի մէջ, կային կարգ մը ազդեցիկ Գերմաններ, որոնք համամիտ չէին Վանկէնհայմի տեսակէտին: Արդէն խօսած եմ Փաուլ Վայցի մասին, Ֆրանքֆուրթեր Զայթունկի երեսուն տարուան թղթակիցը, որ հաւանօրէն շա՛տ աւելի բան գիտէր Մօտաւոր Արեւելքի գործերուն մասին, քան ուրիշ որեւէ Գերման: Թէեւ Վանկէնհայմ շարունակ Վայցի կը դիմէր զանազան տեղեկութիւններու համար, բայց միշտ անոր խորհուրդին չէր անսար: Վայց համամիտ չէր՝ հանդէպ Հայաստանի կայսերական ուղղափառ վերաբերումին, որովհետեւ այն հաւատքը ունէր թէ՝ գործնականապէս միջամտելու մերժումը՝ իր հայրենիքին յաւիտենական չարիք մը կը հասցնէր: Վայց իր այս տեսութիւնը կը ներկայացնէր Վանկէնհայմի, բայց աննշան արդիւնքի կը տիրանար: Վայց այս մասին անձնապէս խօսեցաւ ինծի, 1916 Յունվարին, Թիւրքիայէն մեկնելէս քանի մը շաբաթ առաջ: Այս նիւթին մասին կը յիշատակեմ իր իսկ խօսքերը

—Կը յիշեմ որ՝ դուք նախապէս ինծի ըսիք թէ՝ Գերմանիա ինչ մեծ սխալ մը կը գործէ հայկական հարցերուն մէջ: Ես կատարելապէս համամիտ էի ձեզի: Բայց երբ այդ տեսութիւնը պաշտպանեցի Վանկէնհայմի ներկայութեանը, զիս երկու անգամ սենեակէն վռնտեց!

Ուրիշ Գերմանացի մը, որ դէմ էր խուժդուժութիւններուն, Նէօյռաթն էր, գերման Դեսպանատունի խորհրդականը: Իր զայրոյթը անա՛նկ աստիճանի մը հասած էր որ՝ Թալէաթի եւ Էնվէրի դէմ իր լեզուն գրեթէ ոչ-դիւանագիտական դարձած էր: Ինք ալ յայտնեց ինծի թէ՝ չէր յաջողած անոնց վրայ ազդել:

—Անոնք անզգայ են եւ որոշած են իրենց ներկայ ընթացքը շարունակել, ըսաւ Նէօյռաթ:

Անշուշտ ո՛չ մէկ Գերման կրնար աւելի ազդեցութիւն գործել Թիւրք Կառավարութեան վրայ, ո՛րչափ ատեն որ՝ գերման Դեսպանը մերժէր միջամտել: Եւ, քանի՛ ժամանակ անցնէր, հետզհետէ աւելի որոշ կը դառնար որ՝ Վանկէնհայմ փափաք չունէր տարագրութիւնները դադրեցնելու: Սակայն, յայտնի էր որ կրկին բարեկամական յարաբերութիւն հաստատել կ'ուզէր ինծի հետ: Շատ չանցած, երրորդ անձեր ղրկեց ինծի՝ հարցնելու թէ՝ ինչո՞ւ երբեք չէի երթար զինքը տեսնել: Չեմ գիտեր թէ՝ այս ուծացումը ո՛րչափ երկար պիտի տեւէր, եթէ անձնական մեծ վիշտ մը հար-

ուածած չըլլար գինքը: Ցունիսի մէջ, տեղակալ գնդապետ Լայփցիկ, գերման գինուորական կցորդը, Լիւբէ-Պուրկազի երկաթուղիի կայարանին մէջ միւսաւ, խիստ էլերական եւ խորհրդաւոր պարագաներու տակ: Ան ապաննուեցաւ ատրճանակի հարուածէ մը. պատմութիւն մը կ'ըսէր թէ՝ հրազէնր դիպուածով պարպուած էր. ուրիշ մը կ'ըսէր թէ՝ Գնդապետը անձնասպան եղած էր. իսկ ուրիշ մըն ալ թէ՝ Թիւրքերը սպաննած էին զայն, շփոթելով Լիման ֆօն Զանտէրսին հետ: Լայփցիկ՝ Վանկէնհայմի մտերիմ բարեկամներէն մէկն էր. երիտասարդութեան աւուրն՝ սպայ եղած էին նոյն զօրագունդին մէջ. իսկ Պոլիսի մէջ ալ գրեթէ անբաժան էին: Անմիջապէս Դեսպանին գացի, ցաւակցութիւններս յայտնելու: Զինքը շատ վշտահար եւ մտահոգ գտայ: Ինծի յայտնեց թէ՝ սիրտի հիւանդութիւն ունէր, թէ՝ գրեթէ ուժերը սպառած էին եւ թէ՝ շաբաթուան մը բացակայութեան աւտօնութիւն խնդրած էր: Ես գիտէի թէ՝ մի՛այն իր ընկերոջ մահը չէր որ Վանկէնհայմի միտքը կը չարչարէր: Գերման մինիսթրները Հայերու մասին տեղեկագիրներ կը տեղացնէին Գերմանիա եւ կառավարութենէն կը պահանջէին դադրեցնել ջարդերը Բայց, այդ օրը, ո՛րչափ ալ ընկճուած եւ ջղայնոտած ըլլար Վանկէնհայմ, շատ մը նշաններով ապացուցուց որ՝ տակաւին նո՛յն անդրդուելի գերման զօրապաշտն էր: Քանի մը օր ետքը, այցելութիւնս փոխադարձելու եկած ըլլալով, հարցուց.

—Ո՞ւր է Քիչնէրի բանակը: Մենք հիմա տրամադիր ենք Գելճիքան յանձնելու, շարունակեց: Գերմանիա մտադիր է շինել ընդարձակ սահմանի վրայ շարժիլ կրցող ընդծովեաներու հսկայական նաւատորմիղ մը: Հետեւաբար, յաջորդ պատերազմին, մենք կարող պիտի ըլլանք կատարելապէս պաշարել Անգլիան: Որով, մենք Գելճիքային պէտք չունինք, ընդծովեաներու իր խարիսխներուն համար: Զայն Գելճիքացիներուն պիտի վերադարձնենք, փոխարէն առնելով Գօնկօն:

Ես կրկին հալածուած Քրիստոնեաներու անունով պաշտպանողական մը կատարեցի: Կրկին այս նիւթին վրայ երկարօրէն վիճաբանեցանք:

—Հայերը, ըսաւ Վանկէնհայմ, այս պատերազմին մէջ ապացուցին Թիւրքերուն Թշնամի ըլլալնին: Կատարելապէս ակներեւ է որ՝ այդ երկու ժողովուրդները չեն կրնար երբեք նոյն երկիրին մէջ մէկտեղ ապրիլ: Ամերիկացիները պէտք է որ անոնց մէկ մասը Միաց.-Նահանգները փոխադրեն. մենք Գերմանացիներս ալ մաս մը Լեհաստան պիտի ղրկենք եւ իրենց տեղը Լեհ Հրեաներ պիտի փոխադրենք հայկական նահանգները — միայն եթէ խոստանան հրաժարիլ իրենց Սիոնական ծրագիրներէն:

Թէեւ անսովոր պահանջկոտութիւնով խօսեցայ, բայց նորէն Դեսպանը մերժեց Հայերուն օգնել:

Եւ սակայն, Ցուլիս 4ին, Վանկէնհայմ բողոքի պաշտօնական ծանուցագիր մը ներկայացուց: Բայց իր խօսքը չուղղեց Թալէաղի կամ Ինվէրի, որոնք հեղինակութիւն ունեցող միակ անձերն էին, այլ եպարքոսին, որ շուք մըն էր միայն: Այս դիմումը ունէր ճիշդ նոյն բնոյթը իր ձեւի համար [pro-forma] բողոքին, ընդդէմ Ֆրանսացի եւ անգլիացի քաղաքային անձերու Կէլիպօլու դրկուելուն, նշանակէտ ծառայելու համար Դաշնակից նաւատորմիղին: Աւտոր միակ նպատակն էր՝ Գերմանները պաշտօնապէս գործին միջամուխ ձեւացնել: Հաւանօրէն այս բողոքին կեղծուպատիրութիւնը աւելի ինծի՛ յայտնի էր, քան ուրիշներու, որովհետեւ, ճիշդ այն պահուն, երբ Վանկէնհայմ այդ կարծեցեալ բողոքը կը ներկայացնէր, ինծի կը բացատրէր այն պատճառները թէ՝ ինչո՛ւ Գերմանիա չէր կրնար իրականապէս գործնական քայլեր առնել ջարդերը վերջացնելու համար: Այս տեսակցութենէն քիչ ետքը, Վանկէնհայմ արձակուրդ ստացաւ եւ Գերմանիա գնաց:

Թէեւ անզգայ, ինչպէս ինքզինքը հանդիսացուց Վանկէնհայմ, բայց ան Հայերու հանդէպ չէր ա՛յնչափ ոխերիմ, որչափ Պոլիսի գերման ծովային կցորդը՝ Հուման: Այս անձը ընդհանրապէս մեծ ազդեցութեան տէր մարդ մը նկատուած էր. իր դիրքը կը համապատասխանէր Միացեալ-Նահանգներու մէջ Պօյ-Էտի դիրքին: Գերման դիւանագէտ մը անգամ մը ինծի ըսաւ թէ՝ Հուման Էնվէրէն կամ Թալէաղէն ա՛լ աւելի Թիւրք էր: Հակառակ այս հռչակին, ես չանացի իր ազդեցութիւնը օգտագործել: Իրեն դիմեցի մանաւորաբար անոր համար որ՝ Էնվէրի բարեկամն էր եւ ընդհանրապէս նկատուած էր հաղորդակցութեան օղակ մը՝ գերման Դեսպանատունի եւ թիւրք զինուորական իշխանութիւններու միջեւ: Հուման Քայզէրին անձնական գաղտնի պատուիրակն էր, Պերլինի հետ մշտական յարաբերութեան մէջ էր եւ անկասկած ինք կը ցոլացնէր Գերմանիայի տիրող իշխանութիւններու վերաբերումը: Հուման հայկական հարցին վրայ խօսեցաւ ծայրայեղ անկեղծութիւնով եւ ըրտութիւնով:

— Ես կեանքիս մեծագոյն մասը Թիւրքիա ապրած եմ, ըսաւ ան ինծի, եւ ես կը ճանչնամ Հայերը: Ես գիտեմ նաեւ թէ՝ թէ՛ Հայերը թէ Թիւրքերը այս երկիրին մէջ մէկտեղ չեն կրնար ապրիլ: Այս երկու ցեղերէն մէկը պէտք է անհետանայ, որով, չեմ պարսաւեր Թիւրքերը՝ Հայերուն իրենց ըրածներուն համար: Կը կարծեմ թէ՝ Թիւրքերը կատարելապէս իրաւունք ունին: Տկարագոյն ազգը պէտք է զոհուի: Հայերը կ'ուզեն Թիւրքիան անդամահատել:

Անոնք այս պատերազմին մէջ դէմ են Թիւրքերուն եւ Գերմաններուն, եւ հետեւաբար իրաւունք չունին հոս ապրելու: Ես կը կարծեմ նաեւ որ՝ Վանկէնհայմ շատ առաջ գնաց բոլոր ներկայացնելով. ես իմ մասիս՝ այդ բանը չպիտի ընէի

— Ես սոսկումս յայտնեցի այս տեսակ զգացումներու հանդէպ, բայց Հուման շարունակեց ամբաստանել հայ ժողովուրդը եւ սրբացնել Թիւրքերը ամէն մեկլէ:

—Ապահովութեան խնդիր մըն է, պատասխանեց. Թիւրքերը պարտաւորուած են ինքզինքնին պաշտպանել, եւ այս տեսակէտին համաձայն անոնք կատարելապէս իրաւունք ունին իրենց ըրածներուն համար: Ինչո՞ւ Դաւոր-Բէյի մէջ Հայերու պատկանող 7,000 հրացան կը գտնուի: Նախապէս էնվէր ուզեց Հայերու հետ ծայրայեղ չափաւորութիւնով վարուիլ, եւ վեց ամիս առաջ պահանջեց որ՝ անոնց նոր սուիթ մը տրուի իրենց ուղղամտութիւնը ապացուցանելու Բայց, Հայերուն Վանի մէջ ըրածէն ետքը, էնվէր պարտաւորուեցաւ տեղի տալ բանակին, որ անդադար կը պահանջէր որ՝ իր կռնակը պաշտպանուի: Քօմիթէն որոշեց տարագրութիւնները եւ էնվէր ակամայ համակերպեցաւ Բոլոր Հայերը կ'աշխատին Թիւրքիայի ուժին խորտակումին. ուրեմն մէկ բան կը մնայ ընելիք. զանոնք տարագրել: Էնվէր իրականապէս շատ բարեսիրտ մարդ մըն է. անիկա անծնապէս կարող չէ նոյն իսկ ճանճի մը վնաս հասցնել: Բայց երբ կարգը կու գայ պաշտպանելու գաղափար մը՝ որուն հաւատքը ունի, կը պաշտպանէ անվախօրէն եւ առանց աջը ձախը հաշուելու: Ակէ զատ, Ժէօն-Թիւրքերը Հայերէն ազատուելու են՝ մի՛այն իբր ինքնապաշտպանութեան խնդիր: Քօմիթէն ուժով է միայն Պոլիսի եւ ուրիշ մէկ քանի մեծ քաղաքներու մէջ: Ուրիշ ամէն կողմ, ժողովուրդը անդրդուելիօրէն «Հին Թիւրք» է. եւ այդ «Հին Թիւրք»երը ամէնքն ալ մոլեռանդ են: Հին Թիւրքերը ներկայ կառավարութեան համախոհ չեն, որով Քօմիթէն ստիպուած է իր ուժին սահմանին մէջ եղող ամէն բան ընել՝ ինքզինքը պաշտպանելու համար Բայց մի՛ կարծէք որ՝ ուրիշ Քրիստոնեաներու օրեւէ վնաս պիտի հասնի: Թիւրք մը դիւրին կերպով կրնայ երեք Հայ զատել, հազար Թիւրքերու մէջէն!

Հուման միակ կարեւոր Գերմանը չէր որ այս վերջին զգացումը կ'արտայայտէր: Շատ մը աղբիւրներէ սկսան տեղեկութիւններ հասնիլ ինծի թէ՝ Հայերու նպաստին իմ միջամտութիւնս հետզհետէ իմ անունս կը նսեմացնէր գերման պաշտօնական շրջանակներու մէջ: Հոկտեմբերի մէջ օր մը, Նէօդամաթ, գերման խորհրդականը, ինծի եկաւ եւ ցուցուց հեռագիր մը՝ զոր

նոր ստացած էր գերման արտաքին գործերու նախարարութեան կողմէ: Այդ հեռագիրը կը պարունակէր այն տեղեկութիւնը թէ՝ Լորտերու ժողովին մէջ Լօրտ Ցրիու եւ Լօրտ Քրոմըր Հայերու վրայ խօսած էին, ջարդերու պատասխանատուութիւնը Գերմաններուն վրայ ձգած էին, եւ յայտարարած էին որ՝ այդ տեղեկութիւնը իրենց հաղորդուած էր ամերիկացի վկայի մը կողմէ: Հեռագիրը կ'ակնարկէր նաեւ Ուեսթմինսթըր Կէզէթի մէկ յօդուածին, որ կ'ըսէր թէ՝ զանազան տեղերու մէջ գերման հիւպատոսները նիւթած եւ նոյն իսկ վարած էին հալածանքները, եւ մասնաւորաբար կը յիշէր Հալէպի Ռէսլէրը: Նէօյրաթ ըսաւ թէ՝ իր Կառավարութիւնը զինքը ղրկած էր՝ Պոլսոյ ամերիկեան Դեսպանէն հերքում մը ստանալու. Ես մերժեցի այդ հերքումը տալ, ըսելով որ ես զիս իրաւասու չէի զգար պաշտօնապէս որոշելու թէ՝ գործուած չարիքներուն պատասխանատուն Թուրքիա՞ էր թէ Գերմանիա:

Անկէ զատ, ամէն կողմ, պաշտօնական շրջանակներու մէջ, կարծես այն համոզումը կը տիրէր թէ՝ ամերիկեան Դեսպանին գործն էին Եւրոպայի եւ Միաց.-Նահանգներու մէջ հայկական ջարդերու մասին լոյս տեսած ընդարձակ հրատարակութիւնները: Չեմ վարանիր ըսել թէ՝ այդ մասին իրաւունք ունէին: Դեկտեմբերին, օրինակ, Հէնրի Մորկընթաու, այցելեց Կէլիպօլուի թերակղզին, ուր հիւրընկալուեցաւ զօրավար Լիման ֆօն Զանտէրսի եւ ուրիշ գերման սպաներու կողմէ: Հազիւ թէ ոտք դրած էր գերման սպայակոյտի կայանը, երբ սպայ մը մօտենայ անոր եւ կ'ըսէ.

—Ամերիկեան թերթերուն մէջ հայկական խնդիրին վրայ ձեր հօրը գրած յօդուածները խիստ շահեկան են:

—Հայրս որեւէ յօդուած գրած չէ, կը պատասխանէ որդին:

—Օ՜հ, կ'ըսէ սպան, այդ յօդուածներուն ստորագրուած չըլլալը չի նշանակեր որ՝ ինք չէ զանոնք գրողը:

Ֆօն Զանտէրս ալ կը խօսի այդ նիւթին վրայ:

—Ձեր հայրը մեծ սխալ մը կը գործէ, կ'ըսէ, հրապարակելով դէպքեր՝ Թուրքերու կողմէ Հայերուն եղածներուն մասին: Ատիկա բնաւ իրեն վերաբերող գործ չէ:

Որովհետեւ այդ տեսակ ակնարկութիւններ ազդեցութիւն չէին ըներ իմ վրայ, Գերմանները յայտնապէս որոշեցին սպառնալիքներու դիմում ընել: Աշունի սկիզբը, Տքթ. Նօսիկ անունով մէկը եկաւ Պերլինէն Պոլիս: Տքթ. Նօսիկ գերման Հրեայ մըն էր, որ յայտնի էր թէ՝ Պոլիս եկած էր Սիոնականներու դէմ գործելու: Ինծի հետ քանի մը վայրկեան տեսակցելէ ետքը, որուն միջոցին նկարագրեց իր հրէական գործունէութիւնը, եւ անմիջա-

պէս հասկցայ թէ՝ գերման քաղաքական գործակալ մըն էր ան: երկու անգամ ինծի հետ տեսակցելու եկաւ: Առաջին անգամ իր խօսակցութիւնը քիչ մը անկապակից էր. որոշապէս իր այցելութեան նպատակն էր ինծի ծանօթանալ եւ իմ բարեացակամութիւնս շահիլ ծածկամտօրէն: Երկրորդ անգամ, զանազան նիւթերու վրայ տարտամօրէն ճառելէ ետքը, ուղղակի կանգ առաւ բուն նպատակին շուրջը: Իր աթոռը ինծի մօտեցուց եւ սկսաւ խօսիլ խիստ բարեկամական եւ մտերմական կերպով մը:

—Պրն. Դեսպան, ըսաւ, մենք երկուքս ալ Հրեայ ենք եւ ես կ'ուզեմ ձեզի խօսիլ ինչպէս Հրեայ մը՝ Հրեայի մը հետ: Կը յուսամ որ՝ դուք չպիտի վիրաւորուիք, եթէ այս պարագայէն քաջալերուիմ, ձեզի պզտիկ խորհուրդ մը տալու: Դուք Հայերու դաւին շատ նուիրուած էք եւ չեմ կարծեր որ տեղեակ ըլլաք թէ՝ այդ պատճառով ո՛րչափ կը կորսնցնէք ժողովրդականութիւննիդ՝ տիրող իշխանութիւններու աչքին: Իրաւ որ, կը մտածեմ թէ՝ պարտաւոր եմ ձեզի տեղեկացնել որ՝ թիւրք կառավարութիւնը մտադիր է ձեր ետ կանչուիլը պահանջելու: Հայերու համար ձեր բողոքները անօգուտ պիտի ըլլան: Գերմանները զանոնք չպիտի պաշտպանեն եւ դուք օգտակար ըլլալու ձեր պատեհութիւնը իրապէս կը փճացնէք եւ ինքզինքնիդ կ'ենթարկէք այն վտանգին որ՝ ձեր ասպարէզը ամօթալի կերպով մը վերջ գտնէ:

—Իմ անձիս բարիքովը իրապէս շահագրգռուած ըլլալնուդ համա՞ր է որ՝ այդ խորհուրդը կու տաք ինծի, հարցուցի:

—Անշո՛ւշտ, պատասխանեց ան, մենք բոլոր Հրեաներս հպարտ ենք ձեր կատարած գործերուն համար եւ պիտի չսխորժէինք տեսնել որ՝ ձեր ասպարէզը աղէտալիօրէն վերջ գտնէ:

—Ուրեմն գերման Դեսպանատունը վերադարձէք, յարեցի, եւ Վանկենհայմին յայտնեցէք ինչ որ կ'ըսեմ—թող գլուխ կանգնի եւ զիս ետ կանչել տայ: Եթէ ես մարտիրոսութեան պիտի ենթարկուիմ, չեմ կրնար երեւակայել լաւագոյն դատ մը՝ որուն համար զոհուիմ: Ճշմա՛րտապէս, հաճոյքով պիտի նուիրուէի այդ զոհաբերութեան, որովհետեւ չեմ կրնար երեւակայել աւելի մեծ պատիւ մը՝ քան ետ կանչուիլս անոր համար որ, ես՝ Հրեայ մը, իմ բոլոր ուժս գործադրած եմ՝ հարիւր հազարաւոր Քրիստոնեաներու կեանքը փրկելու:

Տքթ. Նօսիկ աճապարանքով մեկնեցաւ գրասենեակէս եւ անկէ իվեր ա՛լ զինքը տեսած չեմ: Շատ չանցած, երբ Էնվէրին պատահեցայ, ըսի իրեն թէ՝ զրոյցներ կային որ՝ օսմանեան կառավարութիւնը իմ ետ կանչուիլս պահանջելու վրայ է: Էնվէր շատ ճոռոմաբանեց՝ հերքելու համար որ՝ այդ ամբողջ պատմութիւնը ստախօսութիւն մըն էր:

—Մենք այդ տեսակ ծիծաղելի սխալ մը գործելու յանցանքը չպիտի ունենայինք, ըսաւ:

Ուրեմն ամենաթեթեւ կասկածը իսկ չկար թէ՝ գիս ահաբեկելու այդ փորձը թխսուած էր գերման Դեսպանատունին մէջ:

Հոկտեմբերի սկիզբը, Վանկէնհայմ Պոլիս դարձաւ: Զարմացայ այն փուիխխութիւններուն՝ որոնք առաջ եկեր էին իր անձին մէջ: Ինչպէս որ կը գրէի օրագիրիս մէջ, «անիկա կատարելապէս Վոթանի պատկերին կը նմանէր»: Իր դէմքը գրեթէ միշտ կը խաղար. իր աջ աչքին վրայ կը կրէր սեւ ծածկոց մը, եւ անսովոր կերպով ջղայնացած եւ ընկճուած կ'երեւար: Ըսաւ ինծի թէ՝ կարճ հանգիստ մը վայելած էր, թէ՝ պարտաւորուած էր ժամանակին մեծ մասը Պերլին անցընել գործի սպասելով Իր վերադարձէն քանի մը օր ետքը իրեն պատահեցայ Հաս-Քէօյ վացած ատենս. ըսաւ որ՝ ամերիկեան Դեսպանատուն կ'երթար. մէկտեղ Դեսպանատուն դարձանք: Վերջերս Թալէադ ինծի յայտնած էր թէ՝ մտադիր էր Թիւրքիա մնացած բոլոր Հայերը տարագրել այս յայտարարութիւնը գիս մղած էր վերջին խնդրանք մը կատարել Պոլիս գտնուղ այն միակ մարդուն, որ այդ սարսափներուն վերջ դնելու կարող էր Վանկէնհայմը. առաջնորդեցի Դեսպանատունին երկրորդ յարկը, ուր կրնայինք բոլորովին առանձին ըլլալ եւ չընդմիջուիլ հոն ժամէ մը աւելի, թէյի սեղանին շուրջը այս խնդիրին վրայ մեր վերջին տեսակցութիւնը կատարեցինք

—Պերլինէն ինծի հեռագրուած է թէ ըսաւ ձեր արտաքին գործերու նախարարը ձեր տեղեկատուութեան համեմատ յայտնած է թէ՝ Պուլկարիայի մեր կողմը անցնելէն ետքը, ամէն առեն աւելի Հայեր ջարդուած են

—Ո՛չ, ես այդ տեսակ հեռագիր տուած չեմ, պատասխանեցի: Կ'ընդունիմ որ շատ մը տեղեկութիւններ հաղորդած եմ Ուաշինկդըն: Արտաքին գործերու նախարարութեան ղրկած եմ ամէն տեղեկագիրի եւ ամէն յայտարարութեան օրինակները: Անոնք ապահով կերպով պահուած են հոն, եւ ինծի ինչ որ ալ պատահի, մերկացումը կատարեալ է, որով, ամերիկեան ժողովուրդը իմ բերանացի տեղեկատուութեանս չի կարօտիր ճշմարտութեան ծանօթանալու համար Բայց ձեր ըրած այս մասնաւոր յայտարարութիւնը բոլորովին ճիշդ չէ: Ես միայն Մր. Լէնսինկի ծանուցի թէ՝ Պուլկարիա ներկայիս Թիւրքիայի զինակիցը դարձած ըլլալով, ա/ կորսուած էր անոր գործ դնել կրցած ազդեցութեան ամէն յոյս՝ ջարդերը դադրեցնելու համար:

Կրկին խօսեցանք տարագրութիւններուն վրայ:

Գերմանիա ատոնց պատասխանատու չէ, ըսաւ Վանկէնհայմ:

Դուք կրնաք յաւիտեան պնդել ատոր վրայ, պատասխանեցի, բայց ո՛չ մէկը չպիտի հաւատայ: Աշխարհ շարունակ պատասխանատու պիտի նկատէ Գերմանիան. այդ ոճիրներուն մեղքը մշտնջենապէս ձեր դատապարտութիւնը պիտի ըլլայ: Ես գիտեմ որ՝ բողոքի թղթածրար մը ունիք դուք: Բայց ինչի՞ կը ծառայէ ատ: Դուք ինծմէ աղէկ գիտէք որ՝ այդ տեսակ բողոք մը որեւէ արդիւնք չպիտի ունենայ: Ես չեմ պնդեր որ՝ Գերմանիա պատասխանատու է այդ ջարդերուն՝ այն իմաստով որ ինք եղած է անոնց դրդիչը: Բայց Գերմանիա պատասխանատու է այն իմաստով որ՝ ինք կարող էր ջարդերը դադրեցնել եւ չգործածեց այդ ուժը: Եւ միայն Ամերիկա եւ ներկայի ձեր թշնամիները չեն որ՝ ձեզ պատասխանատու պիտի բռնեն: Օր մը գերման ժողովուրդն է որ ձեր Կառավարութիւնը հաշուի պիտի կանչէ: Դուք քրիստոնեայ ժողովուրդ մըն էք, եւ պիտի գայ օր՝ երբ Գերմանները պիտի ըմբռնեն որ՝ դուք թոյլ տուիք մահմետական ժողովուրդի մը որ բնաջնջէ ուրիշ քրիստոնեայ ազգ մը: Արչափ այլանդակ է ձեր բողոքը թէ՝ ես տեղեկութիւններ հաղորդած ըլլամ ամերիկեան Կառավարութեան: Դուք կը հաւատա՞ք որ՝ գաղտնի կրնաք պահել ատոնց նման դիւային խուժդուժութիւններ: Այդ տեսակ յիմարական եւ ջայլամամիտ գաղափարի մի՛ ծառայէք — մի՛ կարծէք որ այդ խժդուժութիւնները դուք չգիտնալ ձեւացնելով կրնաք աշխարհին ալ անգէտ պահել: Այս տեսակ ոճիրներու աղաղակը մինչեւ երկինք կը բարձրանայ: Կը կարծէ՞ք որ՝ ատոնց նման դէպքերու ծանօթ ըլլալէ ետքը, կրնայի Կառավարութեանս չտեղեկագրել: Եւ մի՛ մոռնաք որ՝ ինչպէս ամերիկացի, նոյնպէս գերման միսիոնարներ ալ ինծի տեղեկութիւններ կը ղրկեն Հայերու մասին:

—Ինչ որ կ՚ըսէք՝ կրնայ ճիշդ ըլլալ, պատասխանեց գերման Դեսպանը, բայց մեծագոյն խնդիրը՝ որուն դէմ կը գտնուինք մենք՝ այս պատերազմը շահիլն է: Թուրքիա իր հաշիւը կարգադրեց իր արտաքին թշնամիներուն հետ, Տարտանէլի եւ Կելիպոլուի մէջ: Հիմա կը ջանայ իր ներքին գործերը կարգադրել: Թուրքերը տակաւին շատ կը վախնան որ՝ կափիթիւլասիոնները կրկին կը պարտադրուին իրենց: Այս ճնշումին ենթարկուելէ առաջ, կ՚ուզեն իրենց ներքին խնդիրներուն այն տեսակ ձեւ մը տալ որ՝ ա՛լ առիթ չմնայ օտար ազգերու կողմէ որեւէ միջամտութեան: Թալէաթ ինծի յայտնեց թէ՝ որոշած է այդ գործը աւարտել՝ հաշտութեան հռչակումէն առաջ: Թուրքերը չեն կարծեր որ՝ ապագային Ռուսերը պիտի գտնուին այն տեսակ դիրքի մը մէջ՝ որ ըսեն թէ՝ հայկական խնդիրներու միջամտելու իրաւունք ունին,

անոր համար որ՝ Ռուսիա մեծ թիւով Հայեր կան, որոնք Թիւրքիայի իրենց կրօնակիցներուն կրած տառապանքներէն վրդովուած են : Կիրս շարունակ կ'ընէր այդ բանը. հիմա Թիւրքերը չեն ուզեր որ՝ ռուս կամ ուրիշ որեւէ երկիրի Դեսպան ապագային ատանկ առիթ ունենայ : Հայերը ինքնին շատ խեղճ արժէք մը կը ներկայացնեն Դուք Պոլիս շփումի մէջ էք զարգացած դասակարգէ Հայերու հետ , եւ այդ մարդոց վրայէն կը կազմէք ձեր գաղափարը . բայց բոլոր Հայերը այդ տիպարէն չեն: Իրաւ է որ , կ'ընդունիմ թէ անոնք զարհուրելի վարմունքներու ենթարկուեցան Ես մէկը ղրկեցի՝ հետազօտութիւններ կատարելու համար, եւ ան ինծի տեղեկագրեց թէ՝ ամենավայրագ խուժդուժութիւնները կատարուած էին ո՛չ թէ Թիւրք պաշտօնեաներու , այլ աւազակներու կողմէ :

Վանկէնհայմ կրկին թելադրեց որ՝ Հայերը Միաց.-Նահանգները փոխադրուին. իսկ ես , անգամ մըն ալ թուեցի այն պատճառները՝ թէ ինչո՛ւ անգործադրելի էր ատ :

— Այս բոլոր նկատողութիւնները մէկ կողմ թողունք , ըսի : Նկատի չառնենք ո՛չ մէկ բան — զինուորական պահանջք , պետական քաղաքականութիւն եւ ուրիշ ամէն ինչ եւ խնդիրին վրայ նայինք պարզապէս իբր մարդկային հարց: Յիշեցէք որ՝ մեծ մասը այն մարդոց՝ որոնք ծանօթ վարմունքներուն կ'ենթարկուին, ծերունիներ, պառաւներ եւ անպաշտպան մանուկներ են : Ինչո՞ւ իբր մարդկային էակ՝ չէք կրնար ընդունիլ թէ՝ այդ մարդիկը ամէնքն ալ չարաւունք ունին ապրելու

— Թիւրքիայի ներքին գործերու ներկայ վիճակին մէջ , չպիտի միջամտեմ, պատասխանեց Վանկէնհայմ:

Տեսայ որ՝ անօգուտ էր նիւթը աւելի երկար ծեծել : Դորովանքէ եւ մարդկային գութէ զուրկ մարդ մըն էր ան զգուանքով երեսս անդին դարձուցի : Վանկէնհայմ ոտքի ելաւ մեկնելու Ցցուելուն պէս՝ շունչը բռնուեցաւ եւ յանկարծ ծունկերը կ'ծռտեցան : Ցատկեցի եւ զինքը բռնեցի ճիշդ այն պահուն՝ երբ իյնալու վրայ էր Պահ մը բոլորովին շլմորած մնաց ցնորած կերպարանքով մը ինծի կը նայէր յետոյ անմիջապէս ինքզինքը ժողվեց եւ իր հաւասարակշռութիւնը վերագտաւ: Դեսպանին թեւը մտայ , սանդուղներէն վար առաջնորդեցի զայն եւ իր ինքնաշարժին մէջ զետեղեցի: Մինչեւ այդ պահը իր նուաղումի նոպան զգալապէս անցուց եւ ապահով տուն հասաւ : Երկու օր ետքը , ճաշասեղան նստելու ատեն , կաթուածի հարուած մը կ'ունենայ : Վեր՝ իր անկողինը կը տարուի , բայց ա՛լ գիտակցութիւնը չի վերագտներ : Հոկտեմբեր 24ին , պաշտօնապէս ծանուցուեցաւ ինծի թէ՝ Վան-

կէնհայմ մեռած էր : Վանկէնհայմէն իմ վերջին յիշատակս եղաւ ան՝ երբ Դեսպանը ամերիկեան Դեսպանատունի իմ գրասենեակս նստած , բացարձակապէս կը մերժէր ո՛րևէ ազդեցութիւն բանեցնել՝ ազգի մը ջարդուիլը արգիլելու համար : Ինք այն միակ մարդն էր՝ որ կրնար դադրեցնել այդ ոճիրները , եւ իր Կառավարութիւնը՝ այդ բանին կարող միակ Կառավարութիւնը , բայց , Վանկէնհայմ շատ անգամներ ըսած էր ինծի . «Մեր միակ նպատակէտն է՝ այս պատերազմը շահիլ»

Քանի մը օր ետքը, պաշտօնական Թիւրքիա եւ դիւանագիտական աշխարհը իրենց վերջին մեծարանքը հատուցին բրուսիական աշխարհակարութեան այս կատարեալ անձնատուրումին : Ծուղակատութիւնը տեղի ունեցաւ Բերայի գերմանական Դես-

"ԿԷՕՄԷՆ,,Ի ԳԵՐՄԱՆ ԵՒ ԹԻՒՐՔ ՍՊԱՆԵՐԸ

Աչ եւ ձախ ծայրիցներեն զատ, միւս բոլոր սպաները գերմաններ էին: Թիւրքիայի՝ եւրոպական պատերազմին մէջ մտնելէն երկու ամիս առաջ, ծովակալ Զուխօն, որ խմբապետարին կեդրոնը գտնուող դէմքն է—հրամանատարն էր թիւրք նաւատորմիղին : Ամբողջ այդ շրջանին, գերման Կառավարութիւնը կը հաւատացներ թէ՝ *Կէօպհէնը* եւ *Պրէզլաուն* Թիւրքիայի «ձախած» էր :

ՈՒՐՖԱՅԻ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻԻՆ ՆԵՐՔՆԱԿՈՂՄԸ

Ուր բազմաթիւ Հայեր այրուեցան: Հայ եկեղեցին հիմնուած է Չորրորդ Դարուն : Հայ եկեղեցին նկատուած է ամէնէն հին քրիստոնեայ պետական եկեղեցին :

պանատունի պարտէզին մէջ: Տրջափակը ծաղիկներով լեցուած էր: Բացի հանգուցեալին ընտանիքէն, Դեսպաններէն եւ Սուլթանին ներկայացուցիչներէն, գրեթէ ամբողջ բազմութիւնը ոտքի վրայ մնաց, պարզ բայց տպաւորիչ արարողութեան միջոցին : Յետոյ կազմուեցաւ թափորը: Գերման նաւազներ իրենց ուսերուն վրայ կրեցին դագաղը. ուրիշ գերման նաւազներ կրեցին հսկայ ծաղկեպսակները. դիւանագիտական մարմինի բոլոր անդամները, ինչպէս նաեւ Թիւրք Կառավարութեան պաշտօնեաները, հետիոտն հետեւեցան թափորին :

Թափորին առջեւէն կ'երթար Եպարքոսը : Ես ամբողջ ճամբուն ընթացքին Էնվէրի քովէն կը քալէի : Կէօպէնի եւ Պրէզլաուի

բոլոր սպաները, ինչպէս նաեւ բոլոր գերման զօրավարները, մեծ համազգեստով հետեւեցան թափօրին :

Կարծես ամբողջ Պոլիսը ճամբաներուն վրայ շարք կազմած էր եւ տեսարանը ոմնի օրուան մը երեւոյթը առած էր : Առաջացանք դէպի Տօլմա-Պաղչէի պարտէզը, անցնելով մեծ դուռէն, ուրկէ Դեսպանները կը մտնեն, երբ կու գան իրենց յանձնարարագիրները ներկայացնել Սուլթանին : Ծովափը շոգեմակոյկ մը կը կենար, սպասելով մեր ժամանումին, եւ որուն մէջ, Նէօյուաթ, գերման խորհրդականը կը գտնուէր, պատրաստ ընդունելու իր ալեւոին անշնչացած մարմինը : Դագաղը, ամբողջովին ծաղիկներով ծածկուած, նաւին մէջ դրուեցաւ : Մինչ շոգեմակոյկը դէպի Վոսփոր բացուեցաւ, Նէօյուաթ, բարձրահասակ Բրուսիացի մը, զինուորական համազգեստ հագած, ճերմակ փետուրներու ծփացող խուրձով սայաւարտը գլուխը անշարժ եւ լուռ ցցուած էր : Վանկէնհայմ թաղուեցաւ Թարապիայի ամառնային Դեսպանատունին պարտէզը, իր ընկերոջ գնդապետ Լայիցիկի քով : Ուրիշ ոչ մէկ հանգստավայր աւելի յարմար պիտի ըլլար, որովհետեւ այդ տեղը թաղուած էր իր դիւանագիտական յաջողութիւններուն, եւ այդ տեղէն է որ, երկու տարիէն քիչ աւելի առաջ, ան ղեկավարած էր Կէօպէնը եւ Պրէզլաուն եւ ապահով կերպով զանոնք Պոլիս բերած, առանց անխուսափելի դարձնելով որ՝ Թուրքիա իր ուժերը միացնէ Գերմանիայի, եւ հարթելով ճամբան այն բոլոր յաղթանակներուն եւ բոլոր սարսափներուն՝ որոնք անտեղիտալի կերպով յաջորդեցին այդ դէպքին :

ԻԸ. ԳԼՈՒԽ

ԷՆՎԷՐ ՀԱՇՏՈՒԹԻՒՆ Կ'ԱՌԱՋԱՐԿԷ

ՀՐԱԺԵՇՏ ՍՈՒԼԹԱՆԻՆ ԵՒ ԹՒՐՔԻԱՅԻ

Հայերու բնաջնջումը կասեցնելու իմ անյաջողութիւնս՝ Թիւրքիան իմ ալքիս սոսկումի վայր մը դարձուցած էր, եւ ա՛լ անհանդուրժելի կը գտնէի իմ ամենօրեայ յարաբերութիւնս մարդոց հետ, որոնք ո՛րչափ ալ հաճոյակատար, կամակատար եւ բարեմոյն ըլլային, հանդէպ ամերիկեան Դեսպանին, բայց նորէն կը մխային մէկ միլիոնի չափ մարդկային էակներու արիւնովը: Եթէ տակաւին բան մը կարենայի ընել, կա՛մ Ամերիկացիներուն եւ թշնամի օտարականներուն, կա՛մ Կայսրութեան հալածուած ժողովուրդներուն, յօժարակամ պիտի մնայի: Սակայն, Ամերիկացիներու եւ Եւրոպացիներու դիրքը ա՛լ ապահով դարձած էր: Իսկ հպատակ ժողովուրդներու մասին՝ իմ միջոցներուս վախճանին հասած էի: Ասկէ զատ, Միաց.-Նահանգներուն մէջ կը մօտենար ղէպք մը, որ իմ կարծիքովս, անխուսափելիօրէն մեծագոյն ազդեցութիւնը պիտի ունենար աշխարհի եւ ժողովրդապետութեան ապագային վրայ. — նախագահական պայքարն էր ատ: Կը զգայի թէ՝ միջազգային քաղաքականութեան մէջ ոչինչ ա՛յնչափ կարեւոր էր, որչափ նախագահ Ուիլսընի վերընտրութիւնը: Միաց.-Նահանգներուն եւ ա խարհի համար չէի կրնար երեւակայել աւելի՛ մեծ աղէտ մը, քան ամերիկեան ազգին՝ այդ մեծ պետական մարդուն սրտովին ուժ տալէ ծախողիլը: Եթէ կարենայի Մր Ուիլսընի վերընտրութեանը գործնականապէս օժանդակել, ես կարող եղած պիտի ըլլայի, այդ պահուն, իմ երկիրիս մէջ, լաւագոյն կերպով ծառայած ըլլալ հայրենիքիս:

Ա՛ս էր իմ վճիռս:

Ես երկիր վերադառնալու ուրիշ գործնական պատճառ մըն ալ ունէի: Այդ պատճառն էր՝ Նախագահին եւ նախարարութեան քերանացի կերպով հաղորդել՝ եւրոպական կացութեան վրայ ունեցած ուղղակի աղբիւրէն քաղուած տեղեկութիւններս: Մասնաւորաբար կարեւոր էր անոնց հաղորդել՝ հաշտութեան հարցին վրայ վերջին մասնակի ծանօթութիւններս: 1915ի վերջերը եւ 1916ի

սկիզբները, Պոլիսի մէջ ամէնէն հրատապ նիւթը հաշտութիւնն էր: Էնվէր փաշա շարունակ կը խնդրէր ինձմէ՝ միջնորդել Նախագահին մօտ, պատերազմը վերջացնելու Շատ անգամներ խոստովանեցաւ թէ՝ Թիւրքիա պատերազմէն յոգնած էր եւ իր փրկութիւնը կախում ունէր շուտափոյթ հաշտութենէ մը: Ուրդէն նկարագրած եմ՝ պատերազմին պայթելէն քանի մը ամիս առաջ տիրող պայմանները: Բայց, 1915ի վերջերը կացութիւնը անհունապէս աւելի գէշ էր: Երբ Թիւրքիա որոշած էր իր հպատակ ժողովուրդներուն՝ մասնաւորապէս Հայերուն եւ Յոյներուն տարագրումը եւ ջարդը, Թիւրքիա ստորագրած էր իր իսկ տնտեսական մահավճիռը: Ինչպէս արդէն ըսած եմ, ասոնք այն ժողովուրդներն էին՝ որոնք տէրն էին Թիւրքիայի ճարտարարուեստներուն եւ տնտեսական ուժերուն եւ առաջացուցած էին անոր երկրագործութիւնը. եւ ահա ազգային այդ մեծ ոճիրին նիւթական հետեւանքները սկսան ամէն կողմ երեւան գալ Արտերը անմշակ մնացած էին, եւ ամէն օր հազարաւոր գիւղացիներ կը մեռնէին անօթութենէ: Որովհետեւ Հայերը եւ Յոյներն էին ամէնէն շատ տուրք վճարողները, անոնց ոչնչացումը մեծապէս նուազեցուց պետական եկամուտները. եւ Թրքական բոլոր նաւահանգիստներուն դրապէս պաշարուած ըլլալուն պատճառով՝ մաքսային հասոյթները դադրած էին Միայն այն պարագան որ՝ Թիւրքիա իր պարտքին տոկոսը վճարելու հազիւ բաւականացափ դրամ ձեռք կը բերէր, — դեռ չենք խօսիր սովորական եւ պատերազմական ծախքերուն վրայ, — կատարեալ գաղափար մը կու տայ իր շատ առաջ գացած հիւծումին մասին Ահա պայմաններուն մէջ, Թիւրքիա շատ պատճառներ ունէր անմիջական հաշտութեան մը փափաքելու: Ասկէ զատ, Էնվէր եւ տիրող կուսակցութիւնը կը վախնային յեղափոխութենէ մը, եթէ պատերազմը շուտով չվերջանար: Հետեւաբար, Ամերիկայի արտաքին գործերու նախարարութեան գրեցի. «Ահա մարդիկը պատրաստ են գրեթէ ամէն բան ընել, իրենց իշխանութիւնը պահպանելու համար»:

Եւ սակայն, հաշտութեան համար Էնվէրի թախանձանքներուն շատ լուրջ կարեւորութիւն չընծայեցի:

—Դուք ձեզի եւ ձեր կուսակցութեան համա՞ր կը խօսիք այս նիւթին մասին, հարցուցի անոր, թէ իրաւ Գերմանիայի համար ալ կը խօսիք: Ես ձեր կողմէ առաջարկ չեմ կրնար ներկայացնել, եթէ Գերմանները ձեզի համախոհ չեն: Ահա մասին անոնց խորհուրդ հարցուցի՞ք:

—Ո՛չ, պատասխանեց Էնվէր, բայց գիտեմ թէ անոնք ի՞նչ կը մտածեն:

—Ատիկա բաւական չէ, պատասխանեցի: Լաւագոյն էր որ՝ ուղղակի գերման Դեսպանատունին միջոցով հաղորդակցէիք անոնց հետ: Ես չեմ ուզեր ներկայացնել առաջարկ մը՝ որ ամբողջ տեւտոնեան զինակիցներուն վաւերացումը չկրեր:

Էնվէր կը մտածէր որ՝ գրեթէ անօգուտ էր այդ նիւթին մասին գերման Դեսպանին հետ տեսնուիլ: Սակայն, յայտնեց թէ՝ մօտ օրէն Օրսօվա պիտի մեկնէր, հունգարական եւ ռումանական սահմանագլուխին վրայ գտնուող քաղաք մը, ուր խորհրդակցութիւն մը պիտի ունենար Ֆալքէնհայմի հետ, որ այդ միջոցին սպայակոյտի պետն էր: Էնվէր ըսաւ թէ՝ Ֆալքէնհայմ կարեւոր անձնաւորութիւն մըն էր, որուն հետ պիտի բանակցէր հաշտութեան հարցին վրայ:

—Ինչո՞ւ կը կարծէք որ՝ հաշտութեան վրայ խորհրդակցելու յարմար պահն է հիմա, հարցուցի:

—Որովհետեւ երկու շաբաթէն Սերպիան ամբողջապէս ոչնչացուցած պիտի ըլլանք: Կը կարծենք որ՝ այդ բանը Դաշնակիցները պիտի համոզէ հաշտութեան մասին խորհրդակցելու Ֆալքէնհայմի իմ այցելութեանս նպատակն է՝ Եգիպտոսի նուաճումին համար կարգադրութիւնները լրացնել: Մենք յոյս ունինք որ՝ քիչ օրէն Բուլղարիան մեզի պիտի միանայ: Մենք արդէն թօնօներով պարէն եւ կենդանիի կեր կը պատրաստենք՝ Բուլղարիան ղրկելու: Երբ Բուլղարիան շահինք, անշուշտ Ռումանիա մեզի պիտի միանայ: Երբ Բոյները եւ Ռումէնները մեզի միանան, մէկ միլիոն զինուորի թարմ ուժ մը պիտի ունենանք: Երկաթուղիի ուղղակի ճամբան բացուելուն պէս, մեզի պէտք եղած թնդանօթները եւ ռազմանիւթը պիտի ստանանք Գերմանիայէն: Ասոնք բոլորը մեզի համար նպաստաւոր պահ մը կը կազմեն՝ հաշտութեան հարցը ձեռք առնելու:

Պատերազմական նախարարին առաջարկեցի որ՝ իր առաջադրած տեսակցութեան մէջ Ֆալքէնհայմի հետ բանակցի այդ նիւթին վրայ եւ դարձին արդիւնքը ինծի տեղեկագրէ: Ով գիտէ ինչպէս՝ այս տեսակցութիւնը ականջը հասաւ գերման նոր Դեսպան՝ Կոմս վոլֆ-Մէթթէրնիխի, որ անմիջապէս ինծի եկաւ՝ հարցին շուրջը տեսակցելու: Ան յայտնապէս կ'ուզէր երկու բաներու մասին ազդել իմ վրայ. թէ՝ Գերմանիա երբեք չպիտի յանձնէր Ալզաս-Լօրէնը, թէ՝ պիտի պահանջէր իր բոլոր գաղթավայրերուն վերադարձումը: Պատասխանեցի թէ՝ վստահաբար անօգուտ էր հաշտութեան վրայ խորհրդակցիլ, մինչեւ որ նախ Անգլիա զինուորական մեծ յաղթանակ մը շահէր:

— Կրնա՛յ ատանկ ըլլալ, պատասխանեց Կոմսը, բայց մի՛

յուսաք որ Գերմանիա Անգլիայի թոյլ տայ այդ տեսակ յաղթանակ մը շահիլ, պարզապէս որպէսզի ան հաշտութեան վրայ մտածելու ւորամադիր դառնայ: Բայց կարծեմ դուք կը սխալիք: Սխալ է ըսել թէ՝ Մեծ Բրիտանիա ւսրդէն մեծ յաղթանակներ չէ շահած: Կարծեմ իրեն նպաստաւոր շատ մը խիստ հիմնական յաղթանակներ շահած է: Նկատի ունեցէք թէ ի՛նչ ըրած է: Ծովերու իր անվիճելի գերիշխանութիւնը հաստատած է եւ բովանդակ գերման վաճառականութիւնը խափանած: Ոչ միայն իր հողամասէն ոտնաչափ մը չէ կորանցուցած, այլ ահագին նոր հողեր շահած է: Կցած է Եգիպտոսը եւ Կիպրոսը եւ նուաճած գերման գաղթավայրերը: Տիրացած է Միջագետքի մէկ մեծ մասին: Որչա՜փ անիմաստ է ըսել թէ՝ Անգլիա ոչինչ չէ շահած պատերազմէն !

Դեկտեմբեր 1ին, էնվէր ամերիկեան Դեսպանատուն եկաւ եւ Ֆալքէնհայմի հետ իր տեսակցութեան արդիւնքը հաղորդեց: Գերման սպայակոյտի պետը ըսած էր թէ՝ Գերմանիա շատ պիտի փափաքէր հաշտութեան համար բանակցիլ, բայց Գերմանիա չէր կրնար առաջուընէ իր պայմանները նշանակել. որովհետեւ այդ տեսակ արարք մը ամէն կողմէ իբր տկարութեան նշան պիտի մեկնուէր: Բայց կարելի էր վստահիլ սա՛ բանին.—Դաշնակիցները այդ պահուն շա՛տ աւելի նպաստաւոր պայմաններ կրնային ձեռք բերել, քան ապագայ ուրիշ որեւէ ատեն: Էնվէր յայտնեց ինծի թէ՝ Գերմանները պատրաստ էին վերադարձնելու Ֆրանսացիներէն իրենց գրաւած բոլոր հողերը եւ գրեթէ ամբողջ Պելճիքան: Բայց միակ բանը՝ զոր վճռապէս որոշած էին, Սերպիայի վերջնական անդամահատութիւնն էր: Մակեդոնիայէն ոչ մէկ արտաւար տեղ պիտի վերադարձնուէր Սերպիայի, եւ նոյն իսկ հին Սերպիայէն մէկ քանի մասեր պիտի դրաւուէին. այսինքն, Սերպիա պալքանեան պատերազմներէն առաջուանէն շատ աւելի պզտիկ երկիր մը պիտի դառնար, եւ, իրականին մէջ, իբր անկախ պետութիւն, գրեթէ մէջտեղէն պիտի վերնար: Ասյս բոլորին իմաստը բացորոշ էր, նոյն իսկ այդ ատեն: Գերմանիա հասած էր այն նպատակին՝ որուն համար իրապէս պատերազմի մտած էր. — Պերլինէն դէպի Պոլիս եւ Արեւելք ուղղակի ճամբայ մը: Այսպէս, համագերմանական «Կեդրոնական Եւրոպա»ի [Mittel Europa] ծրագիրին մէկ մասը, եւ լաւագոյն մասը, զինուորական կատարուած իրողութիւն մը դարձած էր: Յայտնապէս, Գերմանիա պատրաստ էր վերադարձնել հիւսիսային Ֆրանսայի եւ Պելճիքայի նուաճուած նահանգները, պայմանով որ, Համաձայնութիւնը հաւանէր Գերմանիայի աշխարհակալութիւնները պահելուն: Ֆալքէնհայմի ըրած առաջարկը նիւթապէս չէր տարբերեր այն առաջարկու-

թենէն՝ զոր Գերմանիա 1918*ի վերջերը ներկայացած էր: Այս Էնվէր-Ֆալքէնհայմ տեսակցութիւնը, ինծի հաղորդուած ձեւին մէջ, կը ցուցնէ որ՝ առաջարկը յանկարծ յղացուած գերման յատակագիծ մը չէր, այլ ան·առաջուընէ Գերմանիայի ծրագիրը եղած էր:

Այս բոլորին մէջ, կանխահաս հաշտութեան մը ո՛չ մէկ երաշխիք տեսայ ես: Եւ սակայն խորհեցայ որ՝ պէտք էր այս իրողութիւնները Նախագահին պարզել: Հետեւաբար Ուաշինկդըն դիմում ըրի արձակուրդի արտօնութիւն ուզելով, ինչ որ տրուեցաւ.

Յունվար 13ին, հրաժեշտի այցելութիւն տուի Էնվէրին եւ Թալէաթին: Երկուքն ալ իրենց ամէնէն զուարթ վիճակին մէջն էին: Կ'երեւայ թէ երկուքն ալ՝ ինծի պէս՝ կը վերյիշէին այն ծանրակշիռ դէպքերը, որոնք տեղի ունեցած էին Թիւրքիայի եւ աշխարհի մէջ, երկու տարի առաջ իրենց հետ իմ առաջին հանդիպումէս իվեր: Այն ատեն, Թալէաթ եւ Էնվէր պարզապէս յուսահատ բաղդախնդիրներ էին, որոնք բարձր դիրքերու հասած էին սպանութիւնով եւ դաւով. իրենց դիրքը անհաստատ էր որովհետեւ մէկ վայրկեանէն միւսը՝ յեղափոխութիւնը կրնար զանոնք ընկղմել այն անշքութեան մէջ՝ ուրկէ մէջտեղ ելած էին: Բայց հիմա, անոնք օսմանեան Կայսրութեան անվիճելի բռնաւորներն էին, աշխարհի մէջ զինուորական հզօրագոյն տէրութեան զինակիցները եւ բրիտանական նաւատորմիղին յաղթականները — բաւական անհեթեթօրէն ինքզինքնին այդպէս կը նկատէին: Իրենց մեծ յաղթանակին այդ պահուն Տարտանէլի արշաւանքին դաշնակից բանակը դեռ երկու շաբաթ առաջ պարպած էր իր դիրքերը — թէ՛ Թալէաթ եւ թէ՛ Էնվէր իրենց երկիրը կրկին աշխարհակալ տէրութիւն մը կը նկատէին:

—Կը լսեմ որ՝ դուք ձեր երկիրը կը վերադառնաք՝ մեծաքանակ դրամ վատնելով ձեր Նախագահը վերընտրելու, ըսաւ Թալէաթ. — հեգնական ակնարկութիւն մըն էր աս այն պարագային

* Հոս տեղն է որ դիտել տամ թէ՝ մենք կը հետեւինք Մորկընթաուի գիրքին երկու հրատարակութիւններուն միանգամայն, մէկը տպուած Նիւ-Եորք, 1918ին, AMBASSADOR MORGENTHAU'S STORY, միւսը տպուած Լոնտոն, նոյնպէս 1918ին, SECRETS OF THE BOSPHORUS տիտղոսով, երկուքն ալ դեսպան հեղինակին վաւերական բնագիրները, անունով միայն տարբեր: Առաջինին մէջ, այս թուականը 1914 արձանագրուած է, երկրորդին մէջ 1918 (?, հարցական նշանով մը: Ունինք նաեւ MÉMOIRES DE L'AMBASSADEUR MORGENTHAU տիտղոսով 1919ին Փարիզ տպուած Ֆրանսերէն ազատ թարգմանութիւնը, որ այս թուականը կ'արձանագրէ 1916: Ինչպէս յայտնի է՝ մենք կը հետեւինք անգլիերէն բնագիրին, հայ ընթերցողներուն ներկայացնելու համար ամերիկացի հեղինակին լուռ երկին հարազատ եւ ամբողջական թարգմանութիւնը:

Ծանօթ. Թարգմանիչին

որ՝ ես նախագահն էի Ազգային Ժողովրդական Ցանձնաժողովին Ելեւմտական Ցանձնախումբին :

—Շատ տարօրինակ է ադ , ինչո՞ւ հոս չէք մնար եւ այդ դրամը Թիւրքիայի չէք տար : Մենք ձեր ժողովուրդէն աւելի պէտք ունինք այդ դրամին : Բայց կը յուսանք որ՝ շուտով վերադառնաք , աւելցուց Թալէադ , արեւելքցիի քաղաքավար (եւ կեղծաւոր) ձեւով : Դուք եւ մենք իրապէս մէկտեղ մեծցանք . դուք հոս եկաք ճիշդ այն ատենները՝ երբ մենք պաշտօնի գլուխ անցանք , եւ չենք գիտեր թէ՝ պիտի կրնա՞նք երբեք ուրիշ մէկուն հետ զիրար ա՛յնչափ լաւ ճանչնալ : Մենք նաեւ ձեզի շատ համակրեցանք : Մենք ունեցանք մեր վէճերը , եւ երբեմն բաւական բուռն վէճեր , բայց մենք ձեզ միշտ ուղղամիտ գտանք , եւ մենք կը յարգենք ամերիկեան այն քաղաքականութիւնը՝ զոր դուք ներկայացուցիք : Մենք չենք փափաքիր որ դուք մեկնիք , նոյն իսկ մէկ քանի ամսուան համար :

Իմ գոհունակութիւնս յայտնեցի այդ խօսքերուն :

—Շատ հաճելի է ձեր այդ խօսքերը լսել , պատասխանեցի : Քանի որ զիս ա՛յդչափ կը փայփայէք , կը հաւատամ որ պիտի յօժարիք ինծի կարգ մը բաներ խոստանալ : Քանի որ ձեզ երկուքդ հոս ներկայ կը գտնեմ, ասիկա առիթ մըն է ինծի՝ ձեզմէ հաւաստիք առնելու : Իմ պաշտպանեալներուս հետ հոգածու կերպով պիտի վարուի՛ք , ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս եթէ հոս ըլլայի :

—Ամերիկեան վիսհօնարներուն , գօլէճներուն եւ վարժարաններուն համար ձեզի բացարձակ խոստում կու տանք , ըսաւ Թալէադ եւ էնվէր համամտութիւն յայտնեց : Անոնք ամենապզտիկ չափով իսկ չպիտի նեղուին եւ կրնան իրենց գործը շարունակել ճիշդ առաջուան պէս : Այդ մասին ձեր միտքը թող հանգիստ ըլլայ :

—Իսկ Անգլիացինե՞րը , հարցուցի :

—Օ՛, անո՞նք , ըսաւ Թալէադ խնդալով ; կրնայ ըլլալ որ ատեն-ատեն պզտիկ կատակներ ունենանք անոնց հետ , բայց մի՛ մտահոգուիք : Շատ հոգածու պիտի գտնուինք իրենց :

Ասոր վրայ , վերջին անգամը ըլլալով, խօսեցայ այն նիւթին մասին , որ ամիսներէ իվեր միտքս կը ճնշէր : Ցաւով գիտէի թէ՝ նոր կոչ մը ապարդիւն պիտի ըլլար, բայց որոշեցի ընել :

—Իսկ Հայե՞րը :

Թալէադի զուարթութիւնը վայրկենապէս անհետացաւ : Իր դէմքը դաժանացաւ եւ իր աչքերուն մէջ անգամ մըն ալ բոցավառեցաւ գազանային կրակը :

—Ի՞նչ է օգուտը անոնց մասին խօսելուն, ըսաւ, ձեռքի շար-

ժումով մը: Մենք անոնց հաշիւը փակած ենք: Ադ խնդիրը լմնցած է:

Աս եղաւ իմ հրաժեշտս Թալէադին: «Ադ խնդիրը լմնցած է», եղան իր վերջին խօսքերը ինծի:

Յաջորդ օրը, իմ հրաժեշտի տեսակցութիւնս ունեցայ Սուլթանին հետ: Նոյն քաղցրահաճոյ ու բարեմոյն ծերունին էր, որուն ծանօթացած էի երկու տարի առաջ: Ջիս ընդունեց անպաշտօն կերպով, եւրոպական քաղաքային տարազով եւ խնդրեց ինձմէ իր մօտը նստիլ: Քանի վայրկեանի չափ տեսակցեցանք, կարգ մը ուրիշ նիւթերու ընթացքին՝ խօսելով նաեւ Ամերիկայի եւ Թիւրքիայի միջեւ տիրող բարւոք յարաբերութիւններուն մասին: Շնորհակալութիւն յայտնեց ինծի, իր երկիրով շահագրգռուելուս համար եւ մաղթեց որ շուտով վերադառնամ: Ցետոյ խօսեցաւ պատերազմի եւ հաշտութեան խնդիրին վրայ:

—Ամէն ինքնակալ բնականաբար խաղաղութեան բաղձացող է, ըսաւ: Մեզմէ ո՛չ մէկը համամիտ է արիւն թափուելուն: Բայց կան ատեններ՝ երբ պատերազմը անտեւլիտալի կը թուի: Մենք կը փափաքինք մեր վէճերը բարեկամաբար կարգադրել, բայց միշտ կարող չենք ըլլար: Կ'երեւայ այլ պարագաներէն մէկուն մէջ կը գտնուինք: Ես բրիտանական Դեսպանին յայտնեցի որ՝ մենք չենք փափաքիր իր երկիրին դէմ պատերազմի մտնել: Նոյն բանը կ'ըսեմ հիմա ծեզի: Բայց Թիւրքիա պարտաւոր էր իր իրաւունքները պաշտպանել: Ռուսիա մեր վրայ յարձակեցաւ. բնականաբար պարտաւոր էինք ինքնապաշտպանութեան դիմել: Որով, պատերազմը մեր կողմէ կանխամտածութեան մը հետեւանքը չէր. Ալլահին մէկ գործն էր ան — ճակատագիրը ա՛յդ էր:

Մաղթեցի որ շուտով պատերազմը վերջ գտնէ:

—Այո՛, մենք ալ խաղաղութեան բաղձացող ենք, պատասխանեց Նորին Վեհափառութիւնը: Բայց պէտք է ըլլայ անա՛նկ խաղաղութիւն մը, որ երաշխաւորէ մեր կայսրութեան իրաւունքները: Վստահ եմ որ՝ Ամերիկայի պէս քաղաքակիրթ եւ բարգաւաճ երկիր մը՝ խաղաղութեան կը բաղձայ եւ ան իր բոլոր ջանքերը պիտի գործադրէ՝ առաջ բերելու խաղաղութիւն մը՝ որ տեւական ըլլայ:

Այս տեսակցութեան մէջ, Սուլթանին յայտարարութիւններէն մէկը խոր տպաւորութիւն թողուց վրաս: Իր սա՛ հաստատումն էր ադ. «Ռուսիա մեր վրայ յարձակեցաւ»: Ցայտնի էլ որ՝ պարզամիտ ծերունին կը հաւատար աւորը. բացայայտ էլ նաեւ որ՝ իրական դէպքերէն բա՛ն չէր գիտեր — թէ թրքական մարտանաւերը, գերման սպաններուն հրամանատարութեանը տակ

Թիւրքիան պատերազմի մղած էին, ռմբակոծելով ռուսական նաւահանգիստները: Ժէօն Թիւրք գործիչները, փոխանակ ճշմարտութիւնը յայտնելու Սուլթանին, սա առասպելը յորիւրած էին թէ՝ Ռուսիա է նախայարձակը: Մեր տեսակցութիւնը որոշակի ապացուցուց որ՝ Թիւրքիայի քաջայայտ պետը ինչ չափով ծանօթ էր իր կայսրութեան մէջ տիրող կառավարական ծանրակշիռ դէպքերուն:

Մեր տեսակցութեան մէջ, Թալէաթ եւ Էնվէր իրենց վերջին հրաժեշտը տուած չէին, յայտնելով ինծի թէ՝ պիտի գային զիս կայարանը տեսնել: Կառախումբին մեկնումէն քանի մը վայրկեան առաջ, Պէտրի քոլս եկաւ, տժգունած դէմքով եւ յուզուած, նախարարներուն կողմէ ներողամտութիւն խնդրելու:

—Անոնք չպիտի կրնան գալ, ըսաւ ան, որովհետեւ Գահաժառանգը անձնասպան եղած է:

Գահաժառանգը լաւ կը ճանչնայի. ես կը սպասէի որ՝ ան մինչեւ Պերլին ճամբու ընկեր ըլլայ ինծի. ան պատրաստուած էր դէպի Գերմանիա պատյտ մը կատարել, եւ իր մասնաւոր «վակօն»ը կապուած էր կառախումբին: Ես շատ անգամներ տեսած էի Եուսուֆ Իզզէտտինը. ան զիս բազմաթիւ անգամներ հրաւիրած էր իրեն այցելել, եւ մէկտեղ շատ ժամեր անցուցած էինք, խօսելով Միաց.-Նահանգներու եւ ամերիկեան հաստատութիւններու վրայ. այս նիւթերուն մասին մեծ շահագրգռութիւն ցուցուցած էր միշտ: Շատ անգամներ ինծի յայտնած էր թէ՝ կը փափաքէր ամերիկեան կարգ մը կառավարական գաղափարներ մտցնել Թիւրքիա: Այդ առտուն, երբ մենք դէպի Պերլին կը մեկնէինք, Գահաժառանգը իր «վիլլա»ին տախտակամածին վրայ դիակնացած գտնուած էր, արիւնի ճապաղիքի մը մէջ թաթխուած, իր շնչերակները կտրուած եուսուֆ որդին էր Ապտիւլ-Ազիզի, Սուլթան 1861էն 1876, որ, բաւական եղերականօրէն, իր օրերուն վերջ տուած էր՝ կտրելով իր շնչերակները քառասուն տարի առաջ: Այսպէս, հօր եւ զաւկին մահը շրջապատող պարագաները ճիշդ նոյնն էին: Այն պարագան թէ՝ Եուսուֆ անպրդուելի համաձայնասէր մըն էր, թէ ընդդիմացած էր Գերմանիայի կողքին՝ Թիւրքիայի պատերազմի մասնակցութեանը, թէ՝ ինք վերջին ծայր հակաւակ էր Միութիւն եւ Առաջդիմութիւն Քոմիթէին, ծնունդ տուած էր շատ մը կասկածներու: Ես բան մը չեմ գիտեր այն պատմութիւններուն մասին, որոնք յաջորդաբար յեղյեղուեցան. ես միայն կը յիշատակեմ թէ՝ իր մահուանը շուրջը տրուած տեղեկագիրը «անձնասպանութեան» դէպք մը կը հռչակէր զայն: «On l'a suicidé!» [Անձնասպան ըրին զինքը!], դիտել տուաւ

սրամիտ Ֆրանսացի մը, երբ այս վճիռը զեկուցուեցաւ:

Այս եղերական լուրը բնականաբար տխրութիւն մը սփռեց մեր խումբին վրայ, երբ կառախումբը կը շարժէր Պոլիսէն, բայց ճամբորդութիւնը խիստ ախորժելի եղաւ: Հիմա համբաւաւոր Balkanzugին մէջն էի: Եւ այս երկրորդ գնացքն էր որ կը կատարէր ան դէպի Պերլին: Իմ մասնախուցս թիւ 13ն էր. շատեր եկան տեսնել զայն, ըսելով ինծի թէ՝ քաղաքէն դուրս գնացքի ատեն, կառախումբին վրայ կրակ ըրած էին եւ իմ մասնաբաժինիս պատուհաններէն մէկը խորտակուած էր:

Մեր մեկնումէն քիչ ետքը տեսայ որ՝ ծովակալ Ուզէտոմ մեր ճամբու ընկերներէն մէկն էր: Ուզէտոմ նաւատորմիդին մէջ նշանակելի գործունէութիւն մը ունեցած էր: Ուրիշ բաներու կարգին՝ ան Քայզէրին զբօսանաւին՝ Հոհենցոլէռնի նաւապետ եղած էր, եւ այդ պատճառով Նորին Վեհափառութեան հետ բարեկամական յարաբերութեան մէջ էր: Ես Ուզէտոմը վերջին անգամ տեսած էի Տարտանէլ այցելութեանս առեն, ուր օսմանեան պաշտպանողական դրութեան ընդհանուր քննիչն էր: Կրկին զիրար տեսնելնուս պէս, ծովակալը սկսաւ խօսիլ Դաշնակիցներուն վիժած յարձակումին վրայ: Կրկին չծածկեց այն վախերը՝ զորս ունեցած էր ատենով, թէ այդ յարձակումը պիտի յաջողէր:

— Շատ անգամներ, ըսաւ, մենք կարծեցինք թէ՝ անոնք անցնելու վրայ էին: Հոն, մենք ամէնքս ալ շատ յուսաբեկ եւ վհատած էինք ապագայի մասին: Մենք շատ բան կը պարտինք Թիւրքերու դիւցազնութեանը եւ անսահման թիւով մարդկային կեանքեր զոհելու իրենց պատրաստակամութեանը: Հիմա վտանգը անցած է — այդ կողմէն մեր գործը վերջացած է:

Ծովակալը այն կարծիքէն էր թէ՝ բրիտանական ցամաքահանումը գէշ պատրաստուած էր, թէեւ հիացումով կը խօսէր այն հնարագիտութեան վրայ, որով Դաշնակիցները վարած էին իրենց նահանջը: Ես նոր լուսաբանութիւններ ալ ստացայ՝ գերման վերաբերումին մասին՝ հանդէպ հայկական ջարդերուն: Ուզէտոմ չփորձեց արդարացնել ջարդերը, ոչ ալ պարսաւել Թիւրքերը: Ծովակալը ամբողջ նիւթին վրայ խօսեցաւ հանդարտօրէն, առանց կիրքի, իբր պարզ զինուորական խնդիրի մը վրայ. իր տեսութիւնները պարզած ատեն, մարդ չպիտի կարծէր թէ՝ միլիոնաւոր մարդկային էակներու կեանքերը խնդիրի առարկայ էին: Ան պարզապէս ըսաւ թէ՝ Հայերը գերման յաջողութիւններու ճամբուն վրայ արգելք մըն էին, հետեւաբար անհրաժեշտ դարձած էր զանոնք հեռացնել, ճիշդ ինչպէս ա՛յնչափ ուրիշ անօգուտ իրեր: Ծովակալը ասոնց մասին կը խօսէր ա՛յնչափ անտարբերօրէն.

որչափ մարդ պիտի խօսէր խումբ մը տուներ քանդելուն վրայ, քաղաք մը ռմբակոծելու համար

—Խե՜ղճ Սերպիա! Մինչ կառախումբը կ՚արշաւէր անոր աւերուած հողերէն. աչքիս պատկերացաւ թէ՝ պատերազմը ինչ արժած էր այս պզտիկ քաջ երկիրին: Վերջին երկու տարիներու ընթացքին, այս ազգը մինակը մնացած էր, գրեթէ առանց օժանդակուելու իր դաշնակիցներէն, ջանալով դիմակալել համագերման աշխարհակալութեան գրոհին, ճիշդ ինչպէս որ դարերով իբր պատնէշ կանգնած էր՝ Թիւրքերու յարձակումներուն դէմ, եւ այդ դերին պատիժը կրած էր: Շատերը այն ագարակներէն, ուրկէ կ՚անցնէինք, լքուած էին, արհամարհուած եւ վայրի խոտերու յորդ աճումով ծածկուած. շէնքերը յաճախ տանիք չունէին եւ երբեմն ալ հիմնակործան հողին հաւասարցուած էին: Ամէն անգամ որ գետ մը կ՚անցնէինք, կը տեսնէինք ուժանակով օդը հանուած կամուրջի մը մնացորդները. միշտ ալ Գերմանները նորեր շինած էին քանդուածներուն տեղ Կը տեսնէինք մեզ դիտող բազմաթիւ կիներ եւ մանուկներ. ցնցոտիապատ ու կիսովին սովամահ. բայց նշանակալից էր որ՝ շատ քիչ այրեր կը տեսնէինք, որովհետեւ ամէնքն ալ կա՛մ սպաննուած էին, կա՛մ կը գտնուէին Սերպիայի դեռ կենդանի եւ քաջամարտ պզտիկ բանակին շարքերուն մէջ: Միշտ կառախումբեր լեցուն գերման զինուորներ կ՚անցնէին մեր առջեւէն, կամ կը կենային կայարաններու աքծաններուն վրայ, ուր կը յամենայինք: Անոնք բաւականաչափ կը բացատրէին ամբողջ այն թշուառութիւնը եւ աւերումը՝ զոր կը տեսնէինք մեր ճամբուն վրայ:

ՍԻՒԼԷՅՄԱՆ ԷԼՊԻՒՍԹԱՆԻ

Թիւրք Դահլիճին մէջ նախկին առեւտրական եւ երկրագործական նախարար: 1914ի Յունուարին, Մր. Մորկընթաուի դիմեց, Թիւրքիան ելմտականապէս վերականգնելու համար ամերիկեան օգնութիւն խնդրելու:

ԻԹ. ԳԼՈՒԽ

ՖՕՆ ԵԱԿՕՎ, ՑԻՄՄԷՐՄԱՆ ԵՒ ԳԵՐՄԱՆ-ԱՄԵՐԻԿԱՑԻՆԵՐԸ

Մեր կառախումբը Պերլինի կայարանը հասաւ 1916 Փետրվար 2ի իրիկունը: Կ'արժէ յիշատակել այս Թուականը, որովհետեւ ան գերման եւ ամերիկեան յարաբերութիւններուն մէջ կարեւոր տագնապ մը կը նշանագրէ: Գլխաւէ առաջին անձը՝ որուն հանդիպեցայ, իմ վաղեմի բարեկամս եւ պաշտօնակիցս՝ դեսպան Ճէյմըս Ո. Ճէրըրտն էր: Մր. Ճէրըրտ ինծի յայտնեց Թէ՝ գոյքերը կը կապէր եւ վայրկեանէ-վայրկեան կը սպասէր Պերլինէն մեկնելու, որովհետեւ իր կարծիքով Գերմանիայի եւ Միաց.-Նահանգներու միջեւ խզումը օրերու խնդիր մըն էր միայն, Թերեւս ժամերու: Այդ միջոցին, Գերմանիա եւ Միաց.-Նահանգները կը բանակցէին Լուսիթանիայի ընկղմելուն շուրջը համաձայնելու: Բանակցութիւնները հասած էին այն կէտին որ՝ կայսերական կառավարութիւնը պատրաստակամութիւն ցուցուցած էր ցաւ յայտնելու, տուգանք մը վճարելու եւ այդ արարքը չկրկնել խոստանալու: Բայց նախագահը եւ Մր. Լէնսինկ կը պահանջէին որ՝ Գերմանիա յայտարարէ Թէ՝ Լուսիթանիայի ընկղմումը ապօրէն արարք մըն էր: Ասիկա կը նշանակէր որ՝ Գերմանիա առաջիկային ա՛լ երբեք ընդծովեայ պատերազմ չպիտի կրնար մղել, առանց ինքզինքին հակասելու գործելով արարք մը՝ զոր իր կառավարութիւնը միջազգային օրէնքներու հակառակ հռչակած էր: Եւ մեր կառավարութիւնը ո՛չ մէկ զիջում չպիտի ընէր. հետեւաբար երկու երկիրները կուիւի եզրն էին:

— Ես ա՛լ բան չեմ կրնար ընել, ըսաւ Մր. Ճէրըրտ: Ես կ'ուզեմ որ՝ դուք տեսնուիք Ցիմմէրմանի եւ Ֆօն Եակօվի հետ. Թերեւս դուք կարենաք նոր տեսակէտի մը հաւանեցնել զանոնք:

Ինծի տրուած բազմաթիւ այցելութիւններէն շուտով կռահեցի որ՝ Պերլինի մէջ միտքերը լարուած եւ չափազանց հակամերկեան էին: Ամէնքը մեր երկիրը կը նկատէին Համաձայնութեան իրական զինակիցը, եւ զգացի որ՝ Անգլիայի հետ մեր յարաբերութիւններուն սերտ ըլլալուն մասին այլանդակ գաղափարներ կը տիրէին: Օրինակի համար, ընդհանրապէս կը կարծուէր Թէ՝ Սըր Սէսիլ Սփրինկ-Ռայս, Ուաշինկդընի բրիտանական Դեսպանը, նախագահ Ուիլսընի Դահլիճին հետ կանոնաւոր յարաբերութեան մէջ էր եւ մեր ազգային քաղաքականութեան բոլոր հարցերուն մասին իրմէ խորհուրդ կ'առնուէր:

Ժամը 3ին, Մր. Ճէրըրտ զիս Ֆօն Եակօվին տունը տարաւ, ուր մէկ ժամէ աւելի տեսակցեցանք արտաքին գործերու նախարարին հետ: Ֆօն Եակօվ մանրուկ, նրբամարմին եւ ջղային մարդ մըն էր: Մեր տեսակցութեան ընթացքին, սիկառէթ-սիկառէթի ետեւէ կը վառէր. Յայտնի էր որ՝ մեծապէս մտատանջ էր Ամերիկայի ընթացքէն: Թող չկարծուի թէ՝ գերման Կառավարութիւնը թեթեւօրէն կը նայէր Միաց.-Նահանգներու հետ խզումի մը վրայ: Այդ միջոցին, գերման թերթերը կը ծաղրէին եւ կը նախատէին մեզ եւ կը զուարճանային այն գաղափարին համար թէ՝ «Սէմ Աղբար»ը [Uncle Sam] պատերազմ պիտի ընէր: Ես շատ ազդուեցայ այն հակադրութենէն՝ որ կար լրագրական պոռոտախօսութիւններուն եւ այն անձկութեան —եւ նոյն իսկ վախին— միջեւ, զոր այս գերման բարձրաստիճան պաշտօնատարը կը ցուցնէր: Պերլինի մամուլը ինչ որ ալ ըսէր, Եակօվ անտարբեր աչքով չէր նայեր մեր զինուորները եւ մեր միջոցները Համաձայնութեան կողմը անցընելու հեռանկարին վրայ:

—Անպատուիչ կը գտնենք Մր Լէնսինկի մեզմէ պահանջելը որ՝ յայտարարենք թէ՝ Լուսիթէնիէի ընկղմումը ապօրէն է, ըսաւ Ֆօն Եակօվ: Ճիշդ դատաւորի մը պէս կը վարուի ան:

—Եթէ բուն ճշմարտութիւնը կ'ուզէք, պատասխանեցի, չեմ կարծեր որ Միաց.-Նահանգները ձեր գործածելիք որոշ բացատրութիւններուն շուրջը մասնաւոր կամ մասնագիտական վճիռ ունին: Բայց դուք պէտք է որոշ հաւաստիքներ տաք թէ՝ գործուածին համար ցաւ կը զգաք, ըսէք թէ՝ զայն անպատշաճ բան մը կը նկատէք, եւ թէ՝ ա՛լ չպիտի ընէք ուրիշ անգամ: Եթէ չընէք ասս, Միաց.-Նահանգները չպիտի գոհացում գտնեն

—Մենք չենք կրնար այդ բանը ընել, պատասխանեց: Գերմանիայի մէջ հանրային կարծիքը չի հանդուրժեր ատոր: Եթէ մենք ձեր ուրուագծածին նման յայտարարութիւն մը ընենք, Ներկայ Դահլիճը կ'իյնայ:

—Բայց ես կը կարծէի թէ՝ հանրային կարծիքը կատարելապէս ձեր իշխանութեան տակ կը գտնուի, պատասխանեցի: Կրնայ քիչ մը ժամանակի կարօտիլ, բայց անկասկած դուք կրնաք հանրային զգացումը յեղաշրջել այնպէս մը որ՝ գնահատէ այդ կարգադրութիւնը:

—Որչափ ատեն որ խնդիրը օրաթերթերուն վրայ է, ճիշդ է ադ, ըսաւ Ֆօն Եակօվ: Մենք կրնանք բացարձակօրէն մեր իշխանութեան տակ պահել զանոնք: Սակայն, ատիկա քիչ մը ժամանակի կը կարօտի: Թերթերը չեն կրնար յանկարծ լեզունին փոխել. անոնք աստիճանաբար պիտի ընեն այդ բանը, ինչ որ

երկու-երեք շաբաթի կը կարօտի : Մենք կրնանք զանոնք կառավարել Բայց կան Խորհրդարանի անդամներ, որոնց վրայ չենք կրնար իշխել, եւ անոնք ա՛յնչափ աղմուկ պիտի յարուցանեն որ՝ մենք ամէնքս պիտի պարտաւորուինք հրաժարիլ

—Եւ սակայն, ու եզցուցի, կը կարծեմ որ՝ դուք կրնաք այդ անդամները համոզել, անոնց բացատրել Միաց.-Նահանգները պատերազմէն հեռու պահելու անհրաժեշտութիւնը, եւ անոնք պիտի համոզուին : Կնճիռը ա՛ն է որ՝ դուք Գերմանները չէք կրնար հասկնալ իմ երկիրիս պայմանները : Դուք չէք կրնար հասկնալ Նախագահ Ուիլսընը : Դուք կը կարծէք թէ՝ ան գաղափարապաշտ մըն է, եւ, ո՛րեւէ պարագայի, ան զէնքի չպիտի դիմէ : Դուք կը գործէք ամէնէն մեծ ու ամէնէն ծանրակշիռ սխալը՝ զոր ազգ մը կրնայ : Նախագահը բնաւորութեան երկու կողմեր ունի : Մի՛ մոռնաք որ՝ ան իր երակներուն մէջ սկովտական-իռլանտական արիւն կը կրէ : Մինչեւ հիմա դուք միայն իր բնութեան սկովտական կողմը տեսած էք : Այդ կողմը զինքը խոհեմ, ամէն արարք կշռող, համբերատար եւ յարատեւող կը հանդիսացնէ: Բայց ան ունի նաեւ Իռլանտացիին ամբողջ եռանդը եւ մարտական ոգին Եթէ անգամ մը միտքը բան մը դնէ, ոչինչ կրնայ զինքը ատկէ ետ կեցնել Եթէ անգամ մը `որոշէ պատերազմիլ, կը պատերազմի իր բոլոր հոգիովը եւ մինչեւ վերջին կէտը : Դուք կրնաք ձեր գրգռակոչերը առաջ տանիլ, բայց ա՛յդչափ : Դուք մեծապէս կը սխալիք, հաշուելով որ Քօնկրէի կարգ մը անդամներ, թերեւս նոյն իսկ Դահլիճին մէկ անդամը, խաղաղութեան կողմնակից եղած են : Միայն մէկ մարդ կայ որ՝ պիտի կարգադրէ այս խնդիրը — Նախագահն է ան : Ան պիտի տնօրինէ ինչ որ շիտակ ու ճիշդ կը դատանի, առանց նկատի ունենալու թէ՝ ուրիշները ի՛նչ կ՚ըսեն կամ կ՚ընեն :

Ֆօն Եակօվ ըսաւ թէ՝ Նախագահին մասին նոր գաղափար մը տուած էի իրեն : Բայց տակաւին ուրիշ պատճառ մըն ալ ունէր կարծելու թէ՝ Միաց.-Նահանգները պատերազմի չպիտի սկսէին :

—Ի՞նչ պիտի ըսէք Գերման-Ամերիկացիներուն համար, հարցուց :

—Կրնամ ամէն տեղեկութիւն տալ անոնց մասին, պատասխանեցի, որովհետեւ ես ինքս ալ անոնցմէ մէկն եմ: Ես Գերմանիա ծնած եմ եւ հոս անցուցած եմ կեանքիս առաջին ինը տարիները : Ես միշտ սիրած եմ շատ մը գերման բաներ, ինչպէս օրինակի համար իր երաժշտութիւնը եւ իր գրականութիւնը : Բայց իմ ծնողքս հեռացած են այս երկիրէն, որովհետեւ դժգոհ եւ ապերջանիկ էին հոս : Միաց -Նահանգները մեզի ընծայեցին

համակիր ընդունելութիւն մը եւ ընտանեկան յարկ մը, եւ մեզ բարգաւաճեցուցին եւ երջանկացուցին: Մեզի նման միլիոնաւորներ կան: Չի կայ գործի ասպարէզ եւ ընկերային դիրք՝ որ գոց ըլլայ մեզի դէմ Ջեմ կարծելու որ՝ աշխարհի վրայ կայ աւելի գոհ ժողովուրդ մը՝ քան Գերման-Ամերիկացիները

Ես չէի կրնար իմ բուն մտայնութիւնս յայտնել, քանի որ տակաւին դեսպան էի, բայց կրնայի ըսել հետեւեալը եւ ըսի

—Առէ՛ք իմ զաւակներս: Այս պատերազմին մէջ անոնց համակրութիւնը Անգլիայի եւ իր դաշնակիցներուն կողմն է Իմ տղաս հոս քովս կը գտնուի. կ'ըսէ ինծի թէ՝ եթէ Միաց.-Նահանգները պատերազմի մտնեն, ինք անմիջապէս գինուոր պիտի արձանագրուի: Կը կարծէ՞ք որ, այն պարագային՝ երբ մենք Գերմանիայի հետ պատերազմի բռնուինք, Գերման-Ամերիկացիները ձեր կողմը պիտի անցնին: Այդ գաղափարը պարզապէս սյլանդակ է: Եւ Գերման-Ամերիկացիներուն գերակշիռ մեծամասնութիւնը ճիշդ նոյն զգացումը կը կրէ:

—Բայց կ'ըսուի թէ, ըսաւ Ֆօն Եակով, եթէ ձեր երկիրը մեզի դէմ պատերազմ յայտարարէ, Գերման-Ամերիկացիներու ապստամբութիւն մը պիտի ծագի:

—Վանէցէ՛ք ձեր միտքէն այդ տեսակ ո՛րեւէ գաղափար, պատասխանեցի: Առաջին մարդը որ այդ բանը փորձէ՝ պիտի պատժուի ա՛յնչափ վայրկենաբար եւ ա՛յնչափ ազդուապէս որ՝ այդ տեսակ շարժում մը չպիտի կրնայ ծաւալիլ: Եւ ես կը կարծեմ թէ՝ ուղղամիտ Գերման-Ամերիկացիները իւրենք առաջինը պիտի ըլլան այդ պատիժը գործադրող:

—Մենք կը փափաքինք խուսափիլ Միաց.-Նահանգներու հետ խզումէ մը, ըսաւ Ֆօն Եակով: Բայց պէտք է ժամանակ ունենանք հանրային զգացումը շրջափոխելու մեր երկիրին մէջ: Հոս երկու կուսակցութիւններ կան, որոնք տրամագծապէս հակառակ տեսութիւններ կը պաշտպանեն՝ ընդծովեայ պատերազմին մասին: Անոնցմէ մէկը կողմնակից է ընդծովեայ պատերազմը մինչեւ ծայրը առաջ տանելու, առանց նկատի ունենալու անոր հետեւանքները Միաց.-Նահանգներուն, կամ ուրիշ որեւէ տէրութեան համար: Ներկայ Դահլիճը հակառակ տեսութեան կողմնակից է: Մենք կ'ուզենք գոհացում տալ ձեր Նախագահին յարուցած խնդիրին: Բայց զօրապաշտ խմբակցութիւնը մեզ նեղը կը դնէ: Ան մեզ պաշտօնէ կը ձգէ, եթէ մենք յայտարարենք թէ՝ Լրսիթենիկի ընկղմումը ապօրէն եւ անպատշաճ է: Ես կը կարծեմ որ՝ Նախագահ Ուիլսըն պիտի ուզէ հասկնալ ասիկա: Մենք անոր համախոհ ենք, բայց պէտք է շրջահայեցութիւնով գործենք:

ներու մէջ: Ցետոյ, տուներէն զէնք փնտռելու սաստրակով, թալանեցին գիւղացիներուն գոյքերը: Բանակին պիտոյքներուն համար, Հայերէն գրաւեցին ինչ որ կրնային, աւանց փոխարժէքը վճարելու: Պահանջեցին արտակարգ նուէրներ տալ՝ Ազգային Պաշտպանութեան Կոմիթէի նպաստին:

ՋԱՆԳՈՒԱԾԱՅԻՆ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայերու հանդէպ գործադրուած միջոցներուն վերջինը եւ ամէնէն սոսկալին էր՝ բովանդակ ազգաբնակչութեան զանգուածային տարագրութիւնը՝ իրենց հայրենի բոյներէն եւ անոնց դէպի անապատ աքսորումը. յարակից բոլոր արհաւիրքներով, ճամբուն ընթացքին: Ասոնց տեղափոխութեանը կամ անունդին համար ո՛չ մէկ միջոց հոգացուած էր: Այս գոհերը, որոնց մէջ կային զարգացած այրեր եւ դիրքի տէր կիներ, պարտաւոր էին քալելով ճամբորդել,ենթարկուած ոճրագործ աւազակախումբերու յարձակումներուն, որոնք յաւակապէս այդ նպատակին համար կազմակերպուած էին: Տուները բառին բուն իմաստովը հիմէն քանդուեցան. ընտանիքները անջատուեցան. այրերը սպաննուեցան. կիները եւ աղջիկները ճամբուն վրայ շարունակ բռնաբարուեցան կամ «հարէմ»ները տարուեցան: Մայրերը՝ իրենց մանուկները գետերուն մէջ նետեցին կամ օտարներուն ծախեցին, զանոնք անօթութենէ փրկելու համար: Բաւարձակապէս փաստերի ակնարկեալ վկայութիւններ՝ որոնք Դեսպանատունին ստացած տեղեկագիրներուն մէջ չիշուած դէպքերը՝ կը գերազանցեն ամենեն անհաւատալի եւ ամենեն դիւային ամե՛ն վայրագութիւններ՝ որոնք երբեք գործուած կամ երեւակայուած ըղձալի ուշիմարհի պատմութեան մէջ: Թիւրք իշխանութիւնները՝ գաւառներու եւ մայրաքաղաքին միջեւ ամէն հաղորդակցութիւն դադրեցուցած էին, այն միամիտ հաւատքով որ՝ կարենային այս աննախընթաց ոճիրները լրացնել, արտաքին աշխարհը զայն լսելէ առաջ: Բայց տեղեկութիւնը հասաւ հիւպատոսներու, փոխհիւպատոսներու, օտար ճամբորդներու եւ նոյն իսկ Թիւրքերու միջոցով: Շուտով տեղեկացանք որ՝ գաւառներու կառավարիչներուն հրահանգներ տրուած էին՝ իրենց իրաւասութեան տակ գտնուող բովանդակ հայ ազգաբնակչութիւնը աքսոր ղրկելու, առանց տարիքի եւ սեռի խտրութեան: Տեղական պաշտօնատարները, քիչ բացառութիւնով, տառապէս գործադրեցին այդ հրահանգները: Բոլոր քաղաքամէ մարդիկը՝ կա՛մ բանակին մէջ առնուած էին, կա՛մ զինաթափ եղած էին: Մնացած ժողովուրդը, ծերունիներ, կիներ եւ մանուկներ, ենթարկուեցան ամէնէն վայրագ եւ խուժդուժ վարմունքներուն:

Որպէսզի դէպքերը ճշգրտօրէն տեղեկագրուին, միջոցներ ձեռք առի որ՝ խնամուած տեղեկագիրներ պահուին ջարդերու ականատես-վկաներու կողմէ ինծի եղած յայտարարութիւններուն մասին: Այդ յայտարարութիւնները կը բովանդակէին ամէն կարգի վիճաստականներու, քրիստոնեայ վիճակաւորներու եւ ուրիշներու տեղեկագիրները: Ասոնց ամբողջութիւնը կը կազմէ զանազան վէպերուն պատմութիւնը այն մեծ ջարդին, որ վէճի չկրնար ենթարկուիլ եւ որ այս ցեղին գազանային ոճրագործները կը դատապարտէ բովանդակ աշխարհի առջեւ: Իմ հաւաքած նիւթերուս մեծ մասը հրատարակուած է արդէն Դերկոմս Պրայսի կողմէ հաւաքուած վաւերական վիճաստանիւթերու աքանչելի հատորին մէջ:

ԳԵՐՄԱՆ «ՄԻՍԻՕՆԱՐ»Ի ՄԸ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ես հոս միակ վաւերաթուղթէ մը յիշատակութիւն մը ընելու չափ տեղ ունիմ: Զարմանալի է ըսել որ՝ այս տեղեկատուութիւնը ինծի եղած է գերման «միսիօնար»ի մը կողմէ: Յայտարարութիւնը անծնապէս ինծի կատարուեցաւ եւ Դեսպանատունին մէջ գիրի առնուեցաւ:

«Յաճախ մենք չէինք գիտեր թէ՝ ո՛ւր ծածկուելու էինք: Ամէն կողմէ դրացիները կարող էին մեր պատուհաններուն վրայ կրակել. գիշերը, ա՛լ աւելի գէշ էր Քնդակներէն խուսափելու համար, հիւանդ հիւանդապահուհին եւ ես տախտակամածին վրայ կը պառկէինք: Որբանոցին պատերը թնդանօթի ռումբերէ ծակծկուած էին: Պարտաւորուած էի որբերը բոլորովին առանձին թողուլ: Կատաւարութենէն հրաման մը եկաւ թէ՝ մենք պէտք էինք յանձնել Որբանոցին մէջ բոլոր գտնուողները, մեծ կամ պզտիկ: Իմ բոլոր խնդրանքներս եւ աղաչանքներս զուր եղան. Թիւրքերը մեզ պատուի խօսքով կը վստահեցնէին թէ՝ պատսպարեալները ամէն հանգստութիւն պիտի վայելէին եւ Ուրֆա պիտի ղրկուէին: Այնատեն, Միւթէսարըֆին դիմեցի: Վերին հրամանատարի մը պէս, թնդանօթի մը քովը կը կենար ան: Մինչեւ անգամ ըսածիս ականջ չէր տար. կատարեալ հրէշ մը դարձած էր: Երբ իրեն թախանձեցի որ՝ գոնէ մանուկներուն խնայէ, ան պատասխանեց. «Մի՛ յուսար որ՝ հայ մանուկները կարենան Մահմետականներուն հետ առանձին մնալ. անոնք պէտք է իրենց ազգին հետ հեռանան»: Մեզի թոյլատրեց միայն պահել երեք աղջիկներ, իբր ծառայ:

ԱՐՈՒՆԵՐՈՒ ԱՆՁԻՏՈՒՄ

«Ճիշդ այդ օրն էր որ ստացայ զարհուրելի տեղեկագիրները, բայց լիովին չհաւատացի անոնց: Բանի մը աղօրեպաններ եւ հացագործներ, որոնց ծառայութիւններուն կը կարօտէր Կառավա-

րութիւնը, մնացած էին եւ անոնք էին որ ստացան առաջին լուրերը: Բոլոր այրերը իրարու կապուած եւ զինդակահար նղած էին քաղաքին դուրսը: Կիները եւ մանուկները մօտակայ գիւղերու տարուած էին, հարիւրներով տուներու մէջ լեցուած, եւ, կա՛մ ողջ-ողջ այրուած էին, կամ գետը նետուած (Մեր շէնքերը քաղաքին գլխաւոր թաղին մէջ գտնուելուն, կրցանք լուրերը անմիջապէս լսել): Ետքին, տեսնուեցաւ արիւնաթաթաւ եւ արտասուալից կիներու եւ տղոց անցնիլը Մ՚ալ կրնայ նկարագրել այս տեսակ տեսարաններ: Ահա ամէնուն վրայ առնցուցէք հրկիզուող տուներուն տեսարանը եւ բազմաթիւ այրող դիակներու հոտը:

ԿԻՆԵՐՈՒ ԵՒ ՄԱՆՈՒԿՆԵՐՈՒ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

«Շաբաթուան մը մէջ, գրեթէ ամէն բան վերջացած էր: Հիմա սպանները կը պարծէին իրենց քաջագործութիւններով, անոր համար որ յաջողած էին ամբողջ հայ ցեղը բնաջնջել: Երեք շաբաթ ետքը, երբ Մուշէն կը մեկնէինք, գիւղերը տակաւին կ՚այրէին: Հայերու վերաբերող բաներէն ոչի՛նչ պէտք էր մնար, ո՛չ քաղաքին, ո՛չ ալ գիւղերուն մէջ:

«Միայն Մուշի մէջ, 25,000 Հայեր կային. ասկէ զատ, հայ հոծ բնակչութիւնով 300 գիւղեր ունէր Մուշ:

«Մենք Մէզրէ մեկնեցանք: Մեզի ընկերացող զինուորները հպարտանքով մեզի ցուցուցին թէ՝ ո՛ւր եւ ի՛նչպէս եւ ո՛րչափ կիներ եւ մանուկներ սպաննած էին իրենք:

«Երբ Խարբերդ հասանք, շատ հաճոյք զգացինք տեսնելով որ՝ որբանոցները լեցուն էին: Սակայն, ինչ որ կրնայ ըսուիլ՝ ա՛ս է բոլորը: Մամուրէթ-իւլ-Ազիզ բոլոր Հայերուն գերեզմանոցը դարձած էր: Ջանազան «վիլայէթ»ներէ բոլոր Հայերը հոն դրկուած էին. եւ անոնք որ ճամբան չէին մեռած, եկան հոն պարզապէս իրենց գերեզմանը գտնել:

ՋՈՀԵՐՈՒՆ ՏՐՈՒԱԾ ՏԱՆՋԱՆՔՆԵՐԸ

Մամուրէթ-իւլ-Ազիզի մէջ, ուրիշ զարհուրելի բան մը՝ այն տանջանքներն էին, որոնց ենթարկուեցաւ ժողովուրդը երկու ամիս. Թիւրքերը ընդհանրապէս չափազանց վայրագութիւնով վարուեցան բարեկեցիկ դասակարգի ընտանիքներու հանդէպ: Ոտքեր, ձեռքեր, կուրծքեր՝ ի՛յատի կտորի մը կը գամուէին. ձեռքերու եւ ոտքերու նղունգները կը քաշուէին. մօրուքները եւ յօնքերը կը փեթրտուէին. ոտքերու՝ պայտեր կը գամուէին, ինչպէս կ՚ընեն ձիերուն: Ուրիշներ՝ ոտքերնին վեր եւ գլուխնին վար՝

հեմիշներու մէջ կը կախուէին . Մհ, մարդ ո՛րչափ պիտի ուզէր որ՝ այս դէպքերը եշմարիտ չըլլային: Որպէսզի դուրսը գտնուող ժողովուրդը չկարենայ լսել խեղճ զոհերուն հոգեվարքի ճիչերը, թմբուկ ու ուլիչ զոռացնող մայդեր կը կենային բանտերուն շուրջը՝ ուր այս վայրագութիւնները կը գործուէին :

ՁԱՄԲՈՒ ՎՐԱՅ ՋԱՐԴԵՐ

«Յուլիս 1ին, առաջին 2,000 անձերը ղրկուեցան Խարբերդէն: Անոնք զինուորներ էին եւ կը խօսուէր թէ՝ անոնք համբայ պիտի չընէին: Ժողովուրդը սարսափահար եղաւ: Ասոր վրայ, Վալին կանչեց գերման վիսհօնարը, Մր. _____ , եւ խնդրեց անկէ որ ժողովուրդը հանդարտեցնէ. շատ կը ցաւէր որ՝ ամէնքը այդ տեսակ կասկածներ կ'ունենային, եւլն. եւլն: Հազիւ օրուան մը ճամբայ հեռացած էին, երբ ամէնքն ալ լեռան կիրճի մը մէջ սպանուեցան: Անոնք իրարու կապուած էին, եւ երբ Քիւրտերը եւ զինուորները զանոնք հրացանի բռնելու սկսան, անոնցմէ ոմանք մութին մէջ յաջողեցան փախչիլ: Յաջորդ օրը, ուրիշ 2,000 հոգիներ ղրկուեցան դէպի Տիարպէքիր: Այս տարագրուածներուն մէջ կը գտնուէին մեր որբերէն (մանչ) շատերը, որոնք ամբողջ տարին կառավարութեան հաշիւին աշխատած էին : Նոյն իսկ Քիւրտերուն կիները դանակներով եկան եւ սպաննեցին Հայերը: Վերջիններէն ոմանք յաջողեցան փախչիլ: Երբ կառավարութիւնը լսեց թէ՝ Հայերէ ոմանք ճարտարուրած էին խոյս տալ, երկու օր առանց սնունդի թողուց տարագրուելիքները, որպէսզի ա՛յնչափ տկարանան՝ որ փախչելու կարող չըլլան:

«Բոլոր բարձր դասակարգի կաթոլիկ Հայերը , հետ ըլլալով իրենց Արքեպիսկոպոսը , սպաննուեցան :

«Մինչեւ այդ առեն , տակաւին կը մնային կարգ մը վաճառականներ՝ որոնց պէտք ունէր Կառավարութիւնը եւ հետեւաբար զանոնք տարագրած չէր . հիմա , ասոնք ալ հրաման ստացան մեկնելու եւ սպաննուեցան»

Որովհետեւ Հայերուն այս ջարդը , դատուած թէ՛ ընդգրկած թիւին եւ թէ գործադրուած վէրջոններուն տեսակէտէն , միակ մեծագոյն արհաւիրքն է , որ երբեք մարդկութեան պատմութեան մէջ գործուած ըլլայ , յաճախ պիտի յուզուին սա հարցերը թէ՝ իրապէս քանի՞ Հայեր սպաննուեցան , կամ մեռան անօթութենէ կամ մերկութենէ: Քանի՞ հոգի մատնուեցան տաժանագին աշխատանքի : Դերկոմս Պրայսի վաւերաթուղթերու կարեւոր հաւաքածոն խնամուած ամփոփոյք մըն է դէպքերուն : 1912ին , թիւրք կայսրութեան մէջ հայ ազգաբնակչութեան ամբողջութիւնը հոն նշանակուած է 1,600,000ի եւ 2,000,000ի միջեւ թիւ մը : Ասոնց 182,000ը փախան ռուսական Կովկաս եւ 4,200ը Եգիպտոս : Իսկ

150,000 Հայեր դեռ կը մնան Պոլիս: Այս թիւին վրայ պէտք է աւելցուի համեմատապէս պզտիկ թիւը վերապրողներուն, որոնք խուսափեցան մահէն եւ հիմա պահուըտած կ'ապրին կամ ցրուած են հեռաւոր նահանգներու մէջ*: Մենք պէտք է եզրակացնենք թէ՝ մէկ միլիոն Հայեր փճացուած են Փոքր Ասիայի խաղաղ գիւղերու եւ բազմաբնակիչ քաղաքներու իրենց տուներէն: Սպաննուածները կը հաշուուին 600,000էն 800,000: Մնացածները կեանքի ամենապարզ անհրաժեշտութիւններու զրկուելով կարօտութեան մէջ, իրենց ձեռքերը կը կարկառեն Ամերիկացի քրիստոնեայ եղբայրներուն.

Հիմա կու գանք դժնդակ շահեկանութիւն ունեցող նիւթի մը: Գերման Կառավարութիւնը մինչեւ ո՛ր աստիճան պատասխանատու է Հայերու սպանումին եւ տարագրութեան: Թոյլ տուէք ինծի խօսս բարձրաղաղակ կերպով ըսել թէ՝ գերման Կառավարութիւնը իրենց արգիլել կանոնէ Իմ ծրագրած եւ կրկնակ ճիգերս՝ գերման Դեսպանին՝ հանգուցեալ Պարոն Վանկէնհայմի շահագրգռութիւնը Հայերու նպաստին արթնցնելու համար, ապարդիւն մնացին: Իրեն հետ իմ բազմաթիւ տեսակցութիւններուս մէջ, ես ջանացի այն գաղափարը դրոշմել իր միտքին մէջ թէ՝ աշխարհ Գերմանիան բարոյապէս պատասխանատու պիտի նկատէր իր զինակիցին ոճիրներուն համար: Ես փաստեցի թէ՝ նոյն իսկ տնտեսական տեսակէտով, Գերմանիայի շահին չէր յարմարեր որ՝ Թիւրքերը բնաջնջէին երկիրին շինարար տարրերը, քանի որ ատ կը նշանակէր թիւրք Կայսրութեան տնտեսական քայքայումը: Ցեռոյ, այն պարագային, երբ Գերմանիա Թիւրքիայի տէր դառնար, զայն դատարկ խեցի մը պիտի գտնէր! Երբ տեսայ որ՝ իմ փաստերս անօգուտ կը դառնային. թելադրեցի իմ Կառավարութեանս թէ՝ փափաքելի է, որ ճնշում բանեցուի Պերլինի արտաքին գործերու նախարարութեան վրայ, որպէսզի հրահանգներ ղրկուին Պոլսոյ գերման Դեսպանին՝ պահանջելու վայրագութիւններուն դադրիլը: Ասոր հետեւանքը եղաւ միայն՝ գերման Դեսպանատունէն Բրծ. Դուռ ուղղուած ծանուցագիր մը, որ բողոք կը բառնար Թիւրքերու կողմէ գործուած վայրագութիւններուն դէմ: Այս ծանուցագիրին նպատակն էր միայն, գերման Կառավարութիւնը ամէն պատասխանատուութենէ սրբացնել Ան ո՛րեւէ գործնական արդիւնք չունեցաւ:

Միտքիս մէջ կասկածի նշոյլը իսկ չկայ թէ՝ Գերմանները կրնային իր սկզբնաւորութեանը մէջ իսկ դադրեցնել այս խժդժութիւնները:

* Այս տողերը գրուելէն յետոյ, Ռուսիոյ պատսպարողներուն թիւը կրկինէն աւելի եղած է. մեծապէս աճած է նաեւ թիւը անոնց՝ որոնք դէպի զանազան ուղղութիւններ փախուստ տուած են:

Թիւրքիայի մէջ Ամերիկեան Կարմիր Խաչի գործը շատ ազդեցիկ եղաւ։ Ան սահմանափակուած էր միայն իրեն տրամադրելի գումարին մէջ։ Երբ տակաւին Թիւրքիա կը գտնուէի, մեր ազգային կազմակերպութիւնը, բացի մեր գործը առաջ տանելու համար մեզի դրամ հայթայթելէ, մեզի դրկեց ամէն տեսակ դեղօրէի եւ զգեստեղէնի պաշարի առատ մթերք մը։ Այսուհետեւ ներկայիս հոգացնելու կարօտ քիչ թիւով վիրաւոր զինուորներ կան, Թիւրքիայի Կարմիր Խաչի կազմակերպութիւնը ազատ է իր գլխաւոր ջանքերը նուիրելու անձկութեան մէջ գտնուող քաղաքային անձերու, մէջը ըլլալով Հայ տարագիրները։ Ամերիկեան Կարմիր Խաչը մինչեւ այսօր 1,800,000 տոլար յատկացուցած է Հայաստանի եւ Սուրիայի Նպաստի գործին։

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՊԷՏՔ Է ԱՆՋԱՏՈՒԻ ԹԻՒՐՔԻԱՅԷՆ

Հայկական խնդիրին տակաւին չկրնար վերջնական լուծում մը բաղդորոշուիլ. Միակ բան մը ստոյգ պէտք է ըլլայ. Հայերը պէ՛տք է ազատագրուին Թիւրք տիրապետութեան լուծէն։

Ես կը զարմանամ, թէ չորս հարիւր միլիոն Քրիստոնեաներ, որոնք կատարելապէս տէր են Եւրոպայի եւ Ամերիկայի բոլոր կառավարութիւններուն, կրկին անպատիժ թողուն Թիւրք Կառավարութեան յանցագործութիւնները։ Եւրոպական կառավարութիւնները, Գերմանիայի պէս պիտի բռնե՞ն Թիւրքին արիւնոտ ձեռքը. պիտի ներե՞ն անոր. եւ ամենաբարձր պատուանի շքանշաններով պիտի զարդարե՞ն զայն, ինչպէս ըրաւ Քայզէր Վիլհէլմ։ Խուժդուժ ահաբեկումները, վայրագ չարչարանքները, կիներու դէպի «հարէմ»ները փախցուիլը, անմեղ աղջիկներու պռնկացուիլը, աղջիկներէ շատերուն հատը ութսուն սենթի ծախուիլը, հարիւր հազարաւորներու խողխողումը եւ ուրիշ հարիւր հազարաւորներուն դէպի անապատները աքսորումը եւ հոն անօթութենէ մահացումը, հարիւրաւոր գիւղերու եւ քաղաքներու քանդումը, Թիւրքիայի Հայ, Յոյն եւ Սուրիացի քրիստոնեաները բնաջնջելու ամբողջ դժոխային կանխամտածուած ծրագիրին գործադրութիւնը —այս բոլորը արդեօք անպատի՞ժ պիտի մնան։ Թիւրքերը պիտի թոյլատրուի՞ն, այո՛, մինչեւ անգամ զիրենք չջախջախելու մեր վատութեանը երեսէն՝ պիտի քաջալերուի՞ն իրենց իշխանութեան տակ գտնուող բոլոր Քրիստոնեաներուն հանդէպ վարուիլ շարունակել՝ իբր «անհաւատ շուն»երու հետ։ Թէ անմիջապէս վճռական քայլեր պիտի առնուին՝ հայ ազնիւ, վաղընջական եւ քաղաքակրթուած Քրիստոնեայ ժողովուրդին բեկորները տեւականապէս փրկելու համար Թուրքին ճիրաններէն։

ՎԵՐՋ

MRS. H. MORGENTHAU

ՏԿՆ. Հ. ՄՕՐԿԸՆԹԱՈՒ

ՆԻՒԹԵՐՈՒՆ ՑԱՆԿԸ

	Եր
Ա. Գլ. Գետապատց Գեղուան մը Պոլիսի մէջ :	7
Բ. Գլ. — «Գործադրեի դրութիւն»ը օսմ. Կայսրութեան մէջ . — Ինչո՛վ օգտակար եղաւ ան Գեղուանիային :	22
Գ. Գլ. — Հայկական անձնական ներկայացուցիչը. — Վանիկնհայմ կ՚ընդդիմանայ ատերիկեան ոգևանուներուն Թուրքասանի ծախուելուն :	40
Դ. Գլ. — Գեղուանիա կը զօրաշարժի թիւրք բանակը :	56
Ե. Գլ. Միջազգային դաշնադրութիւններու հակառակ՝ «Կոսպհի»ը եւ «Գրհզդատ»ն Տարսանհկն կ՚անցնին	61
Զ. Գլ. - Վանիկնհայմ ինծի կը պատմէ թէ՛ ինչպես Քայզերը պատերազմի որոշում տուաւ :	71
Է. Գլ. — Գեղուանիայի պատերազմին նպատակները :	77
Ը. Գլ. — Գեղուանական «փոխհանգիս»ի դառնային օրինակ:	82
Թ. Գլ. - Գեղուանիա կը փակի Տարսանհկը եւ Թուրքան կ՚անջատի իր դաշնակիցներեն	89
Ժ. Գլ. — Թիւրքիա կը ջնջի «բանիբիւլասիօն»ները , Էնվէր պաշտի մէջ կ՚ապրի , առանց դրամով եւ կայսերապատւի կնոջ հետ:	95
ԺԱ. Գլ. Գեղուանիա Թիւրքիոյ պատերազմի կը մղէ :	104
ԺԲ. Գլ. Թիւրքերը կը չանան ապնուորհն վարուիլ օտարական բռնակալներուն հետ , բայց Գեղուանները կը պնդեն զանոնք հնազանդել	110
ԺԳ. Գլ «Նորը տան տը Սիօն»ի վրայ արշաւանք :	124
ԺԴ. Գլ. Վանիկնհայմ եւ «Բնդհնհմ պողպատի բնկերութիւնը. Գեղուանիոյի մէջ յայտարարուած կրօնական պատերազմը :	132
ԺԵ. Գլ. Հնհ-ալ վերջը Մարկոս Ակնտնիոս մը.—Գեղուանիոյի հաշտութիւն ձեռք բերելու առաքելութիւնը :	141
ԺԶ. Գլ. — Թիւրքերը կը պատասխանեն Պոլիսեն փախչիլ եւ Փոքր Ասիոյ մէջ նոր մայրաքաղաք մը հաստատել. — Հանգանձյնական հաւատարմագիրը կը ուղղուածէ Տարսանհկը :	153
ԺԷ. Գլ. - Ինչպես Էնվէր հաստատեց բռնատիրական հաւատարմագիրը «պարտհզիութիւն»ը. Տարսանհկի հին ձեռով ատրութիւնները:	170
ԺԸ. Գլ. — Դաշնադիրը հաւատարմագիրը կը հետանայ , թեև յաղթանակի եզրը հասած	182
ԺԹ. Գլ. — Երեք հազար քաղաքային անձեր համար պայքար մը:	194
Ի Գլ. — Օսմանեան պատմականներու ուրիշ պատահարներ :	211
ԻԱ. Գլ. - Պուլկարիա ամերիկի հանուած	219
ԻԲ. Գլ. Թիւրքը նախնական տիպարին կը վերադառնայ :	227
ԻԴ. Գլ. — «Յնպատխութիւն»ը Վանի մէջ :	244
ԻԳ Գլ. Ապրի մը ապանուի :	251
ԻԵ. Գլ. Թաղեայ կը յայտնի թէ՛ ինչո՞ւ «կը տարագրեն» Հայերը :	271
ԻԶ. Գլ. — Էնվէր փաշա Հայերու վրայ կը խօսի :	285
ԻԷ. Գլ. — «Հայերու համար ոչինչ չպիտի ընեմ», կ՚ըսէ գերմանի Դեսպանը	304
ԻԸ. Գլ. — Էնվէր հաշտարհի կ՚առաջարկէ — Հրամանչ Սուլթանին եւ Թիւրքիոյ	323
ԻԹ. Գլ. Յօն Եանգ . Յիմնադրման եւ Գերմանի-Ամերիկացիները :	333

ՑԱՒԵԼՈՒԱԾ

Հայաստանի եղեռնը.—Պատմութեան վէպ վերջագոյն արհաւիրքը: 342

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՒՆ ՑԱՆԿԸ

ՆԱԽԱԳԱՀ ՈՒ ՑԱԾՕ ՈՒԻԼՍԸՆ
ԴՆՍՊԱՆ ՀԷՆՐԻ ՄՕՐԿԸՆԹԱՆՈՒ
ՑԿՆ. Հ. ՄՕՐԿԸՆԹԱՆՈՒ

	էջ
Պատօր փօր Վանկինհայմ :	144
Ճհնայ փաշա :	145
Տկն. Հենրի Մօրկընթատու եւ ֆոյր ժանեն :	161
Սըր Լուիզ Մէյքք :	177
Զօրապար Լիման փօր Զանսկրս :	193
Պհսրի պէյ :	209
Ռայզհր Վիլհէյմ Ի	225
Հենրի Մօրկընթատու , թոռները եւ շուհսական Դհսպանին երկու սաղիկները :	241
Թաշհաղ փաշա :	248
Տարագիրներ Վանի մէջ :	257
Էնվէր փաշա :	270
Մառֆի Պատօճի :	273
Թօյհֆ :	273
Խալիլ պէյ :	284
Տ. Զաւեն Արք. Եպիսկոպ. :	286
Ամերիկեան Դհսպանատունի պաշտօնհութիւնը :	289
Սայիտ Հալիմ փաշա:	298
Ճավիտ պէյ :	303
«Քօնսթհնթինօփլի Թօյհն»ի ուսանողուհիներ :	305
«Կհօպհն»ի գերման եւ թուրք սպաները :	320
Ուրֆայի հայ եկեղեցիին ներքնակողմը:	321
Միւիյման Էլպիւրսանի	332
Հատորին Թարգմանիչը :	341

ՈՒՂՂԵԼԻ

Էջ	Տող		Կարդալ
5	12	պաշտօնատաք	*մխթօնատ*
»	»	պաշտօնակից	*գօլէճ*
10	30	70 *միլիոն*	170,000,000
21	10	«հուզ»	boss (*գործատէր*)
113	32	*չպիտի*	*պիտի*
296	22	Gaites	Gates

Այս գիրքը ճիւրէճ ու պաճկերներէճ տրտսւսպում չթայլատուիր։

Ստորագրված է տպագրության 26.03.90 թ.:
Չափսը՝ 60×90¹/₁₆: Թուղթ՝ տպ. № 1: Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Նկարահանված է: Տպագր. 22,0 մամ., տպ. 22,0 գուն. թ. օտ., հրատ. 20,0 մամ.: Տպաքանակը՝ 500: Պատվեր՝ 647: Գինը՝ 5 ռուբ.:

«Լույս» հրատարակչություն, Երևան-9, Կիրովի 19ա:
Издательство «Луйс», Ереван-9, ул. Кирова 19а.

ՀԽՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի
ԳՈՒՆԱՎՈՐ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
Երևան — 82, Ծովակալ Իսակովի պող. 48:

ТИПОГРАФИЯ ЦВЕТНОЙ ПЕЧАТИ
Госкомитета Армянской ССР по делам
издательств, полиграфии и книжной торговли.
Ереван-82, пр. Адмирала Исакова, 48.